

B.Basarow

SOSIAL PSIHOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürleňildi*

Aşgabat. Ýlym. 2010

UOK 1/14+159.9

B 29

B.Basarow

B 29 Sosial psihologiýa. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – Aşgabat: Ylym, 2010. – 372 sah.

TDKP №198

KBK № 88.5 ýa 73

© “Ylym” neşirýaty, 2010 ý.

© Türkmenistanyň Bilim ministrligi, 2010 ý.

© B.Basarow, 2010 ý.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

Türkmenistanyň başdan geçirýän häzirkî taryhy döwrüne ýöne ýerden Täze galkynys we beýik özgertmeler döwri diýlip at berilmeyär. Hakykatdan-da, häzirkî wagtda, onda-da soňky iki-üç ýylyň içinde ýurduň jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda başlanylan tutumlaryň we durmuşa geçirilen özgertmeleriň möçberinden çen tutsaň, bu döwri başgaça atlandyrmak mümkin hem däl.

Onyn özgertmeleriň ummasyz köp toplumy ýurduň bilim ulgamynda, şol sanda ýokary bilim ulgamynda hem amala aşyrylýar. Esasan-da, Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň hut özüniň bilim ulgamynyň halkara standartlaryna laýyklykda ösdürilmegi babatda edýän tagallasy netijesinde gazanylan üstünlikler aýratyn nygtalmaga mynasypdyr. Bilim ulgamyna berilýän ünsüň barha güýçlenmegi we onuň ösüşiniň mundan beýläk-de ilerledilmegi ugrunda edilýän yzygiderli alada bilim-terbiýe işiniň jemgyýetiň geljekki ösüşiniň baş girewidigi bilen baglanyşyklydyr. Sebäbi, halkara tejribesinden aýdyň görnüşi ýaly, ýurduň bilim ulgamy näçe kämil bolsa, şonça-da şol ýurtda jemgyýetiň ösüş depginleri çaltlanýar. Şu nukdaýnazardan seredilende, ýurduň ýokary okuw mekdeplerinde sosial psihologiýa okuw dersiniň okadylyp başlanylmagy hem aýratyn ähmiýete eýedir.

Sosial psihologiýa iki sany ylmyň – sosiologiýanyň we psihologiýanyň araçäginde dörän, ýaş we tiz ösýän ylm. Sosial psihologiýanyň sosiologiýadan we psihologiýadan tapawutly aýratynlygy bar. Sosial psihologiýanyň esasy obýekti her bir

adamy gurşap alýan kiçi (maşgala, okuwçylar synpy, talyplar topary we ş.m.) sosial toparlardyr. Iki sany aýratyn ylmyň serhetinde döränligi üçin ol bu ylmylaryň ikisiniň-de gazananlaryndan, terminlerinden, usulyýetlerinden we olaryň derňew usullaryndan giňden peýdalanylýar.

Sosial psihologiýanyň dünýäniň ýokary okuw mekdeplerinde okuw dersi hökmünde köpden bári okadylyp gelinmekligi hem ýöne ýerden däl. Sebäbi, islendik ýokary mekdebiň baş maksady barha çylşyrymlaşýan adamzat jemgyýeti üçin doly derejede peýdaly bolup biljek, ykdysadyýetiň we sosial durmuşyň ol ýa-da beýleki bir pudagy üçin zerur bolan ýokary taýýarlykly hünärmeni ýetdirmekden ybarat. Häzirki zaman jemgyýetiniň ösüş depginleri diňe bir çaltlaşma häsiýetine eýe bolman, eýsem ol gitdigiçe çylşyrymlaşýar. Bu çylşyrymlaşma, bir tarapdan, jemgyýetçilik durmuşyna täzeden-täze tehnologiýalaryň tiz aralaşmagy bilen bagly bolsa, ikinji tarapdan, hakyky manysyndaky informasion jemgyýetiň emele gelip başlamagy netijesinde adamlaryň özara we dürli hili toparlarynyň arasyndaky gatnaşyklaryň hem çylşyrymly häsiýete eýe bolýandygy bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýa bolsa hut şeýle gatnaşyklary, ýagny adamlaryň özara (şahsyýetara görnüşdäki) we dürli sosial toparlaryň (esasan, kiçi sosial toparlaryň) arasyndaky ýüze çykyan gatnaşyklaryň psihologik aýratynlyklaryny öwrenýän ylm.

Sosial psihologiýa kiçi sosial toparlara ýolbaşçylyk etmekligiň psihologik mehanizmlerini hem giňişleýin öwrenýän ylm. Eger-de şu gün ýokary mekdepde bilim alýan her bir talybyň geljekde, özüniň hünäri boýunça işläp başlan döwründe, hökmany suratda ol ýa-da beýleki bir sosial toparlara degişli boljakdygyna we olaryň her biriniň topar ýolbaşçysy (mekdep müdiri, bölüm müdiri, seh ýolbaşçysy we ş.m.) bolup bilmek mümkinçiliginiň barlygynyndan çen tutulsa, onda olaryň sosial

psihologiýany öwrenmekleriniň näderejede peýdalydygy düşnükliidir.

Bu okuw gollanmasynda sosial psihologiýa ylmynyň täze gazananlary bilen bir hatarda, bu ylmyň ýokary mekdeplerde okuw dersi hökmünde okadylyşynyň öndebaryjy halkara tejribesine daýanyldy we ol tejribe gollanmanyň logikasynda, esasan, ondaky garalyan meseleleriň sadadan-çylşyrmlylyga tarap yzygiderliliginde doly göz önünde tutuldy.

Bu ýerde ýene-de bir zady aýratyn nygtamak zerur; şu günki gün sosial psihologiýa boýunça ýokary mekdepler üçin niýetlenilen, dürli dillerde neşir edilen okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň bardygyna garamazdan, olaryň tas hemmesiniň diýen ýaly belli rus psihology G.Andreyewanyň “Sosialnaýa psihologiýa” ady bilen rus dilinde birnäçe gezek neşir edilen okuw kitabyna esaslanýandygy aýdyň duýulýar. Bu ýagdaý şu okuw gollanmasy babatda-da şeýledir.

Ýene-de bir bellemeli zat bar. Bu okuw gollanmasy sosial psihologiýa okuw dersi boýunça türkmen dilinde taýýarlanylýan kitaplaryň ilkinjileriniň biridir. Şol sebäpli-de, onuň käbir yetmezçiliklerden halas dälidiği düşnükliidir. Emma muňa garamazdan, gollanma diňe ýokary mekdepleriň talyplary üçin peýdaly bolman, eýsem psihologiýa bilen gyzyklanýanlaryň hemmesinde gyzyklanma döredip bilen diýip çaklaýarys.

I. BÖLÜM. ADAMLARYŇ ARAGATNAŞYGYNÝŇ WE ÖZARA TÄSIRLEŞMEKLERINIŇ KANUNLARY

1-nji bab. Jemgyýetçilik gatnaşyklary we şahsyýetara gatnaşyklar

Jemgyýetçilik gatnaşklarynyň we şahsyýetara gatnaşyklaryň baglanyşyklaryny derňemegiň usulyýet meselesi Sosial psihologiýa – bu adamlaryň özüni alyp barşynyň we işiniň olaryň hakyky sosial toparlara goşulmagy bilen döreýän kanunalaýyklyklaryny öwrenýän ylymdyr. Şonuň üçin-de, onuň iş salyşýan ilkinji tejribe hadysalarynyň biri hem adamlaryň aragatnasygy we özara täsirleşmekleridir. Sosial psihologiýanyň öňünde durýan esasy wezipe indiwiiduallygyň sosial hakykata goşulyşynyň takyk mehanizmini açyp görkezmekden ybaratdyr. Şu mehanizmiň esasynda sosial şertleriň şahsyýetiň işine edýän täsiriniň netijesine göz ýetirmek bolýar. Bu netijä ilki başda “sosial däl” özüni alyp baryş, soňra “sosiallyk” goşulýan manyda düşünilmeli däl. Sebäbi ilki özbaşdak şahsyýeti, soňra onuň sosial baglanyşyklara goşulyşyny öwrenmek mümkin däl. Şahsyýetiň özi, bir tarapdan, sosial baglanyşyklaryň önümi bolup, başga bir tarapdan, olaryň işjeň döredijisidir. Şahsyýetiň we sosial baglanyşyklaryň ulgamynyň (makrogurluş – jemgyýetiň we mikrogurluş – golaý, daşky gurşawyň) özara täsiri biri-birinden üzňe iki mazmunyň täsiri däl. Olar özara baglanyşykly bolup, şahsyýeti derňemek, hemişe jemgyýeti derňemegiň bir tarapydyr. Diýmek, şahsyýete turuwbaşdan

jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň umumy ulgamynda, belli bir “sosal kontekstde” seretmeli bolýar. Bu “kontekst” şahsyýetiň daşky dünýä bilen hakyky gatnaşyklary arkaly döredilýär. Gatnaşyklar meselesi psihologiýada usulyýet taýdan uly ähmiýete eýe bolup, ol belli bir derejede rus alymy W.N.Mýasişewiň¹ işlerinde düýpli derňelýär. Gatnaşyklary öwrenmek tebigatyň obýektlerini daşky gurşaw bilen baglanyşyklylykda öwrenmek ýaly umumy usulyýet düzgüniniň amala aşyrylmagyny aňladýar. Adam üçin bu baglanyşyk gatnaşyk hökmünde bolup, ol bu baglanyşykda subýekt, dörediji hökmünde ýüze çykýar. Şonuň üçin W.N.Mýasişewiň aýdysy ýaly, onuň dünýä bilen baglanyşykda orny takyk obýektlere bölünendir. Daşky dünýä bilen baglanyşyk haýwanlara hem mahsus bolup, ýöne K.Marksyň aýdysy ýaly “haýwan hiç bir zat bilen gatnaşykda bolmaýar, hiç bir zada gatnaşyk döretmeýär”.²

Bir ýerde gatnaşyk bar bolsa, ol diňe adamyň gatnaşygy hökmünde ýüze çykyp, subýektiň işjeňligi esasynda gönükdirilendir. Ýöne adamyň dünýä bilen gatnaşygynyň mazmuny, derejesi dürli-dürlüdür: her bir indiuid gatnaşyga goşulyp, şol bir wagtyň özünde tutuş toparlar hem özara gatnaşykda bolýarlar. Diýmek, adam köp dürli gatnaşyklaryň iki esasy görnüşini tapawutlandyrmalydyr. Bular jemgyýetçilik gatnaşyklary we Mýasişewiň atlandyryşy ýaly şahsyýetiň “psihologik” gatnaşyklarydyr.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gurluşy sosiologiýada hem öwrenilýär. Sosiologik taglymatda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň bir-birlerine tabynlyk gurluşy ýüze çykarylýar. Bu gurluşyň esasy maddy gatnaşyklar düzüp, onuň üstünde sosial gatnaşyklar (umumy sosiologiýada bu düşünjäniň iki, ýagny giň jemgyýetçilik gatnaşyklary we dar – sosial toparlaryň özara gatnaşygy manysy bardyr), syýasy, aňyýet gatnaşyklary

¹ Мясинев В.Н. Личность и невроз. Л., 1960.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т. 3. 29 с.

durýar. Bularyň hemmesi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamydyr. Olaryň özboluşlylygy – bu ulgamda ýöne indiuid bilen “duşuşman”, ýa-da bir-birine “gatnaşman”, onda indiuidler belli bir jemgyýetçilik toparlaryň (synplaryň, zähmetiň paýlaşylýan ulgamynda döreýän hünär toparlarynyň, şeýle hem syýasy durmuş ulgamynda döran toparlaryň – syýasy partiýalaryň we ş.m.) wekili hökmünde ýüze çykýarlar. Şeýle gatnaşyklar sulhuň alyp-almazlygyny esasynda däl-de, her kimiň jemgyýetiň ulgamynda eýeleýän ornuna baglylykda guralýar. Şonuň üçin bu gatnaşyklar obýektiw dörap, olar sosial toparlaryň ýa-da bu toparlaryň wekilleri hökmünde ýüze çykýan indiuidleriň arasyndaky gatnaşyklardyr. Bu jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şahsy däl häsiýetlidigini aňladýar. Olaryň mazmuny takyk şahsyýetleriň özara täsirinde däl-de, takyk orunlaryň özara täsirindedir.

Sosial rol – bu adalga indiuidiň jemgyýetçilik ulgamynda eýeleýän ornuny aňladýar. Has takygy, rol, munuň özi “şol bir orny eýeleýän adamdan garaşylýan özüni alyp barşyň kada taýdan ykrar edilen wezipesidir”¹. Bu garaşylma sosial roluň umumy keşbini kesgitlep, takyk indiuidiň aňyna we özüni alyp barşyna bagly däl; bu garaşylmalaryň subýekti indiuid däl-de, jemgyýetdir. Bu ýerde ýene-de bir bellemeli zat – hukuk we borçlaryň göz önünde tutulmagyndan (“garaşma” adalgasynyň mazmuny) sosial roluň şahsyýetiň sosial işiniň belli bir görnüşleri bilen baglanyşygy has düýpli bolup durýar.² Şonuň üçin sosial rola sosial işiň jemgyýete zerur görnüşi we şahsyýetiň özüni alyp barşynyň usuly diýip aýtmak bolar.

Sosial rol hemişe belli bir jemgyýetçilik bahalandyrylyşy özünde jemleýär: jemgyýet käbir sosial rollary makullap ýa-da makullaman biler (meselem, “jenaýatçy” diýen sosial rol makullanmaýar). Kähalatlarda şeýle makullanmak ýa-da

¹ Кош И.С. Социология личности. М., 1967. 12-42 с.

² Бурева Л.П. Социальная среда и сознание личности. М., 1967.

makullanmazlyk dürli sosial toparlarda tapawutlandyrylyp, ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik toparynyň sosial tejribesine laýyklykda bu baha dürli mazmunda bolup biler. Makullanýan ýa-da ret edilýän takyk adam bolman, sosial işiň belli bir görnüşi bolýar. Şeýlelikde, rol arkaly biz adamy belli bir sosial topara goşýarys.

Hakykatda aýratyn indiuid bir däl-de, birnäçe sosial rollary ýerine ýetirýär: ol buhgalter, çagalaryň atasy, arkadaşlar agzasy, futbol komandasynyň oýunçysy we ş.m. bolup biler. Rollaryň birnäçesi adam doglanda oňa berilýär: (meselem, aýal ýa-da erkek bolmak), beýlekileri durmuşda gazanylýar. Ýöne sosial rol ony takyk ýerine ýetirijiniň işini we özüni alyp barşyny detallaýyn kesgitlemeýär: bu indiuidiň roly özleşdirişine, kabul edip, özüne ornaşdyryşyna bagly bolýar. Ornaşdyrylyş prosesi roly ýerine ýetirijiniň birnäçe indiuidual paýhas aýratynlyklary bilen kesgitleýär. Şonuň üçin jemgyýetçilik gatnaşyklary öz mazmuny boýunça rollaýyn şahsy däl gatnaşyklar bolsa-da, özüniň takyk yüze çykyşynda belli bir “şahsyýet öwüşginini” alýar. Seljerişin käbir jähtinde, meselem, sosiologiýada we syýasy ykdysadyýetde bu “şahsyýet öwüşginini” käbir hasaba alynmasa-da, ol anyk hadysadyr. Şonuň üçin bilimleriň ýörite bölümlerinde, meselem, sosial psihologiýada ol giňişleýin seljerilmelidir.

K.Marks jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň mazmunyny häsiýetlendirip, onda adamlaryň indiuid hökmünde däl-de, synpyň agzasy hökmünde hereket edýändigini nygtap şeýle belläpdi: “Muny rantýe, kapitalist we ş.m. şahsyýet bolmaklygyny bes edýär diýen manyda däl-de, olaryň şahsyýeti konkret synpy gatnaşyklary arkaly döredilýär we kesgitleýär diýen manyda düşünmelidir”.¹ Şahsy däl jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda şahsyýet bolmak bilen adamlar

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.3 77 с.

hökmäny ýagdaýda özara täsire, aragatnaşyga goşulyp, bu prosesde olaryň individual aýratynlyklary ýüze çykyar. Şonuň üçin her bir sosial rol absolýut ýagdaýda özüni alyp barsyň ülnüsi bilen döredilmän, ol özüni ýerine ýetiriji üçin belli “mümkinçilikleriň giňişligine” galdyryar. Muny şertli ýagdaýda “roly ýerine ýetiriş usuly” diýip atlandyrmak mümkin. Hut şu “giňişlik” şahsy däl jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ikinji tarapyny şahsyýetara (Mýasişewiň aýdyşy ýaly – psihologik) gatnaşyklary döretmäge mümkinçilik berýär.

Şahsyýetara gatnaşyklaryň orny we mazmuny Şahsyýetiň gatnaşyklarynyň adamyň iş-durmuşyndaky ornuny anyklamak örän möhümdir. Sosial-psihologik edebiyatda şahsyýetara gatnaşyklarynyň orny, ilkinji nobatda, jemgyýetçilik gatnaşyklary ulgamyna degişlilikdäki orny barada dürli pikirler aýdylýar. Kähalatlarda olara jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen bir hatarda, olaryň özeni ýa-da tersine, in ýokarky gatlagy hökmünde seredilýär. Başga bir ýagdaýlarda bolsa, olara aňda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şöhlelenmesi hökmünde hem düşünilýär. Şahsyýetara gatnaşyklaryny jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen “bir hatarda” goýman, olara her bir jemgyýetçilik gatnaşygynyň içinde döreýän gatnaşyklaryň aýratyn bir hatary hökmünde seredilse, onuň mazmunyny obýektiv açmak mümkin. Aýdyň obrazda muni aýratyn tekizlik bilen kesilen jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ulgamy hökmünde göz önüne getirmek bolar: ykdysady, sosial, syýasy we beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň “kesiminde” göze ilýänler şahsyýetara gatnaşyklary bolup durýar. Şeýle nukdaýnazarda şahsyýetara gatnaşyklarynyň göýä şahsyýete täsir edýän sosial bütewiligi “aralaşdyrýan” häsiýetde ýüze çykyanlygy düşnükli bolýar. Bu gatnaşyklaryň iki hatary-da bilelikde berlip, ikinji hatardaky gatnaşyklara çuňňur düşünmäge päsgel berýär.

K.Marks özünüň “Kapital” diýen belli işinde şeýle belleýär: “Eger-de haryt eýesi A. örän mekir bolup, haryt eýesi B-ni aldan bolsa – 40 funt sterling durýan çakyr üçin bahasy 50 funt sterling bugdaý alan bolsa, alyşykda bolan gymmatlyk ýekeje atomlyk köpelmedik hem bolsa, A bilen B-niň arasyndaky paýlanyşyk düýpli üýtgeýär? Şonuň üçin Marks diňe öz tebigaty boýunça şahsy däl obýektiw jemgyýetçilik gatnaşyklaryny derňemegiň ýeterlik dældigini öwrän-öwrän nygtapdy. Ol: “Biz adamlara indiwiidual däl-de, diňe personofisirlenen düşünje – kategoriýa hökmünde seredip kyn ýagdaýa düşdük” diýip belleýär¹.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli görnüşleriniň içinde şahsyýetara gatnaşyklarynyň bolmagy – bu şahsy däl gatnaşyklary takyk şahsyýetleriň işinde, olaryň aragatnaşygynda we özara täsirinde “amala aşyrmakdyr”. Şol bir wagtyň özünde gatnaşyklaryň şeýle “amala aşyrylyşynda” gatnaşyklar (şol sanda jemgyýetçilik gatnaşyklary) gaýtadan döredilýär. Başgaça aýdanymyzda, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň obýektiw jisiminde “indiwidleriň aňly erkinden we aýratyn maksadyndan” gelip çykýan pursatlar bardyr. Sosial we psihologik hadysalar hut şu ýerde gös-göni çaknyşýarlar. Şonuň üçin bu meseläniň goýluşy sosial psihologiýa üçin iňňän ähmiýetlidir.

Sosial psihologiýa üçin gatnaşyklaryň tekliplenen gurluşynyň möhüm netijesi bardyr. Bu gatnaşyklar her bir şahsyýetara gatnaşygyňa goşulýany üçin, ýeke-täk anyk gatnaşyk bolup durýar. Hakykatda, şahsyýetara gatnaşygynyň mazmunyny jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ol ýa-da beýleki **görnüşi** düzýän bolsa-da (ýagny belli bir sosial iş), olaryň **mazmuny**, manysy köp derejede näbelli bolup galýar. Şahsyýetara, jemgyýetçilik gatnaşyklary prosesinde adamlar pikir alşyp, bu gatnaşyklary aňlaýan bolsalar hem, bu aňlaýyş, köplenç, adamlaryň özleriniň

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т.23, стр. 77

şahsyýetara gatnaşyga goşulandyklaryny aňlamakdan aňry geçmeýär.

Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň aýry-äýry pursatlary oňa goşulanlar tarapyndan diňe şahsyýetara gatnaşyklaryňky ýaly kabul edilýär: kimdir biri “husyt kapitalist”, “ýeser söwdagär” we ş.m. hökmünde kabul edilýär. Adaty aňyň, ýagny, jemgyýetçilik psihologiýasynyň derejesinde ýörite nazaryýet seljermesi şeýle geçýär. Şonuň üçin özüni alyp barşyň meýilleri bolmasa, aňlamaklyk prosesi şeýle geçýär. Şonuň üçin özüni alyp barşyň meýilleri, köplenç, gatnaşyklaryň şu ýüzleý ýagdaýy bilen düşündirilip, bu ýagdaýyň esasynda duran obýektiv gatnaşyklar aýan bolman galýar. Bu zatlaryň üstesine-de, şahsyýetara gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ýeke-täk hakykaty bolup durýar. Olarsyz “sap” jemgyýetçilik gatnaşyklary ýokdur. Şonuň üçin her bir toparlaýyn hereketlerde onuň gatnaşyjlary iki häsiýetde bolýarlar: şahsy däl, sosial rollaryň yerine ýetirijisi we gaýtalanmaýan ynsan şahsyýetleri. Bu adamyň jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamyndaky ýagdaýyny däl-de, diňe toparlaýyn baglanyşykdaky roluny aňlatmak üçin “şahsyýetara rol” diýen düşünjäni girizmäge esas berýär. Bu rol adamyň görkezilýän ulgamdaky obýektiv rol esasynda däl-de, şahsyýetiň indiividual paýhas aýratynlyklary esasynda ýüze çykýar. Şeýle şahsyýetara rollaryň mysalyny gündelik durmuşda görmek bolýar: toparda aýry-äýry adamlara “sada ýigit”, “özümiziňki”, “gepe ýakyn” we ş.m. diýýärler. Sosial rollaryň yerine ýetiriliş usulynda şahsyýetiň sypatlaryny ýüze çykarmak toparyň beýleki agzalarynda jogap hereketini döredip, toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň giden bir ulgamyny emele getirýär.

Şahsyýetara gatnaşyklarynyň häsiýeti jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häsiýetinden düýpgöter tapawutlanýar. Olaryň möhüm aýratynlygy – duýgy-emosional esasydyr. Şonuň üçin şahsyýetara gatnaşyklaryna toparyň psihologik “ýagdaýynyň” şerti hökmünde seretmek bolar. Şahsyýetara gatnaşyklarynyň

emosional tarapy adamlaryň bir-birlerine bolan duýgulary esasynda döreyär. Duýgularyň “toplumy” çäksizdir. Ýöne olaryň ählisini iki uly topara goşmak mümkin:

1. **Konýunktiw** duýgular – adamlary ýakynlaşdyrýan, birleşdirýän duýgular. Gatnaşygyň şeýle görnüşinde beýleki tarap ýakymly, höwes bildirilýän obýekt hökmünde kabul edilip, oňa degişlilikde subýekt özüniň bilelikde aragatnaşygyny ýola goýmaklyk meýlini ýüze çykaryar.

Dizýunktiw duýgular – bu topara adamlary daşlaşdyrýan duýgular girip, beýleki tarap makul däl, biynjalyklyk dörediji obýekt hökmünde kabul edilip, subýektde oňa aragatnaşyga bolan höwes döremeyär. Duýgularyň ikisiniň hem depgini dürli-dürli bolup biler. Olaryň ösüş derejesi toparyň işi üçin uly ähmiýetlidir. Ýöne diňe şeýle şahsyýetara gatnaşyklarynyň seljermesi toparyň häsiýetnamasy üçin ýeterlik däl. Adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar hiç wagt emosional galtaşmalaryň esasynda döremeyär. Işin hut özi gatnaşyklaryň başga bir hataryny döredip, olary aralaşdyrýar. Şonuň üçin, topardaky iki hatar gatnaşyklary bir wagtda seljermek sosiologiýa üçin inňän kyn wezipe bolup durýar. Bu şahsyýetara gatnaşyklar we iş bilen aralaşdyrylan gatnaşyklardyr. Şahsyýetara gatnaşyklarynyň öwrenilişine degişlilikde usuly serişdeleriň bir topary döredilendir. Olaryň esasyalarynyň biri amerikan alymy J. Moreno tarapyndan tekliplenen sosial psihologiýa giňden belli bolan sosiometriýa usulydyr.

Usulyň mazmuny toparyň agzalarynyň arasynda “sulh alyşmaklyk” we “sulh alyşmazlyk” ulgamyny ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Başgaça aýdylanda, belli bir şert boýunça toparyň her bir agzasynyň onuň ähli beýleki agzalaryny “saýlamak” esasynda emosional gatnaşyklaryň ulgamy aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle “saýlawlaryň” netijesi aýratyn bir tablisa-sosiometrik matrisa ýerleşdirilip ýa-da diagramma – sosiogramma

görmüşinde beyan edilip, soňra indiwiidual, toparlaýyn diýen ýaly dürli “sosiometrik indeksler” hasaplanylýar. Sosiometriýanyň maglumatlarynyň kömegi bilen toparyň her bir agzasynyň şahsyýetara gatnaşyklar ulgamyndaky ornuny kesgitlemek mümkin. Jemläp aýdylanda, sosiometriýa topardaky şahsyýetara gatnaşyklarynyň “suratyny” almak, topardaky oňyn ýa-da oňyn däl emosional gatnaşyklaryň ösüş derejesini bilmek üçin giňden ulanylýar.

Şahsyýetara we jemgyýetçilik gatnaşyklary ulgamynda aragatnaşyk Şahsyýetara gatnaşyklaryň seljermesini jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan aýyrman,

olaryň içinde emele gelyän hadysa hökmünde bermek, adamyň daşky dünýä bilen bolan baglanyşyklarynyň çylşyrymly ulgamynda aragatnaşygyň orny baradaky meseläni göwnejaý goýmaga mümkinçilik berýär. Adamyň jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklary aragatnaşyk prosesinde amala aşyrylýar. Şeýlelikde, aragatnaşygyň köki adamlaryň maddy iş durmuşyndadyr. Aragatnaşyk adamyň gatnaşyklarynyň ähli ulgamynyň amala aşyrylyşydyr. Bu ýerde adamyň hakyky aragatnaşygynda diňe bir şahsyýetara gatnaşyklary, onuň emosional begenji ýa-da gynanjy ýüze çykman, eýsem aragatnaşyga jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň-da goşulýanlygyny nygtamak zerurdyr. Adamyň köpsanly gatnaşyklary diňe şahsyýetara baglanyşygyna syrykdyrylmaýar. Adamyň şahsyýetara gatnaşyklarynyň çäginden daşdaky, giň sosial sferadaky orny özara täsir edýän indiwidleriň garyşmalary bilen kesgitlenýär. Bu ulgamda hem onuň baglanyşyklarynyň gurluşynyň anyklanmagy möhümdir. Ýöne bu proses hem aragatnaşygyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Aragatnaşyksyz adamzat jemgyýetini göz önüne getirmek mümkin däl. Aragatnaşyk jemgyýetde indiwidleri birleşdirýän

usul bolup, şol bir wagtyň özünde indiwiðleriň öz serişdesi bolup durýar. Aragatnaşygyň bir wagtyň özünde jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklarynyň hakykaty bolup durýanlygy hem şundan gelip çykýar. Hut şuna esaslanyp, Sent-Ekzyuperi aragatnaşygyň poetiki obrazyny adamda bar bolan ýeke-täk baýlyk diýip şekillendiripdi.

Gatnaşyklaryň her bir hatary aragatnaşygyň özboluşly görnüşlerinde amala aşyrylýar. Aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşyklarynyň amala aşyrylyş prosesi hökmünde sosial psihologiyada has giňişleýin öwrenilendir. Toparlar arasyndaky aragatnaşyk bolsa köp derejede sosiologiyada öwrenilendir. Kähalatlarda aragatnaşygy şahsyýetara gatnaşyk bilen gatnyşdyrýarlar. Bu iki hadysa ozara baglanyşykly bolsa-da, olary garyşdyrmak bolmaz. Aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşyklaryň ulgamynda hem adamlaryň bilelikdäki işi arkaly döreýär. Şonuň üçin ol şahsyýetara gatnaşyklaryň dürli görnüşlerinde, bir adamyň beýlekä oňyn we oňyn däl gatnaşygy bolan ýagdaýynda hem amala aşyrylýar. Aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşygynyň gurluş usulyna belli bir derejede baglydyr. Ýöne aragatnaşyk şahsyýetara gatnaşyk has dartgynly bolan ýagdaýynda hem özboluşly görnüşlerde amala aşyrylýar. Bu ýagdaý aragatnaşygyň has ýokary derejesine-jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň amala aşyrylyşy üçin hem häsiýetlidir. Bu ýagdaýda hem toparlar ýa-da indiwiðler sosial toparlaryň wekili hökmünde aragatnaşykda bolýarmy, parhy ýok, aragatnaşyk hatda toparlar gapma-garşylykda bolan ýagdaýlarynda hem amala aşyrylmalydyr.

Eýsem, şahsy däl gatnaşyklaryň ulgamynda öz tebigaty boýunça şahsyýetleriň gatnaşyklaryny talap edýän proses nähili amala aşyrylyp bilinýär? Belli bir sosial toparyň wekili hökmünde adam beýleki sosial toparyň wekili bilen aragatnaşyga girýär we bir wagtyň özünde şahsy däl we şahsy gatnaşyklary amala aşyrýar. Daýhan harydyny bazarda satyp, oňa

derek belli bir mukdarda pul alýar. Pul bu ýerde, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir ulgamynda aragatnaşyk serişdesi bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde daýhan alyjy bilen söwdalaşyp, onuň bilen “şahsy” aragatnaşyga goşulýar. Bu aragatnaşygyň serişdesi adamyň sözleýşi bolup durýar. Aragatnaşygyň bu gös-göni görnüşi – kommunikasiýa daşyndan göräýmäge özakymlaýyn ýaly bolup görünse-de, onuň arkasynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamy durup, ol haryt önümçiliginiň gatnaşyklary arkaly döreýär. Sosial psihologik seljermede bu “ikinji tarapy” ünsden düşürmek mümkinçiligi bolsa-da, ol hakyky durmuşda hemişe bardyr. Ol köp derejede sosiologiýanyň dersi bolýan hem bolsa, sosial psihologik derňewde hem göz önünde tutulmalydyr. K.Marks özüniň irki işlerinde “Verker” adalgasyny baglanyşyk, söz üsti bilen aragatnaşyk (häzirki “kommunikasiýa”) manysynda ulanyp, has ir döwürde bu düşünjäniň iki mazmunyny tapawutlandyryýar. Aragatnaşygyň bu iki tarapynyň derňewini dürli predmetlerde amala aşyrmak mümkinçiligi bar hem bolsa, olaryň her biriniň seljermesinde onuň doly mazmuny göz önünde tutulmalydyr. Meselem, aragatnaşyk filogeneze seredilende, ol etologiýanyň we sosiologiýanyň predmetine has golaýlaşyp, onuň ikinji tarapy derňelende sosial psihologiýa birinji orna geçýär. Ýöne bu taraplaryň ikisine-de bir-birinden üzňelikde seredilip bilinmez.

Aragatnaşygyň gurluşy Aragatnaşygyň çylşyrymlylygyny göz önünde tutup, onuň her bir düzüjisini seljermek üçin onuň gurluşyny anyklamak zerurdyr. Aragatnaşygyň gurluşyny kesgitlemeklige her dürli nukdaýnazardan çemeleşmek mümkin. Aragatnaşygyň gurluşynda kommunikativ – maglumat alyşmak, interaktiv hereket alyşmak we perseptiw bir-birini kabul etmek düzüjilerini ýüze çykarmak mümkin. Aragatnaşygyň kommunikativ tarapy ýa-da sözünň dar manysynda kommunikasiýa aragatnaşyk

saklaýan indiwidleriň özara maglumat alyşmagyny göz önünde tutýar. Interaktiw tarapy aragatnaşyk saklaýan indiwidleriň özara täsirini, ýagny, diňe bir düşünje, pikir alyşmagy däl-de, eýsem hereket alşylmagyny göz önünde tutýar. Aragatnaşygyň perseptiw tarapy aragatnaşyk saklaýanlaryň bir-birini kabul etmeklerini we onuň esasynda özara düşünişmegi gazanmaklygy aňladýar. Bu adalgalar şertlidir. Elbetde, hakyky durmuşda bu taraplar özbaşdak ýagdaýda bolman, bir-biri bilen baglanyşykda bolup, olar diňe seljerme maksady bilen bölünýär. Aragatnaşygyň görkezilen bölünişi kiçi toparlarda, ýagny, adamlaryň bir-birleri bilen gös-göni ýüzbe-ýüz şertinde ýüze çykýar. Adamlaryň bir-birlerine olaryň bilelikdäki köpçülikleýin hereket şertlerindäki edýän täsiriniň serişdeleri we mehanizmi baradaky meselä aýratyn seretmek zerurdyr. Şeýle mehanizmlere sosial psihologiýada adatça psihologik ýoňlama, yrylmak (ýa-da suggestiýa) we öýkünme hadysalary degişlidir. Olar gös-göni galtaşma ýagdaýynda döräp bilyän bolsalar hem adamlar köpçüligindäki aragatnaşyk ýagdaýynda aýratyn ähmiýete eýedirler.

2-nji bap. Aragatnaşyk maglumat alyşmak hökmünde (Aragatnaşygyň kommunikiw tarapy)

Kommunikatiw prosesde Kommunikasiýa barada sözüň dar
maglumat alyşmagyň manysynda aýdylanda, ilkinji
özboluşlylygy nobatda, adamlaryň bilelikdäki iş
prosesinde özara dürli pikirler,
düşünjeler, höwesler, keýpler, duýgular, gönükdirilmeler
alyşmaklygy göz önünde tutulýar. Bularyň hemmesini maglumat
hökmünde kabul edip, kommunikasiýa maglumat alyşmak
hadysasy manysynda düşünmek bolar. Bu pikirden ugur alyp,
birnäçe sosial psihologiýa ulgamlarynda edilişi ýaly, adamyň
ähli kommunikiw prosesiniň maglumat taglymatynyň

adalgasynda aňlatmak maksatnamasyna geçmek mümkin. Emma beýle çemeleşme usulyýet taýdan birtaraplaýyn bolup, onda kommunikasiýanyň hut **adama** mahsus häsiýetnamasy ünsden düşürilýär. Sebäbi kommunikasiýa diňe maglumat alyşmaklyga syrykdyrylmaýar. Bu çemeleşmede maglumatyň diňe bir ugrunyň – kommunikatoradan (maglumat berýän) resipiýenite (maglumaty kabul ediji) gönükdirilýändiginiň nazara alynýandygyny hasaba almanyňda-da (“yza dolanýan baglanyşyk” düşünjesiniň girizilmegi meseläni doly çözmeýär), bu ýerde düýpli ýetmezçilik bardyr. Informasion-maglumat taglymaty nukdaýnazaryndan adamyň kommunikasiýasy seljerilende işiň diňe görnüş tarapy göz önünde tutulýar. Bu ýerde maglumatyň nähili geçirilýändigini göz önünde tutulyp, adam aragatnaşygy şertlerinde onuň diňe bir geçirilmän, eýsem kemala gelýänligi, anyklanýandygy, ösýändigini ünsden düşürilýär.

Şonuň üçin maglumat taglymatynyň käbir düzgünlerini aragatnaşygyň maglumat tarapyny öwrenmekde ulanmak mümkinçiligini inkär etmän, kommunikasiýada maglumat alyşmaklygyň özboluşlylygy we beýleki ähli aýratynlyklary göz önünde tutulmalydyr.

Birinjiden, aragatnaşyga maglumatyň haýsy-da bolsa bir geçiriji ulgamdan ugradylyp, beýleki ulgam arkaly kabul edilişi hökmünde düşünilmeli däl. Sebäbi iki sany hasaplaýjy maşynyň arasyndaky “maglumatyň hereketinden” tapawutlylykda, bu ýerde her biri işjeň subýekt bolup durýan iki sany indiwidiň gatnaşygy bilen iş salyşýarys. Olaryň özara maglumat alyşmaklary bilelikdäki işi guramaklygy talap edýär. Başgaça aýdanyňda, kommunikativ prosesiniň her bir gatnaşyjysy öz garşydaşynyň işjeňligine bil baglaýar, oňa ýöne bir obýekt hökmünde garamaýar. Beýleki gatnaşyjy hem subýekt hökmünde hereket edýänligi üçin maglumaty oňa ugradyp, oňa ugrukmaly, ýagny, onuň meýillerini, maksatlaryny, gönükdirilmelerini seljermeli bolýar. Ýöne bu ýagdaýda

ugradylan maglumat jogap hökmünde beýleki garşydaşdan täze maglumaty döredýändigini göz önünde tutmalydyr. Şonuň üçin kommunikiw prosesde diňe bir “maglumatyň hereketi” bolman, keminden maglumatyň işjeň çalşygy bolýar. Çehoslowakiýaly alym Ýa.Ýanouşekiň pikiriçe, adamlar ara maglumat çalşygynyň özboluşlylygy, bu prosesde her bir gatnaşygy üçin maglumatyň ähmiýetiniň bolmagydyr. Maglumatyň şeýle ähmiýete eýe bolmagy, A.Leontýewiň belleýşi ýaly, adamlaryň aragatnaşykda diňe bir mazmun “alyşman”, olaryň umumy many döretmeklige ymtylanlygy bilen düşündirilýär.¹ Bu maglumat diňe bir kabul edilmän, eýsem oňa düşünilip, aňlanylan ýagdaýynda mümkin bolýar. Şonuň üçin her bir kommunikiw tutumda iş, aragatnaşyk we akyl ýetiriş hakyky birlikde berlendir.

Ikinjiden, adamlaryň arasynda maglumat alyşmaklygyň kibernetiki gurluşlardan tapawudy gatnaşyjylaryň belgiler ulgamy arkaly bir-birlerine täsir edip bilmegindedir. Başgaça aýdanynda, şeýle maglumat alyşmaklyk hökmany ýagdaýda garşydaşyň özüni alyp barşyna täsir etmeklik bilen utgaşar-belgi kommunikiw prosese gatnaşyjylaryň psihologik ýagdaýyny üýtgedýär (A.Leontýew hut şu manyda “belgi aragatnaşykda guralyň zähmetde bolşy ýaly häsiýetdedir” diýip belleýär). Bu ýerde döreýän kommunikiw täsir gatnaşyjylaryň biriniň beýlekiniň özüni alyp barşyny üýtgetmek üçin edýän psihologik täsiridir. Kommunikasiýanyň netijeliligi hut şeýle täsiriň barlygy ýa-da ýoklugy bilen kesgitlenýär. Bu kommunikasiýa gatnaşanlaryň arasynda dörän gatnaşyklaryň hiliniň üýtgemegini aňladýar. “Sap” maglumat proseslerinde beýle zatlar bolmaýar.

Üçünjiden, kommunikiw täsir maglumat alyşmaklygyň netijesi hökmünde maglumaty ugradýan (kommunikator) we ony

¹ Леонтьев А.П. Проблемы развития психики. М., 1972. 291 с.

kabul edýän adam (resepiýent) kodifikasiýanyň we dekodifikasiýanyň bir bitewi ýa-da meňzeş ulgamyny gollanýan wagtynda mümkin bolýar. Gündelik durmuşda bu düzgün “hemme bir dilde geplemelidir” diýlip aňladylýar. Bu ýagdaý kommunikatiw prosesde resepiýent bilen kommunikatoryň üznüksiz orunlaryny çalyşýanlygy sebäpli has-da möhümdir. Olaryň arasynda maglumat çalyşygy belginiň subýektiwara ýagdaýynda, ýagny belgileriň, esasasan hem, olaryň aňladýan manysynyň kommunikatiw prosesiniň ähli gatnaşyjylaryna düşnükli bolan ýagdaýynda mümkindir. Diňe manylaryň bütewi ulgamynyň kabul edilmegi garşydaşlaryň bir-birlerine düşünmegini üpjün edýär. Bu ýagdaýy beýan etmek üçin sosial psihologiýa lingwistikadan “tezarus” adalgasyny alýar. Bu adalga toparyň ähli agzalary tarapyndan kabul edilen manylaryň umumy ulgamyny aňladýar. Ýöne şol bir sözleriň manysyny bilip hem adamlaryň oňa başga dürli düşünmekleri mümkin. Şeýle dürli-dürlüligiň sosial, syýasy, ýaş aýratynlygy ýaly sebäpleriniň bolmagy mümkin. Öz wagtynda L.S.Wygotskiý “pikir hiç wagt sözüň doly manysyna laýyk däl”¹ diýip belläpdi. Şonuň üçin aragatnaşyk saklaýanlarda sesli sözleýişde diňe bir leksiki we sintaktiki ulgamlary birmeňzeş bolman, eýsem olarda aragatnaşygyň ýagdaýyna birmeňzeş düşünmeklik bolmalydyr. Bu kommunikasiýa işiň umumy ulgamyna goşulýan ýagdaýynda mümkin bolýar.

Bu ýagdaýy Ş.Miller durmuşyň mysalynda şeýle düşündirýär. Biziň üçin sözleýiş düşündirilişi bilen onuň düşünilişiniň arasyndaky tapawudy aýdyňlaşdyrmak has möhümdir, çünki düşünmeklige takyk sözleýiş bilen baglanyşykly bolan lingwistik tekstden ýokarda durýan haýsydyr bir zat ýardam edýär. Gapyda aýalyny garşylan adamsy aýalynyň: “Men şu gün birnäçe elektrik lampoçkalaryny satyn aldym” diýmegine diňe sözme-söz düşünmek bilen çäklenmeli

¹ Вygotsкий Л.С. Избранные психологические исследования. М., 1956, 379 с.

däldir. Ol aşhana baryp, köýen lampoçkany çalşyrmalydygyny hem aňşyrmalydyr.

Galyberse-de, dördünjiden, adamyň kommunikasiýasynda düýpgöter özboluşly kommunikativ päsgelçilikler döräp bilýär. Bu päsgelçilikler haýsy hem bolsa bir kommunikasiýa kanalynyň ýabygorly taraplary ýa-da kodirlemegiň we dekodirlemegiň nogsanlyklary bilen baglanyşykly däldir. Olar sosial ýa-da psihologik häsiýetli bolýar. Birinjiden, şeýle päsgelçilikler gatnaşyjylaryň dürli “dilde” gepleýändigini zerarly däl-de, garşydaşlaryň arasyndaky düýpli tapawutlyklar esasynda aragatnaşyk ýagdaýyna birmeňzeş düşünmezligi sebäpli döräp bilýär. Bular sosial, syýasy, dini, hünär tapawutlyklary bolup, diňe birmeňzeş düşüňjeleriň dürli aňlanylmagyny döretmän, eýsem dürli dünýägarazý, dünýädüşünilişi emele getirýär. Şeýle päsgelçilikler kommunikasiýa goşulýan garşydaşlaryň dürli sosial toparlara degişliligi ýaly obýektiv sebäpler arkaly döräp, olaryň ýüze çykyşynda kommunikasiýanyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň has giň ulgamyna goşulýanlygy aýan duýulýar. Kommunikasiýa bu ýagdaýda özüniň diňe aragatnaşygyň bir tarapy bolup durýanlygy baradaky häsiýetnamany ýüze çykarýar. Kommunikasiýa prosesiniň şeýle päsgelçilikler bar bolan ýagdaýynda hem amala aşyrylýanlygy tebigydyr. Çünki hatda harby duşmanlar hem gepleşik geçirýärler. Ýöne olar üçin kommunikativ işiň ähli ýagdaýy has çylşyrymlaşýar.

Başga bir tarapdan, kommunikasiýadaky päsgelçilikler “sap” psihologik häsiýetde hem bolup bilýär: olar aragatnaşyk edýänleriň individual psihologik aýratynlygy (meselem, olaryň biriniň has ýygry bolmagy, beýlekisiniň dymma bolmagy, olaryň birinde “sözlemäge meýilli däl” diýlip atlandyrylýan sypatlaryň bolýanlygy) ýa-da olaryň arasynda aýratyn psihologik gatnaşyklaryň döremegi (birek-birege ýigrenç, ynamsyzlyk we ş.m.) netijesinde döräp bilýär. Bu ýagdaýda aragatnaşyk bilen gatnaşygyň arasyndaky baglanyşyk has aýdyňlaşýar (bu

kibernetiki ulgamlarda ýokdur). Bularyň hemmesi aragatnaşygy öwretmek (meselem, sosial psihologik türgenleşik ýagdaýynda) meselesini düýpgöter başgaça goýmaklyga mümkinçilik berýär.

Adamyň kommunikasiýasynyň agzalyp geçilen taraplary bu prosesi diňe informasion-maglumat taglymatynyň adalgalarynda beýan etmegiň ýeterlik dälidigini subut edýär. Kommunikasiýa prosesini beýan etmek üçin ulanylýan adalgalar ýokarda görkezilen düzedişleri göz önünde tutmak arkaly gaýtadan işlenilmelidir. Emma beýle diýildigi kommunikativ prosesleriň görnüşleri döredilende informasion-maglumat taglymatynyň käbir adalgalaryny ulanmak mümkinçiligini inkär etmeýär (meselem, “signallaryň gönükdirilmegi” adalgasy). “Signallaryň gönükdirilmegi” adalgasy kommunikasiýa taglymatynda birnäçe aýratynlyklary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär: a) aksial kommunikativ proses (latynça “axis” – “ok” sözünden), signallar maglumatyň ýeke-täk kabul edijisine, ýagny aýry-aýry adamlara gönükdirilendäki aragatnaşyk; b) retial kommunikativ proses (latynça “retio” – “tor” sözünden) – signallar köp sanly ähtimal salgylara gönükdirilendäki aragatnaşyk.¹ Ylmy-tehniki ösüşiň şertlerinde köpçülikleýin aragatnaşyk serişdeleriniň iňňän ösmegi bilen baglanyşykly retial kommunikativ prosesleriň derňewi aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu ýagdaýda signallaryň topara gönükdirilmegi adamlara özleriniň topara deňşlidigini aňlamaga mejbur edýänligi sebäpli retial kommunikasiýa şertinde diňe bir maglumatyň geçirilmegi bolman, eýsem kommunikativ prosese gatnaşyjylaryň sosial ugrukmasy bolup geçýär. Kommunikasiýanyň garşydaşda belli bir ugrukma döredip bilmek ukyby ýene-de bir gezek bu prosesi diňe informasion-maglumat taglymatynyň adalgalarynda beýan edip bolmajaklygyny subut edýär.

¹ Брудный А.А. К теории коммуникативного воздействия. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1977. 39 с.

B.F.Porşnewiň pikirine, maglumatyň jemgyýetde ýaýramagy “ynanjyň” we “ynamsyzlygyň” özboluşly “süzgüjiniň” üsti bilen amala aşyrylýar. Bu “süzgüjiniň” täsiri netijesinde aňrybaş hakyky maglumat inkär edilip, nädogry maglumatyň kabul edilmegi mümkindir. Psihologik jähdden haýsy şertlerde maglumatyň ol ýa-da beýleki kanalynyň bökdelyändigini anyklamak has möhümdir. Tersine, maglumatyň kabul edilmegini, “süzgüjiniň” gowşamagyny üpjün edýän serişdeler hem bar. Bu serişdeleriň toplumu **fassinasiýa** diýlip atlandyrylýar. Fassinasiýa hökmünde esasy maglumatyň gapdalyndan hereket edýän, maglumaty “ugradýan”, oňa goşmaça “kontekst” döredýän serişdeler hyzmat edýär; şeýle “kontekstiň” barlygynda ynamsyzlyk süzgüjiniň kem-käs aýrylýanlygy üçin esasy maglumat has täsirli bolýar. Fassinasiýa mysal hökmünde sözleşiň saz bilen, giňişlik ýa-da reňk bilen utgaşdyrylyşyny görkezmek bolar.

Kommunikatordan çykýan maglumat **meýil dörediji** we **takyklaýjy** häsiýetde bolup bilýär. Meýil dörediji maglumat buýrukda, maslahatda, haýyşda aňladylýar. Ol haýsy-da bolsa bir hereketi ugrukdyrmaga niýetlenýär. Ugrukdyrmak öz gezeginde dürli hili bolup biler. Ilkinji nobatda, ol **işjeňleşdiriji**, ýagny belli ugur boýunça herekete meýillendirmek häsiýetde bolýar. Bu başga bir ýagdaýda **interdiksiýa**, ýagny käbir gadagan edilen hereketlerden saklanmaga meýillendirýän häsiýetde bolup bilýär. Galyberse-de, bu **sazlaşygy bozmak – destabilizasiýa**, ýa-da özüňi alyp barşyň, ýa-da işiň özbaşdak görnüşleriniň bozulmagy, sazlaşyksyzlygy häsiýetinde bolýar.

Takyklaýjy maglumat habar beriji häsiýetde bolup, ol dürli bilim beriş ulgamlarynda ulanylyp, özüňi alyp barşy gös-göni üýtgetmekligi göz önünde tutmaýar. Ýöne bu ýerde hem adamyň kommunikasiýasynyň umumy düzgünleri hereket edýär. Berilýän habar dürli häsiýetde bolup bilýär. Obýektivlik derejesi

“biperway” beýan ediş äheňinden tä habar tekstine ynandyryş elementlerini goşmaklyga çenli bolup bilýär.

Habaryň görnüşleri kommunikator – maglumaty berýän adam tarapyndan kesgitlenýär.

Kommunikasiýanyň Islendik maglumat belgiler serişdeleri. ulgamlarynyň üsti bilen amala

Sözleşiş aşyrylýar. Kommunikatiw prosesde ulanylýan birnäçe belgiler ulgamy

bolup, olaryň degişlilikde kommunikiw prosesleriň görnüşlerini gurmaklary mümkin. Has giňişleýin häsiýetde dilüsti (belgiler ulgamy hökmünde sözleşişde ulanylýan) we dilüstidäl (sözleşişden aýry belgi ulgamynda ulanylýan) kommunikasiýa tapawutlandyrylýar. Ikinjisi öz gezeginde birnäçe görnüşlere bölünýär. Dil üsti däl kommunikasiýa dogrusynda baý material toplanyp, şu günki günde onuň dört görnüşini görkezmek mümkin: kinesika, paralingwistika, proksemika, göz üsti (wizual) aragatnaşyk. Olaryň her biri hususy belgiler ulgamyny ulanýanlygy üçin, hakykatda kommunikiw prosesiniň baş görnüşi ýüze çykýar. Olaryň her birine aýry-áýrylykda seredeliň.

Dil üsti kommunikasiýa – belgiler ulgamy sözleşişde ulanylýan (fonetiki belgileriň ulgamy) aragatnaşyk bolup, onuň leksiki we sintaktiki düzgünleri bardyr. Sözleşiş kommunikasiýanyň iň bir toplumlaýyn serişdesi bolup, onda berilýän maglumatyň manysy köp derejede ýitmän saklanýar. Ýöne şeýle häsiýeti üpjün etmek üçin kommunikiw prosese gatnaşýanlarda dörän ýagdaýyň birmeňzeş düşünilishi bolmalydyr.

Sözleşişniň üsti bilen maglumatyň kodlaşdyrylmagy we dekodlaşdyrylmagy amala aşyrylýar: habar beriji geplän wagtynda kodlaşdyryp, kabul ediji diňlände bu maglumaty dekodlaşdyrýar. Dil üsti kommunikasiýasynyň nukdaýnazarynyň

psihologik düzüjlerini aňlatmak üçin “geplemek” we “diňlemek” adalgalary girizilendir.

Berilýän habaryň manysynyň geçirilişiniň we kabul edilişiniň nukdaýnazaryndan H-M-K (habar beriji-maglumat-kabul ediji) shemasy asimmetrik häsiýetdedir. Habar beriji üçin maglumatyň manysy kodlaşdyrylan prosesini (aýdylyşyň) önünden gelýär. Sebäbi ol ilki belli bir niýeti göz önünde tutup, soňra ony belgiler ulgamyna geçirýär. “Diňleýän” üçin habaryň manysy dekodlaşdyrmak bilen bir wagtda aňlanylýar. Bu ýagdaýda bilelikdäki işiň ýagdaýynyň ähmiýeti has aýdyň ýüze çykýar. Onuň aňlanylyşy dekodlaşdyrmak prosesiniň hut özüne sindirilendir. Berilýän habaryň manysyny bu ýagdaýsyz aňlamak mümkin däl.

Habar beriji üçin diňleýäniň aýdylyan habaryň manysyna takyk düşünenligi diňe “habar beriji orunlar” çalşan wagtynda (“gepleýäni” we “diňleýjini” aňlatmak üçin ulanylyan şertli adalga), ýagny kabul ediji habar berijä öwrülip, kabul eden maglumatynyň manysyny nähili aňlandygyny aýdanda aýan bolýar. Dialog ýa-da dialog sözleşişi “gürrüniň” özboluşly görnüşi hökmünde habar beriji orunlaryň yzygiderli çalyşmagy bilen utgaşyp, bu prosesde sözleşişiň manysy aýdyňlaşdyrylýar. Başgaça aýdanyňda, maglumatyň baýlaşmagy, ösüşi amala aşyrylýar.

Habar berijiniň we kabul edijiniň özara orunlarynyň çalyşýan ýagdaýyndaky hereketleriniň sazlaşygy köp derejede olaryň işiň umumy kontekstine goşulmalaryna bagly bolýar. Bu baglanyşygy ýüze çykarýan köp sanly tejribe derňewleri geçirilendir. Olaryň arasynda ulanylyan belgileriň birmeňzeş manysyny ulanmaklygyň derejesini kesgitlemeklige bagyşlanan derňewler hem bardyr. Dialog şertinde dil üsti kommunikasiýanyň netijeliligi garşydaşlaryň maglumatyň tema gönükdirilmesini we onuň ikitaraplaýyn häsiýetini üpjün edip bilijiligi bilen kesgitlenýär.

Umuman, sözleşýşi kommunikasiýa prosesinde belgi ulgamy hökmünde ulanmagyň häsiýetnamasy tutuş kommunikasiýa hakyndaky aýdylyan ähli sypatlary özünde jemleýär. Sözleşýşiň üstü bilen diňe bir maglumat “hereket” etmän, kommunikasiýa gatnaşyjylar aýratyn usul arkaly bir-birlerine täsir edýär, bir-birini ugrukdyrýar, ynandyrýar, ýagny özüni alyp barşyň belli bir üýtgemegini gazanmaga çalyşýarlar. Aragatnaşykda garşydaşy ugrukdyrmagyň iki hili maksady bolup biler. A.A.Leontýew olary şahsy-sözleşýiş ugrukdyrmasy (ŞSU) we sosial-sözleşýiş ugrukdyrmasy (SSU) diýip atlandyrýar. Bular habaryň salgysynyň dürli-dürlüligini görkezmän, esasan, kommunikasiýanyň temasyny şöhlendirýär.

Sosial payhasnamada sözleşýiş üstü bilen täsir etmegiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň şertlerini we usullaryny anyklamaga bagyşlanan köp sanly tejribe derňewler bardyr. Muňa gönükdirilen çäreleriň toplumy “ynandyryjy kommunikasiýa” diýlip atlandyrylyp, onuň esasynda tejribe ritorika-sözleşýiş üstü bilen ynandyrmak ussatlygy durýar. Sözleşýiş kommunikasiýasy prosesine goşulýan ähli üýtgeýjileri göz önünde tutmak üçin K.Howland “ynandyryjy kommunikasiýanyň matrisasyny” teklip edýär. Bu sözleşýiş kommunikiw prosesiniň özboluşly nusgasy bolup, onda prosesin ähli aýry-áýry bölümleri aňladylandyr. Şeýle nusgalary gurmagyň esasy maksady sözleşýiş täsiriniň netijeliligi ýokarlandyrylanda prosesin her bir düzüjisini nazara tutmakdan ybaratdyr. Muny öz wagtynda amerikaly alym G.Lassuell tarapyndan köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň ynandyryjy täsirini öwrenmegi teklip eden yönekeý nusgasynda görkezmek bolýar. Kommunikatiw prosesin nusgasy Lassuelliň pikiriçe, baş elementi özünde jemleýär:

1. Kim? (habar berýär)	– Kommunikator
2. Näme? (habar berilýär)	– Habar (tekst)

3. Nähili? (habar nämäniň üsti bilen amala aşyrylýar) – Kanal
4. Kime? (Habar görnükdirilýär) – Auditoriýa
5. Nähili netijelilik bilen? – Pes, orta, ýokary netijelilik, ters netijelilik (bumerang täsiri)

Bu nusganyň her bir düzüjisi dogrusynda köp sanly derňewler geçirilendir. Meselem, **kommunikatoryň** sözleşşiniň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýän **häsiýetnamasy** hertaraplaýyn beýan edilip, kommunikasiýa wagtynda onuň orunlarynyň görnüşleri anyklanandyr. Şeýle orunlar üç hili bolup bilýär: **açyk** – kommunikator aç-açan özüniň beýan edýän nukdaýnazarynyň tarapdarydygyny aýdyp, ony tassyklaýan dürli mysallara baha berýär; **goşulmazlyk** – kommunikator özüniň bitarapdygyny aýgtly nygtaýar, gapma-garşylykly garaýyşlary deňeşdirýär, olaryň haýsy hem bolsa birine goşuljakdygyny inkär etmese-de, pikirini açyk aýtmaýar; **ýapyk** – kommunikator öz garaýyşy barada dymýar, hatda kähalatlarda ony gizlemek üçin ýörite çärelerе ýüzlenýär. Elbetde, bu orunlaryň her biri habar beriş täsiriniň maksady, wezipesi bilen döreýär, ýöne olaryň her biri täsiriniň netijeliligini ýokarlandyrmagyň belli bir mümkinçiliklerini özünde jemleýär. Edil şunuň ýaly-da, habaryň tekstiniň täsirini ýokarlandyrmagyň usullary hertaraplaýyn derňelendir. Şu ugurda tekstiň dürli bölekleriniň arasynda degişli ülüşleri döredýän kontent-analiz usuly ulanylýar. **Auditoriýany** öwrenmek dogrusyndaky işler aýratyn ähmiýete eýedir. Bu ugurda geçirilen derňewler-logiki we möçber taýdan esaslandyrylan maglumat gös-göni auditoriýanyň özüni alyp barşyny üýtgedýär diýen XIX asyra mahsus bolan garaýyşyň nädogrudygyny subut etdi. Bu derňewler (Klapneriň tejribeleri) prosesde hiç hili gös-gönüligiň ýokdugyny görkezip, hakykatda maglumatyň we auditoriýanyň gönükdirilmesiniň özara täsiriniň aýgytlaýyşy şert bolup duranlygyny anyklady. Bu ýagdaý gönükdirilmeleriň maglumatynyň kabul edilişindäki ähmiýeti dogrusyndaky birnäçe derňewleriň döremegine sebäp boldy.

Yokarda görkezilen derňewleriň her bir ugry amaly ähmiýete eýe bolup, bu ähmiýet köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň netijeliligini ýokarlandyrmakda has-da saldamlydyr. Bu barada aşakda giňişleýin durlup geçiler.

Seredilen nusga kommunikatiw prosesde täsiriň usulyna we serişdelerine akyl ýetirmekde belli bir ähmiýete eýedir. Emma bu nusga diňe kommunikasiýa prosesiniň düzüm gurluşyny göz önünde tutýar. Ýöne bu prosesde has çylşyrymly hadysa-aragatnaşyk bolup, onuň mazmunyny anyklamak hem möhümdir. Bu mazmun kommunikasiýa prosesinde adamlaryň bir-birine özara täsir etmeginden ybaratdyr. Özara täsir prosesini doly beýan etmek üçin diňe kommunikatiw hereketiň gurluşyny bilmek ýeterlik bolman, aragatnaşyga goşulýanlaryň meýillerini, olaryň maksadyny, gönükdirilmelerini we ş.m. seljermek zerurdyr. Munuň üçin dilüsti aragatnaşyga goşulýan sözden başga-da, belgiler ulgamyna ýüzlenilmelidir. Sözleşiş aragatnaşygyň uniwersal serişdesi bolsa-da, ol diňe iş ulgamyna goşulan ýagdaýynda belli bir ähmiýete eýe bolýar. Şeýle goşulmak bolsa, dilüstidäl belgiler ulgamyny ulanmak bilen utgaşýar. Mälim bolşy ýaly, sözleşiş diňe bir özüni alyp barşyň daşky aňladyjy hereketleri bilen utgaşman, onuň semantikasy (hereketleriň manysy) bilen hem üsti doldurylýar. Diýmek, kommunikatiw prosesde dilüsti däl serişdeler ünsden düşürilse, onuň seljermesi doly bolmajar.

Dilüstidäl kommunikasiýa Bularyň içinden, ilkinji nobatda, optiki-kinetiki belgiler ulgamyny görkezmek zerurdyr. Bu belgilere eliňi hereketlendirmek, ýüz we tutuş göwre muskullarynyň gymyldamagyny görkezmek bolar.

Tutuşlygyna bu optiki-kinetiki ulgam bedeniň dürli bölekleriniň (eliň, ýüzüň, göwräniň) umumy hereket düzüminiň, belli bir derejede, aýyl-saýyl kabul edilýän häsiýeti hökmünde

yüze çykýar. Bedeniň dürli bölekleriniň bu umumy hereketi adamyň emosiýa-duýgusynyň şöhlendirişligi üçin belgileriň optiki-kinetiki ulgamynyň kommunikasiýa goşulmagy aragatnaşyga aýratyn öwüşgin berýär. Bu öwüşginler, şol bir ýşaratlar dürli milli medeniýetde dürli manyda ýüze çykýar (rus bilen bolgar sözleşende, birinjiniň ylalaşyk hökmünde baş atması ikinji tarapyndan ylalaşmazlyk, baş ýaýkamagy bolsa, tersine makullamak hökmünde düşünilýänligi mälimdir). Belgileriň optiki-kinetiki ulgamynyň kommunikasiýadaky ähmiýeti şeýle ýokary bolansoň, häzirki döwürde bu meseläni ýörite derňeýän ugur-kinetika ýüze çykýar. Meselem, M.Argaýlyň derňewlerinde el hereketleriniň dürli medeniýetdäki ýyglygy we gäji üwrenilipdir (bir sagadyň dowamynda finler ellerini 1 gezek, italyanlar – 80, fransuzlar – 20, meksikanlar 180 gezek hereketlendiripdirler).

Belgileriň **paralingwistik** we **ekstralingwistik** ulgamy hem dil üsti kommunikasiýa “goşant” bolup durýar. Paralingwistik ulgam – ses-wokal ulgamy, ýagny sesiň hili, onuň diapazony, tonallygy bolup durýar. Ekstralingwistik ulgam sözleýişe dyngy ýa-da beýleki goşantlary, meselem, arçynmak, agy, gülki we ş.m. goşmak, şeýle hem sözleýişin öz depginidir. Bu goşantlaryň ählisi ýokarda görkezilen fassinasiýa – güýçlendiriji wezipäni ýerine ýetirýärler: many-semantiki ähmiýetli maglumaty goşmaça söz goşulmalary bilen däl-de, “söz gapdaly” usullar arkaly ýokarlandyrýarlar.

Kommunikativ prosesin **guralýşynyň giňişlik we wagt häsiýetnamasy** hem aýratyn belgi ulgamy bolup, kommunikativ ýagdaýyň özboluşly düzüjisiniň mazmunyny özünde jemleýär. Meselem, garşydaşlaryň ýüzme-ýüz ýerleşdirilmegi olaryň arasynda baglanyşygyň döremegine ýardam edip, gepleýäne ünsüligi häsiýetlendirýär. Şol bir wagtyň özünde adamyň ýeňsesinden çagyrmak ýakymсыз kabul edilýär. Aragatnaşygy guramakda giňişligiň dürli görnüşleriniň

artykmaçlygy iki garşydaşy hem-de köpçülikleýin auditoriýa degişlilikde tejribe esasynda subut edilendir.

Edil şonuň ýaly hem, aragatnaşygyň wagt häsiýetnamasy dogrusynda dürli medeniýetde bar bolan birnäçe kadalar hem semantiki ähmiýetli maglumata goşmaça häsiýetde bolýar. Diplomatik gepleşiklere öz wagtynda gelmeklik söhbetdeşiňe sarpa goýmagy aňladyp, tersine, oňa gijä galmak ony sylamazlygy aňladýar. Birnäçe ýörite ugurlarda (ilkinji nobatda, diplomatiýada) gijä galmaklyga “göz ýummaklyk” özüniň degişli mazmunlary bilen giňişleýin işlenip düzülendir.

Proksemika aragatnaşygyň giňişlik we wagt guralyşynyň kadalary bilen iş salyşýan ugur hökmünde, häzirki wagtda uly tejribe materiallaryna daýanýar. Proksemikany esaslandyryjy E.Holl ony “giňişlik psihologiýasy” diýip atlandyryp, haýwanlarda aragatnaşygyň giňişlikde guralyşynyň ilkinji görnüşlerini derňedi. Adamyň kommunikasiýasyna degişlilikde onuň giňişlikde guralyşyny öwrenmek netijesinde aragatnaşygyň içginliginiň bahalandylyşynyň usulçasy teklipe edildi. Bu derňewleriň uly amaly ähmiýeti bolup, olar dürli çekişme toparlarynyň işleriniň netijeliligi seljerilende has peýdalydyr. Meselem, tejribeleriň birnäçesinde iki sany çekişme guraýan toparyň agzalarynyň “oňatlyk” nukdaýnazarýndan oňaly ýerleşdirilişiniň nusgasy görkezilýär. Ýöne ýeke proksemikanyň serişdeleri çekişmäni geçirmegiň netijeliligini üpjün edip bilmez; olaryň mazmuny, geçişi, gönükdirilmegi adamyň işiniň has ýokary mazmunlary arkaly üpjün edilýär (sosial degişlilik, orunlary, çekişmä gatnaşýanlaryň maksady we beýlekiler).

Aragatnaşygyň giňişlik jähtini oňaly guramak diňe başga şertler miýesser bolan ýagdaýynda ähmiýetli bolsa-da, onuň derňewi bilen meşgullanmak zerurdyr.

Bu ugurdaky birnäçe derňewler kommunikativ ýagdaýlaryň giňişlik we wagt häsiýetnamalarynyň özboluşly toplumyny öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Bu toplumlar

“hronotoplar” diýlip atlandyrylýar. “Nähoşlaryň otagy”, “wagondaky ýoldaş” we ş.m. aňlatmalarda hronotoplar toplumlary ýazylandyr. Aragatnaşygyň ýagdaýynyň özboluşlylygy bu ýerde garaşylmadyk täsirleri döredýär. Meselem, wagondaky ýolagçynyň ömründe görmedik adamyna bolan göwnaçyklygy, köp derejede düşnüksizdir. Şeýle hronotoplaryň derňewi entek başlangyç döwürlerde bolup, olaryň çuňlaşdyrylmagy kommunikativ täsiriň düzüjilerini anyklamaga mümkinçilik berer.

Bu ugurdaky indiki özboluşly belgi ulgamy gözüsti – wizual aragatnaşykda bolýan “gözleriň çaknyşmagydyr”. Bu ugurdaky derňewler soňky ýyllarda ýaybaňlanyp, olar keşbiň kabul edilişi – gözüň hereketleriniň umumy psihologik derňewleri bilen baglanyşyklydyr. Göräýmäge, göz galtaşmasy diňe içgin aragatnaşyga dahylsyz belgi ulgamy ýalydyr. Hakykatdan-da, bu meseläniň ilkinji derňewlerinde “göz galtaşmasy” inçe içgin aragatnaşygy öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Iňlis alymy M.Argaýl “içginligiň formulasyny” işläp düzüp, başga şertler bilen bir hatarda içginligiň aragatnaşyk aralygyna baglylygyny anyklady. Ýöne häzirki wagtda şeýle derňewleriň örüsi has giňedi: göz hereketleri bilen aňladylýan belgiler aragatnaşygyň has giň ulgamyna degişlidir. Meselem, çaga üçin gözüsti aragatnaşygyň ähmiýeti dogrusyndaky derňewler ýola goýuldy. Çaganyň öz ünsüni, ilkinji nobatda, adamyň ýüzünde saklaýandygy anyklady. Ulular bilen geçirilen derňewlerde olaryň, ilkinji nobatda, gorizonta ýerleşen iki töwerege (gözüň keşbi) ünslerini gönükdirýändigleri subut edildi. Medisina amalyýetini göz önünde tutmanymyzda hem bu hadysa pedagogyň işinde, umuman, ýolbaşçylyk bilen baglanyşykly ugurlarda uly ähmiýete eýedir. Ähli dilüstidäl serişdeler ýaly göz galtaşmasy dilüsti kommunikasiýa möhüm goşant bolup durýar. Ol adamyň aragatnaşygy goldamaklyga a-da beş etmeklige taýarlygyny habar berär, garşydaşyny

suhbeti dowam etmäge huweslendirädr, galyberse-de uz “Meniňi” doly äýze çykarmaga ää-da tersine, gizlemäge äardam edädr.

Dilüstidäl kommunikasiýanyň durt ulgamyna degişlilikde bir usulyäet häsiäetdäki sowal äýze çykär. Bularyň her biri öz hususy belgi ulgamyny ulanyp, oňa belli bir kod hökmünde seretmek bolar. Äokarda äýdylyşy ýaly, islendik maglumat uz kodifikasiäa we dekodifikasiäa ulgamy kommunikatiw prosese gatnaşýanlaryň hemmesine mälüm bolar çaly kodlaşdyrylmalydyr. Eger suzleşse degişlilikde bu kodifikasiäa ulgamy azda-kande mälüm bolsa, dilüstidäl kommunikasiýada her bir ýagdaýda nämäni kod hasaplamalydygyny kesgitlemelidir. Bu kesgitlemeklik garşydaşyň hem hut kody özlüşdirmegini göz önünde tutmalydyr. Eger şeýle edilmese, dilüsti kommunikasiýa bu ulgamlara hiç hili many goşundysyny ýetirip bilmeýär.

Mälüm bolşy ýaly, maglumatyň umumy taglymatynda “many taýdan ähmiýetli maglumat” düşünjesi girizilýär. Bu maglumatyň girişdäki däl-de, ulgamyň çykyş bölümindäki möçberi, ýagny, onuň “işleýän” bölegidir. Adamyň kommunikasiýasynda bu düşünjäni – many taýdan ähmiýetli maglumaty adamyň özüni alyp barşyny özgerdýän, belli bir manysy bolan maglumat görnüşinde kesgitlemek bolar. Ähli dilüstidäl belgiler ulgamy bu manyny köpeldýär, maglumatyň many tarapyňy doly açmaklyga kömek edýär. Ýöne many tarapyň şeýle üsti ýetirilip açylmaklygy diňe kommunikatiw prosese gatnaşýanlaryň ulanylýan belgilere, koda doly düşünen ýagdaýynda mümkin bolýar. Hemmelere düşnükli kody gurmak üçin belgiler her bir ulgamynyň içinde edil sözleşýiş birlikleri ýaly belli bir birlikleri döretmek zerurdyr. Ýöne şeýle birlikleri dil üsti däl ulgamlarda ýüze çykarmak esasy kynçylyk bolup durýar. Bu mesele şu günki günde doly çözülen däldir. Ýöne oňa dürli synanyşyklar edilýär.

Şeýle synanyşyklaryň biri kinetika ulgamyna laýyklykda K.Býordwiýetlä degişlidir. Bu ugruň usulyýet meselelerini esaslandyryp, Býordwiýetl adamyň beden hereketleriniň birliklerini ýüze çykarmaklygy teklipl etdi. Onuň esasy pikir ýöretmesi gurluş lingwistikanyň tejribesi esasynda guralýar: beden hereketleri birliklere bölünip, soňra bolsa bulardan has çylşyrymly gurluşlar döredilýär. Birlikleriň toplumy beden hereketleriniň özboluşly elipbiýini emele getirýär. Has maýda many birliги hökmünde kin ýa-da kinema (lingwistikadaky fonema meňzeş) teklipl edilýär. Aýratyn kin özbaşdak many döretmeýän hem bolsa, onuň üýtgemeginde tutuş gurluş üýtgeýär. Kinemalardan kinemorflar (sözlemlere meňzeş) emele gelip, olar hem aragatnaşyk aagdaşynda kabul edilýär.

Býordwiýetliň teklipleriniň esasynda beden hereketleriniň özboluşly sözlügi düzülip, hatda dürli milli medenizetlerde kinleriň sany dogrusyndaky işler peýda boldy. Şüne Býordwiýetl entek beden hereketleriniň kanagatlanarly suzlygini dýretmek başartmaýandygy baradaky netijä geldi. Kin düşünjesi bolsa nädälim we çekişmeli bolmagynda galdy. El hereketleriniň (yşaratlaryň) suzlygini dýzmek baradaky teklipler has adli hdsizetdedir. Edilädi synanyşyklar kesgitli bolmasa-da (birlikler hakyndaky sowal olarda dýäbýnden suzylmeýär), dürli milli medenizetlerde el hereketleriniň belli bir “katalogyny” beýan etmek mümkiniziligi bar.

Birlikleri saalamakdan başga-da dürli muskul hereketleriniň (mimiki), yşaratlaryň a-da beden hereketleriniň “ýerleşiş” meselesi hem dýreýär. Adamyň ýüzüniň, bedeniniň, eliniň we ş.m. esasy zolaklarynyň birmazmunly “guzenekleri” zerur bolup durýar. Býordwiýetliň tekliplerinde bu tarap hem guz uňýnde tutulandyr. Adamyň tutuş bedeni 8 zolaga buýýnýär: эбз, kelle, sag el, зep el, sag азак, зep азак, bedeniň tutuş ýokarky bölegi, bedeniň tutuş aşaky bölegi. Sözlügi dýretmegiň maksady birlikler bolan kinleri belli bir zolaklara berkidip,

beden hereketiniň “äazgysyny” almakdyr. Bu bolsa oňa birmazmunlylyk berip, koduň hyzmatyny æerine æetirmeklige mümkinçilik berýär. Emma birlikleriň kesgitli dällygi bu äazgy usulyňy dhtibar hasaplamaga mümkinçilik bermez.

Ýüzüň, ýüz muskullarynyň häsiýetleriniň äazgysyny almak üçin has tygşyly usul teklip edilendir. Umuman, edebiýatda ýüzüň aňlatmalarynyň 29 960 gowrak äazgysy bardyr. Olary kadalaşdyrmak üçin Ekman tarapyndan FAST – facial Affect Scaring Technique, æurite girizilen usul teklip edilendir. Bu ýerde hem şol bir düzgün ulanylyar: ýüz gorizonta kesimler arkaly üç zolaga bölünýär (göz we maňlaý, burun we burun töweregi, agyz we eňek asty zolak). Mimiki serişdeleriň kömegi bilen aňladylyan alty sany esasy emosiýa-duýgy ýüze çykarylyar: Şatlyk, gahar, geň galmak, halamazlyk, gorky, gaýgy. Emosiýalary “zolaklar” boýunça berkitmek mimiki hereketleri belli bir takyklykda bellemäge mümkinçilik berýär. Bu usul medisina (patopsihologik) amalyýetinde giňden ýaýrap, häzirki wagtda ony “normal” aragatnaşyk ulgamynda ulanmaga synanyşyk edilýär. Bu ýerde hem kodlaşdyrmak meselesi doly çözülen däl.

Şeýlelikde, dilüstidäl kommunikasiýanyň ähli ulgamyň seljerilişi onuň kommunikatiw prosesde uly kömekçi (kähalatlarda özbaşdak) ähmiýete eýedigini görkezýär. Dilüsti hereketi güýçlendirmek ýa-da gowşatmak ukyby bilen bir hatarda dilüstidäl kommunikasiýanyň ähli ulgamy kommunikatiw prosesini düýpli häsiýeti bolup, oňa gatnaşyjylaryň niýetini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Olaryň ylmy taýdan öwrenilmegi üçin entek köp meseleleri, şol sanda usulyýet meseleleri çözülmelidir. Kommunikasiýanyň dilüsti ulgamy bilen birlikde bu ulgamlar adamlara olaryň bilelikdäki işinde zerur bolan maglumaty alyşmaklygy üpjün edýär.

3-njy bap. Aragatnaşyk özara täsir hökmünde (aragatnaşygyň interaktiw tarapy)

Özara täsiriň aragatnaşygyň gurluşyndaky orny Aragatnaşygyň interaktiw tarapy adamlaryň özara täsirleri, olaryň bilelikdäki işini gös-göni guramak bilen baglanyşykly düzüjileri aňladýan şertli adalgadyr. Özara täsiriň meselelerini derňemegiň sosial psihologiyada öňden gelyän däbi bardyr. Ýöne bu döp gapmagaşylykly häsiýetdedir: bir tarapdan, bu mesele dogrusynda örän köp işler, ýörite döredilen tejribe usullar, özara täsiri özüniň gözbaşy edýän aýratyn nazary ugur (interaksionizm) bolup, ikinji tarapdan, özara täsiriň orny sosial özüni alyp baryşda we şahsyýetiň sosial işinde iňňän yüzley kesgitlenilip, özara täsiriň we kommunikasiýanyň baglanyşygy, özara täsiriň aragatnaşygyň gurluşyndaky orny ýaly we beýleki möhüm meseleleriň aýdyň çözüdi ýokdur.

Aragatnaşyk bilen özara täsiriň arasyndaky baglanyşyk şübhesiz bolsa-da, bu iki düşüňjani tapawutlandyrmak we şonuň üsti bilen tejribäni takyk gönükdirilen häsiýetde guramak çetindir. Awtorlaryň birnäçesi aragatnaşygy we özara täsiri bir hadysa hasaplap, ikisini hem kommunikasiýanyň dar manysynda (maglumat alyşmak manysynda) ulanýarlar. Beýleki awtorlar özara täsir bilen aragatnaşyga bir prosesin görnüşi bilen onuň mazmunynyň arasyndaky gatnaşyk hökmünde seredýärler. Kähalatlarda bu hadysalary aragatnaşygyň baglanyşykly, şol bir wagtyň özünde özbaşdak hadysasy hasaplaýarlar. Bu dürli garaýyşlar, belli bir derejede, adalgada kynçylyklar döredýär. Meselem, “aragatnaşyk” sözi giň we dar manyda ulanylýar. Eger-de aragatnaşygyň gurluşy dogrusyndaky nusgadan ugur alsak, ýagny, aragatnaşygy sözüň giň manysynda (şahsyýetara we jemgyýetçilik gatnaşyklaryň hakykaty hökmünde), kommunikasiýany dar manyda (maglumat alyşygy hökmünde) öz

içine alyan hasaplasak, onda özara täsire aragatnaşygyň kommunikiw tarapynyň beýleki tarapy hökmünde seretmek maksadalaýykdyr.

Eger-de kommunikiw proses belli bir bilelikdäki işiň esasynda döredilýän bolsa, onda bu iş dogrusynda düşünje we pikir alyşmak, gazanylan düşünişmegiň işiň mundan beýläk ösdürilmeginiň guramalygynda amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar. Bu işe birbada köp adamyň gatnaşmagy oňa her kimiň öz aýratyn goşandyny goşmalydygyny aňladýar. Bu bolsa, özara täsire bilelikdäki işiň guralyşy hökmünde seretmäge esas berýär.

Bu iş prosesinde gatnaşyjylaryň diňe maglumat-informasiýa alyşmaklygy möhüm bolman, eýsem “hereketleri alyşmak”, umumy işi meýilnamalaşdyrmak zerurdyr. Bu meýilnamalaşdyryşda bir adamyň hereketiniň “başga biriniň kellesinde dörän meýilnama”¹ arkaly dolandyrylmagy mümkin bolýar. Bu ýagdaý işi hakykatdan-da kollektiv häsiýetli işe öwürüp, onuň ýerine ýetirijisi aýratyn adam däl-de, topar bolýar.

Şeýlelikde, “özara täsir” düşünjesi aragatnaşygyň haýsy “beýleki” tarapyny açyp görkezýär?” diýen sowala indi jogap bermek bolar. Bu tarap diňe özüniň kömegi bilen beýleki garşydaşyň özüni alyp barşyny üýtgedýän belgileriň alşygyny öz içine alman. eýsem topara öz agzalary üçin umumy işi amala aşyrmaga mümkinçilik berýän bilelikdäki hereketleriň guralyşyny hem özünde jemleýär. Meseläniň şeýle çözülişi özara täsiri kommunikasiýadan aýyrmagyň önüni alyp, şol bir wagtyň özünde olary bir-birine syrykdyрмаýar: kommunikasiýa bilelikdäki iş prosesinde we onuň “tagallasy” bilen guralýar hem şu iş prosesinde adamlar maglumat-informasiýany we işiň özüni alyşmaly, bilelikdäki hereketleriň görnüşlerini we kadalaryny döretmeli bolýarlar.

Sosial psihologiyanyň taryhynda bu özara täsirleriň

¹ Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975. 132 стр.

gurluşyny anyklamaga birnäçe synanyşyk edildi. Meselem, “hereket taglymaty” ýa-da “sosial hereketiň taglymaty” atlandyrylýan taglymatlar Günbataryň sosial psihologiýasynda giňden ýaýrap, olarda hereketiň ýeke adama laýyk prosesiniň beýany dürli görnüşlerde teklip edildi. Bu pikire sosiologlar M.Weber, P.Sorokin, T.Parsons, sosial psihologlar Ýang, Frimen we beýlekiler ýüzlendiler. Olaryň hemmesi özara täsiriň bir topar düzüjilerini – adamlary, olaryň baglanyşygyny, bir-birlerine täsir etmeklerini we onuň netijesi hökmünde olaryň üýtgemeklerini göz önünde tutýarlar. Bu derňewlerde esasy wezipe özara täsirdäki hereketleriň motiwasiýasynyň kesgitleýji şertlerini anyklamak hasaplanylýdyr. Bu pikiriň amala aşyrylýşynyň mysaly hökmünde T.Parsonsyň taglymatyny görkezmek bolar. Bu taglymatda sosial hereketiň gurluşyny görkezmek üçin umumy adalga – beýanat ulgamyny döretmek göz önünde tutulýar. T.Parsonsyň çemeleşşi bu hadysanyň psihologiýanyň iş düzgüni nazaryýetinde derňelişiniň gapma-garşylykly ugrunda amala aşyrylýar. İş düzgünini ýörelge edinýän nazaryýetde mälum bolşy ýaly, ilki adamyň işiniň gurluşy seljerilip, soňra onuň içinde düzüm bölekleri hökmünde hereketler (soňra bolsa operasiýalar) ýüze çykarylýar. Aýratyn hereketiň gurluşy şeýle çemeleşmede mazmuny boýunça jemgyýetçilik häsiýetde bolan işiň umumy gurluşy arkaly döredilýär. T.Parsonsdan, tersine, işiň esasynda şahsyýetara gatnaşyklary ýatyp, adamyň işi giňişleýin häsiýetde guralýar. İş ýekelikdäki hereketleriň netijesidir. Ähli zat ýönekeý proses hökmünde ýekelikdäki hereketden başlanýar, olaryň jeminden hereketleriň ulgamy emele gelýär. Her bir prosese sowa-abstrakt nusga nukdaýnazaryndan ýekelikde seredilip, bu nusganyň düzüjileri: a) işgär, b) “beýleki” (hereketiň gönükdirilen obýekti), ç) kadalar (özara täsir olara laýyklykda guralýar), gymmatlyklar (her bir gatnaşyjynyň ymtylýany, agtarýany), d) ýagdaý (hereketiň amala aşyrylýan ýeri, pursaty) bolup

durýar. Işgäriň hereketiniň onuň ugrukmalaryny, isleglerini amala aşyrmaga gönükdirilenligi onuň işiniň motiwasiýasy bolup hyzmat edýär. “Beýlekä” degişlilikde işgär anyklamagyň we garaşmagyň ulgamyny ösdürýär. Bu hadysalar maksada ýetmek üçin ymtylyş, şeýle hem beýlekiniň ähtimal jogap hereketlerini göz önünde tutmak arkaly kesgittenýär. Şeýle anyklamalaryň baş jübtüni ýüze çykarmak bolar. Olar özara täsiriň mümkingadar görnüşleriniň keşbini berýär. Bu baş jübtüň kömegi bilen adamyň işiniň ähli görnüşlerini beýan etmek göz önünde tutulýar.

Emme bu synanyşyk onçakly şowly bolmandyr. T.Parsonsyň teklipe eden hereketler nusgasy çendenaşa sowa-abstrakt häsiýetde bolup, ol hereketleriň dürli görnüşiniň nazaryýet seljermesi üçin ugrukma bolup bilmändir. Ol tejribe amalyýeti üçin hem ähmiýetsiz bolupdyr. Bu nazary nusganyň esasynda taglymaty dörediji tarapyndan ýeke-täk derňew geçirilipdir. Bu ýerde esasy düzgün ýekelikdäki hereketiň gurluşynyň birnäçe sowa-abstrakt düzüjilerini ýüze çykarmak – usulyýet nukdaýnazaryndan göwnejaý däl. Şeýle çemeleşmede hereketiň mazmun tarapyň asla ýüze çykaryp bolmaýar. Sebäbi bu mazmun sosial işiň tutuş mazmuny bilen kesgittenýär. Şonuň üçin seljermä sosial işiň häsiýetnamasyndan başlap, ondan aýry-aýry ýekelik hereketleriň gurluşyna (ýagny, düýbünden gapma-garşylykly ugra) geçilmelidir. T.Parsonsyň “hereketleriniň ýönekeý prosesleri” birnäçe ýekelik-individual kadalaryň we maksatlaryň amala aşyrylmagy bolup durýar. Şonuň üçin hatda aňyýet mazmuny nazara alynmanda hem sosial hereketleriň usulyýet esaslary kanagatlanarsyzdyr: hereketleriň gurluşyny sosial ýerlikden üžne seredilýän şahsyýetiň psihologik aýratynlygyndan getirip çykarmak bolmaz.

Özara täsiriň gurluşyny beýan etmegiň başga bir synanyşygy onuň ösüş derejesini ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaýda özara täsir ýönekeý proseslere

däl-de, geçýän döwürlerine bölünýär. Şeýle çemeleşiş polýak alymy Ý.Şepanskiý tarapyndan tekliپ edildi. Ý.Şepanskiý üçin sosial özüni alyp baryş beýan edilende merkezi düşünje sosial baglanyşyk bolup durýar. Oňa şu aşakdakylaryň yzygiderli amala aşyrylyşy hökmünde seredilip bilner: a) giňişlik galtaşmasy; b) psihologik galtaşma (Ý.Şepanskiň pikiriçe, bu özara gyzyklanma); c) sosial galtaşma (bu ýerde bilelikdäki iş göz önünde tutulýar); d) özara täsir (bu “garşydaşyň degişli jogap hereketini döretmek üçin hereketleriň yzygiderli amala aşyrylmagy”¹ hökmünde kesgittlenýär); sosial gatnaşyklar (hereketleriň bir-biri bilen utgaşýan ulgamy). Bu ýerde ähli aýdylanlar “sosial baglanyşygyň” häsiýetnamasyna degişli bolsa-da, onda “özara täsir” görnüşi has giňişleýin berlendir. Özara täsiriň önünden gelyän başgaçaklaryň bir hatara yerleşdirilişi onçakly takyk däl: bu nusgada giňişlik we psihologik galtaşmalaryň özara täsiriň ýekelik-individual prosesiniň esasy bolup durýanlygy zerarly bu taglymat mundan öňküleriň ýalňyşlaryny ýeňip geçip bilmeyär. Ýöne özara täsiriň bilelikdäki iş hökmünde “sosial galtaşmanyň” esasynda goşulmagy ýagdaýy köp derejede üýtgedýär: eger özara täsir bilelikdäki işiň amala aşyrylyşy hökmünde döreyän bolsa, onda onuň mazmun tarapyny öwrenmäge ýol açylýar. Emma nusganyň gutarnykly dældigi onuň özara täsiriň gurluşyna akyly ýetirmek mümkinçiligini peseldýär. Hakykatdan-da, tejribeçiler entek özara täsiriň anatomiasyna geçmezden diňe onuň özi dogrusynda pikir ýöredýärler.

Özara täsirleriň görnüşleri Özara täsiriň meselelerini seljermekde ýene-de bir beýany çemeleşme onuň dürli görnüşlerini döretmekdir. Adamlaryň köp sanly dürli özara täsire goşulýanlygy

¹ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. М., 1969. 84 стр.

öz-özünden düşnüklidir. Tejribe derñewler üçin bu özara täsirleriň görnüşlerini hiç bolmanda bellemek zerurdyr. Sosial psihologiyada olaryň görnüşlerini gurmaklyga köp sanly synanyşyklar edilendir. Bu babatda özara täsiriň mümkingadar görnüşlerini **arkalaşykly birleşme – kooperasiýa we bäsleşikli birleşme – konkurensiýa** diýen iki gapma-garşylykly görnüşe bölýän bölüniş has ýaýrandyr. Bu iki esasy görnüşü dürli awtorlar dürli adalgalar bilen atlandyrýarlar. Kooperasiýadan we konkurensiýadan başga ylalaşyk we konflikt-agzalalyk, uýgunlaşmak we garşy durmak – oppozisiýa, birleşme – assosiasiyä we dargama – dissosiasiyä we ş.m. görnüşleri ýüze çykaryrlar. Bu düşüňjeleriň aňyrsynda özara täsiriň görnüşlerini ýüze çykarmagyň degişli düzgüni ýatýar. Birinji ýagdaýda onuň bilelikdäki işi guramaklyga ýardam edýän häsiýetleri, bu nukdaýnazardan “oňyn” sypatlary seljerilýär. Ikinji topara bilelikdäki işi “gowşadýan”, oňa belli bir garşylyk döredýän özara täsirler girýär.

Şol bir wagtyň özünde özara täsiriň başga görnüşlerini ünsden düşürmek hem bolmaz. Meselem, özara täsiriň özboluşly görnüşü hökmünde konfliktü nazary we tejribe jähtden öwrenmek iň bir wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Konfliktüň öwrenilişi barada aýdylanda bu ýerde belli bir nazary nusga döredilip, onuň çäginde bu hadysanyň sosial psihologiyada öwreniliş özboluşlylygy kesgitlenilmelidir. Sosial psihologiya konfliktüň obýektiv tebigatyny anyklamakda esasy ünsi iki meselä gönükdirmelidir: birinjiden, her bir konfliktde ikinji derejeli sosial psihologik meseleleri seljermek (meselem, gatnaşyjylaryň konfliktü aňlamaklygy), ikinjiden, özboluşly sosial psihologik şertler arkaly döredilýän konfliktleriň bölekleyin görnüşini ýüze çykarmak. Bu wezipeler diňe derñewleriň göwnejaý düşüňje – usulyýet nusgasy döredilen ýagdaýynda üstünlikli çözülýär. Şeýle nusga keminden konfliktüň dört esasy häsiýetnamasyny:

gurluşyny, dinamikasyny, hyzmatlaryny we görmüşlerini¹ öz içine almalydyr.

Şeýlelikde, sosial psihologiýa üçin özara täsiriň diňe kooperativ görnüşini derňemek ýeterlik däl. Bilşimiz ýaly, özara täsiriň islendik görnüşü işiň çäginde berilýär. Işiň mazmunynyň dürli-dürli bolmagy mümkin. Özara täsiriň kooperativ görnüşini diňe bir önümçilikde däl, eýsem jemgyýete garşy, hukuk bozyan hereketlerde (bilelikdäki talaňçylyk, ogurlyk we ş.m.) hem ýüze çykarmak bolýar. Şol sebäpli kooperasiýa üçin oňyn däl sosial işde ýüze çykyşynyň diňe görnüşü hökman däl, tersine, jemgyýete garşy iş şertlerinde konflikli iş oňyn bahalandyrylyp bilner. Kooperasiýa we konkurensiýa özara täsiriň “psihologik şekiliniň” diňe görnüşü bolup, mazmuny bolsa ol ýa-da beýleki ýagdaýda bu iki hadysany öz içine alýan işiň giň ulgamy bilen kesgitleýär. Şonuň üçin özara täsiriň kooperativ görnüşlerini derňemegiň ähmiýetini inkâr etmän, onuň beýleki görnüşlerini-de ünsden düşürmeli däl. Esasy zat bu görnüşleriň ählisine işiň sosial kontekstinden üznä seretmezlikdir.

Özara täsiri belgilemegiň Özara täsiriň iki gapma-
tejrube nusgalary garşylykly görnüşini ýüze
çykarmak aragatnaşygyň
interaktiv tarapyň seljermekde oňyn ähmiýete eýedir. Yöne
özara täsiriň görnüşlerine şeýle iki mazmunda seretmek tejribe
amalyýeti üçin ýeterlik däl. Şonuň üçin sosial psihologiýada
tejribede synlama birligi bolup biljek özara täsiriň has “maýda”
görnüşleri ýüze çykarylýar. Şeýle synanyşyklaryň biri toparda
özara täsiriň dürli görnüşlerini bir bütewi meýilnama boýunça
belgilemäge mümkinçilik berýän nusgany döreden R.Beýlse

¹ Петровская Л.Я. О понятийной схеме социально-психологического исследования конфликта. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1977, 128 стр.

değişlidir. Bu nusgany döretmezden ozal, Beýls syn etme usulynyň kömegi bilen işi ýerine ýetirýän çagalar toparyndaky özara täsiriň görnüşleri başlangyç sanawda örän ummasyz (82 görnüşe golaý) bolup, tejribäni guramak üçin ýaramsyz bolýar. Beýls özara täsiriň synlanylýan nusgalaryny jemleýiji düşüňjelere goşup, her bir toparlaýyn işiň häsiýetnamasyny dört sany düşüňjäniň kömegi bilen beýan etmek bolar diýen pikirden ugur alýar. Oňyn duýgy-emosiýalaryň zolagy, oňyn däl duýgy-emosiýalaryň zolagy, meseleleriň çözülyän zolagy we bu meseleleriň goýulýan zolagy. Şonlukda, özara täsiriň ähli bellenen görnüşleri dört bölege bölünipdir:

Oňyn emosiýalaryň zolagy – 1) raýdaşlyk;
2) dartgynlygy aýyrmak;
3) ylalaşyk.

Meseleleriň çözülyän zolagy – 1) tekliپ, görkezme;
2) pikir;
3) beýlekileriň ugrukmasy.

Meseleleriň goýulýan zolagy – 1) maglumat hakynda haýyş;
2) pikir aýtmak hakynda haýyş;
3) görkezme hakynda haýyş.

Oňyn däl emosiýalaryň zolagy – 1) ylalaşmazlyk;
2) dartgynlygy döretmek;
3) gapma-garşylygy ýüze çykarmak.

Beýls alnan 12 topary bir tarapdan, özara täsiriň ähli mümkingadar görmüşlerini hasaba almaga zerur iň kiçi möçber, başga bir tarapdan, tejribäni guramaga amatly uly möçber hökmünde galdyrýar.

Birnäçe tankydy belliklere garamazdan, Beýlsiň ülnüsi

inñän giñ gerim aldy. Bu nusga in ýönekeý tankydy bellik 12 sany häsiýetnamanyň we ala-böle dört düşünjäniň onda ýerleşýänligine hiç hili pähim esaslandyrylmanyň ýoklugydyr. Şeýlelikde, bu ýerden näme üçin interaksiýanyň ähli mümkingadar görnüşleri hut şu on iki häsiýetnama bilen çäklenýär diýen tebigy sowal ýüze çykýar. Oňa ikinji bir tankydy bellik – tekliپ edilen özara täsiriň görmüşleriniň belli bir esasyňyň ýoklugydyr. Sanawda indiuidleriň sap kommunikatiw häsiýetleri (maglumat alyşmak, ýagny, öz pikirini aýtmak), şeýle hem olaryň “hereketlerde” ýüze çykyşy (meselem, haýsy-da bolsa bir hereketi ýerine ýetirenlerinde beýlekini iteklemek we ş.m.) ýokdur. Bu nusga aýratyn ähmiýet bermekden saklaýan ýene-de bir esasy zat onda umumy toparlaýyn işiň mazmun häsiýetnamasynyň ýoklugy, özara täsiriň diñe resmi sypatlarynyň göz önünde tutulanlygydyr.

Bu ýerde inñän ýiti usulyýet meselesi bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Bu mesele – sosial psihologik derñew usuly işiň mazmun tarapyny ölçäp bilermi diýen mesele bolup, onuň entek sosial psihologiyada takyk çözgüdi ýokdur. Adaty çemeleşmelerde muña pikir ediji jogap berýärler. Üstesine-de, şeýle mümkinçiligiň ýoklugyna sosial psihologiyanyň özboluşlylygy hökmünde garalyp, bu predmetiň kesgitlemesine özara täsiriň diñe görmüşlerini öwrenmek degişli hasaplanylýar. Başgaça aýdylanda sosial psihologiyada “nähili öwrenmeli?” diýen soraga jogap berip, “Nämäni?” diýen sowaldan çetde durmak ykrar edilyär. Sosial kontekstden aýrylmak bu ýerde aç-açandyr. Şeýle nazary ýörelgäniň esasynda guralan usullar gutulgysyz özara täsiriň diñe resmi-görnüş tarapyna ýüzlenmeli bolýarlar.

Başga usullaryň ýoklugynda olar, gürrüñsiz, ulanylsa-da, bu usullaryň diñe özara täsiriň görmüş i dogrusynda maglumat berýändig i undulmaly däl i r.

Tejribede özara täsiriň mazmunyny “tutmagyň” kynçylygy

günbataryň sosial psihologiýasynda seljermäni ýönekeýleşdirip, özara täsiriň diňe diadalaryny, ýagny, iki adamyň özara täsirini öwrenmek däbini döretdi. “Diada özara täsiri” taglymatynyň çäginde geçirilýän şeýle derňewler näçe içgin öwrenilse-de, bu diňe görnüşi derňemegiň çäklidiginiň ýene-de bir subutnamasydyr. “Diada özara täsir” öwrenilende (bu amerikan sosial psihologlary J.Tibo we G.Kelli tarapyndan yzygiderli öwrenilendir) onuň matematiki taglymatynda belli bolan “bendiniň iki çykalgasy dilemmasy” ulanylýar. Tejribede birnäçe diada berilýär – gabawda bolan we sözleşmek mümkinçiliginden mahrum edilen iki bendi. Tablisa-matrisa düzülip, onda sorag edilendäki olaryň mümkingadar baş ugry – strategiýasy bellenilýär; bu ýerde sorag wagtynda biri jogap berende beýlekisiniň özüni nähili alyp barjakdygy mälim däl. Eger-de olaryň özlərini alyp barşynyň iň ahyrky iki mümkingadarlygyny “boýun almak” we “almazlyk” nazara alynsa, onda olaryň her birinde iki çykalga bolýar. Emma olaryň hersiniň çykalgalaryň haýsysyny saýlaýşyna baglylykda netije başga bolar. Olaryň dürli çykalga saýlawlarynyň utgaşmasyndan dört hili ýagdaý dörap biler: ikisi hem boýun alýar, birinji boýun alyp, ikinji boýun almaz, ikinji boýun alyp, birinji boýun almaz, ikisi-de boýun almaýar. Matrisa bu dört mümkin bolan ýagdaýy belleýär. Şunuň bilen bu çykalgalaryň dürli utgaşmalarynda her bir “oýunçynyň” gazanjak utuşy hasaplanýar. Bu utuş her bir oýun ýagdaýynyň nusgasynyň netijesi bolup durýar. Bu ýagdaýda oýunlar taglymatynyň aýry-aýry düzgünleriniň ulanylmagy özara täsire gatnaşyjylaryň özüni alyp barşyny diňe bir takyk beýan etmän, eýsem onuň çaklamasyny kesgitlemäge-de mümkinçilik berýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde bu usuly adamyň özara täsiriniň hakyky ýagdaýlarynda ulanmaga birnäçe çäklilikler ýüze çykýar. Birinjiden, oýunlar taglymatynda oýnuň iki görnüşi – nol jemli we nol däl jemli görnüşlerine seredilýär. Birinji ýagdaýda adamyň utuşy, ikinjiniň utulyşyna deň bolýar. Munuň

özi hatda iki adam gatnaşýan hakyky özara täsirde hem örän seýrek bolýar. Nol däl jemli oýunlar barada aýdylanda bolsa olaryň mysaly adamlaryň hakyky özara täsirlerinde iňňän köp bolup, onuň gurluşy has çylşyrymly we resmileşdiriliş, ülnä salnyş derejesi has pesdir. Şonuň üçin sosial-psihologik derňewlerde olar has seýrek ulanylýar. Nol jemli oýnuň ulanylýan nusgasy adamlaryň sosial-psihologik özara täsiriniň özboluşlylygyny aňrybaş ýitirip, onda derňewleriň daşky kaşaňlygy alynýan maglumatlaryň ähmiýetinden pes bolýar. Özara täsiriň köp ýagdaýlarynda adamlaryň özüni alyp barşynyň ugruny saýlaýşy örän seýrek ýagdaýda bendileriň özüni alyp barşyna meňzeş bolýar. Elbetde, bu usul özara täsiriň ugrukmasyny, resmi, ülnä laýyk seljermekde belli bir maglumat berip, umumy şeýle ugrukmalary guramaklygyny belli bir usullaryny kesgitlemäge ýardam edýär. Şonuň üçin bu usul birnäçe ýörite derňewlerde ulanylyp bilner.

Özara täsire “simwoliki interaksionizm” nazaryýetinde çemeleşilişi Aragatnaşygyň interaktiw tarapynyň möhümligi sosial psihologiyada özara täsiri islendik sosial-psihologik seljermäniň başlangyç nokady hasaplanýan ýörite ugruň döremegine getirdi. Bu ugru G.Midiň ady bilen baglanyşykly bolup, ol muňa “simwoliki interaksionizm” diýip at berdi. (Midiň nazaryýeti kähallatlarda “sosial bihewiorizm” diýlip atlandyrylyp, bu, köp derejede, taglymata düşünmekligi kynlaşdyrýar. Mid, hakykatdan-da, öz nazaryýetini häsiýetlendirmek üçin “bihewiorizm” adalgasyny ulansa-da, bu düşünje onda düýbünden başga mana eýe bolýar. Bihewiorizm Mid üçin öz içki dünýäni synlamak – introspeksiýany inkär edýän we özüni alyp barşy synlamaga we gözegçilik etmeklige esaslanýan aňy we öz-özüni aňlamaklygy seljermek usulynyň

ugurdaş düşünjesi bolup durýar. Galan ýagdaýda Midin taglymatynda bihewioristik delillerin düzüjileri ulanylmaýar).

Adamyň “Men” hadysasynyň sosial tebigatyny aýdyňlaşdyrmak prosesinde Mid Džeymsin yzy bilen “Men”-in kemala gelmeginde aragatnaşygyň aýgytlaýjy rol oýnaýandygy dogrusyndaky netijä gelýär. Mid şol bir wagtyň özünde Ç.Kuliniň şahsyýete adamyň daşyndakylaryň pikirine bolan psihologik jogap hereketleriniň toplумы hökmünde düşünýän “aýnada şöhlelenýän Men” diýen pikirini-de ulanýar. Ýöne Mid meseläni has çylşyrymly çözüär. “Men” adamlaryň öz daşyndakylaryň pikirine ýönekeý jogap hereketi bolýanlygy üçin däl-de, aragatnaşyk ýagdaýynyň şol bir wagtyň özünde bilelikdäki iş ýagdaýy bolup durýanlygy üçin aragatnaşyk ýagdaýynda kemala gelýär. Bu ýagdaýda şahsyýet diňe bir beýlekilere seredip däl-de, olar bilen hereket edip kemala gelýär we öz-özünü aňlaýar. Şeýle ýagdaýlaryň nusgasy oýun bolup, ol Midin taglymatynda play we game atlandyrylýan iki görnüşde ýüze çykýar. Oýunda adam özi üçin “ähmiýetli beýlekin” saýlap, özüniň bu “ähmiýetli beýleki” tarapyndan nähili kabul edilýänliginden ugur alýar. Şuňa laýyklykda adamda özi, öz “Men-i” hakynda düşünje döreýär. Džeymsin yzy bilen Mid bu “Men-i” iki başlangyja bölýär (bu ýerde degişli adalgalaryň bolmanlygy üçin olaryň inlisçe atlary saklanýar): “I” we “My”. Men-in ýüzinugra hereketli, döredijilikli tarapy, ýagdaýyň taraplaryna gös-göni jogaby bolup durýar: “My” bu “I”-yň refleksiýasy öz-özünü aňlaýy, aňda şöhlelenendirilmegi, “I-nyň” işine sosial özara täsirin adyndan gözegçilik edýän özboluşly kadä, bu özara täsir ýagdaýynda dörän, özara täsir bilen sazlaşyklylygy talap edýän şahsyýetiň özleşdiren gatnaşyklary bolup durýar. “My”-niň kömegi bilen “I”-niň hemişe aňda şöhlelenendirilmegi kämil şahsyýet üçin zerur bolup, munuň özi şahsyýete öz-özünü we öz hususy hereketlerini dogry kabul etmäge mümkinçilik berýär (Daşky tarapdan Midin bu pikirleri

Freýdiň “Id” we “ego” özara gatnaşyklarynyň nusgasyna meňzeşdir. Ýöne Freýdde bu gatnaşygyň mazmuny jyns gatnaşygy meýli bolup, Midde bolsa bu gatnaşygyň üsti arkaly şahsyýetiň beýleki adamlar bilen özara täsiriniň ähli ulgamyna gözegçilik edilýär).

Şeýlelikde interaksionistik taglymatyň merkezi pikiri şahsyýetiň beýleki şahsyýetler bilen özara täsirde kemala gelýändigini ykrar etmekden ybarat bolup, bu prosesiniň mehanizmi – şahsyýetiň hereketine ol baradaky beýleki adamlaryň pikiri hakyndaky düşünje arkaly gözegçilik etmek bolup durýar. Şeýle wajyp meseläni ylmy derňew girizen bolsa-da, Midiň taglymatynda düýpli usulyýet kemçilikleri bolup, olaryň esasy iki sanydyr.

Birinjiden, bu taglymatda **simwollara** çendenäsa uly ähmiýet berilýär. Ýokarda görkezilen özara täsirleriň ählisi simwollaryň ulgamy arkaly döredilýär. Başgaça aýdanynda, adamyň işi we özüni alyp barşy özara täsir ýagdaýynda ahyr netijede bu ýagdaýyň simwoliki düşündirilişi arkaly kesgitlenýär. Adam belgiler ýagdaýyna goşulan simwollar dünýäsinde ýaşayan jandar hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu pikir bilen, belli bir derejede, ylalaşmak hem bolar, çünki jemgyýet, belli bir derejede, hakykatdan-da, şahsyýetleriň hereketlerini simwollaryň kömegi bilen dolandyryýar. Ýöne Midiň taglymatynda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamy, medeniýet diňe simwollara syrykdyrylýar.

Bu ýerde simwoliki interaksionizme mahsus bolan ikinji kemçilik gelip çykýar: aragatnaşygyň interaktiw jähiti ýene-de hakyky işiň mazmunyndan üzňe bolýar we şonuň netijesinde şahsyýetiň giň sosial gatnaşyklary ünsden düşürilýär. Sosial gatnaşyklaryň ýeke-täk “wekili” hökmünde gös-göni özara täsiriň gatnaşyklary galýar. Simwolyň özara täsiri sosial döredijileriniň “soňkusy” bolýanlygy sebäbi seljeriş üçin özara täsiriň şu pursatdaky meýdanyny ýazmak ýeterlik hasaplanylýar;

bu yagday, giň sosial baglanyşyklar özara täsiriň esasyňy düzyän-de bolsa, seljermenden daşda galýar. Özara täsir derňewiň obýekti bolýan toparyň çäginde galýar. Elbetde şeýle çemeleşme hem sosial psihologiýada öz ornuny eýeläp biler. Ýöne ol örän çäklidir.

Simwoliki interaksionizmiň ýetmezçilikleri şulardan ybaratdyr. Şeýle-de bolsa bu ugur, günbatar sosial psihologiýasynyň beýleki ugurlaryndan tapawutlylykda özara täsiriň sosial döredijileri baradaky meseläni has ýiti goýan taglymatlaryň biridir. “Interaksionizm” adalgasy diňe bir bu nazaryýet çemeleşmesiniň çäginde däl-de, örän giň ulanylýar. Özara täsir hadysasy sosial-psihologik seljerişiň möhüm düzüjisi bolup durýanlygy sebäpli amaly nukdaýnazardan islendik sosial-psiholog interakşiya bilen iş salyşýar. Adalgany ulanyanlygy üçin ol ýa-da beýleki psihology interaksionizme goşmak nädogrudyr. Midiň taglymatynyň ähmiýeti özara täsiriň şahsiýetiň kemala gelşindäki orny, şeýle hem bu prosesin sosial döreýşi baradaky meseläniň gün tertibinde goýulmagyndadyr. Onuň ýetmezçiligi meseläniň yüzleý çözülmegindedir. Midiň taglymaty simwoliki interaksionizm atlandyrylyp, onda özara täsire üns berilýän hem bolsa, bu taglymat aragatnaşygyň iki – maglumat alyşmak we bilelikdäki işi guramak – tarapy tapawutlandyrylmaýar. Bu taglymata eýerijileriň köpüsiniň “kommunikasiya we interakşiya” adalgalaryny ugurdaş düşünje hökmünde ulanmaklary tötänden dälidir.

Özara täsiriň seljermesine çemeleşmek Midiň nazaryýetinde Beýlşiň ýa-da diada häsiýetli özara täsir taglymatyndaky nusgadan başgaça jähtde berilýän-de bolsa onuň esasy ýetmezçiligi esasy usulyýet birtaraplaýynlygydyr: sosial psihologiýa bu taglymatda hem aragatnaşygyň islendik tarapynyň wezipeleriniň diňe hakyky işin kontekstinde düşünilip bilinjekdigi dogrusyndaky hakykatyň önünde saklanýar. Özara täsiri derňemekligiň mysalynda adaty sosial psihologik

aragatnaşygyň mazmunyny öwrenmekden yüz öwürmeklik esasynda döreýän çäklilik has-da aýdyň duýulýar.

Özara täsir bilelikdäki işi guramak hökmünde

Aragatnaşygyň mazmun tarapy özara täsire haýsy hem bolsa bir takyk işi guramaklygyň gornüşü hökmünde seredilende göz önünde tutulyp bilner. Edil indiwiidual işde onuň maksadynyň aýry-aýry hereketleriň derejesinde däl-de, hut işiň öz derejesinde bolşy ýaly, sosial psihologiýada hem özara täsiriň doly manysy haçan-da haýsydyr bir umumy işe goşulan ýagdaýynda seljerilip bilinýär. Özara täsiriň işiň kontekstine “goşulyşynyň” takyk mysaly oňa işi guramaklygyň görnüşü hökmünde seretmekdir. Bu ýerde bilelikdäki işiň amala aşyrylýan ýeri bolan toparlaryň seljerilişine geçmek tebigydyr. Soň toparlaryň meselesine seredilende biz bu meselä gaýdyp geleris. Häzir özara täsiriň derňewiniň umumy düzgünlerini ýüze çykarmak has möhümdir. Bu düzgünleriň kömegi bilen aragatnaşygyň özara täsir tarapyň bilelikdäki işiň guralyşynyň görnüşü hökmünde düşündirmek amala aşyrylýar.

Bu görmüşleriň ählisiniň takyk mazmuny işe gatnaşyjylaryň oňa goşýan indiwiidual “goşantlarynyň” belli bir utgaşmasyndan ybaratdyr. Bu goşantlary işi guramagyň ähli nusgalary ýüze çykarylýan wagtda anyklamak mümkin bolýar. Meselem, L.I.Uanskiý bilelikdäki işi guramagyň üç sany mümkingadar görnüşini ýa-da nusgasyny teklipe edýär¹: 1. Haçan-da her bir gatnaşyjy bir-birine garaşsyz umumy işiň özüne degişli bölegini ýerine yetirende – “bilelikdäki indiwiidual iş” (mysal – her bir agzanyň öz tabşyrygy bolan önümçilik topary); 2. Haçan-da umumy ýumuş her bir gatnaşyjy tarapyndan yzygiderlilikde

¹ Уманский Л.И. Методы экспериментального исследования социально-психологических феноменов // Методология и методы социальной психологии. М. 1977. 57-58 с.

ýerine ýetirilende “bilelikdäki ýzygiderli iş” (mysal: konweýer); 3. Haçan-da her gatnaşygy beýleki gatnaşyjlaryň hemmesi bilen özara täsirde bolmak häsiýetde işi ýerine ýetirende “bilelikdäki özara täsirli iş” (mysal-sport komandasy, köplenç – oýlap tapyjylar topary). Bu nusgalardaky özara täsirleriň psihologik “suraty” özboluşly bolup, tejribe derňewler olaryň her birini endigan öwrenmelidir.

Emma özara täsiri derňemekligiň wezipeleri munuň bilen çäklenmeýär. Edil aragatnaşygyň kommunikiw tarapy seljerilende kommunikasiýanyň häsiýeti bilen kommunikantlaryň arasyndaky bolýan gatnaşyklaryň özara baglylygynyň ýüze çykaralyşy ýaly, bu ýerde hem özara täsiriň ol ýa-da beýleki ulgamynyň özara täsire gatnaşyjlaryň arasyndaky dörän gatnaşyklar bilen utgaşýandygyny anyklamak zerurdyr. Eger-de aragatnaşyk prosesi tutuşlygyna jemgyýetçilik we şahsyýetara gatnaşyklaryň hakykaty hökmünde ýüze çykýan bolsa, onda onuň her bir tarapy, şol sanda özara täsir, birinji we ikinji häsiýetli gatnaşyklar bolan ýagdaýynda amala aşyrylýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklary özara täsirde bir bölegi özara täsiriň hut özi bolup durýan hakyky sosial iş arkaly “berlendir”. Şahsyýetara gatnaşyklar hem özara täsirde “berlendir”: olar bir tarapdan, şu takyk şertlerde ýüze çykýan özara täsiriň görnüşini (onuň hyzmatdaşlyk ýa-da bassaşlykdygyny) kesgitlese, ikinji tarapdan, bu häsiýeti özara täsiriň ýüze çykyş derejesini (onuň şowly ýa-da şowsuz hyzmatdaşlykdygyny) kesgitleýär. Şahsyýetara gatnaşyklara mahsus bolan emosional esas aragatnaşygynyň gatnaşyjlarynda dürli bahalandyrmalary, ugrukmalary, gönükdirilmeleri döredip, özara täsire özboluşly “öwüşgin” berýär. Ýöne özara täsiriň şeýle (oňyn ýa-da oňyn däl) emosional öwüşgini doly ýagdaýda şeýle täsiriň barlygyny ýa-da ýoklugyny kesgitlep bilmeyär: hatda toparlarda (belli bir sosial iş arkaly döredilen) “erbet” şahsyýetara gatnaşyklar bolan ýagdaýynda hem özara täsir hökman bolýar. Özara täsiriň

käwagt şahsyýetara gatnaşyklary arkaly, käwagt toparyň alyp baryan sosial işi arkaly kesgitlenýändigini, bir tarapdan, toparyň ösüş derejesine, ikinji bir tarapdan, bu toparyň ýaşayan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna bagly bolýar. Şonuň üçin işiň kontekstinden aýrylan özara täsir öz manysyny ýitirýär. Özara täsire gatnaşyjylaryň her bir takyk ýagdaýda meýillerini kesgitläp bolmaýandygy özara täsiriň işiň giň ulgamy arkaly döredilýänligi bilen düşündirilýär. Edil şonuň ýaly-da özara täsiriň takyk ýüze çykyşlaryna sosial işiň mazmunyndan üzňe seretmeklik peýdasyzdyr. Munuň sebäbi özara täsiriň öz ýüze çykyş görnüşini boýunça “birmeňzeş” bolýandygynyň bolupdyr (G.Zimmeliň “formal sosiologiýa” atlandyrylýan taglymaty). Ýöne şeýle synanyşyk netijeli bolmandyr. Häzirki wagtda Günbataryň sosial psihologiýasynda özara täsiriň “altruizmi” derňemek bilen baglanyşykly seljermesine hut şeýle usulda çemeleşmek däbi has güýçlüdir. Hakykatda, altruizm diňe belli bir sosial işiň ulgamynda doly mazmuna eýe bolýan ynsanyň şahsyýetiniň häsiýetine degişlidir. Meseläni bu ýerde ahlak düşüňjeleriniň mazmuny bilen baglanyşdyryp, oňa özara täsiriň diňe “ýakynara” häsiýetleriniň esasynda düşünmek bolmaz. Zandyýaman jenaýatça gaçmaga “kömek” edýän adamyň özüni alyp barşyny altruizm hasaplamak bolarmy? Bu sowala diňe giň sosial mazmun jogap berip bilýär.

Mundan başga-da, umumy işe her bir gatnaşyjynyň individual işleriniň bir-birine laýyklygynyň nähili gatnaşykda bolýandygyny anyklamaly bolýar.¹ Bu ýerde her bir gatnaşyjynyň umumy işe öz goşandyny nähili aňlaýandygy hem ähmiýetlidir: hut şeýle aňlaýyş oňa özara täsirde öz baş ugruny

¹ Хараш А.У. К определению задач и методов социальной психологии в свете принципа деятельности. – Методологические и теоретические проблемы социальной психологии. М., 1977. 29 с.

düzetmäge mümkinçilik berýär. Şeýlelikde özara täsirni öwrenmekde iş düzgünini ulanmaklyk meseläni psihologiýadan “çetleşdirmek” dälär. Tersine sosial psihologa adamlaryň özara täsir prosesinde amala aşyrylýan “hereket alyşmalarynyň” psihologik mynasybetini bilmek möhümdir. Diňe şeýle ýagdaýda sosial psihologiýa özara täsirni düzümini açyp görkezýär.

Özara täsirniň bu anyk düzümine psihologik jähtden haçan-da özara täsire gatnaşyjylaryň arasynda birek-birege düşünmekligiň nähili ýüze çykyanlygy seljerilende düşünmek bolýar. Özara täsire gatnaşyjylaryň bir-birine düşünmekligini üpjün edýän şertler bilelikdäki hereketleriň sazlaşykly guralaşyşynyň netijeliligini kesgitleýär. Şeýle netijelilik hereketleriň gatnaşyjylar arasynda “alşylmagyny” üpjün edýär. Bu ýagdaýda aragatnaşygyň islendik ýagdaýynda bolşy ýaly “ýagdaýa birmeňzeş düşünmeklik”, ýagny garşydaşyň özüni alyp barşynyň **strategiýasyna** we **takyk usulyna** düşünmeklik talap edilýär. Özara täsirniň baş ugry we usuly diňe özara düşünmekligiň esasynda döredilip bilner. Eger-de özara täsirniň baş ugry amala aşyrylýan iş boýunça ýüze çykyan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hili bilen kesgitleýän bolsa, onda özara täsirniň usuly garşydaş baradaky gös-göni düşünje bilen kesgitleýär. Bu iki ýagdaýyň birligi esasynda özara täsirniň anyk ýagdaýy döredilýär. Onuň möhüm häsiýetnamasy bilelikde netijä gelmekdir. Şeýlelikde özara täsirni düzüjisine akyly ýetirmek üçin bir indiwidiň niýetleriniň, meýilleriniň, gönükdirilmeleriniň beýlekiniňkä nähili gabatlaşandygyny anyklamaly bolýar. Başgaça aýdanyňda, aragatnaşyk meselesini mundan beyläk-de seljermek garşydaşyň keşbiniň nähili kemala gelýändigini dogrusyndaky soraga seretmegi talap edýär. Bu keşbiň takyklygy bilelikdäki işiň netijeliligini kesgitleýär.

Meseläniň şeýle goýluşy aragatnaşygyň üçünji tarapyna seretmekligi talap edýär. Bu tarap, şertli ýagdaýda perseptiv

diýlip atlandyrylyp, onda beýleki adam, has takygy täsiriň garşydaşy hakyndaky düşüňjäniň kemala geliş prosesi derňelýär.

Tutuşlygyna alnanda adaty sosial psihologiýada bar bolan özara täsiriň tejribe seljermesiniň nusgalary köplenç özara täsir sosial kontekstden aýyryýar. Bu babatda “simwoliki interaksionizmiň” mekdebiniň tagallalary-da meseläni düýpli çözmeyär.

4-nji bap. Aragatnaşyk adamlaryň bir-birini kabul edişi hökmünde (aragatnaşygyň perseptiw tarapy)

Sosial persepsiýa Ýokarda bellenilişi ýaly, aragatnaşyga hakynda düşünje gatnaşyjylaryň arasynda özara düşünişmek bolmalydyr. Özara düşünişmek bu ýerde dürli manyny aňladyp biler: bir jähtde özara täsiriň garşydaşlaryň maksatlaryna, meýillerine, gönükdirilmelerine düşünmek, ikinji jähtden diňe bir düşünmek däl-de, bu maksatlary, meýilleri, gönükdirmeleri kabul etmek, ykrar etmek. Soňky ýagdaý diňe bir “hereketleri ylalaşdyrmak” däl-de, dostluk, halamaklyk, söýgi ýaly duýgularda ýüze çykyan golaýlyk, göwün bermek ýaly aýratyn gatnaşyklary döretmäge mümkinçilik berýär. Özara düşünişmegiň bu iki tarapy derňewiň iki ugruna esas berýär: birinji ýagdaýda özara täsiri seljermek jähtden, ikinji ýagdaýda “attraksiýa” diýlip atlandyrylýan hadysany seljermek nukdaýnazaryndan. Emma iki ýagdaýda hem aragatnaşygyň garşydaşynyň nähili kabul edilyändigini esasy ähmiýete eýedir, ýagny bir adamyň beýleki adamy kabul edişi aragatnaşygyň hökmany düzüm bölegi bolup durýar. Aragatnaşygyň bu tarapy şertli perseptiw tarap diýlip atlandyrylýar.

Aragatnaşygyň bu tarapyň mazmunyny açyp görkezmezden ozal bu ýerde ulanylýan adalgalary anyklamaly.

Köplenç bir adamyň beýleki adamy kabul etmegi “sosial persepsiýa” diýlip atlandyrylýar. Bu sözüň ulanylyşy ýerlikli dälidir. “Sosial persepsiýa” adalgasy ilkinji gezek J.Bruner tarapyndan 1947-nji ýylda “täze garaýşyň” döredilişinde kabul etmäge teklip edildi. Ilki-ilkiler sosial persepsiýa diýlip perseptiw hadysalaryň sosial döredilişine düşünilýärdi. Soň-soňlar alymlar sosial psihologiýada bu düşüňjä başga many berdiler. Sosial persepsiýa düşüňjesi bilen “sosial obýektleriň”, ýagny, beýleki adamlaryň, sosial toparlaryň, uly sosial umumylyklaryň kabul edilişi aňladyldy. Hut şu manyda adalga sosial-psihologik edebiýatda ornaşdy. Şonuň üçin bir adamyň beýleki adamy kabul edişi sosial persepsiýa ugruna degişli bolup dursa-da, bu ugur kabul etmegiň diňe agzalan görnüşinden has giňdir. Eger-de sosial persepsiýa doly görwüriminde göz önüne getirilse, onda örän çylşyrymly, şahalanýan nusga emele gelerdi. Ol diňe kabul edişiň obýektiniň däl-de, subýektiniň dürli görnüşlerini özünde jemleýär. Kabul edişi hökmünde indiuid bolýan bolsa, onda ol “öz” toparyna degişli beýleki indiuidi kabul edip bilýär¹; “keseki” topara degişli beýleki indiuidi kabul edip bilýär²; öz hususy toparyny³ we “keseki” topary kabul edip bilýär⁴. Bu hatara uly sosial umumylyklary goşmanymyzda hem bu ýerde dört dürli proses bolup, olaryň her biri özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Kabul edişiň subýekti hökmünde diňe bir aýratyn indiuid däl-de, tutuş topar bolanda mesele has-da çylşyrymlaşýar. Şeýle ýagdaýda ýokarda sanalan sosial persepsiýa prosesleriniň hataryna toparyň öz agzasyny kabul edişini⁵, toparyň beýleki toparyň wekilini kabul edişini⁶, toparyň öz-özünü kabul edişini⁷, galyberse-de tutuş toparyň beýleki topary kabul edişini⁸ goşmaly bolýar. Ikinji hatar adaty bolmasa-da, başga adalgada bu “ýagdaýlaryň” ählisi sosial psihologiýada derňelýär. Olaryň ählisi aragatnaşygyň taraplarynyň özara düşünmek meselesine dahylly dälidir.

Meseläni anyklamak üçin umumy sosial persepsiýa

hakynda gürriň etmeli däl-de, şahsyýetara persepsiýasy ýa-da şahsyýetara kabul ediş barada gürriň etmeli (munuň görnişi hökmünde bir adamyň beýleki adamy kabul edişi ýüze çykýar). Bu prosesler şu ýerde seredilýän manysynda gös-göni aragatnaşyga goşulandyr (eger-de aragatnaşyk prosesine biziň ýokarda belleýşimiz ýaly, has giň jähtden seredilýän bolsa, onda derňewe bir toparyň beýleki topary kabul edişini hem goşmak maksadalaýyk bolardy).

Bu ýerde ýene-de bir düşündiriş zerurdyr. Sosial obýektleriň kabul edişi örän köp özboluşlylyklary özünde jemleýänligi sebäpli (bu köp sanly tejribelerde ýüze çykarylady) “kabul ediş” sözüniň ulanylyşy bu ýerde doly ýerlikli däl. Beýleki adam dogrusynda düşünjäniň kemala geliş prosesinde ýüze çykýan birnäçe hadysalar umumy psihologiyada perseptiw hadysalaryň beýan ediş usulyna gabat gelmeýär. Şonuň üçin şu günki güne çenli sosial psihologiyada bu prosesin häsiýetnamasyny aňlatmaga has takyk adalga kabul ediş hadysasyna doly möçberde beýleki akyl ýetiriş hadysalaryny (meselem, beýleki adama akyl ýetiriş hadysasy we ş.m.) goşmakdan ybaratdyr. Köp alymlar bu ýagdaýda fransuzça aňladylyş bolan “connaissance d’antm” adalgasyna ýüzlenip, ol beýlekini kabul etmegi däl-de, “beýlekä akyl ýetirmegi” aňladýar. Meselem, A.A.Bodalýowyň işlerinde “beýleki adamy kabul etmek” adalgasynyň manydaşy hökmünde “beýleki adama akyl ýetirmek” ulanylýar.¹

Adalganyň şeýle giňişleýin düşünilmegi sosial obýektleriň özboluşly häsiýetlerini derňemek bilen dördilendir. Şeýle häsiýetlere obýektiň diňe bir fiziki sypatlary däl-de, onuň “özünü alyp baryş” häsiýetnamasy, ýagny, onuň niýetleri, pikirleri, ukyplary, emosiýalary, gönükdirilmeleri we ş.m. barada düşüňjeleri kemala getirmek degişlidir. Mundan başga-da, bu

¹ Годалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком: М. 1972. 5 стр.

düşünjânin mazmunyna kabul edişiniň subýektini baglanyşdyrýan gatnaşyklar dogrusyndaky düşünjeleri kemala getirmek girýär. Hut şu ýagdaý öz wagtynda Brunere sosial obýektler kabul edilende perseptiw hadysalarda düýpli orun eýelemeýän, emma bu obýektlerde aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýan goşmaça şertler hakynda pikir ýöretmäge esas berdi. Meselem, kabul edişin saýlama häsiýeti sosial obýektleriň kabul edilişinde uly özboluşlylyga eýe bolýar. Çünki, oňa saýlama hadysasyna akyl ýetirişe girişen subýektiň maksadynyň ähmiýeti, onuň geçmişdäki tejribesi we ş.m. ýaly hadysalar goşulýar.

Kabul edişin obýekti hakyndaky düşünjânin (täsir) önki düşünjeler bilen meňzeşligi esasynda kadalaşdyrylýandygy stereotipleşdirmäniň döremegine esas berýär. Bu hadysalaryň ählisi fiziki obýektleriň kabul edilmeginde tejribede ýüze çykarylan hem bolsa (meselem, binokulýar görüiş dogrusyndaky tejribelerde), olaryň adamlaryň bir-birlerini kabul edişlerindäki ähmiýeti has-da artýar. Şahsyýetara persepsiýanyň sosial-psihologik derňewlerinde ulanylyan kabul edişin meseleleri ýene-de bir çemeleşmäniň “tranzakt psihologiyasy” diýlip atlandyrylýan ugur bilen baglanyşyklydyr (Kentril, Itelson, Kilpatrik). Bu ugurda islendik persepsiýa kabul ediji bilen kabul edilyäniň arasyndaky özara täsirdir (tranzaksiýa) diýen pikir öňe sürülýär.

Tranzaksiýa kabul edişin subýektiniň işjeň gatnaşygyny belläp, bu pikiriň awtorlary perseptual ýagdaýyň özboluşly döredijisi hökmünde subýektiň garaşmalarynyň, höwesleriniň, niýetleriniň, önki tejribesiniň ähmiýetini nygtaýarlar. Hut şeýle subutnamalar Bruneriň pikirleri bilen bir hatarda sosial psihologiyada şahsyýetara kabul edişin aýratynlygy hökmünde ulanyldy. Bu hadysalaryň ählisiniň göz önünde tutulmagy beýleki adama akyl ýetirmäge garşydaşa diňe düşünmeklige däl-de, onuň bilen ylalaşykly hereketleri gurmaklygyň, has

yakyn gatnaşyk guramagyň esasy hökmünde seredilende has-da ähmiýetlidir.

Aýdylanlaryň ählisi sosial psihologiýada “sosial persepsiýa” ýa-da sözünň dar manysynda “şahsyýetara persepsiýa”, “beýleki adamyň kabul edilişi” düşünjeleriniň erkin, deňeşdirme häsiýetde ulanylýanlygyna şaýatlyk edýär. Başga bir tarapdan, umumy psihologiýada kabul edişiň derňelişinde kabul ediş beýleki akyl ýetiriş hadysalary bilen has golaýlaşdyrylýar. Has umumy jähtde beýleki adamy kabul etmek onuň daşky sypatlaryny kabul edip, olary kabul edilýäniň şahsy häsiýetnamalary bilen baglanyşdyryp, onuň esasynda bu adamyň hereketlerini düşündirmek diýmekdir.

Aragatnaşyk prosesinde Adam aragatnaşyk prosesine
özara düşünişmegiň şahsyýet hökmünde goşulýandygy
şertleri sebäpli, ol öz garşydaşy tarapyndan hem şahsyýet hökmünde kabul edilýär. S.L.Rubinşteýniň belleýişi ýaly, biz beýleki adamy özüni alyp barşynyň daşky tarapyndan “okaýarys” we onuň daşky sypatlarynyň mazmunyny aýdyňlaşdyrýarys. Bu prosesde döreýän täsir aragatnaşykda möhüm dolandyryjy ähmiýete eýedir. Birinjiden, beýleki adama akyl ýetirmek bilen indiwidiň özi hem kemala gelyär. Ikinjiden, beýleki adamy takyk “tanamak” onuň bilen sazlaşykly hereketleri guramagyň girewi bolup durýar.

Beýleki adam dogrusyndaky düşünje ony aňlaýanyň öz-özüne akyl ýetiriş derejesine bagly bolýar. Bu baglanyşyk iki taraplaýyndyr: bir tarapdan, öz-özünň barada düşünjeleriň baýlygy beýleki adam baradaky düşünjeleriň baýlygyny kesgitleýär, ikinji tarapdan, beýleki adam näçe doly aňladylsa, tanalsa (köp derejede we çuňňur häsiýetnamalary nukdaýnazaryndan) öz-özünň baradaky düşünje şonça-da doly bolýar. Bu mesele öz döwründe K.Marks tarapyndan goýlupdyr: “Adam ilkişada edil

aýna seredýän ýaly beýleki adama seredýär. Diňe Pawele özüne meňzeşe gatnaşyk etmek arkaly Pýotr özüne adam hökmünde gatnaşyk edýär”.¹ Bu ýerde, meselä pelsepe jähtden seredilýänligine garamazdan, onuň goýluşynyň we çözülişiniň sosial-psihologik seljeriş üçin hem uly usulyýet ähmiýeti bardyr: beýleki adama sereden ýaly garamak öz-özüne bolan düşünjäniň kemala getirilişine diňe bir giňişleýin, sowa – abstrakt çemeleşiş jähtinden däl-de, ony aragatnaşygyň takyk ýagdaýyna deňişlilikde seljermek mümkin. Hut şeýle pikiri psihologik seljeriş derejesinde L.S.Wygotskide tapýarys: “Şahsyýet diňe beýleki adama nähili görüňän bolsa, öz-özüne garaýşy hem hut şeýle bolýar”.² Ýokarda görşümüz ýaly, özara täsiriň seljerişine “beýleki adamyň jemlenen” keşbini girizmek bilen şeýle pikire meňzeş pikiri Mid hem aýdypdy.

Eger-de Midiň nusgasynda bu keşp gös-göni özara täsiriň ýagdaýyny jemleýän bolsa, bu pikir B.F.Porşnewde has takyk aňladylandyr: “Görnüşi ýaly Pýotr öz häsiýetini Paweliň üsti bilen aňlamaklygy diňe Paweliň arkasynda gatnaşyklaryň ulgamy arkaly bir bitewilige baglanyşdyrylan jemgyýet, adamlaryň ägirt köplügi duranlygy mynasybetli mümkin bolýar”.³ Bu pikiri aragatnaşygyň takyk ýagdaýyna deňişlilikde ulansak, öz-özün baradaky düşünje beýleki adamyň üsti bilen muňa “beýleki” sowa – abstrakt häsiýetde däl-de, sosial işiň giňişleýin kontekstinde seredilen ýagdaýynda mümkin bolýar. Indiwiid özüni “beýleki” bilen umumy baglanyşdyrman, eýsem bu baglanyşdyrma bilelikdäki çözlüşleriň döredilişiniň kontekstinde seredýär. Beýleki adam aňlanan ýagdaýynda birbada ençeme hadysalar amala aşyrylýar: beýleki adamyň duýgy – emosional bahalandyrylyşy, onuň hereketleriniň gurluşyna düşünmeklige synanyşyk etmek we muňa esaslanyp

¹ Марке К., Энгельс Ф. Соч. т.23, стр. 62.

² Выготский Л.С., Развитие высших психических функций. М.: 1960, стр. 196.

³ Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. М.: 1959, стр. 180.

onuň özüni alyp barşyny üýtgetmek strategiýasyny we öz hususy özüni alyp barşyň strategiýasyny kesgitlemek.

Emma bu hadysalara keminden iki adam goşulyp, olaryň her biri işjeň subýekt bolup durýar. Şeýlelikde, özüni beýleki bilen baglanyşdyrmak ikitaraplaýyn amala aşyrylýar: garşydaşlaryň her biri özüni beýlekä meňzedýär. Diýmek, özara täsiriň baş ugruny gurmakda her adam diňe bir beýlekiniň isleglerini, meýillerini, gönükdirilmelerini göz önünde tutmak bilen çäklenmän, eýsem öz isleglerine, meýillerine, gönükdirilmelerine beýlekiniň nähili düşünyändigini göz önünde tutmalydyr. Bu zatlaryň netijesinde her bir aýry-aýry sosial-psihiologik derňewiň derejesinde özüni beýlekiniň üsti arkaly aňlamak iki tarapy özünde jemleýär: identifikasiýa we refleksiýa. Bu düşüňjeleriň her biri ýörite düşündirişi talap edýär.

“Identifikasiýa” adalgasy sözme-söz özüni beýlekä meňzetmegi aňladyp köp sanly tejribe işlerde anyklanan adaty empiriki hadysany özünde jemleýär: Identifikasiýa düşüňjesi beýleki adama düşünmegiň iň bir ýönekeý usuly özüni oňa meňzetmekdir. Bu usul ýeke-täk däl. Ýöne özara täsiriň hakyky ýagdaýlarynda adamlar söhbetdeşiň içki dünýäsi barasyndaky çaklamasyny özüni onuň ornuna goýup görmäge synanyşyp düzyärler. Bu babatda identifikasiýa beýleki adamy aňlamagyň we oňa düşünmegiň şerti hökmünde ýüze çykýar.

Identifikasiýa prosesini, onuň aragatnaşykdaýy wezipesini derňemäge bagyşlanan köp sanly tejribeler bardyr. Meselem, identifikasiýa bilen oňa mazmuny boýunça has ýakyn bolan empatiýa hadysasynyň arasyndaky ýakyn arabaglanyşyk ýüze çykarylady.

Beýan etme häsiýetde empatiýa hem beýleki adamy aňlamagyň aýratyn usuly hökmünde düşündirilýär. Ýöne bu ýerde beýleki adamyň meselesini psihologik aňlamak däl-de,

onuň meselelerine emosional duýgudaşlyk etmek göz önünde tutulýar.

Empatiýa öz mazmuny boýunça düşünmegiň (sözüň takyk manysynda) gapma-garşylygydyr: “düşünmek” sözi empatiýa deňişlilikde diňe şertli meňzetme häsiýetde ulanylýar. Empatiýa bu duýgy üsti, emosional “düşünmekdir”. Empatiýada aragatnaşygyň garşydaşy pikirde “oýlanylman”, duýgyda “syzylýar”. Bu ýagdaýa öz wagtynda Titçener hem üns beripdi: “Men beýleki adamlarda möhümligi, sadalygy ýa-da buýsançlylygy diňe bir görmän ... Men bu häsiýetleri duýýaryn, olary akylda janlandyryýaryn...”. Empatiýanyň hereketlenişini belli bir derejede identifikasiýanyň mehanizmi bilen meňzeşdir: bularyň ikisinde hem özüni beýleki adamyň ornuna goýup, wakalara onuň nukdaýnazarýndan garap bilmek başarnygy gatnaşýar. Emma wakalara kimdir biriniň nukdaýnazarýndan garamak diýmek onuň bilen özüni meňzetmek, birleşdirmek diýmegi aňlatmaýar. Eger-de men kimdir biri bilen özümü meňzedýän, birleşdirýän bolsam, onda men özümü alyp barşymy edil “beýlekiňki” ýaly guraýaryn. Eger-de men oňa empatiýa döredýän bolsam, men diňe onuň özüni alyp barşynyň ugruny göz önünde tutup (oňa duýgudaşlyk edip), emma özümü alyp barşymy düýpgöter başgaça gurap bilýärim. Iki ýagdaýda hem, beýleki adamyň özüni alyp barşyny “göz önünde tutmak” bar bolup, ýöne bilelikdäki işiň netijesi başgaça bolýar. Bir ýagdaýda aragatnaşygyň garşydaşyna düşünişip, onuň ornuna geçip, bu orundan hereket etmekdir, ikinji ýagdaýda oňa düşünişip, onuň nukdaýnazarýny göz önünde tutup, oňa duýgudaşlyk edip, emma özüňçe hereket etmekdir. Bu jähtleriň ikisi hem möhüm bolup, olaryň ikisinde-de sosial psihologiýada kesgitli tejribe däbi bardyr.

Aragatnaşygyň häsiýetnamasy nukdaýnazarýndan ýokarda agzalan ýagdaýlaryň ikisi hem ýene-de bir meseläni çözmegi talap edýär. Eýsem “beýleki”, ýagny, aragatnaşygyň garşydaşy

maña nähili düşünyär? Biziň özara täsirimiz muňa bagly bolýar. Başgaça aýdanyňda, birek-birege düşünmek hadysaly refleksiýa öz pikirini aňlamak hadysasy bilen “çylşyrymlaşýar”. Refleksiýa bu ýerde pelsepedäki ýaly subýektiň öz-özüne akyl ýetirmegi hökmünde düşülmän, eýsem oňa başgarak many berilýär. Sosial psihologiýada refleksiýa indiwiidiň özüniň aragatnaşykda garşydaş tarapyndan nähili kabul edilýändigini aňlamaklygyny aňladýar. Bu beýleki adamy bilmek ýa-da oňa akyl ýetirmek däl-de, şol birbada beýlekiniň meni nähili aňlaýandygyny bilmek, birek-biregi goşalaýyn şöhlendirmek, “çuňňur, yzygiderli özara şöhlendirmek bolup, onuň mazmuny garşydaşyň içki dünýäsini gaýtadan dikeltmekdir; üstesine-de bu içki dünýäde öz gezeginde birinji subýektiň içki dünýäsi şöhlelenýär”.¹

Sosial psihologiýada refleksiýany derňemek däbi örän aňyrdandyr. Baryp geçen asyryň ahyrynda J.Holms haýsydyr bir Jon bilen Genriniň diadiki aragatnaşyk ýagdaýyny görkezip, bu ýagdaýda kemünden alty adamyň bardygyny tassyklapdyr: Jonuň hakykatdaky ýagdaýy (Holms muny “onuň Hudaý ýaradylyşy” diýip atlandyryar); Jonuň öz-özüni kabul ediş ýagdaýy; Jony Genriniň kabul edişine degişlilikde Genriniň üç “orundaky” ýagdaýy.

Soň-soňlar T.Nýukom we Ç.Kuli gatnaşyjylaryň sanyny sekize ýetirip, ýagdaýy has-da çylşyrymlaşdyrdylar: Jonuň özüni Genriniň aňyndaky keşbinde görşi we degişlilikde Genriniň öz keşbini garşydaşynyň aňynda görşi. Umumy şeýle özara şöhlelenme boýunça keşpleriň sanyny islendikçe köpeltmek mümkinçiligi bar hem bolsa, tejribe derňewlerde bu prosesini iki derejesini seljermek bilen çäklenýärler. G.Gibş we M.Forwerg refleksiýanyň teklipe edilen nusgalaryny umumy görnüşde getirýärler. Olar özara täsir tutumyna gatnaşyjylary A we B diýip

¹ Кон Н.С. Открытие “Я” М., 1978, 116 стр.

belleyärler. Bu ýagdaýda diadiki özara täsir ýagdaýynda döreyän refleksiw gurluşyň umumy nusgasyny şeýle getirmek bolýar.

A we B iki garşydaş bar. Olaryň arasynda A-B kommunikasiýasy we B-niň A bolan jogaby dogrusyndaky B-A yza dolanýan maglumaty döreyär. Mundan başga-da, A we B-niň özleri hakynda düşüňjesi bardyr. A-da B-B² barada we B-de A-A² barada düşüňjeleri. Kommunikatiw prosesde özara täsir şeýle amala aşyrylýar: B ýüzlenip A A¹ hökmünde gepleýär. B B¹ hökmünde A²-niň sözüne jogap berýär. Bularyň hemmesiniň hakyky A we B golaýdygyny subut etmeli bolýar; sebäbi A we B obyektiv hakykata gabat gelmeýän A¹, B¹, A² we B²-niň barlygyny bilmeýärler: bu ýagdaýda A we A²-niň, hem-de B we B²-niň arasynda kommunikasiýa kanaly ýokdur.

A-A¹-A² we B-B¹-B² ugurlarda aralyk has golaý bolanda aragatnaşygyň netijeliliginiň has ýokary boljakdygy düşnükli. Bu gabat gelmekligiň ähmiýetine oratoryň auditoriýa bilen özara täsiriniň mysalynda göz ýetirmek bolýar. Eger-de oratoryň A özi hakynda (A¹), diňleýjiler hakynda (B²) we iň esasy, özüniň diňleýjiler tarapyndan kabul edilişi hakynda (A²) nädogry düşüňjesi bolsa, onda onuň auditoriýa bilen düşünmekligi özara täsirde bolmaýar. Bu düşüňjeleriň toplumyny bir-birine gabat getirmek ýörite tagallany talap edýän çylşyrymly prosesdir. Şeýle serişdeleriň biri hökmünde bu ýerde sosial-psihologik türgünleşigiň görnüşi ulanylyp bilner.

Nazaryýet we tejribe jähtden seredilen nusgalaryň görnüşlerini gurnamak möhüm ähmiýete eýedir. Häzirki wagtda biziň ýurdumyzda we daşary ýurtlarda özara täsiriň baş ugrunyň we pursatynyň mümkingadar ugurlaryny kesgitlemekde orunlaryň matematiki taglymatynyň ülnülerini ulanmaga synanyşyk edilyär. Ilki-ilkiler şeýle usulda dartgynlyk ýagdaýlary, häzirki döwründe bolsa kooperasiýa ýagdaýlary seljerildi.

Şahsyýetara kabul edişiniň Özara düşünişmekligiň ýokarda
mazmuny we täsirleri seredilen usullary indi
adamlaryň bir-birine akyly

ýetiriş prosesiniň hususy seljerilişine geçmäge mümkinçilik berýär. Sosial psihologiýada şahsyýetara kabul edişe degişli köp sanly tejribe derňewleri bardyr. Olaryň ählisini iki sany uly topara bölmek bolar: 1) şahsyýetara kabul edişiniň mazmunyny öwrenmek (kabul edişiniň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamalary, olaryň häsiýetleri we beýlekiler); 2) şahsyýetara kabul ediş prosesini öwrenmek (onuň şertlerini, onuň döredýän täsirlerini seljermek).

Şahsyýetara kabul edişiniň mazmuny kabul edişiniň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamasyna bagly bolýar. Munuň sebäbi şeýle kabul edişiniň şol bir wagtyň özünde bu prosese gatnaşýan iki gatnaşyjynyň özara täsiri bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Üstesine-de, şeýle özara täsiriň iki tarapy bolup, olaryň biri birek-birege baha bermek, ikinjisi bu prosese gatnaşmak mynasybetli birek-biregiň haýsy-da bolsa häsiýetnamalaryny üýtgetmekdir. Birinji ýagdaýda özara täsiriň mazmuny her bir gatnaşyjynyň birek-biregi bahalandyryp, onuň özüni alyp barşynyň belli bir düşündiriş ulgamyny, onuň sebäbini döretmäge ymtlyşsyny özünde jemleýär. Beýleki adamyň özüni alyp barşyny düşündirmek bu özüni alyp barşyň sebäbini bilmeklige esaslanyp biler: bu ýagdaýda ol ylmy psihologiýanyň wezipesi bolup durýar. Ýöne gündelik durmuşda adamlar köplenç beýleki adamyň özüni alyp barşynyň hakyky sebäbini bilenoklar ýa-da ýeterlik derejede bilenoklar. Şeýle ýagdaýda, maglumatyň ýetmezçilik edýän wagtynda, adamlar birek-birege özüni alyp barşyň sebäbini ýa-da umumy häsiýetleri ýöňkäp başlaýarlar. Ýöňkemeklik kabul edilyäniň subýektiň öňki tejribesinde bolan adamyň özüni alyp barşyna meňzeşligi esasynda ýa-da şeýle ýagdaýlarda bolup biläýjek öz hususy meýillerini seljermek esasynda (bu ýagdaýda identifikasiýanyň

mehanizmi hem hereket edip biler) amala aşyrylar. Nähili sebäpler bolsa-da, şeýle ýöňkemekligiň (atribusiýanyň) usullarynyň tutuş ulgamyny döredýär.

Sosial psihologiýanyň kauzal atribusiýa atlandyrylýan ýörite ugry şeýle hadysalary derňeyär. Kauzal atribusiýanyň günbatar sosial psihologiýasyndaky taglymatlary (G.Kelli, E.Jons, D.Kenouz, R.Nisbet, L.Striklend) esasan bihewioristik ýa-da kognitiwistik ülnülerden ugur alýanlygy zerarly usulyýet çäklilikleri bilen utgaşýar. Emma bu prosesin tejribe öwrenilişi belli bir gyzyklanmany döredýär. Meselem, Kollinsin tejribelerinde (1956 ý.) ýöňkelyän häsiýetnamalaryň toplumynyň kabul edişin subýektiniň aýratynlygy bilen kesgittenýändigini görkezildi: käbir adamlar şahsyýetara kabul ediş prosesinde beýleki adamlaryň fiziki sypatlaryna aýratyn üns berse (bu ýagdaýda ýöňkemeklik çäkli bolar), beýlekileri olaryň psihologik häsiýetnamalaryna üns berýär (bu ýagdaýda ýöňkelyän häsiýetnama kabul edişin obýektiniň öňki bahalandyrylyşyna bagly bolýar). Sillihin tejribelerinde (1928 ý.) kabul edişin subýektiniň çagalaryň iki sany toparyna berýän bahasy beýan edilýär. Toparlaryň biri “söýgüli”, beýlekisi bolsa “halanmaýan” çagalardan düzülýär. “Söýgüli” çagalar (bu ýagdaýda göze ýakymly) ýumushlary ýerine yetirenlerinde ýalňys (bilgeşleýin) goýberip, “halanmaýan” çagalar ony göwnejaý ýerine yetirsel-de, kabul ediji položitel bahalary “söýgüli”, otritasel bahalary bolsa “halanmaýan” çagalara beripdir.

Psihologlardan ilkinji ýöňkemeklik nazaryýetini teklipe eden F.Haýder bolup, ol sosial psihologiýada “köçe adamynyň” “türkana” psihologiýasyna, ýagny sagdyn pikiriniň pähimine salgyylanmagyň ýerliklidigini aýgytly belledi. Haýderiň pikirine, adamlara umuman şeýleräk pikiröretme mahsusdyr: “erbet adamda erbet sypatlar bolýar”, “gowy adamlarda gowy sypatlar bolýar” we ş.m. Şonuň üçin özüni alyp barmagyň sebäbi we häsiýetnama ýöňkemek şeýle nusgada amala aşyrylýar: “erbet”

adamlara hemişe erbet hereketler yönkelip, “gowulara” bolsa, gowy hereket yönkelýär. Şeýle düşündiriş sagdyn pikiriniň has giňden ýaýran häsiýetini açyp görkezýän hem bolsa, bu şol bir wagtyň özünde atribusiýa prosesiniň çenden subýektiwligini subut edýär. Ylmy psihologiýa bu hadysany adamyň gündelik kabul edişiniň şerti hökmünde kabul etse-de, esasy mesele şeýle subýektiw çemeleşmäniň ýüze çykyş çäginde derňemek bolup durýar.

Kauzal atribusiýa taglymatynda gapma-garşylykly düşüňjeler pikirine uly orun berilýär: “erbet” adama oňyn däl sypatlar yönkelip, kabul edijiniň özi bolsa, gapma-garşylykly – kontrast ýagdaýda özünde oňyn sypatlar bar diýip hasaplaýar. Düşüpli derejede bu pikir G.Kelliniň belli tejribelerinde açylyp görkezilendir. Bu derňewlerde üstünligiň ýa-da şowsuzlygyň sebäbini yönkemekligiň mazmunynyň waka gatnaşyanyň we syn edýäniň orunlary üçin tapawutly bolýandygy subut edildi. Özara täsirdäki şowsuzlyk gatnaşygy we syn ediji tarapyndan dürli-dürli bahalandyrylýar: gatnaşygy şowsuzlykda, esasan, obýektiv ýagdaýlary “günäkärlese”, syn ediji adam şowsuzlykda ýerine yetirijini “günäkärleýär”.

Şeýle häsiýetdäki tejribe derňewleri özüniň nazaryýet düşündirilişiniň jedelligine garamazdan, umumy jähtde örän wajyp meseleleriň biri bolan adamyň kabul etmeginde **gönükdirilmeleriň** ähmiýeti dogrusyndaky möhüm meseläni goýdy. Bu ähmiýet nätanyş adam hakynda ilkinji täsiriň kemala gelmeginde aýratyn hem uludyr. Bu ýagdaýda gönükdirilmeleriň ähmiýetini açyp görkezýän A.A.Bodalýowyň tejribeleri giňden mälimdir. Tejribeleriň birinde talyplaryň iki toparyna şol bir adamyň suraty görkezilýär. Ýöne toparlaryň birine ilki suratdaky adamyň zannyýaman jenaýatkärdigini, beýlekisine bolsa onuň tanymal adamdygy aýdylýar. Soňra her toparyň agzalaryna suratdaky adam barada onuň söz keşbini döretmeklik tabşyrylýar. Birinji ýagdaýda talyplar deňişli häsiýetnamalary

yazypdyrlar: çuňlukda ýerleşen gözler gizlin gahar-gazabyň, öňe çykyp duran eňek bolsa, jenaýatçylykda “soňuna çenli” gitjekdiginiň we ş.m. häsiýetnamasy hökmünde kabul edilipdir. Ikinji toparda şol bir “çuňlukda ýerleşen gözler” pikiriniň çuňlugy, öňe saýlanýan eňek akyl ýetirişdäki kynçylyklary ýeňýän erkin güýji hökmünde we ş.m. kabul edilipdir.

Agzalan derňewleriň ählisi şahsyýetara kabul ediş prosesinde kabul edijiniň häsiýetnamasynyň ähmiýeti dogrusyndaky sowala jogap bermeklige synanyşýarlar: haýsy häsiýetnamalar bu ýerde ähmiýetli, olar haýsy şertlerde ýüze çykýarlar we ş.m. Tejribe derňewleriň başga bir topary kabul edişiň obýektiniň häsiýetnamasyna bagyşlanandyr. Mälim bolşuna görä, olar hem şahsyýetara kabul edişiň üstünligine ýa-da şowsuzlygyna uly täsir edýär. Adamlaryň individual aýratynlyklary, şol sanda beýleki adamlary ýokary ýa-da pes “açyp” görkezijleri dürli-dürli bolýar. Adaty pähiminiň derejesinde bu dürli-dürlülük has aýdyň aňladylýar (“ol – içi pikirli”, “onuň etjegi içinde” we ş.m.). Emma adaty pähiminiň bu pikir-ýöretmeleriniň agzalan hadysanyň sebäbine düşünmäge, şol sanda şahsyýetara kabul edişiň üstünligini çaklamaga peýdasy azdyr.

Şahsyýetara kabul edişiň ýagdaýynyň şeýle çaklanan işini üpjün etmek üçin derňewiň ikinji bir ugryny göz önünde tutmaly bolýar. Bu ugur adamlaryň bir-birlerini kabul edişlerinde ýüze çykýan dürli “täsirleri” açyp görkezmek bilen baglanyşyklydyr. Şeýle täsirleriň üçüsi has giňişleýin derňelendir. Täç (oreol) täsiri (galotäsir), täzelik we birinjilik täsiri we stereotipizasiýa täsiri ýa-da hadysasy. “Täç täsiriniň” mazmuny kabul edilýän adam dogrusynda özboluşly gönükdirilme döretmek arkaly ýa-da oňa bu gönükdirilmäniň esasynda bilgeşleýin belli bir häsiýetleri ýöňkemekden ybaratdyr. Başgaça aýdylanda haýsy bolsa-da bir adam hakynda alnan maglumat belli bir usulda “ülňüleşdirilip”, öňden döredilen keşbiň üstüne goşulýar. Bu öňden döredilen

keşp kabul edişin obýektiniň hakyky häsiýetlerini görmeklige päsgel döredýän “täjiň” wezipesini ýerine ýetirýär. Täç täsiriniň adam hakyndaky ilkinji düşüňjäni kemala getirmekdäki mazmuny, eýsem, nämäden ybarat? Bu ýerde adam hakyndaky umumy gowy pikir onuň nämälim häsiýetleriniň hem oňyn kabul edilmegine we tersine, umumy erbet pikir oňyn däl bahalandyryşyň agdyklyk etmegini döredýär. Tejribe derňewlerde täç täsirini kabul ediji kabul edilýän dogrusynda örän ujypsyz maglumatlara dayanyan, şeýle hem pikiröretmeler ahlak sypatlaryna degişli bolan ýagdaýynda has güýçli ýüze çykýar. Bu ýagdaý bir adam beýleki adamy kabul edende özboluşly täç bolup, belli bir häsiýetnamalary peseldip, beýlekilerini güýçlendirýär.

Bu täsir bilen “täzelik” we “ilkinjilik” täsirleri has ýakynan baglanyşyklydyr. Olaryň ikisi hem adam hakynda düşüňje döretmek üçin maglumatyň berliş yzygiderliligi dogrusyndaky hadysa degişlidir. Laçinsin tejribelerinde (1957 ý.) talyplaryň dört toparyna nätanys adam görkezilip, ol barada birinji toparda onuň ekstrawertligi (temperamentiniň häsiýeti), ikinji toparda introwertligi, üçünji toparda ilki onuň ekstrawertligi, soňra bolsa onuň introwertligi, dördünji toparda – bu häsiýetler ters yzygiderlilikde aýdylypdyr. Toparlaryň dördüsine hem nätanysyň şahsyýetiniň häsiýetnamasyny teklip edilen adalgalarda beýan etmek tabşyrylypdyr. Birinji iki toparda beýan etmek hiç bir kynçylyksyz ýerine ýetirilipdir. Üçünji we dördünji toparda nätanys hakyndaky düşüňjäniň mazmuny maglumatyň teklip ediliş yzygiderliligine laýyk bolupdyr: ilkinji nobatda berlen maglumat häsiýetnamada agdyklyk edipdir. Şeýle täsir “ilkinjilik” täsiri atlandyrylyp, ol nätanys adam kabul edilen ýagdaýynda ýüze çykarylypdyr. Tersine, tanyş adam kabul edilende “täzelik täsiri” ýüze çykyp, onda soňky, ýagny, has täze maglumat aýgytlaýjy bolýar.

Has giň jähtde bu täsirleriň ählisine bir adamyň beýleki

adamy kabul edişine hemra bolan aýratyn bir prosesini, **stereotipleşdirme** hadysasynyň ýüze çykyşy hökmünde seretmek bolar. Umuman aýdylanda, stereotip – munuň özi haýsy-da bolsa bir hadysanyň ýa-da adamyň durnukly keşbi bolup, bu keşp hadysa ýa-da adam bilen özara täsir edişinde “gysgaldylan” ýagdaýda ulanylýar. Aragatnaşykdaýy stereotipler – adamlar bir-birlerine akyl ýetirenlerinde ýüze çykan ýagdaýynda özboluşly döreyşe we mana eýedir. Adatça, stereotip çäkli geçmiş tejribesiniň, çäkli maglumatyň esasynda netijä gelmek ymtlylygynyň esasynda döreyär. Köplenç stereotip adamyň topara degişiligi, meselem, onuň haýsy hünäre, haýsy käre degişiligi dogrusynda döreyär. Şeýle ýagdaýda öňki tejribede şu hünäriň wekillerinde gabat gelnen häsiýetler bu hünäriň ähli wekiline mahsus hasaplanylýar (“ähli mugallymlar nesihat beriji”, “ähli buhgalterler ownuk talapkärçilikli” we ş.m.). Bu ýerde geçen tejribeden “sapak almak”, çäkliligine garamazdan, geçirilen tejribä meňzeş pikir jemlemek meýli ýüze çykýar.

Adamlaryň bir-birlerine akyl ýetiriş prosesinde stereotipleşdirmek iki sany netijä getirip biler. Birinjiden, ol beýleki adama akyl ýetirmekde belli bir yönekeýleşdirmeklige getirýär. Bu ýagdaýda stereotipiň bahalandyryş wezipesini alyp barmaklygy hökman däl: beýleki adamyň kabul edişinde onuň emosional ýakymlylygy ýa-da ýakymсызlygy barada üýtgeşme bolmaýar. Bu ýagdaýda diňe yönekeýleşdirilen çemeleşme galyp, ol beýleki adamyň keşbiniň takyklygyny döretmäge ýardam etmese-de, bu keşbi ülni bilen çalşyrmaga mejbur edip, her näme-de bolsa, akyl ýetiriş prosesini gysgaldýanlygy üçin belli bir derejede zerur bolup durýar. Ikinji ýagdaýda stereotipleşdirmek ters pikirýöretmeleriň döremegine getirýär. Eger-de pikirýöretme geçmişde gazanylan çäkli tejribe esasynda guralyp bu tejribe oňyn däl häsiýetde bolan bolsa, onda toparyň wekiliniň her täze kabul edilişi ýigrenç öwüşginini alýar. Şeýle

ters pikirýöretmelerini döreyişi köp sanly tejribe derňewlerde ýüze çykarylan bolsa hem, olar öz oňyn däl häsiýetlerini tejribehana şertlerinde däl-de, hakyky durmuşda has aýdyň ýüze çykaryar. Şeýle ýagdaýda olar diňe bir adamlaryň özara sözleşsine däl-de, olaryň özara gatnaşyklaryna örän uly zyýan ýetirýär. Bu babatda milli-etniki stereotipler has ýaýran bolup, belli bir etniki toparyň aýry-aýry wekilleri dogrusynda çäkli maglumata esaslanyp, tutuş topar hakynda nädogry pikirýöretmeleri döredilýär. Bu mesele dogrusynda biz soňra has giňişleýin gürrüň ederis. Bu ýerde bolsa, şahsyýetara kabul ediş prosesiniň çylşyrymly tebigatynyň sosial psihologiýada adamy adamyň kabul edişiniň takykylygy meselesini has çuňňur öwrenmegi talap edýandigi bellenilmelidir.

Şahsyýetara kabul edilişiniň takykylygy Bu mesele has umumy nazary-usulyýet meseläniň çözlüşi bilen baglanyşyklydyr. Eýsem, sosial obýektleriň kabul edilişiniň “takykylygy” näme? Fiziki obýektler kabul edilende kabul edişiniň takykylygyny onuň netijesini obýektiň belli bir häsiýetlerini obýektiw ölçemek bilen deňeşdirmek arkaly barlap bolar. Beýleki adama akyl ýetirilen wagtynda bolsa, ol barada alnan täsiri hiç zat bilen deňeşdirip bolmaýar, çünki beýleki adamyň şahsyýetiniň köp sanly häsiýetleriniň gös-göni ölçeg usullary ýokdur. Dogrusy, bu ýerde dürli şahsyýet testleri belli bir kömek berip biler. Ýöne, birinjiden, adamyň ähli häsiýetnamalaryny ölçeyän testler ýokdur (şonuň üçin, deňeşdirme diňe özleriniň ölçegi üçin testler döredilen häsiýetlere degişlilikde ulanylyp bilner), ikinjiden, oň bellenilişi ýaly, test usulyna şahsyýeti derňemegiň ýeke-täk guraly hökmünde seretmek bolmaz, sebäbi islendik şahsyýet testine ol ýa-da beýleki çäklilikler mahsusdyr.

Testleriň usul hökmünde çäkliligi, ölçäp bilýän häsiýetnamalarynyň sanynyň we umumy akyl ýetiriş

mümkünlüğünün çaklılığı olaryň diňe tejribesiniň göz önünde tutan zadyny ýuze çykaryandygy bilen düşündirilýär (bu ýagdaýda köplenç “hakykatda bar zatlar” ölçeginiň çäginde daşda galýar). Şonuň üçin bu usula daýanyp deňeşdirme ulanylanda bu hemişe üçünji bir adamyň häsiýetnamalary bilen deňeşdirme bolup, ol bolsa öz gezeginde başga bir adamyň akyly ýetirşiniň netijesidir. Şeýle mesele emin-ekspert bahalandyryş usuly ulanylanda hem ýuze çykýar. Emin-ekspert hökmünde kabul edişiň obýekti bolup durýan adamy oňat tanaýan adamlar saýlanýar. Bu adam barada olaryň pikir ýöretmeleri (“ekspert bahasy”) kabul edişiň subýektiniň maglumatlary bilen deňeşdirilýär. Testlere seredende ekspert bahalary möhüm artykmaçlyga eýedir: bu ýerde biz şahsyýetara kabul edilişiň häsiýetleriniň seçilmesini çaklandyrmýan şert bilen iş salyşýarys. Testlere bolsa şeýle çaklılyk mahsusdyr. Bu ekspert bahalary “obýekt maglumatlar” bolup durýan daşky şertleriň wezipesini ýerine ýetirýärler. Ýöne bu ýagdaýda hem subýektiv pikirýöretmeleriň iki hataryny alýarys: kabul edişiň subýektiniň we ekspertiň (ekspert hem kabul edişiň subýekti bolup durýanlygy sebäpli, onuň pikirýöretmesi hem bahalandyryşy özünde jemleýär).

Testler we ekspert bahalary belli bir ýagdaýlarda kynçylyklar bilen baglanyşykly bolsalar-da, daşky şertler hökmünde ulanylýar. Bu kynçylyk beýleki adamyň kabul edişiniň takyklygyny obýektiv usullaryň maglumatlary bilen gös-göni deňeşdirip bolmaýandygy bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaý meselä düýpgöter başgaça düşünmegi we çözlüş gurmagy talap edýär.

Şeýle usullaryň biri şahsyýetara kabul edişiň ýolundaky “päsgeçililikleriň” ählisini aňlamakdyr. Şeýle “päsgeçililiklere” bu prosesde döreýän, ýokarda seredilen gurluşlar, täsirler mysal bolup biler. Beýleki adam hakyndaky täsiriň kabul edijiniň öňki tejribesi esasynda ünlüleşdirilýändigini, bu täsiriň kemala gelşinde

ilkinjilik täsiriniň gatnaşyandygy, şol bir wagtyň özünde şahsyýetara kabul edişdäki nätakyklyklary ýüze çykarmaga kömek edýär. Emma şeýle döredijileri bilmek diňe şeýle nätakyklygyň bardygyny görkezip, onuň derejesini kesgitlemäge kömek etmeýär. Şeýle ýagdaý kabul edişiň subýektiniň kabul ediş-perseptiw ukyplaryny öwrenmekde hem ýüze çykýar. Bu ýagdaýda kabul edijiniň we kabul edişiň obýektiniň häsiýetnamalarynyň nähili utgaşyandygyny kesgitlemek mümkin bolýar. Şahsyýetara kabul edişe degişli tejribelerde şertiň dört topary ýüze çykarylýar: a) kabul edişiň subýektiniň öz-özünü beýan edýän üýtgeýjileri; b) öňden tanyş şahsyýetleri; c) özüniň we d) kabul edişiň prosesiniň amala aşyrylýan ýagdaý ýerligi – konteksti. Bu dört topar şertleri bir-birleri bilen baglanyşdyryp, iň bolmanda, her bir takyk ýagdaýda kabul edişiň haýsy tarapa ýykgyň edýändigini kesgitlemek mümkin.

Ir döwürden başlap sosial psihologiyada dürli adamlarda kabul ediş-perseptiw ukyplary ösdürmegiň serişdelerini agtarmak pikiri döredi. Tejribeleriň bir topary aýry-aýry indiwidleriň beýleki adamlaryň häsiýetnamasyny “okamak” ukybynyň durnuklylygyny ýüze çykarmaga gönükdirilendi. Bu tejribeler goýlan sowala kesgitli jogap berip bilmedi. 50 göterim ýagdaýda şeýle durnuklylyk ýüze çykarylýp, galan 50 göterimde hem bu häsiýeti anyklamak başartmady.

Hut şeýle gapma-garşylykly netijeler bir adama beýleki adamy takyk kabul edip bilmek sungatyny öwretmek meselesine degişlilikde hem alyndy. Mesele çekişmeli bolsa-da, bu ugurda birnäçe synanyşyklar edilýär. Ol synanyşyklar bu maksat üçin sosial-psihologik türgenleşigini ulanmak bilen baglanyşyklydyr. Türgenleşik tutuşlaýyn aragatnaşyk etmek sungatyny öwrenmekde ulanylýan bolsa-da, onuň ýörite usullary kabul ediş “duýgurlygyny” ýokarlandyrmaga, ýagny, kabul edişiň takyklygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir.

Bu ýagdaýda ulanylýan türgenleşigiň maksatnamasy iňňän

dürli-dürlüdür. Olaryň arasynda in ýönekeý we adaty däl görnüşi – hünärleri boýunça beýleki adamlaryň takyk kabul edilişi aýratyn ähmiýetli bolup durýanlaryň (mugallymlar, lukmanlar, dürli derejedäki ýolbaşçylar) ünsüni in bir giňden ýäýran hadysa gönükdirmekdir. Bu hadysa adamyň fiziki häsiýetnamalary we psihologik häsiýetnamalary bilen baglanyşyklydyr. Bu özboluşly “stereotipler” diňe bir “durmuş tejribesine” esaslanman, eýsem geçmişde bolan dürli psihologik taglymatlar dogrusyndaky bölek-büçek bilim-düşünjelere esaslanýar (Kreçmeriň konstitusiýa tipinde häsiýetiň sypatlary bilen baglanyşygy taglymaty, fiziognomikanyň adamyň ýüzüniň käbir psihologik häsiýetnamalara laýyklygy baradaky taglymaty we ş.m.). Şeýle hadysalara ünsün çekilmegi uly ähmiýetli bolup, adatça bularyň şahsyýetara kabul ediş prosesini çylşyrymlaşdyrýandygyna ähmiýet berilmeýär. A.A.Bodalýow bu babatda örän gyzykly maglumatlar alypdyr: onuň “Beýleki adamlaryň daşky sypatyny nähili kabul edýarsıňız?” diýen sowal bilen ýüzlenen 72 adamynyň 9-sy “kwadrat eňek – erkliligiň, uly maňlaý – akylllylygyň alamaty” diýip jogap berip, 3-si gaty saçlary tabyn bolmazlygyň, 14-si semizligi – hoşniýetliligiň, 5-si kiçi boýy – häkimliligiň, 5-si bolsa owadanlygy – samsyklygyň alamaty hasaplapdyr. Bu durmuşy pikir jemlemeleri hiç bir hili türgenleşik doly aýryp bilmese-de, türgenleşik adama beýleki adamlar barada pikir ýöredende eserden bolmagy öwredip biler.¹

Görüş türgenleşiginde – wideotreningde ulanylýan başga bir usulyň biri adama özi hakyndaky düşüňjesini beýleki adamlaryň özüni nähili kabul edýänligi bilen deňeşdirip, özüne daşdan seretmegi öwretmekdir. Bu ýagdaýda subýektiň özüni we beýleki adamlaryň ony häsiýetlendirmekleri üçin berilýän düşüňjeleriň, pikir jemlemeleriň toplumy uly ähmiýete eýedir. Özüň barada hususy we başga biriniň garaýşynyň ýakynlaşmagy

¹ Бодальев А.А. Формирование представления о другом человеке как о личности. Л.: 1972

kabul edişini takyklygyny ýokarlandyryar. Emma bu babatda, şeýle hem sosial psihologiýanyň beýleki köp sanly meselelerine degişlilikde, “Haýsy toparlarda türgenleşik bilen meşgullanmaly?” diýen düýpli sowal ýüze çykýar. Bu ugurda Günbatarda toplanan tejribeler ýörite türgenleşik toparlarynda kemala getirilen endikleriň soňra hakyky durmuş ýagdaýlarynda saklanyp galmaýandygyny görkezdi. Şonuň üçin kabul edişini takyklygy dogrusyndaky türgenleşik bilelikdäki iş esasynda birleşen hakyky toparlarda has ähmiýetlidir. G.Gibş we M.Forwerg öz wagtynda bu meselä üns berip, bir adam dogrusyndaky onuň öz hususy we başganyň berýän bahasynyň meňzeşligi bir iş ulgamy bilen baglanyşykly uzak wagtlaýyn toparlarda has ýokarydygyny anykladylar.

Emma kabul edişini takyklygyna bilelikdäki işiň talaplary bilen döredilen şol adam bilen uzak wagtlaýyn aragatnaşykda bolmaklygynyň ýardam edýändigini ýa-da dälidigini hakyndaky sowal doly çözülen däl. Birnäçe tejribe derňewler uzak wagtlaýyn aragatnaşykda bolmak esasynda döreýän kabul edişini obýektine bolan meýillilik kabul edilýäniň keşbiniň ýoýulmagyna getirýändigini subut edýär. Şeýlelikde, aragatnaşygyň häsiýetnamasyna degişli bu bölekde meseläniň derňewinde onuň hakyky toparlaryň hakyky işinde seredilmelidigini görýäris.

Şahsyýetara özüne çekijilik – attraksiýa Şahsyýetara kabul edişini meseleleriniň aýratyn bir topary bu prosese ýörite emosional-duýgy dolandyryjylaryň goşulmagy bilen döreýär. Adam diňe bir-birini kabul etmän, eýsem bir-birine belli bir gatnaşyklary kemala getirýärler. Şeýle bahalandyryşyň esasynda ol ýa-da beýleki adam dogrusynda ony ret etmekden, tä ony söýmeklige çenli bolan duýgularyň toplumy döreýär. Kabul edilýän adam dogrusynda dürli emosional gatnaşyklaryň döreýiş tärlerini anyklamaklyga

bagyşlanýan derňew ugruna ýakymlylyk, özüne çekijilik – attraksiýa diýilýär. Sözme-söz attraksiýa – “çekmek” diýmekligi aňladýar, ýöne türkmen dilinde bu adalganyň özboluşly öwüşgini “çekmek” sözi arkaly doly berilmeyär. Attraksiýa şol bir wagtyň özünde kabul ediji adam dogrusynda ýakymlylygyň kemala geliş **prosesi** hem-de bu prosesin **netijesi**, ýagny gatnaşygyň hili bolup durýar. Bu adalganyň şeýle köp manylylygy, esasan hem, attraksiýa özbaşdak däl-de, aragatnaşygyň üçünji perseptiw tarapynyň kontekstinde seredilende has-da nygtalmalydyr. Bir tarapdan, beýleki adam kabul edilende ol barada dostlukly duýgularyň ýa-da ýigrenjiň kemala geliş täre hakyndaky sowal ýüze çyksa, ikinji tarapdan, bu hadysanyň onuň prosesiniň we “önüminiň” tutuş aragatnaşygyň gurluşyndaky orny, onuň maglumat alyşmak hem özara täsir we özara düşünişmegi öz içine alýan belli bir ulgam hökmünde ösüşindäki ähmiýeti hakynda mesele ýüze çykýar.

Attraksiýany şahsyýetara kabul ediş prosesine goşmak, adam aragatnaşygynyň ýokarda bellenen häsiýetnamasyny has-da aýdyň açyp görkezýär: aragatnaşyk hemişe belli bir gatnaşyklaryň (jemgyýetçilik we şahsyýetara) amala aşyrylmagydyr. Attraksiýa, esasan, gatnaşyklaryň aragatnaşykda amala aşyrylýan ikinji görnüş bilen baglanyşyklydyr.

Attraksiýanyň sosial psihologiyada derňelişi entek täze ugurdyr. Derňewleriň bu ugrunyň döremegi belli bir ters düşüňjeleriň ýeňlip geçilmegi bilen baglanyşykly bolup durýar. Uzak wagtlap dostluk, sulh almak, söýgi ýaly hadysalar ylmy seljerişiň dersi däl-de, sungat, edebiyat we ş.m. ugurlaryň dersi bolup durýar diýen pikir bardy. Henize çenli bu hadysalaryň ylmy derňewi olaryň çylşyrymlylygy zerarly däl-de, bu prosesde ýüze çykýan ähli ahlak meseleleriň döreýänligi üçin ýeňip geçip bolmajak päsgelçiliklere uçraýar diýen pikir höküm sürýär.

Emma şahsyýetara kabul edişi öwrenmäge çuňňur aralaşmak sosial psihologiyany bu meseläni “kabul etmäge”

mejbur edip, bu ugurda häzirki wagtda köp sanly tejribe we nazaryýet işleri toplanandyr.

Attraksiýa beýleki adam dogrusyndaky sosial gönükdirilmäniň (attityudyň) aýratyn bir görnüşi hökmünde seretmek bolar. Ýöne bu gönükdirilmede emosional-duýgy düzüji agdaklyk edip, onda beýleki adam, esasan, emosional-duýgy bahalandyrylyşa mahsus bolan düşünjelerde häsiýetlendirilýär. Bu ugurdaky takyk amaly (şol sanda tejribe) derňewler, esasan, adamlaryň arasynda oňyn emosional-duýgy gatnaşyklaryň döremegine getirýän şertleri anyklamaklyga bagyşlanandyr. Meselem, attraksiýanyň döremeginde kabul edişiň subýektiniň we obýektiniň häsiýetnamalarynyň meňzeşliginiň ähmiýeti, aragatnaşygyň “ekologik” häsiýetnamalarynyň, prosesiniň orny (aragatnaşyk edýän taraplaryň ýakynlygy, duşuşygyň çaltlygy we ş.m.) ýaly meseleler öwrenilendir. Köp sanly işlerde attraksiýa bilen taraplaryň arasynda döreýän özara täsiriň aýratyn görnüşiniň (meselem, “kömek ediji” özüni alyp barşyň şertlerinde) arasyndaky baglanyşyk ýüze çykarylady. Eger-de şahsyýetara kabul edişiň ähli tutumyny bu ýagdaýda ýüze çykýan gatnaşyklardan üznä seredip bolmaýan bolsa, onda attraksiýa prosesi beýleki adam kabul edilende döreýän oňyn gatnaşyklaryň ýüze çykması bolup durýar. Alnan maglumatlara berilýän nazary düşündirişler attraksiýanyň entek kanagatlanarly taglymatynyň ýoklugyna şaýatlyk edýär. Günbatar sosial-psihologlarynyň derňewlerinde bu hadysanyň düşündirilişi bihewioristik çemeleşmegiň usulyýet nukdaýnazarynda (attraksiýa “berkidilen” ýagdaýda döreýär diýen pikirýöretme esasynda) berilýär. Bu düşündiriş tejribe barlaglarda tassyklanmaýar.

Attraksiýany toparyň işiniň kontekstinde derňemek attraksiýanyň wezipelerini täzeçe düşündirmeklige giň gelejek açýar. Meselem, toparda şahsyýetara gatnaşyklaryň emosional-

duýgy dolandyrylyşynyň wezipeleriniň düşündirilişi muňa mysal bolup biler. Şeýle işler diňe başlanýar. Ýöne turuwbaşdan bu işleriň sosial psihologiýanyň umumy çygryndaky ornuny anyklamak zerurdyr. Adam aragatnaşygyň üç tarapynyň (maglumat, özara täsir, bir-birini kabul etmek) bütewiligi bilen döredilýän özboluşlylyk dogrusyndaky pikiriniň tebigy ösüşi attraksiýanyň indiwiidiň topardaky aragatnaşygyň kontekstinde seretmekliginiň ýollaryny bellemäge mümkinçilik berýär.

5-nji bab. Aragatnaşyk prosesinde täsir etmegiň psihologik usullary

“Köpeçilikleýin” özüni alyp baryş ýagdaýlarynda täsir edişiň meseleleri Aragatnaşyk prosesiniň üç tarapynyň öwrenilişi olaryň her birinde indiwidleriň bir-birlerine täsir ediş usullarynyň jemlenýändigini görkezdi. Ýöne aragatnaşygyň hökman haýsy-da bolsa bir iş prosesinde bolýanlygy, işiň bolsa toparlarda guralýandygy sebäpli adamlaryň bir-birlerine täsir edişiniň esasy dörediji güýji bilelikdäki toparlaýyn iş prosesi bolup durýar. Täsir edişiň ähli psihologik tärleri bu iş arkaly aralaşdyrylandyr. Täsir edişiň usullaryny diňe seljerme maksady üçin işiň kontekstinden üznä öwrenmek mümkin. Belgiler üsti bilen täsir etmek, indentifikasiýanyň, refleksiýanyň tärleri iş prosesinde amala aşyrylyp, mazmun jähtde bu işiň hasiýetnamalary bilen döredilýär. Eger-de täsir edişiň maksady aragatnaşygyň garşydaşynyň özüni alyp barşyny we işini üýtgetmek bolsa, onda bu üýtgeýişiň ugry bilelikdäki işiň maksady bilen kesgittlenýär. Emma aragatnaşyk görnüşi boýunça köp dürli bolup, kähalatlarda aragatnaşyga bolan isleg tötänleýin dörän, umumy iş bilen baglanyşykly bolmadyk toparlarda hem yüze çykýar. Aşakda sosial psihologiýanyň iş salyşýan toparlarynyň

görnüşlerine giňişleýin serediler. Bu ýerde aragatnaşyk prosesindäki täsir edişiniň usullarynyň diada-iki adamly ýa-da kiçi toparla däl-de, aragatnaşygyň sözün doly manysynda topar diýip atlandyryp bolmaýan, tötänleýin sebäp boýunça gysga wagtlaryň adamlar birleşmelerindäki ýörite seljerilişiniň zerurdygyny nygtamalydyr.

Bu ýerde adamlaryň arasynda uzak wagtlaryň galtaşmanyň ýoklugy aragatnaşygyň bu ýagdaýda olaryň işi-durmuşy üçin ähmiýetini peseltmeýär.

Sosial psihologiýada bu ýagdaýda täsir edişiniň aşakdaky usullary ýüze çykarylýar: **beleň alma, yrmak, ynandyrmak, öýkünmek.** Köplenç bu hatarda şeýle özboluşly hadysa bolan **ýoňlanmaga** (moda) hem seredilýär. Bu hadysalaryň köpüsiniň öwrenilişi ilkinji sosial-psihologik taglymatlar bilen baglanyşykly bolup, meselem, öýkünme G.Tard tarapyndan ýörite öwrenilýär. Şol sebäpli olar uly birleşmeleriň psihologiýasynyň (köpçülik, üşmeleş we ş.m.) kontekstinde derňelipdir. Şonuň üçin sosial psihologiýanyň tejribe derňewleriniň işiň özleşdirilişine geçmekligi, esasy ünsüň kiçi toparlara gönükdirilmegi sebäpli ýokarda agzalan täsir ediş usullaryna gyzyklanma peselýär. Üstesine-de, käbir sosial-psihologlar häzirki wagtda bu meseläni könelişen hasaplap, onuň derňewi zerur däl diýip nygtaýarlar.

Hakykatda, mesele bu derňew ugruň könelendiginde däl-de, ylmyň täze ösüş döwriňiň bu meseleleriň täzeçe derňew usullaryny talap edýänligindedir. Bu hadysalaryň hut özi hakynda aýdylanda bolsa, köpçülik, üşmeleş ýa-da köpçülikleýin tomasaýy, auditoriýa ýaly özboluşly adamlar birleşmeleriniň hakykatlygy, olarda aragatnaşygyň we täsir edişiniň özboluşly görmüşleriniň bardygynyň aşgärdir. Tersine, jemgyýetçilik durmuşynyň görünüşleriniň çylşyrymlaşmagy, medeniýet we sungat eserlerini, boş wagty özleşdirmegiň köpçülikleýin

görnüşleriniň ösmegi, köpçülikleýin maglumat serişdeleriniň ýaýbaňlanmagy bu hadysalara aýratyn üns bermegi talap edýär.

Günbatarda bu meseleleriň toplumy “kollektiwdäki özüni alyp baryş” diýlip atlandyrylýar. Şeýle özüni alyp barşyň esasy aýratynlygy hem maglumatyň özakymlaýyn geçirilişiniň döräp, şahsyýetiň bu döreýän aragatnaşyk ýagdaýynda öz üstünden dolandyryşy duýman hereket edýänliginden ybaratdyr. Şol sebäpli täsir edişiň usullary bu ýerde guramaçylykly topardan pes derejede ösen, umumy iş bilen baglanyşykly toparlardakydan tapawutly bolýar.

Sosial psihologiýanyň bu bölümünde döp boýunça beýan edilýän täsir ediş usullary barada aýdylan hem bolsa, olaryň hakykatdan-da bardygy hiç hili şübhe döretmeýär. Bu täsir ediş usullaryna ýeke-ýekeden seredip geçeliň.

Beleň alma. Bu öňden bari adamlar köpçüligini belli bir häsiýetde birleşdirýän (esasan hem dini ekstazlar, köpçülikleýin psihozlar we ş.m.) ýaly zatlar bilen baglanyşyklylykda täsir edişiň aýratyn usuly hökmünde derňelip gelindi. Beleň alma hadysasy adamzat taryhynyň has irki döwürlerinde belli bolup, köp sanly ýüze çykyşy – ritual tanslar, sport janköýerligi, dowul tapmak ýaly dürli ruhy ýagdaýlaryň köpçülikleýin döreýişleri we ş.m. Umumy häsiýetde beleň almagy indiwiidiň aňlanylmaýan, biygtyýar belli bir psihologik ýagdaýlara ýolukmagy diýip kesgitlemek bolar. Ol haýsydyr bir maglumatyň aňlanylan häsiýetde kabul edilmegi netijesinde däl-de, belli bir emosional ýagdaýyň kabul edilmegi netijesinde döreýär. Bu emosional ýagdaýyň adamlar köpçüliginde döreýänligi sebäpli aragatnaşykda bolan adamlaryň emosional täsirleriniň köp derejede özara güýçlenmek täri ýüze çykýar. Indiwid bu ýerde guramaçylykly, ýörite niýetlenen täsiri duýman, aňlanylmaýan ýagdaýda kimdir biriniň özüni alyp barşyny özleşdirip, oňa tabyn bolýar. Köp sanly adamlar aýratyn “Beleň alma hereketiniň” bardygyny aýdýarlar; bu hereket uly açyk

auditoriýalarda döräp, onuň dowamynda emosional ýagdaý adaty zynjyr reaksiýasynyň nusgasy boýunça köp sanly “şöhlelenme” arkaly güýçlenýär. Şeýle hadysa ilkinji nobatda guramaçylyksyz toparlarda, köplenç üýşmelende döreyär.

Täsir edişiň belenlenme bilen güýçlenýän ýagdaýlarynyň biri hem dowuldyr. Dowul adamlar köpçüliginde belli bir emosional ýagdaý hökmünde ýüze çykyp, ol haýsy-da bolsa gorkuly ýa-da düşnüksiz täzelik hakynda maglumatyň yetmezçiligi ýa-da onuň artykmaçlygy netijesinde döreyär. Dowul grekçe “panika” bolup, ol çopanlaryň, örüleriniň we padanyň goraýjysy grek hudaýynyň ady Pana bilen baglanyşyklydyr. Pana özüniň gazaby bilen padanyň telbeligini döredip, ony ujypsyz sebäp esasynda oda ýa-da uçuda oklamaga mejbur edipdir. Dowul döremegine gös-göni sebäp bolýan zat özboluşly sarsgyn ýagdaýa getirýän ol ýa-da beýleki habaryň ýüze çykmagydyr. Soňabaka, ýokarda aýdylanlar özara köp mertebe şöhlelenmek täri netijesinde dowul güýçlenýär. Dowul netijesinde döreyän beleňe kembaha garamak bolmaz. Bu talap häzirkä döwre hem degişlidir. 1938-nji ýylyň oktyabr aýynyň 30-na ABŞ-da NBS radiokompaniýasy tarapyndan G.Uellisiniň “Dünýäleriň urşy” kitaby boýunça guralan gepleşigiň netijesinde dörän köpçülikleýin dowul hemmähä mälimdir. Dürli ýaş we bilim derejeli radiodiniňleýjiler köpçüligi (resmi maglumatlara görä, takmynan 1 200 000 adam) marsianlaryň Ýere çozandygyna ynanyp, köpçülikleýin psihoza ýakyn ýagdaýy başdan geçirdiler. Olaryň köpüsi radioda edebi eser boýunça radiooýnuň berilýändigini bilseler hem (bu üç gezek diktor tarapyndan düşündirilipdir), 400 000-e golaý adam “marsianlaryň gelendigini magat görendiklerini” aýdypdyr.

Dowul derňemesi kyn bolan hadysalaryň biridir. Dowly gös-göni synlap bolmaýar. Munuň sebäbi, birinjiden, onuň döreyiş “möhleti” hiç wagt mälim bolmaýar, ikinjiden, dowul ýagdaýynda diňe synlaýjy bolup galmak kyndyr: adam dowluň

“içinde” bolanda onuñ bilen gurşalyar we oña tabyn bolýar. Dowly derňemek onuñ örküji geçilenden soňra ony beýan etmek häsiýetindedir. Bu beýanetmeler dowluñ tutuş prosesine mahsus bolan esasy döwürleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi. Döwürleri bilmek dowly togtatmak üçin möhümdir. Dowly togtatmak pajygaly ýagdaýa pähim ornaşdyryp bilýän, ýagdaýa “ýolbaşçylyk” edip bilýän güýçler dörände mümkin bolýar. Döwürleri bilmek bilen bir hatarda dowluñ psihologik tärini bilmek hem möhümdir. Şeýle täre beleňe mahsus bolan aňlanylmayan ýagdaýda özüni alyp barmagyň belli bir nusgalaryny kabul etmek degişlidir. Eger-de dowul ýagdaýynda özüni alyp barmagyň göwnejaý nusgasyny teklipl edip biljek adam bar bolsa, onda üýşmeleňiň kadaly emosional ýagdaýyny gaýtadan dikeldip, dowly togtatmak mümkinçiligi döreýär.

Beleň almanyň möhüm meseleleriniň biri oña uçran adamlar köpçüligine mahsus bolan bahalandyryşyň we gönükdirilmeleriň umumylygynyň ösüş derejesiniň ähmiýeti dogrusyndaky meseledir.

Bu sowal ylymda entek ýeterlik öwrenilmese-de, amalyýetde häsiýetnamalaryň beleň alma ýagdaýyna goşulýş görnüşleri anyklandy. Meselem, köpçülikleýin tomaşa ediş ýagdaýynda meşhur aktýoryň çykyşyndan ön onuñ şöhratyny artdyryan höweslendirijileriň biri el çarpýar. Bu özboluşly itergi bolup, onuñ zýy bilen ýagdaý beleň almanyň kanunlary boýunça ösýär. Şeýle tär faşistik propagandada ulanylyp, ol ýerde açyk auditoriýa täsir etmegiň aýratyn taglymaty işlenilip düzülipdi. Auditoriýa açyk gyjynmaklyk, ekstaz-kelle göçme ýagdaýyna ýetirilýärdi.

Auditoriýanyň beleň alma tabyn bolmak derejesi ony düzyän şahsyýetleriň ösüş derejesine, has takygy, olaryň öz-özlerini aňlaýyş derejesine bagly bolýar. Bu babatda häzirki zaman jemgyýetinde beleň alma adamzat taryhynyň başlangyç döwürlerine seredende has pes orun eýeleýär diýen pikir

yöretme adalatlydyr. Belli psiholog B.F.Porşnew öz wagtynda jemgyýetiň ösüş derejesi näçe ýokary bolsa, indiwidleriň özlerini biygtyýar ýagdaýda ol ýa-da beýleki hereketlere, duýgylara çekýän güýçlere bolan tankydy garaýyşy şonça-da güýçli, şunuň bilen baglanyşyklylykda, beleň alma täriniň täsiri şonça-da gowşak diýip belläpdi.

Günbatar sosial psihologiýasynda dörän däbe görä beleň alma hadysasyna, adatça, jemgyýete garşy we guramaçylyksyz özüni alyp baryş şertlerinde (dürli tebigy heläkçilikler we ş.m.) seredilýär. Emma kähalatlar özüni alyp barşyň bu görnüşine köpçülikleýin aňlanylan sosial hereketleriň alamatlaryny-da goşýarlar. Olaryň diňe beleň almagyň nukdaýnazaryndan düşündirilmesi bu hereketleriň ähmiýetini peseldýär. Bu bolsa ahyr netijede seljerişň nädogry nazaryýet nusgasyny ulanýan özboluşly ideologiki nukdaýnazaryň alamaty bolup durýar.

Sosial psihologiýanyň esasy wezipesi beleň almagyň tärine takyk seljerme berip, onuň görnüşleriniň dürli ähmiýetini, sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşyny görkezmekden ybaratdyr. Meselem, şu günki güne çenli beleň almagyň guramaçylykly, sosial taýdan ykrar edilýän özüni alyp barmakdaky (meselem, dürli köpçülikleýin onümçilik ýagdaýlarynda, ýowarlarda we ş.m.) ähmiýeti derňelmän galýar. Belki, bu ýagdaýlarda beleň alma hadysasynyň haýsydyr täze taraplary, meselem, guramaçylyk pes bolanda onuň öwezini doldyryjy wezipesi we ş.m. açylyp görkeziler.

Diýmek, häzirkî şertlerde beleň alma meselesi könelişdi diýmek bolmaýar. Öz-özüni aňlamagyň ösüşi psihologik beleň almagyň köpçülikleýin görnüşini bolan sport ýaryşlary pursadynda stadionlardaky “azartkeşligi” ret etmeýär. Bu meseläni öwrenmekde sosial psihologiýa jemgyýetiň önünde uly borçdadyr: bu ugurda bölek-büçek beýan etmeler, synlamalar bar hem bolsa, düýpli derňewler ýok.

Yrmak. Yrmak maksada gönükdirilen, delillendirilmedik

häsiyetde bir adamyň beýlekä ýa-da topara edýän täsiridir. Yrmakda maglumat tankytsyz kabul edilmäge niýetlenilip, bir adamdan beýlekä geçirilýär. Köplenç adamdan adama geçirilýän ähli maglumaty kommunikatoryň – habar berijiniň ornunyň işjeňlik derejesine laýyklykda tapawutlandyryp, onda **habar bermek, ynandyrmak** we **ymak** ýaly görnüşleri ýüze çykaryrlar. Bularyň üçünjisi maglumatyň tankytsyz kabul edilmegi bilen baglanyşyklydyr. Yrmak ýagdaýynda adam maglumaty tankydy bahalandyrmaga ukypsyz hasaplanýar. Dürli ýagdaýlarda we dürli toparlarda maglumaty tankytsyz kabul etmäge ýardam edýän delilsizligiň derejesi dürli-dürlüdür.

Yrmak hadysasy psihologiýada öňden bari öwrenilip, esasan, medisina amalyýetine ýa-da okatmagyň birnäçe takyk görmüşlerine degişlilikde derňelipdir. Sosial-psihologik derejede yrmak entek ýeterlik öwrenilen däldir. Sosial-psihologik hadysa hökmünde yrmak ýa-da “suggestiýa” çuňňur özboluşlylyga eýe bolup, sonuň üçin “sosial suggestiýa” aýratyn hadysa hökmünde garamak mümkin. Başga jähtde sosial-psihologik derňew psihologik ylmyň beýleki bölümlerinde bu hadysa öwrenilende ulanylýan adalga saklanylýar. Yrmaklygy amala aşyryan adam suggestor diýlip atlandyrylyp, yrmaklygyň obýekti bolup durýar, ýagny yrylýana suggerend diýilýär. Yrmaklyga gaýtawul berýän täsire kontrsuggestiýa diýilýär.

Yrmaklyk täsir edişiň özboluşly serişdesi hökmünde seljerilende onuň beleň alma bilen baglanyşyklydygy hakyndaky mesele ýüze çykýar. Meselem, B.D.Porşnew yrmaklygy öýkünmek bilen bir hatarda beleň almagyň bir görnüşü hasaplaýar. B.D.Parygin bolsa, tersine, yrmaklygy beleň almakdan tapawutlandyryar. Bu tapawut şu aşakdakylara syrykdyrylýar: 1) beleň almakda uly adamlar köpçüligine umumy psihiki ýagdaýy syzmak mahsus bolup, yrmakda bilmeňzeş duýgulary syzmakda şeýle “deňlik” göz önünde tutulmaýar: suggestor bu ýerde suggerendiň syzýan ýagdaýyna

sezewar edilmeyär. Yrmak prosesi birtaraplayyn gönükdirilen bolup, ol toparyň ýagdaýynyň özakymlaýyn üýtgemesi däl-de, şahsylaşdyrylan häsiýetde bir adamyň beýlekä ýa-da topara işjeň täsir etmegidir. Yrmak – adatça dil üsti häsiýetde bolup, beleň almada bolsa, söz üsti täsirden başga-da birnäçe serişdeler (ýüzlenme, ritmler we ş.m.) ulanylýar. Başga bir tarapdan yrmak ynandyrmakdan tapawutlanýar. W.M.Behterew öz döwründe yrmaklygyň subutnamasyz we paýhassyz gös-göni psihologik ýagdaý döredip bilýändigini görkezipdi. Tersine, ynandyrmak paýhasly esaslandyrmak arkaly maglumaty kabul edýän adamyň razylygyny gazanmak bolup durýar. Yrmakda ylalaşyk däl-de, taýýar netijä esaslanýan maglumaty kabul etmek gazanylýar. Ynandyrmakda bolsa netijä gelmek maglumaty kabul ediji tarapyndan özbaşdak amala aşyrylmaly bolýar. Şonun üçin ynandyрма, esasan, pähim, yrmak bolsa – esasan, emosional-erk täsiri bolup durýar. Şonuň üçin yrmaklygy öwrenmekde onuň haýsy ýagdaýlarda we haýsy şertlerde netijeliliginiň ýokarlanýandygy dogrusynda birnäçe kanunalaýyklyklar anyklandy. Eger-de medisina amalyýeti göz önünde tutulman, sosial suggestiýa – yrylma nazara alynýan bolsa, onda yrmaklygyň netijeliliginiň ýaşa baglylygy subut edildi: umuman, ululara garanda, çagalaryň yrmaklyga tabynlygy has ýokarydyr. Edil şonuň ýaly-da ýadaw, fiziki taýdan gowşak adamlar özüni duýşy oňat adamlardan çalt yrylýarlar. In esasy bellemeli zat yrmaklyga sosial psihologik şertleriň gatnaşýandygydyr. Köp sanly tejribe derňewlerde yrmaklygyň esasy şertleriniň biri suggestoryň – yryjynyň at-abraýy bolup durýanlygy, onuň maglumatyň çeşmesine bolan ynam hökmünde täsir edişe goşmaça şert döredýändigini anyklandy. Şeýle “ynanç täsiri” suggestoryň şahsyýetine hem-de onuň sosial toparyna degişlilikde döreýär. Suggestoryň at-abraýy iki ýagdaýda hem özboluşly “gapdallaýyn delillendiriş” hyzmatyny ýerine ýetirip,

gös-göni delillendirmäniñ yoklugynyñ öwezini dolýar. Bu yrmaklygynyñ özboluşly sypatydyr.

Edil beleñ almada bolşy ýaly, yrmakda hem netije suggerendiñ şahsyýetiniñ häsiýetnamasyna bagly bolýar. Kontrsuggestiýa – yrylyşa garşy durmak hadysasy aýry-aýry şahsyýetiñ yrmaklyga görkezýän garşylygynyñ derejesini görkezýär. Sosial suggestiýanyñ amalyýetinde bu “psihologik öz-özüni goranyşy” belli bir derejede togtadyan usullar işlenip düzüldir. Bu serişdeleriñ toplumyny B.D.Porşnew kontrsuggestiýa – yrylmaklyga garşy durmak diýip atlandyrmagy teklipti. Edil logikada ýalňyşlaryñ taglymaty ret etmegi hem-de ret etmekden goranmak üçin ulanylyşy ýaly, sosial suggestiýa taglymatynda hem kontrsuggestiýa bir tarapdan şahsyýeti suggestiw täsirden “goramak” üçin ulanylsa, ikinji tarapdan, bu goranyşy ret etmekde ulanylýar. Meselem, eger kontrsuggestiýanyñ serişdesi hökmünde suggestora ynamsyzlyk hyzmat edýän bolsa, bu ýagdaýda suggestor hakynda goşmaça maglumat goşup, bu ynamsyzlygy ýoga çykaryp bolýar; bu ýerde serişdeler toplumyny kontrsuggestiýa üpjün edýär. Elbetde, bu ýagdaýda şahsyýet öz gezeginde birnäçe goşmaça goranyş çärelerini öňe sürmegi mümkin: ýöne şu günki güne çenli bu ugurdaky derňewler kontrsuggestiýanyñ birinji “gatlagyndan” aňry geçenok.

Nazaryýet jähtden suggestiýa hadysasy sosial kabul edişiñ meseleleri bilen baglanyşyklylykda hem-de toparyñ jebisligini döretmegiñ kontekstinde öwrenilýär. Aragatnaşygyñ adamlaryñ bir-birini aňlamaklygy hökmünde öwrenilişi şeýle akyl ýetirişiñ gurluşynda kabul etmekden öňki döredilen (ýa-da kemala gelen) sosial gönükdirilmäniñ aýgytlaýjy rol oýnaýandygyny görkezdi. Şeýle gönükdirilmä, kontekstine baglylykda, yrmaklygynyñ şerti hökmünde seretmek mümkin. Şeýle jähtden derňelende yrmaklyk öz beýan edijilik häsiýetini bes edip, tejribe derňew esasa geçýär. Suggestiýa hadysanyñ indiwidleriñ konformlygy –

kişi pikirine tabynlygy hem baglanyşykda toparyň jebisligi bilen baglanyşygy hakyndaky meselä ýörite seredilişi aşakda beriljekdir.

Amaly jähtde yrmaklygyň derňewi wagyz hem-de reklama-mahabat ugurlary üçin uly ähmiýetlidir. Wagyz täsir edişiniň serişdeleri ulgamynda wagzyň görnüşi, maksady we mazmunyna laýyklykda yrmaklygyň ähmiýeti dürli-dürlüdür. Onuň ynandyрма bilen bir hatarda belli bir orny bardyr. Bu ýerde sosial suggestiýanyň tejribe derňewiniň esasy bölegi wagyz täsir edişiniň meseleleri bilen baglydyr. Yrmaklyk usuly bu ýerde auditoriýany “psihomaksatnamalaşdyrmagyň” özboluşly usulyna, ýagny, şahsyýeti öz maksadyna tabyn etmek täsiriniň usulyna girýär.

Bu usulyň has aýdyň ulanylýan ugry mahabat – reklamadyr. Bu ýerde “imejiň-keşbiň” aýratyn taglymaty işlenilip döredilendir. “Imej” adalgasy bu ýerde sözme-söz manysynda (keşp) däl-de, ýörite manysynda ulanylýar. Imej mahabatda ulanylýan suggestiýanyň usulynda düzüji hökmünde ýüze çykýar. Imej – bu kabul edilýän zadyň özboluşly “keşbi” bolup, onda kabul edişiniň äheňi bilgesleşýin üýtgedilip, obýektiň diňe belli bir taraplaryna üns berilýär. Şonuň esasynda obýektiň ýa-da hadysanyň üýtgedilen şöhlelendirilmesi gazanylýar. Imejde keşbiň reňkiniň goýulaşdyrylýandygy we şonuň esasynda yrmaklyk hyzmatyny ýerine ýetirýänligi sebäpli onuň bilen hakyky obýektiň arasynda “ähtibarlyk boşlugy” ýatýar. Imej emosional salgylanmalaryň hasabyna guralyp, mahabat sungatynyň esasy wezipesi imejiň suggestiw taraplarynyň psihologik täsirini üpjün etmekden ybaratdyr.

Häzirki döwürde ulanylýan sosial suggestiw täsirleriň ählisi hemişelik däl häsiýetli diýmek bolmaz. Adamlaryň bir-birlerine edýän täsirleriniň ähli usullaryny yrmaklyga syrykdymak hem nädogrudyr. Bu, aýratyn hem, biziň jemgyýetimize degişlilikde ýerliksizdir, çünki bu ýerde esasy

maksat şahsyýeti ulanmak däl-de, terbiýelemek bolup durýar. Terbiýäniň mazmun tarapy jemgyýetde agalyk edýän aňyýet, jemgyýetiň kadalary we gymmatlyklary bilen kesgitleýär. Täsir ediş tärleriniň psihologik üpjünçiligi bu mazmun tarapy nazara almaly bolýar. Şonuň üçin esasy wezipe täsir edişiň amatly usullaryny we serişdelerini saýlap almak bolup durýar. Bu usullaryň arasynda maglumatyň aňly kabul edilişini üpjün edýän ynandyрма usuly bolup durýar. Ýöne kömekçi serişde hökmünde terbiýeçilik prosesiniň aýratyn ýagdaýlarynda, suggestiw täsir edişiň usullary-da ulanylyp bilner. Bu düzüjileri täsir edişe goşmak mümkinçiligi yrmak meselesiniň sosial psihologiýanyň çäginde çözüliş derejesine bagly bolýar. Beleň alma hadysasyna seredilende bu meseläniň tejribe öwrenilişi has elýeter bolup durýar. Şonuň üçin bu meselä ýüzleý seretmän, ony häzirki zaman sosial psihologiýasynyň düzümine goşmak zerurdyr.

Öýkünme. Öýkünme hem, esasan, köpçülikleýin şertlerde amala aşyrylýan adamlaryň bir-birlerine täsir ediş usullarynyň birine degişlidir. Ýöne öýkünme diňe bir köpçülikleýin şertlerde däl-de, onuň ähmiýeti işiň ýörite görnüşlerine degişlilikde toparlarda hem uludyr. Öýkünmäniň beleň alma we yrmak hadysalary bilen birnäçe umumy häsiýetleri bolup, ýöne onuň özboluşlylygy – bu ýerde diňe bir beýlekä adamyň özüni alyp barşynyň ýa-da köpçülikleýin psihologik ýagdaýynyň häsiýetleri kabul edilmän, eýsem indiwiid ýüze çykarýan özüni alyp barmagyň nusgalaryny gaýtadan dikeldýär. Sosial psihologiýanyň taryhynda öýkünmä uly orun berlipdir. Öň bellenişi ýaly, öýkünmäniň jemgyýetdäki ähmiýeti G.Tardyň “öýkünme taglymatynda” häsiýetlendirilipdi. Umumy häsiýetde bu taglymatyň mazmuny aşakdakylardan ybaratdyr: jemgyýetiň ösüşiniň we ýaşayşynyň esasy düzgüni hökmünde öýkünme hyzmat edýär. Hut öýkünmäniň netijesinde toparlaýyn kadalар we gymmatlyklar döreýär. Öýkünme has umumy

“gaytalanmanyň dünýä kanunynyň” bölekleyin ýagdaýy bolup durýar. Eger-de haýwanat dünýäsinde bu kanun nesle geçijilik üsti bilen amala aşyrylýan bolsa, adamzat jemgyýetinde ol öýkünme üsti bilen amala aşyrylýar. Ol jemgyýetçilik ösüşiň çeşmesi bolup durýar: jemgyýetde yzygiderli açyşlar, oýlap tapyşlar amala aşyrylyp, köpçülik bolsa oňa öýkünýär. Bu açyşlar we oýlap tapyşlar soňra jemgyýetiň gurluşyna goşulyp, ýene-de öýkünme arkaly özleşdirilýär. Öýkünme “biriniň beýnisiniň duýgur plastinkasy arkaly beýlekiniň beýnisiniň ülnüsini gaýtadan dikeldýän” ýagdaýynda bolanda, oňa biygytyýar “gipnotizmiň görnüşi” hökmünde seredilip bilner.¹

Jemgyýetde bolup geçýän sosial dartgynlyklar öýkünmäniň dürli ugrukmalarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar bilen düşündirilýär. Şonuň üçin bu dartgynlyklaryň tebigaty individual aňyň dartgynlyklarynyň tebigatyna meňzeşdir: bu ýerde hem edil adamyň özüni alyp barşynyň täze nusgasyny saýlaýan pursatyndaky ikerjeňlenişi ýaly ýagdaý bolup geçýär. Öýkünmäniň birnäçe görnüşleri bardyr: logiki, logiki däl, içki we daşky, öýkünme-ýöň we öýkünme-däp, bir sosial synpyň içindäki öýkünme we bir synpyň beýlekä öýkünmegi. Öýkünmäniň şeýle dürli görnüşlerini seljermek öýkünmäniň kanunlaryny kesgitlemäge mümkinçilik berdi. Bu kanunlaryň arasynda: öýkünmäniň içden daşa amala aşyrylýandygy (ýagny, içki nusgalar daşkylara garanda öýkünmäni öň we çalt döredýär: diniň ruhuna onuň kada-däplerinden öň öýkünýärler); aşakylar (sosial basgançakdaky orny boýunça) ýokarkylara öýkünýärler (gyrak-çetler – merkeze, dworýanlar – korolyň howlusyna) we ş.m.

Bu nazaryýet jemgyýetde öýkünmä has artykmaç ähmiýet berýänligi bilen tapawutlanýar. E.Dýurkgeýmiň adalatly belleýşi ýaly, bu çemeleşişde iňňän dürli-dürli jemgyýetçilik hadysalary bir ýere üýşürilýär. Emma, hakykatda bolsa, çaganyň ululara

¹ Тард Г. Законы подражания. СПб., 1892.

öýkünmegi, mysal üçin, jemgyýetde synplaryň özara gatnaşyklaryndan düýpgöter başga kanunlar arkaly amaly aşyrylýar. Tardyň teklipe eden ýönekeý sosiologik nusgasyny göz önünde tutmanymyza hem hususy psihologik jähtde bu nusganyň meseläni birtaraplaýynlaşdyrýanlygy sebäpli ähmiýeti çäklidir.

Öýkünme taglymatynyň birtaraplaýynlygyny nazara almasak, Tardyň teklipe edýän seljermesinde birnäçe peýdaly synlamalary ýüze çykarmak mümkin. Emma bu günki günde bu synlamalar däl-de, tejribe derňewleriň saldamly amalyýeti psihologik täsiriň bu özboluşly serişdesiniň takyk häsiýetnamasyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Öýkünme, dogrudan-da, çaganyň ösüşinde ägirt uly orun eýeleýär. Şonuň üçin çagalar psihologiasynda häzirki döwürde öýkünmäni öwrenmegiň giňişleýin tejribe derňewleri geçirilýär. Bu hadysanyň aragatnaşyk meselesiniň kontekstinde seredilmegi onuň derňewlerine sosial-psihologik gyzyklanma döredýär.

Öýkünmäniň çagalykda eýeleýän orny bu hadysanyň ulularyň durmuşyndakydan tapawutlydyr. Hatda çaganyň durmuşynda hem öýkünme onuň hakykaty özleşdirişiniň belli bir döwüründe esasy görnüşi bolup durýar ýa-da onuň dürli döwürlerdäki ähmiýetini ýüze çykarmak mümkin: ulularyň özüni alyp barylş nusgalaryna köre-körlük bilen öýkünmekden başlanýan nusgalaryndan tä esaslandyrylan öýkünmä çenli döwürler. Soňky ýagdaýda öýkünmegiň “nusgasy” onuň ululardaky geçiş prosesine meňzeşdir. Bu ýerde öýkünme dünýäni özleşdirmegiň goşmaça usuly bolup durýar; haýsydyr bir nusgasynyň täsiri bu ýerde bar hem bolsa, bu täsir diňe özüni alyp barşyň daşky sypatyna degişli bolup, ol adamyň düýpli şahsy häsiýetnamalaryna täsir etmeyär (meselem, şahsyýetiň gönükdirilmesini üýtgedip bilmeýär). Uly adamlarda öýkünme nätanyş hereketi özleşdirmegiň başga usulyny ulanmak mümkinçiligi ýok wagtynda ulanylýar. Şeýle görnüşde öýkünme

endigi özleşdirmegini, kähallatlarda yönekey hünärmen hereketi özleşdirmegini düzüjisi hökmünde gatnaşýar. Bu ýagdaýlaryň ählisinde öýkünme “sap” görnüşde berilmeyär: okatmagyň, öwretmegiň islendik prosesinde aýgytlaýyşy orun bilimleriniň berliş usulyna degişlidir. Şonuň üçin öýkünmäniň usuly ulularda has çylşyrymlydyr (bu häsiýetnama beleň almagyň we yrmagyň usullaryna degişlilikde hem şeýledir). Her bir ýagdaýda görkezilen usullar arkaly täsir etmek belli bir derejede şahsyýetiň tankydy garayşyna gabat gelyär. Täsir ediş meselesine, umuman, birtaraplaýyn gönükdirilen proses hökmünde seredilip bilinmez: mydama şahsyýetden oňa edilýän täsire tarap yza dolanýan täsir bolýar. Bu zatlaryň toparda ähmiýeti has-da uludyr. Öýkünme bu babatda beleň alma we yrmaklyga seredende toparlaýyn kontekste has ýakyndyr. Gürrüň teklipl edilýän özüni alyp baryş nusgalaryny özleşdirmek barada bolansoň, öýkünmäniň mydama iki ugry bolýar: takyk haýsy-da bolsa bir adama ýa-da toparyň döreden özüni alyp baryş kadasyna öýkünmek. Soňky ýagdaýda öýkünme meselesi konformizm – kesekä tabynlyk meselesi, ýagny, toparyň indiwidi öz täsirine tabyn etmek meselesi bilen baglanyşýar. Bu mesele toparyň beýleki sosial-psihologik meseleleri bilen çuňňur tanşylandan soňra giňişleýin öwrenilip bilner.

Seredilen täsir ediş usullarynyň ählisine köpçülikleýin, özakymlaýyn hem-de bilelikdäki toparlaýyn işiň ýagdaýlarynda seredilip bilner. Edil aragatnaşygyň hakyky sosial toparsyz öwrenilip bilinmeýşi ýaly, täsir ediş usullary hem diňe sosial toparlaryň özboluşlylygy nazara alnan ýagdaýynda göwnejaý öwrenilip bilinýär.

Aragatnaşygyň çylşyrymly, köptaraplaýyn proses hökmündäki seljermesi onuň görnüşleriniň dürli-dürli bolýandygyny görkezýär. Aragatnaşygyň “sap” nusgalaryny elbetde, laboratoriya tejribesi, aýratyn-da iki adamyň aragatnaşygy ýaly yönekey ýagdaýlarda ýüze çykarmak

mümkün. Şeýle derňewleriň belli bir ähmiýeti şübhesiz bolsa-da, olaryň çäkliligi-de gürrüňsizdir. Olar diňe bu prosesin geçiş “usullaryny”, ýagny onuň geçiriliş görnüşini ýüze çykarýar. Bütin adaty sosial psihologiýa meseläniň hut şu jähtine üns beripdi. Onuň öwreniliş usullary, seljerişin tehniki serişdeleri şu maksada tabyn edilipdi. Şol bir wagtyň özünde aragatnaşygyň mazmun tarapy derňewiň çäginde daşda galýardy. Haýsy “dersiň” ulanyandygyna baglylykda “usul” başgaça işleýär. Aragatnaşygyň amala aşyrylýan toparlarynyň görnüşleriniň köpdürlüligi bu hadysanyň resmi häsiýetnamalarynyň düýpgöter başga mazmuna eýe bolmagyna getirýär. Mundan hem başga ön agzalan aragatnaşygyň iki ugry her bir aýratyn ýagdaýda özboluşly baglanyşýar. Şahsyýetiň bu proseslere nähili goşulýandygyny bilmek onuň üçin aragatnaşyk prosesleriniň dürli toparlarda nähili takyk ýüze çykýandygyny, ýagny, dürli mazmunly işlerdäki häsiýetnamasyny anyklamaly bolýar. Aragatnaşygyň we işiň birligi düzgüni oňa aragatnaşygyň umumy häsiýetnamalarynda seretmekden takyk toparlaryň kontekstinde seretmäge geçmegi talap edýär.

II BÖLÜM. TOPARLARYŇ SOSIAL PSIHOLOGIÝASY

6-njy bap. Sosial psihologiýada topar meselesi

Topar işiň subýekti Aýdylanlaryň ählisi sosial psihologiýa üçin adamlaryň köpçüligini ýa-da onuň içindäki gatnaşyklary ýüze çykarmagyň ýeterlik dældigini subut edýär. Sosial psihologiýanyň önünde topara sosiologik we “umumy psihologik” çemeleşişleri birleşdirmek wezipesi durýar. Eger-de sosial psihologiýa, ilkinji nobatda, adamlaryň özlerini alyp barylarynyň we işleriniň olaryň toparlara goşulmagy arkaly döreýän kanunlaryny derňeýän bolsa, onda bu toparlaryň mazmun häsiýetnamasy, her bir sosial toparyň şahsyýete täsir edişiniň özboluşlylygy ýaly meseleler üns merkezinde durýar. Şeýle täsiriň diňe “tärlerini” seljermek ýeterlik däl. Toparyň şahsyýet üçin ähmiýeti, onuň zähmetiň jemgyýetçilik bölünişindäki ulgamynda berlen işiň belli bir ulgamy bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Topar – işiň belli bir görnüşiniň subýekti bolup, onuň üsti bilen jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähli ulgamyna goşulýar.

Şeýle häsiýetli seljerişi üpjün etmek üçin sosial psihologiýa toparyň sosiologik seljerilişiniň netijelerine ýüzlenmeli bolýar: ýagny, toparyň jemgyýetiň şol bir görnüşinde sosiologik şert boýunça ýüze çykarylan hakyky sosial toparlaryna ýüzlenip, soňra sonuň esasynda her bir şeýle toparyň psihologik häsiýetnamasyny, olaryň aýry-äýry agza üçin ähmiýetini beýan etmeli bolýar. Şeýle seljerişiň möhüm tarapy toparyň şeýle

psihologik häsiýetnamalaryny dörediji bolup durýar. Sosial psihologiýanyň taryhynda “toparlaýyn aň” diýlip atlandyrylýan hadysany seljermeklige köp synanyşyklar edilipdi. Şeýle hadysa toparda döräp, ýöne ol topara girýän indiwidleriň psihologik häsiýetnamalarynyň ýönekeý jemine syrykdyrylmaýar.

Eger-de mesele topara sosial işiň subýekti hökmünde düşünmek häsiýetde goýulsa, onda hakykatdan-da işiň subýektine mahsus häsiýetleri ýüze çykarmak mümkin. Toparyň işiniň mazmunynyň umumylygy toparyň psihologik häsiýetnamalarynyň umumylygyny döredip, ony “toparlaýyn aň” ýa-da başga adalga bilen aňladyp bileris (Şeýle adalga hiç hili şübhe döretmeli däl, çünki ol “jemgyýetçilik aňy” adalgasynyň belli bir derejede manydaşy bolup durýar). Toparyň psihologik häsiýetnamalaryna toparlaýyn höwesler, toparlaýyn kadalar, toparlaýyn gymmatlyklar, toparlaýyn pikir, toparlaýyn maksatlar degişlidir.

Häzirki zaman sosial psihologiýasy bu hadysalary derňemegiň zerur usullaryny özleşdirmedik bolsa-da, şeýle seljerişiň “kanunylygyny” ykrar etmek zerurdyr, çünki her bir topar psihologik jähde beýlekiden şeýle häsiýetleri boýunça tapawutlanýar. Topara girýän indiwid üçin onuň topara degişiligi, ilkinji nobatda, şeýle häsiýetnamalary kabul etmegi, ýagny, şu sosial toparyň beýleki agzalary bilen psihologik umumylygyny aňlamagy arkaly amala aşyrylýar. Başgaça aýdylanda, toparyň “araçägi” bu psihologik umumylygynyň araçägi hökmünde kabul edilýär.

Sosial-psihologik edebiyatda “umumylyk” düşünjesi dürli manyda ulanylýar. Kähalatlarda bu düşünje topar düşünjesi bilen garjaşdyrylsa, başga bir halatlarda bolsa onuň aragatnaşyk hadysasy bilen baglanyşyklylygy nygtalýar. Bu babatda B.F.Porşnewiň düşündirişi üns bermäge mynasypdyr. Toparlaryň ösüşini we olaryň adamzat jemgyýetiniň taryhyndaky ornuny seljerip, B.F.Porşnew toparyň esasy we sap psihologik

häsiyetnamasy onda “biz – duýgusynyň” bolmagydyr diýen netijä geldi. Beýle diýildiği umumylygyň psihologik guralysynyň uniwersal düzgüni topara gıryän indiuidler üçin beýleki “olar” hadysasyndan tapawutlylykda “biz” hadysasynyň bolmagydyr. “Biz – duýgy” bir umumylygy beýlekiden tapawutlandyrmak işlegini aňladyp, haýsydyr bir topara degişiligi aňlamagyň özboluşly görkezijisi bolup durýar. Biraz soňrak şeýle görkezijiniň absolýut däldigi we kähalatlarda “biz – duýgynyň” indiuidiň hakyky goşulýan toparyna degişlilikde dõremeyändigine seredip geçeris. Şeýle-de bolsa, topara degişiligi ýüze çykarmak sosial psihologiýa üçin düýpli gyzyklanma dõredip, psihologik umumylyga hakyky sosial toparýň özboluşly psihologik “kesimi” hökmünde seretmäge mümkinçilik berýär. Topara sosial-psihologik seljerişi etmegiň özboluşlylygy şu ýerde ýüze çykýar: sosiologiýanyň serişdeleri arkaly ýüze çykarylan hakyky sosial toparlara seredilip, soňra olaryň toparý psihologik umumylyga öwürýän sypatlary, ýagny, her bir agzanyň özüni topar bilen gatyşdyrmaga esas berýän häsiýetleri kesgitleýär.

Meseläniň şeýle goýluşynda “toparlaýyn aň” adalgasy ulanylsa hem, toparýň psihologik häsiýetnamalary göz önünde tutulýar. Sosial psihologiýa üçin topara “aňlanylýan maksadyň hatyrasyna özara täsir edýän adamlaryň umumylygy, obyektiv häsiýetde hereketiň subýekti hökmünde çykyş edýän umumylyk”¹ diýip düşünmek möhümdir. Bu umumylygyň häsiýetnamasanyň seljerişiniň dolulyk derejesi bu meseläniň sosial psihologiýada takyk çözüliş derejesine bagly bolýar. Meselem, käbir awtorlar toparýň toparlaýyn işlegler, maksatlar, hõwesler ýaly häsiýetnamalaryny derñemek bilen çaklenmän, edil psihologiýadaky ýaly indiuidiň toparlaýyn ýat, toparlaýyn erk, toparlaýyn pikirlenme we ş.m. görkezijilerine-de seretmegi

¹ Социальная психология / Под ред. Г.П.Предвечного, Ю.А.Шерковина. М. 1975. 50 стр.

teklip edýärler. Häzirki döwürde şeýle çemeleşişň netijeliligi dogrusynda ýeterlik nazaryýet we tejribe subutnamalary ýok. Şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň has takyk meselelerini çözmekde alymlar topara işiň subýekti hökmündäki düşünjäni has giňeltmek zerurlygyna uçraýarlar. Bu meselem, sosial kabul ediş meselesine hem degişlidir. Ýokarda görkezilişi ýaly, eger-de sosial kabul ediş hökmünde sosial obýektleriň kabul edilişine düşünilse, onda topar diňe bu prosesini obýekti bolman, subýekti-de bolýar.

Gündelik durmuşda bu hadysa bir toparyň beýlekä gatnaşygy aňladylanda has aýdyň ýüze çykýar: bu gatnaşyk dostlukly, duşmançylykly, bitarap we ş.m. bolup biler. Bularyň ählisi sosial kabul edişi derňemegiň diline geçirilende bir toparyň beýlekini belli bir häsiýetde kabul edýändigini, ýagny kabul edişini subýekti bolýandygyny aňladýar. Şol bir wagtyň özünde soňky getirilen häsiýetnamalaryň toparyň hut psihologik jahtine degişlidigi çekişme döredýär. Toparlaýyn kadalar ýa-da toparlaýyn gymmatlyklar, toparlaýyn çözüş ýaly hadysalara bolsa köp wagtdan bari sosial psihologiýada aýratyn toparlaýyn hadysalar hökmünde seredilip gelinýär. Sosial psihologiýanyň bu hadysalara bolan gyzyklanmasy ýöne ýerden däl: diňe olaryň düýpli öwrenilmegi şahsyýet bilen jemgyýetiň baglanyşygynyň döredijisini açmaga kömek edip biler. Jemgyýet diňe toparyň üsti bilen şahsyýete täsir edýän bolsa, nahili usulda toparlaýyn täsiriň şahsyýet bilen jemgyýetiň arabaglanyşygyny döredýändigini anyklamak möhümdir. Bu wezipäni ýerine ýetirmek üçin topara diňe bir ýönekeý “köplük” hökmünde seretmeli däl-de, ony sosial işiň giňişleýin kontekstine goşulan jemgyýetiň hakyky öýjügi hökmünde derňemelidir. Sosial işe, onuň takyk görnüşine sosial toparyň birleşdiriji şerti we onuň esasy sypaty hökmünde seretmek bolar. Toparyň agzalarynyň bilelikdäki toparlaýyn işe umumy gatnaşmagy olaryň arasynda psihologik umumylygy kemala getirýär. Şeýle ýagdaýda topar,

hakykatdan-da, sosial psihologik hadysa, ýagny, sosial psihologik derňewiň obýektine öwrülýär.

Topar meselesi Günbataryň sosial psihologiyasynda bu meselä uly üns berilýär. Toparyň

dürlü häsiýetnamalaryna, olaryň indiwide edýän täsirine we ş.m. iňňän köp sanly derňewler bagyşlanandyr. Şol bir wagtyň özünde bu derňewleriň birnäçe aýratynlyklaryny bellemek mümkin. Birinjiden, “toparlaýyn çemeleşmegiň” hut özüne sosial-psihologik çemeleşmegiň mümkingadar nukdaýnazarlarynyň biri hökmünde seredilýär. I.Ştaýneriň “Sosial psihologiyada topara näme boldy?” diýen maksatnamalaýyn çykyşynda amerikan sosial psihologiyasynda “toparlaýyn” çemeleşiş bilen bir hatarda “individual” çemeleşişini hem bardygy bellenýär. Bu iki çemeleşiş sosial psihologiyanyň iki çeşmesi – sosiologiyadan we psihologiyadan gelip çykyşy bilen baglanyşyklydyr. Bu çemeleşişleriň wekilleriniň ikisine hem adamlaryň sosial özüni alyp barşyň sebäplerini agtarmak häsiýetlidir. Emma individual çemeleşişini tarapdarlary diňe özüni alyp barşyň has golaý sebäplerini agtarýarlar. Şol sebäpli olar topara diňe adamlaryň bir wagtdaky gatnaşygy, bir-birleriniň ýanynda bolmagy hökmünde gyzyklanyp, bu ýerde toparyň özüni hem içine alýan giň sosial ulgamdan sowulýarlar. Şu ýerde toparyň sap resmi-görnüş düşünilişi ýüze çykýar. Başga bir tarapdan, Ştaýneriň pikiriçe, “toparlaýyn” çemeleşme indiwide öz kadalaryny we gymmatlyklaryny susup alýan topardan daşda bolan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyna aralaşýar. Ýöne şeýle çemeleşme diňe göz önünde tutulyp, onuň hakyky amala aşyrylyşy entek öňde bolýar. Bu çemeleşmäni Ştaýner sosiologiya mahsus hasaplap, onuň düşündirişiçe, sosial psihologlar agzalan iki çemeleşişini arasynda “köpri gurup” bilmediler. Olar topary daşyndan öwrenmegiň çäginde hem

galdylar; bu ýagdaýda toparlaýyn prosesler maýda böleklere bölünip, toparyň mazmunly işiniň ähmiýeti doly ýitýär.

Ikinjiden, topar Günbataryň sosial psihologiýasynda nähili düşündirilse-de, bu ýerde dörän däbe görä sosial-psihologik derňewleriň iki esasy ugruny, belli bir derejede, bir-birinden aýyrmak häsiýetlidir. Ugurlaryň biri adatça adamyň aragatnaşygyny we özara täsirini häsiýetlendirýän dürli prosesleri öwrenmek bilen baglanyşyklydyr. Mundan öňki bölümde gürrüňi edilen hadysalaryň hemmesi Günbatar sosial psihologiýasynda düýpli tejribe amalyýetine daýanýar: kommunikasiýa, interaksiýa, persepsiýa, attraksiýa we ş.m. derňewleri tejribe esasyda guralandyr. Umuman, bu hadysalaryň boşlukda däl-de, toparda geçýändigini göz önünde tutulýar. Ýöne bu derňewlerde şeýle möhüm üýtgeýji – toparlaýyn iş göz önünde tutulmaýar. Ol diňe ýatlanylýp, mesele şunlugyna hem galýar. Oňa derek döp boýunça toparlaryň öwrenilişi bilen baglanyşykly derňewleriň toplumy aýratyn üns merkezinde bolýar. Bu toplumyň çäginde toparyň möçberini, onuň düzümini we gurluşy öwrenilip, köplenç “toparlaýyn dinamika” ýaly toparlaýyn hadysalar hem agzalýar. Ýöne soňky hadysa başga zady göz önünde tutup, bu toplumda birinjidäki käbir zatlar seredilse-de, olara bilelikdäki işden üzňe garalýar. Netijede toparlaýyn hadysalaryň we toparlaryň üznälikde beýan edilmegi ýüze çykyp, hadysalar öwrenilende toparyň düýpli görkezijileri ünsden düşürilýär.

Galyberse-de, üçünjiden, Günbataryň sosial psihologiýasyna toparyň diňe bir görnüşine – kiçi toparlara üns bermek häsiýetlidir. Biz munuň sebäbi dogrusynda soňrak durup geçeris. Ýene-de bir bellemeli zat, kiçi toparlaryň içinde diňe şahsyýetara gatnaşyklaryny derňemek bu ugurda has ýörgünlidir. Soňky mesele sosial psihologiýada iňňän möhüm hem bolsa, seljeriş möhüm ýerinde bölünýär: şahsyýetara gatnaşyklaryň toparlaýyn işiň häsiýete baglylygy, ýagny, onuň jemgyýetçilik

gatnaşyklary bilen baglanyşygy ýüze çykarylmaýar. Soňky döwürlerde Günbataryň sosial psihologiýasynda derňewi “sosial kontekste” goşmak teklipleri köp derejede amala aşyrylman galýar. Toparlaryň derňewi geçirilende adam gatnaşyklarynyň we özara täsirleriniň kanunlarynyň umumy görnüşde derňelmeginiň üsti olaryň hakyky ýüze çykýan sosial bütewiliginde derňemek bilen doldurylmalydyr. Bu ýumuşy amala aşyrmak üçin kabul edilen usulyýet düzgünlerinden başga hem topary sosial psihologiýada derňemäge mümkinçilik berýän ýörite nazaryýet ýörelgesini işläp düzmelidir. Bu düşüňjeler ulgamy toparlary bir-birleri bilen deňeşdirmek, tejribe derňewlerden deňeşdirmäge mümkinçilik berýän netijeleri almak üçin zerurdyr.

Toparyň esasy häsiýetnamalary Adatça sosial psihologiýada ilki bilen toparyň ýönekeý görkezijileri öwrenilýär: toparyň düzümi, toparyň gurluşy, toparlaýyn prosesler, toparlaýyn kadalar we gymmatlyklar, çäklendirmeler ulgamy. Bu görkezijileriň her biri topary derňemegiň umumy çemeleşişine laýyklykda dürli mazmuna eýe bolup biler. Meselem, toparyň düzümi takyk ýagdaýda toparyň agzalarynyň ýaş, hünär ýa-da sosial häsiýetnamalaryna baglylykda düýpgöter başga-başga görkezijiler esasynda ýazylyp bilner. Toparlaryň düzümini beýan etmegiň ýeke-täk usulyny teklipl etmek kyndyr, çünki hakyky toparlaryň görnüşi dürli-dürlüdür: her bir takyk ýagdaýda haýsy takyk toparyň derňewiň obýekti hökmünde saýlanylýandygy göz önünde tutulmalydyr: mekdep synpy, sport komandasy ýa-da önümçilik topary. Başgaça aýdylanda, toparyň esasy işi bilen baglanyşykda onuň düzüminiň häsiýetnamasy üçin birbada birnäçe görkezijiler toplumy berilýär.

Şeýle ýagdaý toparyň gurluşyna hem häsiýetlidir. Toparyň gurluşynyň birnäçe görnüş sypatlary bardyr: kommunikasiýanyň gurluşy, parhlandyrmagyň gurluşy, “häkimiýet” gurluşy we ş.m.

Emma topar yzygiderlikde işiň subýekti hasaplansa, onuň gurluşyna hem şu jähtden çemeleşmek mümkin. Bu ýagdaýda esasy zat toparlaýyn işiň gurluşynyň seljermesi bolup, bu bolsa toparyň her bir agzasynyň bilelikdäki işdäki hyzmatyny seljermegi göz önünde tutýar. Başga bir tarapdan, toparyň möhüm häsiýetnamalarynyň biri toparyň emosional gurluşy, şahsyýetara gatnaşyklaryň gurluşy hem-de onuň toparlaýyn işiň hyzmat gurluşy bilen baglanyşygydyr. Sosial psihologiyada bu iki gurluşyň baglanyşygy köplenç “resmi däl” we “resmi” gatnaşyklaryň arabaglanyşygy diýlip atlandyrylýar.

Görnüşi ýaly, “toparlaýyn prosesleriň” görnüşlerini anyklamak diňe tehniki ýumuş däl. Ýokarda bellenişi ýaly, toparda geçýän bu prosesleriň toparyň beýleki häsiýetnamalary bilen “birleşdirilmegi” heniz sosial psihologiyada gutarnykly çözülen mesele däl. Eger-de usulyýet düzgüninden ugur alynsa, onda toparlaýyn proseslere toparyň işini guraýan prosesleri goşmak maksadalaýykdyr. Bu ýagdaýda agzalan prosesleri K.Lewiniň “toparlaýyn dinamika” mekdebinde ýüze çykarylan hadysalar bilen baglanyşdyrmak wezipesi ýüze çykýar. Esasy mesele “toparlaýyn dinamika” taglymatynda tekliplenen zatlary oňyn nazaryýet nusgasynda düşündirip, topara işiň subýekti hökmünde düşünmek taglymaty nukdaýnazaryndan olaryň özboluşly mazmunyny açyp görkezmekden ybaratdyr.

Toparlaýyn prosesleriň häsiýetnamasy bilen baglanyşykly meseläniň başga bir tarapy adaty sosial psihologiyada seýrek seredilendir. Gürrüň toparyň ösüşi barada barýar. Toparyň ösüş meselesi köplenç bu ösüşiň dürli derejelerini ýüze çykarman, dürli derejelerdäki toparlaýyn işiň dürli görkezijileriniň özboluşlylygyny derňemek maksatnamasyna gönükdirilendir. Şeýle çemeleşme bolmasa, toparyň ösüşini doly suratlandyryp bolmaz. Toparyň ösüş meselesi hakynda belli bir maglumatlar toparlaýyn prosesleriň agzalan nukdaýnazaryndan öňki sowet sosial psihologiyasynda hem berlendir. Toparlaýyn prosesleriň

ösüşü, elbetde, bölekleyin seljerilip hem bilner. Bu ýagdaýda toparyň kadalarynyň gymmatlyklarynyň, şahsyýetara gatnaşyklar ulgamynyň we ş.m. ösüşine aýry-áýrylykda seredilýär.

Şeýlelikde, toparyň düzümi, gurluşy we toparlaýyn durmuşyň işjeňligi – bularyň hemmesi sosial psihologiyada topary beýan etmegiň hökmany görkezijileridir.

Düşünjeler toplumynyň beýleki bir bölegi **indiwiidiň topardaky ýagdaýy, onuň agzasy hökmündäki orny** baradadyr. Bu ýerde ulanylýan düşünjeleriň ilkinjileriniň biri “dereje-at abraý” ýa-da “orun” bolup, ol indiwiidiň toparlaýyn durmuş ulgamyndaky ornuny aňladýar. “Dereje” we “orun” adalgalary dürli awtorlarda bir-birine başgarak mazmunda baglanyşdyrylsa-da, köplenç ugurdaş hökmünde ulanylýar.¹ “Dereje” düşünjesi sosial-psihologik derňewlerde giňden ulanylsa-da, onuň mazmuny gutarnykly kesgitlenen däldir. Bu düşünje, esasan, şahsyýetara gatnaşyklarynyň gurluşyny beýan etmekde ulanylyp, bu ugurda derejäni, at-abraýy öwrenmek üçin ýörite sosiometrik usuly uýgunlaşdyrylandyr. Ýöne şeýle usulda kesgitlenen indiwiidiň at-abraýyny doly we gutarnykly hasaplamak bolmaz. Birinjiden, indiwiidiň topardaky orny diňe onuň sosiometrik at-abraýy bilen kesgitlenmeýär; indiwiidiň diňe toparyň agzasy hökmünde beýleki agzalary özüne bent etmegi möhüm bolman, onuň toparyň işiniň gurluşyndaky kabul edilişi-de ähmiýetlidir. Soňky sowala diňe sosiometrik usulynyň üsti bilen jogap bermek kyndyr. Ikinjiden, at-abraýy hemişe indiwide obýektiv mahsus bolan, onuň topardaky ornuny kesgitleýän häsiýetnamalaryň hem-de onuň beýleki agzalar tarapyndan subýektiv kabul edilişiniň birligi bolup durýar. Sosiometrik usulda at-abraýyň iki düzüjisini häsiýetlendirmeklige synanyşyk edilse-de (kommunikatiw-maglumat alyşmak we gnostiki-akyl ýetiriş), hakykatda onda

¹ Божович Л.Н. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1966.

emosional gatnaşyklaryň iki düzüjisi göz önünde tutulýar (indiwiidiň beýleki agzalara bolan duýgusy we beýlekileriň oňa bolan duýgusy). Gürrüň at-abraýyň obyektiv we subýektiv häsiýetnamalarynyň utgaşmasy barada baryar. Üçünjiden, indiwiidiň topardaky at-abraýynyň häsiýetnamasynda bu toparyň özüniň hem degişli bolan sosial ulgamynyň gatnaşyklary göz önünde tutulmalydyr. Bu ýagdaý toparyň agzasynyň takyk orny üçin dahylsyz däl. At-abraýyň bu üçünji sypaty hem sosiometrik usul arkaly kesgitlenişde göz önünde tutulmaýar. Indiwiidiň topardaky at-abraýyny kesgitlemegiň göwnejaý usulyňy döretmek meselesi diňe şol bir wagtyň özünde bu düşünjäniň nazaryýet çözülişi bilen bilelikde çözülip bilner.

Indiwiidiň topardaky häsiýetnamasynyň başga biri “**orundyr**”. Adatça, orny at-abraýyň dinamiki-işjeň tarapy hasap edýärler. Ýöne bu giňden ýaýran kesgitleme düşünjäniň manysyny doly açyp görkezmeýär. At-abraýyň işjeň jahtini toparyň işiniň mazmuny arkaly, şahsyýete teklipl edilýän hakyky hyzmatlary anyklamak arkaly kesgitlemek maksadalaýykdyr.

Eger özboluşly topar bolan maşgalany alsak, onuň mysalynda at-abraýyň ýa-da derejäniň hem-de ornuň arasyndaky özara gatnaşyga göz ýetirip bilýäris. Maşgalada dürli at-abraý häsiýetnamalary onuň her bir agzasyna degişlilikde bolýar: enäniň, atanyň, uly gyzyň, kiçi ogluň we ş.m. at-abraýy. Eger toparyň her bir at-abraýa “ýönkeýän” hyzmatlarynyň jemini beýan etsek, onda enäniň, atanyň, uly gyzyň, körpe ogluň we ş.m. orunlarynyň häsiýetnamasyny alarys. Orny haýsydyr bir üýtgemeyän zat hökmünde göz önüne getirmek bolmaz: onuň üýtgeýjiligi at-abraý saklanan wagtynda oňa utgaşýan hyzmatlaryň toplumynyň dürli toparlarda güýçli üýtgeýänliginde ýüze çykýar; bu ýagdaý toparyň öz ösüşinde, şeýle hem bu toparyň goşulýan giň sosial gurluşynyň ösüşinde şeýle häsiýetdedir. Maşgaladan alan mysalymyz bu kanunalaýyklygy aýdyň görkezýär: taryhy ösüş prosesinde är-aýalyň orunlarynyň

üýtgeýşi-häzirkî zaman sosial-psihologik derňewleriň wajyp temasydyr.

Indiwidiň topardaky ýagdaýynyň häsiýetnamasynyň möhüm düzüjisi **“toparlaýyn garaşmalaryň”** ulgamydyr. Bu ýörite sosial-psihologik adalga toparyň her bir agzasynyň diňe öz hyzmatlaryny ýerine ýetirmek bilen çäklenmän, onuň hökmany ýagdaýda başgalar tarapyndan kabul edilýändigini, bahalandyrylýandygyny aňladýar. Mundan başga-da, bu adalga her bir at-abraýdan hem-de her bir orundan belli bir hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegine garaşylyandygyny, üstesine-de olaryň diňe bir toplumyna däl-de, bu hyzmatlaryň hiliniň ýerine ýetirilişine garaşylyandygyny görkezýär. Topar her bir orna degişli özüni alyp barşyň bu garaşylyan nusgalarynyň ulgamynyň üsti bilen özüniň agzalarynyň işine gözegçilik edýär. Kähalatlarda toparyň haýsydyr bir agzasyna degişli garaşmalar bilen onuň hakyky özüni alyp barşynyň, öz ornuny ýerine ýetirişiniň hakyky usulynyň arasynda gabat gelmezlik bolýar. Bu garaşmalar ulgamynyň ýüze çykarylmagy, toparda kesgittlenmegi üçin toparda ýene-de iki sany hadysa bardyr: toparlaýyn kadalar we toparlaýyn çäklendirmeler.

Ähli toparlaýyn kadalar sosial kadalardyr. Başgaça aýdylanda, olar tutuş jemgyýet we sosial toparlar hem-de olaryň agzalarynyň özüni alyp barylary dogrusynda hökmanylyk görkezmeleri, nusgalary, ülnüleridir.

Sözün has dar manysynda toparlaýyn kadalar – bu topar tarapyndan döredilen, ol tarapdan kabul edilen we bilelikdäki işiň amala aşyrylmagyna mümkinçilik dörär ýaly toparyň agzalarynyň tabyn bolmaly belli bir düzgünleridir. Diýmek, işe degişlilikde kadalar dolandyryjy hyzmaty ýerine ýetirýär. Toparyň kadalary gymmatlyklar bilen baglanyşyklydyr. Onuň sebäbi islendik düzgünler haýsydyr bir sosial ähmiýetli hadysalary ykrar ýa-da ret etmek esasynda döredilýär. Her toparyň gymmatlyklary sosial hadysalara belli bir gatnaşyklary

döretmek esasynda döräp, bu gatnaşyklar bolsa, toparyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky orny, onuň belli bir işi guramadaky tejribesi bilen kesgitlenýär. Gymmatlyklar meselesi doly ýagdaýda sosiologiýada öwrenilýän bolsa-da, sosial psihologiýa üçin sosiologiýada alnan maglumatlara daýanmak örän möhümdir. Olaryň arasynda has möhümi toparyň iş-durmuşy üçin dürli gymmatlyklaryň dürli ähmiýetliligi, olaryň jemgyýetiň gymmatlyklary bilen baglanyşygydyr. Gowy, erbet, bagt we ş.m. ýaly umumy we sowa düşüňjeler hakynda gürrüň edilende, bu derejede gymmatlyklar ähli jemgyýetçilik toparlary üçin umumydyr. Şonuň üçin olara jemgyýetiň gymmatlygy hökmünde seredilip bilner. Zähmet, bilim, medeniýet ýaly takyk jemgyýetçilik hadysalary bahalandyrylanda bolsa, toparlar kabul edilen bahalandyryş esasynda bir-birinden tapawutlanyp başlaýarlar. Dürli sosial toparlaryň gymmatlyklary gapma-garşylykly gatnaşyklarda bolsa, olar bir-birleri bilen gabat gelmän, bu ýagdaýda olara jemgyýetiň “gymmatlygy” diýmek hem kyndyr. Şeýle gymmatlyklar gatnaşygyň özboluşly sosial toparyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyndaky orny bilen kesgitlenýär. Bu ýagdaý şeýle uly sosial toparlar bolan synplaryň normalaryny seljermekde has aýdyň ýüze çykýar. Toparyň agzalarynyň özüni alyp barşyny we işini dolandyryan kadalary, adatça, toparlaýyn gymmatlyklara daýanýarlar; bu ýagdaýda gündelik özüni alyp barşyň düzgünleri toparyň aýratyn bir özboluşlylygyny özünde saklamazlygy hem mümkindir. Şeýlelikde, toparyň kadalary şol bir wagtyň özünde umumy ähmiýetli kadalary we özboluşly, şu topar tarapyndan döredilen kadalary özünde jemleýär. Seljerişin takyklygy her bir takyk toparyň iş-durmuşynda, şol bir wagtyň özünde jemgyýetiň anyk görnüşinde kadalaryň bu iki görnüşiniň aragatnaşygy ýüze çykarylan ýagdaýda gazanylýar.

Sosial psihologiýanyň bu ugurdaky derňewlerde goýberýän

sawliginiň biri hem toparlaýyn kadalara, daşky, görmüş jähtden çemeleşmegidir: tejribe derňewlerde köplenç ýagdaýlarda indiwiidiň toparyň kadalaryny kabul ýa-da ret etmeginiň döredijisi derňelip, onuň işiň özboluşlylygy bilen kesgitlenýän mazmuny derňewden daşda galýar. Şol bir wagtyň özünde indiwiidiň topar bilen özara gatnaşygyna onuň toparyň **haýsy kadalaryny kabul edip, haýsysyny ret edýänligi** we onuň **näme üçin şeýle edýänligi** anyklanan ýagdaýynda düşünmek bolýar. Bu zatlaryň hemmesi toparyň we jemgyýetiň kadalarynyň we gymmatlyklarynyň gabat gelmeýän wagtynda, haçan-da ol jemgyýetiň kadalary bilen gabat gelmeýän gymmatlyklardan ugur alyp bilýän wagtynda sosial psihologiyada aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Toparlaýyn durmuşyň kadalarynyň başga bir tarapy onuň her bir agzanyň kadalary kabul ediş ölçegi bolup durýar. Meseläniň bu bölegi sosial psihologiyada has oňat öwrenilendir. Indiwiidiň toparlaýyn kadalary nähili kabul edýänligi, olaryň her biriniň bu kadalary berjaý etmekden näderejede “boýun gaçyryandygy” we ş.m. sosial we “şahsy” kadalaryň nähili utgaşyandygy dogrusynda düýpli tejribe derňewleri bardyr. Sosial (şol sanda toparlaýyn) kadalaryň hyzmatlarynyň biri hem, olaryň üsti bilen jemgyýetiň talaplarynyň adama şahsyýet hökmünde, ol ýa-da beýleki toparyň jemgyýetiň agzasy hökmünde gönükdirilýänligidir.

Sosial psihologiya meseläniň şahsyýetiň toparlaýyn kadalary kabul ýa-da ret etmek prosesiniň görnüşi däl-de, onuň mazmunyny seljermelidir. Muňa mysal edip, toparyň agzasynyň kadalary berjaý edýän ýa-da “ýüz öwürýän” ýagdaýlaryna buýruk-çäklendirme döredijisiniň seljermesini görkezmek bolar. Çäklendirmeler iki görnüşde bolup bilýär: höweslendiriji we gadagan ediji, oňyn we oňyn däl. Çäklendirmeler ulgamy kadalary berjaý etmezligiň öwezini dolmak üçin däl-de, kadalary berjaý etmegi üpjün etmek üçin niýetlenendir. Çäklendirmeleri

derňemeklik diňe takyk toparlar seljerilende ähmýetlidir, çünki çäklendirmäniň mazmuny kadalaryň mazmuny bilen baglanyşdyrylmadyr. Ony bolsa, toparyň takyk häsiýetleriniň seljerilişinden üzňe etmek mümkin däldir.

Şeýlelikde, düşünjeleriň seredilen toplumy diňe bir toparyň sosial-psihologik beýan edilişiniň serişdesi hökmünde diňe bir düşündirişiň ülnüsi bolup, ol hökman takyk mazmun bilen doldurylmalydyr.

Şeýle ülni peýdaly we zerurdyr. Ýöne esasy mesele onuň hyzmatyna anyk düşüňip, ony hakyky toparlarda bolup geçýän anyk prosesler “dykylýan” zada öwürmeli däldir. Bu seljerişiň ugrunda indiki ädim ätmek üçin toparlaryň gömüşlerini bermek zerurdyr. Bu mesele sosial-psihologiýa dersiniň esasy düzüjileriniň biri bolup durýar.

Toparlaryň görnüşleri Sosial-psihologiýada toparlaryň görnüşlerini döretmeklige köp sanly synanyşyk edilendir. Amerikan alymy Ýubenk şeýle gömüşleriň döredilişiniň ýedi sany düzgünini ýüze çykardy. Bu düzgünler dürli-dürli häsiýetdedir: medeni ösüş derejesi, gurluşynyň görnüşü, wezipeleri we hyzmatlary, toparda agalyk edýän aragatnaşygyň sypatlary we ş.m. Görnüşü ýaly, bu esaslar toparyň dürli erkin häsiýetnamalaryna daýanýar. Bularyň üstesine toparyň ýaşayan döwri, onuň kemala geliş düzgünleri, onda agza bolmaklygyň elýeterligi we beýleki esaslar goşulypdyr. Ýöne ähli teklip edilen görnüşe bölmeleriň umumy häsiýeti toparyň iş-durmuşynyň görnüşü bolup durýar. Görnüşe bölünmäniň düzgünlerinde ýokarda seljerilen umumy usulyýet çemeleşme amala aşyrylýar. Eger-de ylmy sosial-psihologiýa hakyky sosial toparlara sosial işiň subýekti hökmünde seretmek düzgünine eýerse, onda toparlaryň görnüşe bölünüşi başga düzgüni talap edýär. Şeýle görnüşe bölünmäniň esasy hökmünde toparlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamyndaky ornuna

laýyk döredilýän sosialogik görnüşe bölme hyzmat edip biler. Ýöne şeýle görnüşe bölmäni bermezden ozal toparlar düşünjesiniň ýokarda getirilen ulanylyşlaryny belli bir ulgama getirmek zerurdyr.

Ilkinji nobatda sosial-psihologiýa üçin toparlary şertli we hakyky görnüşlere bölmek ähmiýetlidir. Ol öz derňewlerini hakyky toparlarda geçirýär. Ýöne bu hakyky toparlaryň içinde umumy psihologik derňewlerde öwrenilýän hakyky tejribe-laboratoriýa toparlary hem bardyr. Olardan tapawutlylykda hakyky tebigy toparlar bolýar. Sosial-psihologik derňew bularyň ikisinde hem amala aşyrylyp bilinse-de, sosiologik seljermede ýüze çykarylan hakyky tebigy toparlar uly ähmiýete eýedir. Öz gezeginde bu tebigy toparlar “uly” we “kiçi” diýlip atlandyrylýan toparlara bölünýär (kähalatlarda “kiçi” adalgasy tejribe-laboratoriýa toparlarda atlandyrylýar: ýöne bu ýerde tebigy kiçi toparlar göz önünde tutulýar). Kiçi toparlar sosial psihologiýanyň özleşdiren obýektidir. Uly toparlar barada aýdylanda bolsa, olaryň derňewi has çylşyrymly bolup, aýratyn seredilmegi talap edýär. Bu ýerde “uly” toparlaryň hem sosial psihologiýada yzygiderli berilmändigini bellemek gerek. Olaryň bir topary käbir ugurlaryň (bular, esasan, uly: **guramaçylyksyz, özakymlaýyn** dörän “toparlar” bolup, “topar” adalgasyny olara ulanmak örän şertlidir) giňişleýin öwrenilip, synp, millet ýaly beýleki toparlar bolsa, derňewiň obýekti hökmünde sosial psihologiýada örän az berlendir. Sosial psihologiýanyň dersi dogrusyndaky başda aýdylan pikiröretmeler bu toparlaryň hem seljeriş ulgamyna goşulmagyny talap edýär. Edil şonuň ýaly-da, kiçi toparlary hem iki görnüşe bölmek mümkin: daşky sosial talaplar arkaly eýýäm döräp başlan, ýöne entek sözüň doly manyсында bilelikdäki iş esasynda jebisleşmedik toparlar we kollektiwler, ýagny, sosial işiň özboluşly görnüşleri bilen baglanyşykly, ýokary derejede ösen toparlar (Başga şowly adalga ýoklugy sebäpli toparlaryň birinji görnüşini “kemala

gelyän” diýip atlandyrmak oňalydyr). Bu görnüşe bölmäni has aýdyň şu aşakdaky nusgada görkezmek mümkin.

“Hakyky tebigy toparlardan” başlap, toparlaryň ählisi sosial psihologiýanyň derňew obýekti bolup durýar. “Uly” we “kiçi” toparlaryň içinde özboluşly gyzyklanma döredýänleri bardyr: uly toparlaryň içinde käbir nazaryýetde taryhy ösüşüň dowamynda ýüze çykyan guramaçylykly, durnukly birleşmeler has ähmiýetli bolsa, kiçi toparlaryň içinde kollektiwler aýratyn gyzyklanma döreder. Soňkular sosial psihologiýanyň özboluşly derňew obýektidir. Toparlaryň psihologiýasynyň mundan beýläkki seljermesi ýokarda seredilen aragatnaşygyň we özara täsiriň umumy kanunlaýyklygy indi hakyky toparlaryň ýerliginde serediler.

7-nji bap. Uly sosial toparlaryň psihologik häsiýetnamalary

Uly sosial toparlaryň psihologiýasyny derňemegiň meseleleri Sosial-psihologik nukdaýnazardan uly sosial toparlary derňemek birmäçe usulyýet kynçylyklar bilen utgaşýar. Kiçi toparlardaky hadysalary öwrenmekde takyk usullaryň baýlygynyň şeýle usullaryň uly toparlardaky (meselem, synplaryň, milletleriň we beýlekiler) hadysalary öwrenmekde ýoklugy bilen çapraz gelýär. Şeýle ýagdaý uly toparlaryň psihologiýasy ylmy seljerişe laýyk gelmeýär diýen pikirini döremegine sebäp bolýar. Bu derňew ugrunda düýpli ylmy däbiň bolmazlygy şeýle pikiri has-da berkidýär.

Şol bir wagtyň sosial psihologiýa düzülişde uly sosial toparlaryň psihologiýasy dogrusyndaky bölüm bolmasa, ol sözüň doly manysynda sosial psihologiýa bolup bilmeyär. Uly toparlaryň psihologiýasyny, hatda sosial psihologiýanyň goşmaça meselesi (kiçi toparlaryň, şahsyýetiň, aragatnaşygyň psihologiýasy bilen bir hatarda) hökmünde seretmek hem takyk däl: sebäbi ol bu dersin köp sanly meseleleriniň biri däl-de, onuň in bir möhüm meselesi bolup durýar. Çünki adamyň psihologiýasynyň sosial ähmiýetli mazmuny uly sosial gurşaw derejede kemala gelýär. Şahsyýeti kemala getirmekde kiçi toparlaryň we gös-göni şahsyýetara gatnaşyklaryň ähmiýeti uly bolsa-da, bu toparlar gös-göni taryhy takyk sosial kadalary, gymmatlyklary, gönükdirilmeleri, islegleri döretmeýär. Jemgyýetçilik psihologiýasynyň bu we beýleki mazmuny düzüjileri, ilkinji nobatda, uly toparlaryň taryhy tejribeleri, belgiler, medeni we aňyýet ulgamlary arkaly jemlenen tejribäniň esasynda döreyär. Bu tejribe adatça kiçi topar we şahsyýetara gatnaşyklary arkaly indiwide ýetirilýär. Şonuň üçin uly toparlaryň sosial-psihologik seljermesine indiwide

psihologiyasynyň mazmunyny aňlamaklygyň “açary” hökmünde seretmek bolar.

Uly sosial toparlaryň tejribesi bilen bir hatarda jemgyýetçilik psihologiyasynyň mazmuny düzüjilerine düşünmekde köpçülikleýin sosial hadysalaryň we hereketleriň ähmiýeti uludyr. Jemgyýetçilik üýtgeşmeleriň we özgertmeleriň häsiýeti, rewolýusion (ýa-da oňa garşy) hereketlere gös-göni gatnaşmak, jemgyýetçilik pikiriniň kemala gelşiniň çylşyrymly hadysalary – bularyň hemmesi uly toparlaryň psihologik häsiýetnamalaryny döredýän möhüm şertlerdir. Şonuň üçin uly toparlaryň hem-de köpçülikleýin hadysalaryň we sosial hereketleriň sosial psihologik seljermesiniň ulgamy diýilse has takyk bolar. Emma bu köpçülikleýin hadysalaryň we hereketleriň subýekti uly toparlaryň sosial bolup durýanlygy sebäpli bu bölümi gysgaça “uly sosial toparlaryň psihologiyasy” diýip atlandyrmak bolar.

Uly toparlaryň takyk görnüşleriniň psihologik aýratynlyklaryna seretmäge geçmezden ozal onuň möhüm usulyýet meselelerini ýüze çykarmak zerurdyr.

Şeýle meseleleriň biri haýsy toparlara “uly” topar diýilýändigini anyklamak bolup durýar. Ikinjiden, uly toparlaryň gurluşy, onuň esasy düzüjileri, olaryň bir-birine tabynlygy, özara baglanyşygy meseleleri. Üçünjiden, topara girýän aýry-äýri indiwidleriň psihikasynyň toparlaýyn psihologiyanyň düzüjileri bilen utgaşmak meselesi. Galyberse-de, dördünjiden, bu hadysalary öwrenmekde haýsy usullary peýdalanmaly? Görnüşi ýaly, bu sowallara jogaby psihologiyadan däl-de, sosiologiyadan agtarmak has maksada laýyk ýaly. Beýle diýildigi bu meseleleriň psihologik edebiýatda gozgalmaýar diýildigi däl-de, olara ýeterlik üns berilmeyändigini aňladýar.

Eýsem, “uly sosial topar” näme? Topara düşünmegiň umumy düzgünlerinden ugur alyp, bu düşünjä diňe mukdar taýdan kesgitleme berip bolmaýar. Ýokarda getirilen nusgada

mukdar taýdan “uly” atlandyrylýan toparlaryň iki görnüşde durýanlygy aýdylypdy: tötänleýin, özakymlaýyn döräp, gysga wagtlaýyn ýaşayan birleşmeler – üýşmeleň, ýygnak, auditoriýa we sözüň takyk manysyndaky sosial toparlar (jemgyýetiň taryhy ösüşinde dörän, jemgyýetiň her bir takyk görnüşindäki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda belli bir orun tutýan, şonuň üçin uzak wagtlaýyn, durnukly ýaşayan toparlar). Ilkinji nobatda şeýle topara sosial synplar, dürli etniki toparlar girýär (olaryň esasy görnüşi-millet), hünär, jyns, ýaş toparlary (bu nukdaýnazardan ýaşlar, aýallar, garrylar ýaly toparlary ýüze çykarmak mümkin) degişlidir.

Belli bir nukdaýnazardan “uly” toparlaryň ikinji görnüşiniň sosial-psihologiýasynyň öwrenilişi has ähmiýetlidir.

Uly sosial toparlara sosial-psihologik nukdaýnazardan ähmiýetli bolan birnäçe umumy sypatlar mahsus bolup, olar bu toparlary kiçi toparlardan tapawutlandyýarlar. Uly toparlarda kiçide bolmaýan sosial özüňi alyp barşyň özboluşly dolandyryjylary bardyr. Bulara ahlak, döp-dessur, adat degişlidir. Olaryň barlygy özboluşly jemgyýetçilik amalyýeti bilen baglanyşykly bolup, oňa laýyklykda ýüze çykýar we ýaşayar. Şeýle toparlaryň durmuş ornunyň aýratynlygyna özüňi alyp barşyň özboluşly dolandyryjylary bilen bilelikde seredilmegi olaryň möhüm häsiýetnamasy bolan durmuş keşbini berýär.

Sosial-psihologik jähde durmuş keşbiniň öwrenilişi adamlaryň arasynda döreýän aýratyn görnüşli baglanyşyklary, aragatnaşygyň aýratyn görnüşini öwrenmekligi göz önünde tutýar. Belli bir durmuş keşbiniň çäginde höwesleriň, gymmatlyklaryň, islegleriň öwrenilişi aýratyn ähmiýete eýedir. Görkezilen uly toparlaryň psihologik häsiýetnamasynda özboluşly diliň bolmagy hem aýgytlaýjy orun eýeleýär. Etniki toparlar üçin bu öz-özünden düşüňikli bolsa-da, beýleki toparlara degişlilikde “dil” belli bir aňlatmalaryň bolmagyny

(meselem, hünär toparlaryna ýa-da ýaşlar toparlaryna mahsus özboluşly aňlatmalaryň ulanylyşy) aňladýar.

Şol bir wagtyň özünde uly toparlara mahsus bolan umumy häsiýetleri çendenaşa nygtamaly däl. Bu toparlaryň her bir görnüşiniň özboluşlylygy bardyr: synpy, milleti, haýsydyr bir hünäri we ýaşlary bir hatara goýmak bolmaz. Uly toparlaryň her görnüşiniň taryhy ösüşindäki ähmiýeti dürli-dürlüdür: edil şonuň ýaly onuň köp häsiýetleri-de dürli-dürlüdür. Şonuň üçin uly toparlaryň ähli “eriş-aryç” häsiýetnamalary özboluşly mazmun bilen doldurylmalydyr.

Geljekde, esasan, seljerişiň predmeti boljak uly toparlaryň toplumyny kesgitlemek ikinji usulyýet sowalyna jogap bermäge mümkinçilik döredýär: uly sosial toparlaryň psihologiýasynyň gurluşy nämeden ybarat? Bu sowala jogap bermek üçin birnäçe nazaryýet düzgünlerine, has takygy, jemgyýetçilik psihologiýasynyň jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamyndaky orny dogrusyndaky pikiröretmä ýüzlenmek zerurdyr. Sosiologiýada “jemgyýetçilik psihologiýa” jemgyýetçilik aňynyň belli bir derejesi hökmünde garalýar. Jemgyýetçilik aňy umumy jemgyýetçilik durmuşy şöhlendirip, ýöne bu şöhlendirişiň usuly, çuňlugy, derejesi dürli bolup bilýär. Şöhlendirişiň has göni görnüşi jemgyýetçilik psihologiýasydyr. Jemgyýetçilik psihologiýa belli bir sosial toparlaryň gös-göni sosial tejribesine dayanmak arkaly ýüze çykyp, mahlasý ol uly toparlaryň, ilkinji nobatda, sosial toparlaryň psihologiýasydyr.

Ondan tapawutlykda aňyýet sosial barlygy aňyýet üsti özleşdirmegiň görnüşi bolup, ol haýsydyr toparyň gös-göni tejribesiniň esasynda däl-de, taryhy ösüşiň kanunlaryny ylmy derejede derňemek arkaly, ýagny, tutuş adamzadyň taryhy ösüşiniň tejribesini öwrenmek arkaly döreýär. Sosial psihologiýa üçin jemgyýetçilik psihologiýasy bilen aňyýetiň utgaşyşy dogrusyndaky sorag has möhüm bolup, ýöne ony gös-göni

gyzyklandyryan zat jemgyyetçilik psihologiýasynyň mazmunydyr.

Jemgyyetçilik psihologiýasynyň gurluşy birnäçe düzüjileri özünde jemleýär. Sözün giň manysynda bu düzüjilere, edil aýratyn adamyň psihologiýasynda bolşy ýaly, dürli psihologik ýagdaýlar, psihologik hadysalar we psihologik häsiýetler degişlidir. Has anyk seljeriş maksady bilen jemgyyetçilik psihologiýasynyň iki düzümi bölegini ýüze çykarmak mümkin: üýtgeýji dinamiki düzüjileri (duýgy, emosiýa) we has durnukly hadysalar bolan endikler, adatlar, höwesler we ş.m. görkezmek bolar. Alymlaryň köpüsi jemgyyetçilik psihologiýasynyň esasy mazmuny hökmünde ýokarda görkezilen iki düzüjini görkezýärler: 1) psihiki sypat – has durnukly hadysa (oňa sosial ýa-da milli häsiýeti, ahlagy, däpleri, adatlary, we ş.m. girýäri; 2) duýgy – emosional ulgamy has üýtgeýji hadysa (oňa islegler, höwesler, keýp girýär).

Bu düzüjileriň her biri ýörite sosial-psihologik seljerişň dersi bolsa-da, şu günki güne çenli sosial psihologiýanyň bu bölümi ýeterlik işlenen däldir. Bu düzüjileriň mazmunyna takyk toparlaryň psihiki aýratynlyklarynyň häsiýetnamasy bilen bilelikde serediler.

Usulyýet jahtde ýokarda goýlan meseleleriň üçünjisi uly toparyň psihiki häsiýetnamasy bilen topara girýän her bir şahsyýetiň aňynyň utgaşmagydyr. Has umumy häsiýetde bu mesele şeýle çözülýär: toparyň psihiki häsiýetnamasy her bir şahsyýete mahsus häsiýetleriň toplумы дәл-de, hemme indiwlere mahsus bolan umumylykdyr. Bu sowala jogaby belli bir derejede biz L.S.Wygotskiniň “sosial” we “kollektiwleýin” psihologiýa diýen pikirýöretmelerinde tapýarys.

Mälim bolşy ýaly, “sosial psihologiýa” adalgasy bilen Wygotskiý aýratyn adamyň psihologiýasynyň sosial döredilişini aňladypdy. “Kollektiwleýin” psihologiýa bolsa, onuň düşünişinde şu günki günde sosial psihologiýa düşünilşi bilen

gabat gelýär. Şonuň üçin Wygotskiniň işlerinde “kollektiwleýin psihologiýa” adalgasyna düşünilişine üns bermek zerurdyr. Ol bu düşünjäniň manysyny şeýle düşündirýär: “Biziň ähli gurluşymyz sosial häsiýetdedir: emma bu aýratyn adamyň psihologiýasynyň ähli häsiýetleriniň şol bir bölegi şu kollektiwe degişli bolup biler: şahsy psihologiýanyň hut şu bölegini onuň kollektiwleýin häsiýetde ýüze çykyşynda kollektiwleýin psihologiýa goşuny, buthanany we ş.m. psihologiýasyny derňemekde öwrenýär”.¹

Topary düzyän, oňa “degişli” bolan indiwidleriň şahsy psihologiýasynyň hut şol “bölegi” “toparyň psihologiýasy” diýlip atlandyrylyp bilner. Bu ýerde “toparyň psihologiýasy” söz utgaşmasy berlendir: toparyň psihologiýasy şol toparyň wekilleriniň ählisine belli bir derejede mahsus bolan şol bir umumylykdyr. Başgaça aýdylanda, umumy ýaşayyş şertleri bilen döredilen, olara mahsus umumylykdyr. Bu umumylyk hemmeler üçin “birmeňzeşlik” däl-de, umumylykdyr. Şonuň üçin sosiologik seljerişde, meselem, aýratyn “şahsyýetiň sosial görnüşini” döretmeklige synanyşyk edilip, bu ýerde diňe belli bir döwre ýa-da sosial gurluşa mahsus şahsyýetiň görnüşü göz önünde tutulman, eýsem has çäklí, sosial topara mahsus görnüş göz önünde tutulýar: köplenç şahsyýetiň sosial görnüşü belli bir synpyň wekiliniň şahsyýetiniň görnüşü (işçi, dayhan we ş.m.) hökmünde göz önüne getirilse-de, “şahsyýetiň sosial görnüşü” düşünjesi haýsydyr bir hünäriň ýa-da ýaş aýratynlygynyň häsiýetli wekiliniň häsiýetnamasyna degişlilikde hem ulanylyp bilner (meselem, mugallymyň görnüşü). Ýöne bu ýerde şol bir wagtyň özünde ýurduň, ýa-da döwrüň hem ady tutulýar (XX asyryň ýaş ýigidi we ş.m.) Bu “umumylygy” bellemek gaty kyn meseledir. Bu ugurda tejribe usullary ulanmak mümkinçiligi örän çäklidir. Ýöne bu usullary ulanmagyň çäkliligi belli bir

¹ Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968. 31 стр.

sosial toparyň wekilleriniň psihologiýasynda umumy sypatlaryň bardygyny inkär etmäge esas bermeýär. Bu umumylyk obýektiw häsiýetde bolup, ol toparyň hakyky işinde ýüze çykýar.

Bu ýerde tejribe obýektleriň bütin synpyna degişli umumy häsiýetleri ýüze çykarýan düşüňjeleriň pelsepe seljerişine meňzeş usuldan ugur almak ýerliklidir. Her bir armyt özüne mahsus häsiýetler bilen armyt bolýan bolsa-da, ol şol bir wagtyň özünde “miwe” bolup hem durýandyr; şol bir wagtyň özünde “umuman miwe” diýen zat bolman, ol armyt, garaly we ş.m. görnüşde bolýar. Emma biz amaly maksatlar bilen obýektiw barlygy häsiýetlendirýän “miwe” düşüňjesini ulanýarys. Edil sonuň ýaly “toparlaýyn psihologiýa” topara girýän şahsyýetleriň aňynda bolup, şol bir wagtyň özünde ol belgiler ulgamynyň üsti bilen isleglere, däplere, medeniýetiň önümlerine we ş.m. goşulyp obýektiw ýaşaýar. Jemgyýetçilik psihologiýasy indiuidlerden, olaryň aňyndan üzňe ýaşamaýar. Ýöne aýry-aýry aňa degişlilikde ol aýratyn indiuidiň aňynyň çäginde daşa çykýan we oňa durmuşyň beýleki obýektiw şertleri bilen bilelikde täsir edýän sosial hakykat hökmünde bolýar. Adamyň hereket edýän gurşawynyň goşalanmagy dogrusynda fransuz psihology A. Wallonyň pikiri şu şerte esaslanýan bolsa gerek. Bu pikirýöretme kiçi toparlara degişlilikde adalatly bolsa-da, ol uly toparlara degişlilikde hem uly ähmiýete eýedir.

Umumylygy diňe toparyň agzalarynyň indiuidual aňynyň mazmunyny öwrenmek arkaly ýüze çykaryp bolmaz: munuň sebäbi jemgyýetçilik psihologiýasyna mahsus ähli sypatlaryň toparyň aýratyn agzasyna mahsus bolmaýanlygy bilen düşündirilýär. Aýry-aýry şertlerde toparyň ol ýa-da beýleki takyk wekili bu umumy häsiýetnamalary minimal derejede özünde jemlemegi mümkin. Bu diňe bir toparyň agzalarynyň öz aralarynda indiuidual häsiýetnamalary, topar üçin has ähmiýetli işe goşulýş derejesi we ş.m. boýunça tapawutlanýandygy bilen düşündirilmeýär. Şeýle gabat gelmezlik deň derejede

jemgyýetçilik psihologiýasynyň köp derejede aňyýetiň täsirini kabul edýänligi, aňyýetiň her bir şahsyýetiň dürli derejede özleşdirýänligi bilen düşündirilýär. Şeýlelikde, toparyň “psihiki sypaty” we oňa goşulýan şahsyýetleriň “psihiki sypaty” doly gabat gelmeýär. Toparyň psihologiýasynyň kemala gelmeginde belgiler ulgamynda berkidilen kollektiwleýin tejribe esasy rol oýnap, bu tejribe her bir şahsyýet tarapyndan doly we birmeňzeş özleşdirilmeýär. Bu tejribäniň özleşdiriliş derejesi individual psihiki aýratynlyklar bilen birleşip, L.S.Wygotskiniň aýdan hadysasyny döredýär: toparyň psihologiýasyna diňe şahsyýetiň psihologiýasynyň “bölegi” girýär. Bu ýerde uly sosial toparlaryň psihologiýasyny nähili usullar bilen öwrenmek bolar diýen sowala golaýlaşýars.

Uly sosial toparlaryň wekilleriniň psihologiýasynyň häsiýetli sypatlary ahlaklarda, adatlarda we döplerde berkidilýänligi sebäpli sosial psihologiýa bu ýagdaýda medeni önümleriň seljermesi bilen meşgullanýan etnografiýanyň usullaryny ulanmaly bolýar. Bu usullar sosial psihologiýada, umuman, näbelli usullar däl: W.Wundtyň “Halklaryň psihologiýasyny” bilmek üçin dili, mifleri we dini öwrenmek teklibini nazara alsak, sosial psihologiýanyň özüniň döreýşiniň gözbaşynda şeýle usullary ulanma meselesine ýüzlenendigi düşnükli bolýar. Elbetde, bu günki günde bu usullar hem düýpli özgerişlere sezewar bolup, olaryň ulanylan umumy nazaryýet nusgasy Wundtyň pikirinden tapawutlydyr, ýöne umuman şeýle usullaryň toplumynyň ulanylyp bilinjekdigini bellemelidir. Şeýle usullaryň häzirki zamanda ulanylyşynyň görnüşleriniň biri “medeniýetara” derňewler bolup, bu ýerde “medeniýetara” adalgasy aslynda deňeşdirme usullaryny göz önünde tutýar. Bu ýerde dürli “medeniýetleriň” deňeşdirmesi hökmünde däl-de, dürli sosial toparlaryň deňeşdirilmesi göz önünde tutulýar. Uly toparyň sosial psihologiýasy öwrenilende sosiologiýa adaty bolan usullar, şol sanda statistik seljeriş usullary-da ulanylyp

bilner. Şeýle usullaryň kömegi bilen amala aşyrylan derňewleriň netijesi hemme wagt sebäp-netije baglanyşyklary ýüze çykarman, köplenç birnäçe hyzmatlaýyn garaşlyklary beýan edip, bular bolsa ähmiýetli baglanyşyklary almaga mümkinçilik berýär. Ýokarda sosial psihologik derňewleriň görnüşleri hakynda aýdylanda baglanyşdyryjy derňew atlandyrylýan görnüş hem agzalypdy. Ol ikinji nobatda uly toparlaryň psihiki häsiýetnamalaryny öwrenilende oňalydyr. Sosial psihologiyada, bu usullardan başga-da, belli bir derejede belgiler ulgamynyň seljermesi bilen baglanyşykly uly toparlary öwrenmekde dil öwrenilende kabul edilen usullardan hem peýdalanylýar. Bu ýerde hem toplumlaýyn çemeleşmegi talap edýän obýektleriň seljermesinde duş gelyän meseleler ýüze çykýar.

Şonuň üçin uly toparlaryň psihiki häsiýetnamalaryny derňemek ugry sosial psihologiyanyň has “sosiologik” hasaplanýan bölümi bolansoň, köplenç bu bölüm sosial psihologiya goşulmaýar. Şol bir wagtyň özünde Günbataryň sosial psihologiyasynyň ösüşiniň häzirkä zaman tapgyrynda uly toparlaryň psihologik derňewiniň ünsden düşürilýändigini bellemelidir. Günbatar Ýewropanyň sosial-psihologik nazaryýetlerinde amerikan psihologiyasyna mahsus şeýle ünsden düşürilme güýçli tankyt edilýär. Bu ýerde öňe sürülýän esasy pikir uly toparlaryň seljermesi bolmasa, sosial psihologiyany sosial edýän esasy “sosial kontekst” elden giderilýändigini nygtamakdyr. Bu meseläni derňemekdäki kynçylyklar ony öwrenmäge gönükdirilen güýçleri köpeldip, ony ünsden düşürmek meýlini ýeňip geçmelidir.

Synplaryň psihologiyasynyň aýratynlyklary Uly sosial toparlaryň görkezilen dört görnüşiniň arasynda sosial-psihologik seljermäniň predmeti bolup durýanlarynyň biri synplardyr.

G.Lindseini we E.Aransonyň tđlimziligindđki sosial psihologiýanyň kup tomly gollanmasynda “synp” dűşünjesiniň amerikan we  ewropaly bilermenler  zin d rli manysynyň bardygy bellen d r.  ewropalylar  zin bu dűş nje has “hakyky”, synp hadysasy bilen birleřdirilip, adamyň syýasy degiřiligi bilen baglanyřdyryly r. Amerikan medeni eti   in “iř iler synpy”, “bur uazi a” we ř.m.  aly dűş njeleri ulanmaklyk  at bolup, onda “orta synp”, “ařaky synp” we be leki adalgalar has     nlidir. Munuň seb bi sosiologik taglymatlarda sosial gurluř “sosial synp” adalgasynyň ulanylma anlygy bilen baglanyřklydyr. Elbetde, bu  agda  synpyň psihologi asynyň gurluřyny   ze çykarmakda belli bir  yrabařgalygy d red d r.   ne her  agda da hem sosial psihologik seljerm niň esasy maksady toparlaryň psihologik h si etnamalary bilen onuň agzalarynyň    ni alyp baryř nusgalarynyň baglanyřygyny   ze  ykarmaklyga g n kdirilmelidir. Sosial psihologi a nukda nazaryndan synplaryň psihologi asyny der nemegiň    esasy ugruny   ze çykarmak mümkün. Bir njiden, taryhda bolan we h zirk  wagtda  ařa an d rli anyk synplaryň psihologik  yratynlyklaryny   ze  ykarmak. Iř iler synpynyň, da hanlaryň, intelligensi anyň we ř.m. psihologik keřbiniň h si etnamasyna degiřli k p derejede sosial psihologik d l-de, sosiologik h si etde bolan k p sanly iřler bardyr. Ikin jiden, belli bir d wr n d rli synplarynyň psihologik h si etnamalarynda  nsi jemlemelidir. Bu  erde d wr n  yratyn “ w řginini” d red  n d rli synplaryň psihologik h si etleriniň arabaglanyřgy seljeril  r. Meselem, F.Engels    döwründe irki bur uaz rewol usi alary e  amynyň   boluřlylygy, olarda d rli sosial toparlaryň  yratyn p him-du gusynyň bolandygyny bell pdir.

Galyberse-de,     njiden, synpy psihologi anyň we synpyň   ry-  ry agzalarynyň psihologi asynyň utgařmagy: bu toparyň psihologi asynyň o a g r  n indiwidi n psihologi asy bilen utgařmagynyň takyk g m ři h km nde   ze  yk r. Bařgaça

aýdylanda, bu ýagdaýda synpy psihologiýanyň haýsy döredijiler arkaly synpyň agzalarynyň psihologiýasyna ornaşýandygy anyklanylýar.

Seljerişiň haýsy usuly saýlanyp alnanda hem ähli ýagdaýlarda jemgyýetçilik psihologiýasynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gurluşyndaky orny kesgitlenende getirilen umumy esaslara daýanylmalydyr. Sosiologik we psihologik edebiýatda bu hadysanyň häsiýeti aýdylanda, ilkinji nobatda, “synpy psihologiýa” göz önünde tutulýardy. “Jemgyýetçilik psihologiýasynyň” mazmuny, ony düzüjiler hakyndaky mesele gozgalanda adaty synplaryň psihologiýasy häsiýetnamasy göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, synpy psihologiýa seljerilende ýene-de toparlaryň jemgyýetçilik psihologiýasynyň gurluşyna dolanyp, synpyň psihologiýasynda berlen her bir düzüjiniň özboluşlylygyna seretmeli bolýar. Şeýle düzüjileriň has ähmiýetlisi synpy islegler bolup, olar jemgyýetçilik psihologiýasynyň emosional ulgamyna degişlidir. Synpy ornuň her bir agza degişli maddy we ruhy baýlyklaryň möçberini we mazmunyny kesgitleýändigine üçin, bu orny islegleriň hem belli bir gurluşyny döredip, olaryň her biriniň psihologik ähmiýetini we agramyny kesgitleýär. Adamyň islegleri meselesi umumy psihologiýada has çuňňur öwrenilen bolsa-da, uly toparlaryň sosial psihologiýasyna degişlilikde olaryň derňewi başlangyç ýagdaýdadyr. Mysal üçin, tutuş topara mahsus bolan islegleriň döredýişiniň psihologik düzüjisi göwnejaý işlenen däl. Elbetde, indiwiň synpy ýagdaýynyň, belli bir derejede, onuň “işleriniň” iýerarhiýasyny döredýänligi, şonuň bilen baglanyşyklylykda onuň islegleriniň gurluşyny döredýänligi mälimdir. Ýöne bu umumy pikirýöretme şol bir synpyň dürli gatlaklarynyň hakyky durmuş ýagdaýy takyk seljerilende ýeterlik däl. Meselem, işçiler synpynyň zähmetiniň we durmuşynyň umumy şertleri onuň synpy psihologiýasyny we onuň düzüjisi hökmünde

islegleriniň gurluşyny kesgitleýär. Yöne näme üçin işçileriň işjeň bölegine jemgyýetçilik islegleriň bähbidini ileri tutup şahsy-maddy isleglere biperwaý garamaklyk mahsus? Belli bir şertleriň täsirinde islegleriň gurluşynyň üýtgeýşi nähili amala aşyrylýar? Bu sowala sosial psihologiýa jogap bermelidir.

Synpy psihologiýanyň emosional ulgamynyň möhüm düzüjisi **höweslerdir**. Höwesleriň tebigaty sosial psihologiýa garanda sosiologiýada has oňat derňelendir. Şol bir wagtyň özünde onuň birnäçe meseleleri sosial-psihologik seljermäni talap edýär. Synpy höwesleri iň takyk mazmuny-da şol bir synpyň jemgyýetiň şol bir görnüşinde amala aşyran gatnaşyklarynyň ähli ulgamy bilen döredilýär. Psihologik jähtden toparyň (ýagny, synpyň) derejesinde kemala getirilýän synpy höwesiň her bir aýratyn indiwidiň özüni alyp barşyny we işini nähili döredýändigini anyklamak möhümdir. Mundan başga-da, höwesler meselesinde sosial psihologiýa üçin ýene bir möhüm zat bar. Höwes bütün toparyň höwesi hökmünde kemala gelip, şol bir wagtyň özünde synpyň her bir agzasy diňe bir bu toparyň däl-de, birnäçe sosial toparyň agzasy bolup durýar: birinjiden, synpyň öz içinde hünär derejesi, meşgullanýan takyk ugry we ş.m. boýunça tapawutlanýan köp sanly toparçalar bar; ikinjiden, synpyň her bir wekili şol bir wagtyň özünde bilim beriş ulgamynda haýsydyr bir toparyň agzasy bolup (meselem, mekdepe de ýa-da ÝOM-de), ol ýerde başga synpyň agzalary bilen gös-göni özara täsirde bolýar. Dürli höwesleriň bir-biri bilen utgaşmagy ýüze çykyp, olaryň her biri indiwidleriň ähmiýetli sosial topara degişliligi bilen döredilendir. Höwesleriň bu ulgamynda haçan durnukly höwesleriň we tersine, haýsy şertlerde düýpli bolmadyk höwesleriň aýgytlaýjy orun oýnap başlaýandygyny anyklamagyň aýgytlaýjy ähmiýeti bardyr. Meseläniň ikinji bir tarapy islendik synpyň durmuşynda synpy höwesleriň ähliadamzat höwesleri bilen nähili utgaşýanlygyny ýüze çykarmakdyr. Bu ähli synpa we oňa girýän şahsyýete

ähmiýetlidir: bu ähmiýet häzirki zaman eýýamynda has-da ýokarydyr.

Isleglerden we höweslerden başga jemgyýetçilik psihologiýasyna **“sosial duýgular”**, ýagny, topara mahsus emosional ýagdaýlaryň häsiýetnamalary degişlidir. “Sosial duýgy” düşünjesi edebiyatda umumy ykrar edilen dälidir: belli bir derejede bu düşünje çekişmeli bolup, şol sebäpli ony toparyň emosional ulgamynyň belli bir ýagdaýyny kesgitlemek üçin ýa-da B.D.Paryginiň aýdyşy ýaly, onuň “psihologik keypini” aňlatmak üçin ulanmak bolar. Bu adalganyň, umumy psihologiýadaky degişli düşüňjeler bilen deňeşdirilende, göwnējaý dældigini aýdyňlaşýar. Umumy psihologiýadaky adamyň emosional häsiýetleriniň affektler, emosiýalar we duýgular ýaly görnüşlere bölünişi sosial psihologiýada rowaç dälidir: “sosial duýgular” adalgasy bilen emosional hadysalaryň umumy psihologiýadaky üçünji düzüjisi aňladylyp, şol bir wagtyň özünde bu kesgitlemä synpyň emosional alamatlarynyň beýleki görnüşleri hem girýär.

Duýgularyň aýratyn görnüşi hökmünde sosial duýgular hakynda gürrüň etmek hem çekişmelidir. Adamyň ähli duýgulary sosial häsiýetdedir. Şeýle bolsa hem, bu adalganyň şertli manyda ulanylmagy bilen ylalaşyp, “sosial” sözüni “duýgularyň” sosial topara, biziň ýagdaýymyzda synpa degişlidigini göz önünde tutup ulanmaly bolýarys. Adalganyň nätakyklygy meseläniň ähmiýetini peseltmän, diňe sosial psihologiýanyň şu günki ýagdaýynda bu ugry ylmy düşüňjeler esasynda derňemek däbiňiň ýoklugyny subut edýär. Şonuň üçin ol adalgalamany beýleki ugurlardan, meselem, ynsanperwer edebiyatyň däbinden, pelsepeden we taryhdan almaly bolýar: bu ugurlarda bolsa sosial “duýgularyň we emosiýalaryň” barlygy bireýýäm ýüze çykarylandyr.

Mysal üçin, işçiler synpynyň işjeň çykyşlar döwrüne bagyşlanan taryhy derňewlerde olara rewolýusion göteriliş bilen

ýokary göteriliş duygynyň mahsus bolandygy birnäçe gezek ýazylandyr: buržuaz rewolýusiýalary döwründe buržuaz synpy entek rewolýusion güýç hökmünde ýüze çykan döwründe bu synpyň içinde aýgytlaýjy “sosial duýgular”, döwtalaplylyk özüniň syýasy maksatnamasynyň göwnejaýdygyna ynamlylyk, taryhy üýtgeýişleri umytly kabul etmek ýaly häsiýetde bolupdyr. F.Engels öz döwründe irki gaýtadan dikeldiş döwrüniň buržuaziasyny nämede günäkärleseň-de filisterçilikde-sussupeslikde günäkärlemek bolmaýandygyny aýdypdyr: bu bolsa synpyň diňe bir akyl-pähiminiň däl-de, duýgusynyň hem häsiýetnamasy bolup durýar.

Birnäçe görnüşe bölmelerde synpyň psihologiýasynyň düzüjilerine ýokarda görkezilenler bilen belli bir baglanyşykda durýan başga häsiýetleri hem goşýarlar. Meslem, G.G.Diligenskide synpy psihologiýanyň dinamiki üýtgeýji düzüjisi isleglerden başga “sosial orunlaryň toplumyny” we olaryň aňlanylyşyny hem-de “şahsyýetiň sosial ugrukmasyny” öz gezeginde şahsyýetiň gymmatlyklar ugrukmasynyň ulgamynyň, onuň özüni alyp barşynyň kadalarynyň we iş-durmuşynyň maksatlaryny aňlamaklygyň üsti bilen düşündirilýär hem özünde jemleýär.¹ Bu düzüjilere has ünsli seredilende ýokarda teklip edilen düzüjileriň bu ýerde başga mazmunda gelyändigine göz ýetirmek bolýar. Sosial orunlaryň toplumy barada aýdylanda bolsa, olar ol ýa-da beýleki synpyň, şol bir wagtyň özünde olara girýän indiwidleriň obýektiv orny arkaly kesgittenýär. Muňa bir taraplaýyn düşünmeli däl: şeýle “teklip edilen” toplumyň içinde dürli görnüşler bolup, olar aýratyn agzanyň durmuşyndaky takyk ýagdaýlara bagly bolýar. Gürrüň işiň görnüş-i arkaly we bu işiň bolup geçýän ulgamy arkaly döredilýän has saldamly orunlar hakynda gidýär. Emma synpy

¹ Социальная психология. Под ред. Г.П.Предвечного. Ю.А.Шерковина, М., 1975, 123 стр.

psihologiýa orunlaryň bu toplumy däl-de, olaryň aňlanylyşy degişlidir.

Ýöne sosial orunlaryň toplumynyň aňlanylmagy munuň özi synpy höwesleriň başga dilde aňladylyşydyr: bu ýagdaý aýratyn hem synpy höwes düşüňjesine “şahsyýetiň sosial ugrukmasy” (gymmatlyklar ugrukmasy, iş-durmuşyň maksatlarynyň aňlanylyşy) ýaly many berlen halatda has aýdyň ýüze çykyar. Şonuň üçin synpy psihologiýanyň dinamiki düzüjisiniň seljerilişine dürli awtorlarda dürli çemeleşmeleriň barlygyna garamazdan mesele tutuşlygyna has aýdyňlaşýar.

Synpy psihologiýanyň has **durnukly** düzüjilerini aýdyňlaşdurmak barada gürrüň edilende meseläniň entek göwnejaý işlenilmedigini bellemeli bolýar. Hakykatdan-da, şeýle düzüjileriň biri “psihiki tip” bolup, ol işewür derejede uly toparlaryň beýleki bir görnüşi – millete degişlilikde has oňat işlenendir. Synplar barada aýdylanda bolsa, “psihiki tip” bu ýerde belli bir sosial häsiýetde ýüze çykyan psihologik sypat hökmünde beýan edilyär. Ýene-de taryh, filosofiýa, kulturologiýa ýaly dersleriň däbinden ol ýa-da beýleki synpa mahsus bolan sosial häsiýetiň sypatlary hakynda gyzykly maglumatlar almak bolýar: bu aýratyn hem taryhyň öwrümli eýýamlarynda has aýdyň ýüze çykyp, sosial-psihologik edebiyatda bu mesele örän çäkli orun tutýar. “Sosial häsiýet” adalgasynyň özi neofreydistik ugurda has giň berlip, E.Frommyň işlerinde çuňňur derňelendir.¹ Ýöne E.Frommyň pikiriçe, sosial häsiýetiň belli bir sosial toparyň, synpyň wekiline mahsus bolmagy hökman däl.

Bu düşünje adamyň öz-özünü kesekileşdirmeginiň dürli taryhy görnüşleri bilen baglanyşdyrylýar: irki kapitalizmiň adamsy – “toplaýjy sypatyň”, XX asyryň 20-nji ýyllarynyňka –

¹ Фромм Э. Психоанализ и этика. Человек для самого себя. Англ. перев. М., 1993.

“bazar gylygyň” jemgyäetiniň “ähliumumy kesekileşýän” görmüşine laýyk mahsus hasaplanýar.

Adatça sosial häsiýet şol bir synpyň wekillerine mahsus bolan işiň guramaçylygynyň durugşan görmüşleriniň toplumy hökmünde kesgitlenýär. Başgaça aýdylanda, sosial häsiýet dürli synplaryň wekilleriniň durugşan umumy hereket keşbinde ýüze çykyp, olaryň iş-durmuşynyň dürli ýagdaýlarynda gatnaşyp, bu synpyň wekillerini beýleki synpyň wekillerinden tapawutlandyryar. Bu kesgitleme gutarnykly bolman, onuň mundan beýläkki takykklanmagy, diňe bir täze maglumatlaryň alynmagynyň hasabyna däl-de, eýsem umuman häsiýet meselesiniň umumy nazaryýet (şol sanda umumy psihologik) jähtden işlenişine baglydyr. Entek bu meseläniň gozgaýan meselämize degişlilikde kanagatlanarly derňelmändigini sebäpli sosial häsiýetini kesgitlemesi beýan ediji äleňe mahsusdyr. Şol bir wagtyň özünde medeniýetiniň taryhy, raýatlyk taryhy, edebiýat synplaryň psihologik sypatynyň takyk ýüze çykyşlarynyň beýany hakyndaky köp mysallary özünde jemleýärler.

Dünýä edebiýatynyň in oňat eserlerinde edil şunuň ýaly buržuaziýa synpynyň wekilleriniň psihologik häsiýeti suratlandyrylandyr. Balzagyň eserlerinden başlap Drayzeriň we Gorkiýniň eserlerinde edebiýat “sosial psihologik işi” ýerine ýetiripdir; bu işler monografiki ýa-da “dogry gelen derňewler” diýlip atlandyrylýan derejeleriň mysalynda bolýar. Bu derňewleriň netijesiniň ylmy taglymat, ylmy-düşünjeleriň ulgamy görmüşinde däl-de, edebiýata mahsus bolan çeper keşpler görmüşinde bolmagy olaryň gymmatyny peseltmeýär. Meseläni derňemegi ylmy ülnä laýyk amala aşyrmak mümkinçiligi ýok wagtynda derňewiň başga ülnülerini agtarmak ýerliklidir.

Sosial häsiýetden başga hem psihiki häsiýet **endiklerde, adatlarda** hem-de synpyň ýa-da sosial toparyň **däplerinde** ýüze çykýar. Bu hadysalaryň hemmesi sosial toparyň agzalarynyň

özünü alyp barşynyň we işiniň dolandyryjylary bolup, toparýň psihologiýasyna düşünmekde olaryň ähmiýeti uludyr. Psihiki häsiýetiň hut şu düzüjisi hakynda aýdylanda bolsa, ol köp derejede uly toparlaryň başga bir görnüşinde – millete degişlilikde has giňişleýin öwrenilendir. Ýöne synpy psihologiýa üçin endikler we adatlar meselesi ähmiýetlidir. Olaryň toplumy däpleri hem özüne goşup, synpyň möhüm jemleýiji häsiýeti bolan **durmuş keşbiniň** häsiýetnamasydyr. Durmuş keşbini sosial-psihologik jähtden derňemegiň maksady synpyň obýektiw ýagdaýynyň çäginde bu synpyň wekilleriniň esasy köpçüliginiň gündelik durmuşyň durnukly ýagdaýlarynda esasy özüni alyp baryş keşbini kesgitlemekden we düşündirmekden ybaratdyr. Endikler we adatlar belli bir durmuş şertleriniň täsirinden döräp, ýöne soňabaka özüni alyp barşyň dolandyryjysy hökmünde berkleşýär. Endikleri we adatlary seljermek hususy sosial-psihologik mesele bolup durýar. Bu meseläniň derňew usullary hem adaty psihologik usullara golaýdyr. Bu ýerde syn etme usulyny ulanyp bolýar. Däpler barada aýdylanda bolsa, olaryň bir bölegi maddy medeniýetiň predmetlerinde ornaşýandygy sebäpli, olaryny öwrenmekde psihologiýada işiň önümlerini seljermek ady bilen belli usullar ulanylýar.

Endikler we adatlar öwrenilende, sosial psihologiýa ýene-de synplaryň sosiologik seljemesine ýüzlenmeli bolýar. Munuň sebäbi, sosial özüni alyp barşyň dolandyryjysy hökmünde endikler we adatlar dürli döwrüň dürli synplary üçin dürli-dürli bolýanlygy bilen düşündirilýär. Meselem, daýhanlaryň sosiologik seljermesi sosial psihologiýada endikler we adatlar öwrenilende hut şu synpyň häsiýetnamasyny ulanmaga mümkinçilik berýär. Hatda häzirkiki döwrüň jemgyýetlerinde, ilkinji nobatda daýhançylykda şol bir milli medeniýete mahsus bolan köp sanly adatlar saklanýar. Uly şäher özüniň şahalanan, aragatnaşyk ulgamlary mynasybetli dürli toparlaryň adatlarynyň, endikleriniň we däpleriniň garyşmagyna

ýardam edýär. Şonuň üçin bu ýerde demäwiň obýektini ýüze çykarmak kyndyr.

Her ýagdaýda synplaryň sosiologik seljermesine ýüzlenmek zerurlygy, galyberse-de, endikleriň we adatlaryň özüni alyp barşyň sosial-psihologik dolandyryjysy hökmündäki ähmiýetliligi köp derejede synpyň aňyýetiniň derejesine bagly bolýar. Bu seljermede jemgyýetçilik psihologiýasy bilen aňyýetiň özara täsiri örän möhüm bolup, bu özara täsire düşünilmese, meseläniň düýpgöter nädogry çözülmegi mümkin.

Şeýlelikde, biz sosial psihologiýanyň jemgyýetiň dürli synplarynyň psihologik häsiýetnamalaryny öwrenmekdäki esasy ugurlaryny görkezdik. Sosial psihologiýanyň beýleki jemgyýetçilik ylymlary bilen bir hatarda uly sosial toparlary öwrenmekdäki umumy aladalara goşandy toparlaýyn psihologiýanyň görkezilen düzüjileriniň toparyň agzalarynyň köpçülikleýin hereketlerini we onuň aýry-aýry wekilleriniň hereketlerini dolandyrmakdaky ornuny görkezýän düşündiriş nusgasyny döretmekden ybaratdyr. Başgaça aýdylanda, esasy wezipe, bir tarapdan toparyň psihologiýasynyň “gurluş” usullaryny, ikinji tarapdan her bir indiwidiň sosial hakykaty “özleşdirmegini” üpjün edýän döredijilerini seljermekden ybaratdyr.

Jemgyýetçilik psihologiýasynyň we toparyň agzalarynyň indiwidual aňynyň utgaşmagy diýlip bellenen uly toparlaryň umumy meselesi synplaryň psihologiýasynyň seljerilişinde hem öz güýjüni saklaýar. Adamlar köpçüliginiň özleriniň psihologik aýratynlyklaryna garamazdan, durmuşyň ähmiýetli ýagdaýlarynda dürli düşüňjeleriň, höwesleriň, hatda hakykaty emosional bahalandyryşyň umumylygyny döredýän döredijä düşünmek bu ýerde hem ähmiýetli zatlaryň biri bolup durýar. Jemgyýetçilik psihologiýasynyň toparyň agzalarynyň indiwidual aýratynlyklaryny basmarlamaýanlygy hemmä mälimdir. Şol bir wagtyň özünde şol synpyň agzalary üçin özüni alyp barşyň dürli

nusgalarynyň “ýaýraňlygynyň” hem çäksiz dældigi gündelik syn etmeden mälimdir. Häzirki zaman jemgyýetinde işçiler synpynyň psihologik aýratynlyklaryny öwrenmek işçiniň şol bir wagtyň özünde düýpgöter başga-başga orunlarda bolup bilýändigini görkezdi (meselem, iş taşlaýyş wagtynda onuň işjeň ýolbaşçysy ýa-da tersine, ylalaşdyryjysy bolmak). Ýöne bu üýtgeýjilik özüni alyp barşyň üýtgeýjiligi hökmünde belli bir çäkde bolýar: işçiniň şertlerindäki özüni alyp barşy bu şertler bilen “döredilişinde” çäkli bolýar. Ol, mysal üçin, iş taşlaýyş wagtynda birža alyp-satarylgyňa başlap bilmeyär, ýagny, düýbünden başga synpa mahsus özüni alyp barşy nusgasyny ýüze çykaryp bilmeyär.

Islendik synpyň agzasy köp sanly we dürli kiçi topara – öz maşgalasyna, işçiler toparyna, sport guramalaryna we ş.m. goşulýan hem bolsa, özüni alyp barşyň ähmiýetli döredijisi bu kiçi toparlar arkaly döredilmeyär. Eger sosial psihologik seljermäniň çäklerinde diňe kiçi toparyň derejesinde saklansa, onda gymmatlyklaryň mazmunyna we olaryň mümkingadar “toplumyna” düşünmek kyndyr.

Kiçi toparyň islendik meselesi uly toparyň kontekstinde düýbünden başgaça düşündirilip bilner: toparyň täsirine garşy durnuklylyk, sosial gönükdirilmeleriniň çalyşmaklygy, şahsyýetara gatnaşyklaryň iş bilen aralaşdyrylyş derejesi, dartgynly taraplaryň özüni alyp barşynyň baş ugry – bularyň hemmesine kiçi toparlaryň derejesinde “ahyryna çenli” düşünüp bolmaz. Çünki seljerişin bu etapynda toparda haýsy sosial gönükdirilişin çalt üýtgeýändigini, bu takyk ýagdaýda toparyň agzalarynyň toparyň täsirine durnuklylyk derejesiniň nähili boljakdygy, dartgynlygyň haýsy häsiýetinde toparyň agzalarynyň strategik ugry saýlap aljakdygy baradaky sowallara jogap berip bolanok. Bu meseleleri aýratyn şahsyýetiniň derejesinde seljermek hem şol sowallara jogap berip bilmeyär. Elbetde, ýagdaý goşulan şahsyýetleriň individual psihologik aýratynlyklarynyň adalgalarynda jogap berip bolar: emma ol ýa-da beýleki

individual psihologik aýratynlyklaryň ýüze çykyp ýa-da çykmazlygy hem ýagdaýyň häsiýetine, olaryň bu şahsyýet üçin ähmiýetlilik derejesine bagly bolýar. Bu ýagdaýlar uly sosial toparlaryň takyk görnüşine, synpa degişlilik bilen kesgitlenýän aýratyn durmuş şertleri ýagdaýlarydyr. Entek jemgyýetde synplar ýaşayarka sosial psihologiýa adamyň özüni alyp barşynyň we işiniň düşündiriş nusgalaryny gurnamakda bu hadysany inkär edip bilmez.

Etnik toparlaryň psihologik aýratynlyklary Uly toparlaryň taryhy prosesde ýene-de bir ähmiýetli görnüşidir. Etnik toparlaryň dürli etniki toparlarydyr.

Synplaryň psihologiýasyndan tapawutlylykda etniki toparlaryň, ilkinji nobatda, milletleriň psihologik aýratynlyklary has düýpli derňelendir. Sosial psihologiýa bilen etnografiýanyň birleşmeginde ylmyň ýörite şahasy **etnopsihologiýa** ýüze çykdy. Ýöne etnopsihologiýanyň içinde milletleriň psihologiýasynyň has ýokary derejede derňelmegi etniki toparlaryň arasynda has üns berilýäniniň diňe millet bolmagyna getirýär. Hakykatda bolsa, adamlaryň etniki birligi hökmünde millet taryhy ösüşiniň giçki döwürlerinde ýüze çykýar. Millet häzirki zaman jemgyýetiniň in bir giňden ýaýran etniki birligi bolsa-da, ondan başga jemgyýetde halkyýet, milli topar we ş.m. birlikler bardyr. Şonuň üçin ähli etnopsihologiýany diňe milletleriň psihologiýasyny öwrenmäge syrykdymak nädogrudyr. Ýokarda görkezilen milletler psihologiýasyna bolan birtaraplaýyn ünsülik sosial psihologiýanyň bu bölümünde ulanylýan adalgalaryň bulaşyklygyna getirdi: etniki toparlaryň psihologik düzüjileri häsiýetlendirilende “etniki häsiýete derek, “milli häsiýet”, “etniki psihologiýa” derek “milli psihologiýa”, “milli duýgular”, “milli öz-özüni aňlaýyş” diýilýär. Hakykatda bolsa, bu hadysalaryň hemmesi etniki topardaky adamlaryň jemgyýetçilik psihologiýasynyň bölekleyin atlary bolup durýar.

Etniki toparlaryň psihologiýasyny derňemegiň däbi sosial psihologiýada W.Wundtyň “Halklaryň psihologiýasy” baradaky işlerine baryp direýär: bu işlerde “halk” etniki birlik hökmünde düşündirilýär. Etniki toparlaryň psihologiýasyny derňemegiň usuly hökmünde rowaýatlary, adatlary we dili ulanmak pikiri Wundta degişlidir. Munuň sebäbi soňky agzalan hadysalaryň etniki toparlaryň gurluşyny düzyňligi bilen düşündirilýär. Wundtyň işlerinden soň Günbataryň psihologiýasynda bu meseläni öwrenmekde birnäçe täze çemeleşmeler döräp, olaryň iň esasy – neofreýdistik medeni antropologiýanyň çäginde ösdürilen çemeleşmedir.

Sosial psihologiýanyň ýene-de bir ugrunda etniki psihologiýanyň meseleleri milletler baradaky taglymat jähtinden derňelýär. Indiwidiň milli (etniki) degişliligi sosial psihologiýa üçin möhüm şertleriň biridir: munuň sebäbi etniki degişliligiň şahsyýetiň kemala gelyän kiçi-gurşawynyň kesgitli häsiýetnamasyny özünde jemleýändigini bilen düşündirilýär. Etniki özboluşlylyk belli bir derejede her bir halkyň taryhy tejribesinde jemlenip, bu tejribäni özleşdirmek bolsa, indiwidiň sosial tejribäni özleşdirmek prosesiniň mazmunyny düzyär. Adamyň daşky gurşawynyň iň ýakyny bolan maşgalanyň we mekdebiň üsti bilen, şahsyýet özüniň ösüşinde milli medeniýetiň, adatlaryň, döpleriniň özboluşlylygyna goşulýar, ony özüne sındirýär. Etniki degişliligi, ilkinji nobatda milli degişliligi anlamaklygyň usuly şol bir etniki ýaşayş şertlerine, agalyk edýän aňyýete baglydyr. Emma adaty aňyň derejesinde, jemgyýetçilik psihologiýasynda hem şol etniki topara degişli birnäçe häsiýetnamalary ýüze çykarmak mümkin. Etniki toparyň psihologiýasynyň gurluşy islendik uly toparyň jemgyýetçilik psihologiýasynyň gurluşyna mahsus bolan şol bir düzüjileri özünde jemleýär. Ýöne, edil synplaryň psihologiýasynyň bolşy ýaly, jemgyýetçilik psihologiýasynyň aýry-äýry düzüjileri diňe uly toparlaryň aýry-äýrylaryna häsiýetli bolup, olaryň her bir

elementi özboluşly mazmun bilen doldurulýar. Bularyň hemmesi etniki toparlara hem mahsusdyr.

Öňe sürülýän meseleleriň has işlenen ugry milletleriň psihologik aýratynlygyna degişlilikde amala aşyrylandygy üçin, etniki toparyň jemgyýetçilik psihologiýasynyň düzüjileriniň gurluşy edil milletleriň psihologiýasynyň düzüjileriniň gurluşy ýaly ýazylýar. Milletleriň sosiologik kesgitlemesinde olaryň möhüm düzüjileriniň biri hökmünde “medeniýetiň umumylygynda ýüze çykyan psihologik sypatynyň umumylygy” görkezilýär. Ýagny, uly toparlaryň jemgyýetçilik psihologiýasynyň has durnukly häsiýetler bilen baglanyşykly möhüm düzüjisi göz önünde tutulýar. Edil synplaryň seljermesindeki ýaly “milletiň psihologik sypaty” işewür kesgitlemä kynlyk bilen tabyn bolýan häsiýetleriň biridir. Şonuň üçin etnopsihologiýada bu düşüňjäniň tejribe derňewlerde oňaýly bolan mynasybetini tapmaga birnäçe synanyşyklar edildi. “Milletiň psihologik sypaty” adalgasynyň manydaşy hökmünde “milli gylyk”, “milli öz-özüni aňlaýyş”, ýa-da ýöne “milli psihologiýa” düşüňjesi ulanylýar.

Etnografik edebiýatda häzirki döwürde bu tekliپ edilýän kesgitlemeler ulgamyny kadalaşdyryp, etniki toparlaryň psihologiýasynyň in bolmanda beýan ediş derejede seljermäge mümkinçilik berýän “ülňi” döretmäge düýpli synanyşyklar bar. Şeýle synanyşyk Ýu.Бромлейiň işlerinde бар. Uly toparlaryň sosial psihologiýasyndaky däbe görä etniki umumylyklaryň psihologiýasynda iki tarap tapawutlandyrylýar: 1) has durnukly bölek-psihiki sypat (bu bölege milli ýa-da etniki gylyk, temperament hem-de däpler we adatlar girýär); 2) emosional ulgam – muňa milli ýa-da etniki duýgular girýär.¹ Görmüşi ýaly, “milli gylyk” synpyň psihologik sypatynyň düzüjisi bolup durýan “sosial gylygyň” özboluşly mynasybetidir. Şonuň üçin

¹ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973.

synplaryň psihologiýasynda ýüze çykýan kynçylyklar bu ýerde hem häsiýetlidir. Esasy kynçylyk umumy psihologiýada gylyk meselesiniň gowşak işlenendigi bilen baglanyşyklydyr: hut şunuň özi milli gylygyň mazmunyny kesgitlemekde köp gapma-garşylyklaryň we çekişmeleriň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Şol bir wagtyň özünde takyk derňewlerde aýry-aýry milli toparlaryň milli gylygyny kesgitlemekde gaýduwsyzlyk, zähmetsöýerlik, çydamlylyk we ş.m. ýüze çykýar.

Şeýle çekişmeleriň biri, bize öňden tanyş bolan, milli gylygyň we milli toparyň takyk wekiliniň gylygynyň utgaşmasy dogrusyndaky meseledir. Başga bir mesele “Gylygyň haýsydyr bir sypatlary belli bir milli topara ýeke-täk mahsus, beýleki milli toparlarda bolsa ýok bolup bilermi?” diýen sowalyň töwereginde döreýär.

Toparyň psihiki sypaty oňa girýän şahsyýetleriň “sypatlarynyň” jemine syrykdyrylmaýar diýen umumy usulyýet düzgüninden ugur alyp, milli gylyga psihiki sypatyň düzüjisi hökmünde diňe belli bir umumy sypatlaryň toplumynda seredilip bilner. Milli gylygyň aýry-aýry adamlarda däl-de, adamlaryň toparynda has aýdyň ýüze çykýandygy birnäçe derňewlerde görkezildi.

Milli gylygyň şeýle umumy, durnukly häsiýetleri ýüze çykarylanda olar: birinjiden, hakyky jemgyýetde islendik toparda milli we sosial häsiýetnamalar bir-biri bilen utgaşýar. Meselem, synpy jemgyýetlerde her bir synpyň içinde milli we sosial gylyklaryň özboluşly utgaşmasyny görmek bolýar. Ikinjiden, milli gylygyň dürli toparlarda ýüze çykarylan islendik häsiýetini belli bir millete diňe ýeke-täk şoňa mahsus hökmünde baglanyşdyrmak bolmaz: olaryň her biri hakykatda, umumy adamzat häsiýetlidir. Haýsydyr bir halka zähmetsöýerlik, beýlekisine sözleýişe ukyplylyk mahsus diýmek bolmaz. Şonuň üçin ol ýa-da beýleki gylyk-häsiýetleriň mahsuslygy hakynda gürrüň etmeli däl-de, ol ýa-da beýleki häsiýetiň ýüze çykyş

derejesi, olaryň ýüze çykyşynyň özboluşlylygy hakynda aýtmak maksadalaýykdyr. Edebiýatda, mysal üçin, inlis wäsiliginiň özboluşlylygy (ýöne wäsilik duýgusy diňe inislere mahsus däl), italýanlaryň şowhunlylygy (ýöne ispanlaryň şowhunlylygy hem hiç kimden kem däl) we ş.m. hakynda aýdýarlar.

Milli gylygyň esasy ýüze çykýan ulgamy işiň dürli görnüşleri bolup, şonuň üçin milli gylygyň derňewini işiň önümlerini öwrenmegiň kömegi bilen amala aşyrmak mümkin; adatlary we döpleri öwrenmek bilen bir hatarda bu ýerde **halkyň sungatyny** we **dilini** seljermek aýratyn orna eýedir. Milli gylygyň häsiýetleriniň sosiallaşmak prosesinde indiwide, esasan, diliň üsti bilen geçirilýändigine üçin dili seljermek uly ähmiýete eýedir. Sosial gurşawyň üýtgeýändigine garamazdan, milli gylygyň häsiýetleriniň durnuklylygy tejribäniň nesillere geçirilmegi bilen üpjün edilýän belli bir durgunlygyň, dowamatyň ýüze çykýanlygy bilen düşündirilýär.

Synpyň jemgyýetçilik psihologiýasyndan tapawutlylykda etniki toparlarda kähalatlarda psihologik sypatlaryň **temperament** we **ukyp** ýaly düzüjileri hem ýüze çykarylýar. Ýöne bu mesele entek sosial psihologiýada doly çözülen däl; alymlaryň birnäçesi dürli etniki toparlar üçin umumy temperamentniň we ukyplaryň özboluşlylygy meselesini goýmagy dogry hasap etmeýärler. Munuň sebäbi milletler meselesini derňemekde ýüze çykýan dürli nazaryýet ýagdaýlary bilen düşündirilýär. Milletleriň ukyplary baradaky mesele millet we jynsparažlygyň dürli görnüşleri bilen döredilýän köp sanly syýasy toslamalar bilen utgaşýar. Şonuň üçin meseläni sosial psihologiýanyň derejesinde derňemek aýratyn salyhatlylygy, meseläniň hut ylmy tarapdan çözüljekdigine kepilligi talap edýär. Temperament barada aýdylanda bolsa, onuň dürli etniki toparlara degişlilikde öwrenilişi bu meseläniň umumy psihologiýada öwreniliş derejesine bagly bolýar. Temperamente

milletiň psihologik sypatynyň özboluşlygynyň ýüze çykyşy hökmünde seredýän alymlar temperamentiniň belli bir görnüşini bir millete ýöňkemek däl-de, milliätiň psihologiýasynda temperamentiniň etniki toparda agdyklyk edýän görnüşleriniň özboluşly utgaşmasyny ýüze çykarmagyň zerurlygyny belleýärler. Ukyplar dogrusyndaky mesele mundan hem ýiti bolup, olaryň derejesini kesgitlemekde Günbatar psihologiýasynyň däbinde döran testleriň ulanylýandygy üçin mesele has hem çylşyrymlaşýar. Köp awtorlaryň adalatly belleýişi ýaly, islendik test hiç wagt öz mazmuny boýunça dürli medeniýetiň özboluşlylygyny göz önünde tutup bilmez. Bu ýerde testiň şol bir medeniýetiň özboluşly şertlerine uýgunlaşdyrylmagy sebäpli test synaglaryň netijesiniň peselmek ähtimallygy döreýär. Bu ýagdaý hem milletçilik toslamalarynyň döremegine esas berýär. ÝUNESKO-nyň ýörite resminamasynda bu barada şeýle ýazylandyr: Antropolog adamlary näçe häsiýetnama boýunça bölüşdirse-de, ol hiç wagt onuň görnüşlerine akyl häsiýetlerini goşmaýar. Akyl ukyplarynyň testleriniň öz-özünden nämäniň tebigy ukyplaryň hasabyna, nämäniň gurşawyň, okatmagyň we terbiýäniň hasabyna döreýändigini aýyl-saýyl edip bilmeýändigini häzirki döwürde hemmeler tarapyndan ykrar edilendir. Gurşawyň täsirinde döreýän tapawutlyklaryň ýeňlip geçilen ýerinde ähli adamzat toparlarynyň akyl sypatlarynyň meňzeşligini testler görkezdi. Medeni şertleriň adamyň öz ukyplaryny amala aşyrmaga deň mümkünçilik döredýän ýerinde islendik etniki toparyň agzalarynyň ortaça üstünligi belli bir derejede birmeňzeşdir. Bu ýagdaý etniki toparlaryň psihologik gorunyň ukyplar elementi dogrusyndaky meseläni galdyrmagyň şübhelidigine güwä geçýär.

Şeýle ähtibarlyk alymlarda etniki toparlaryň sosial-psihologik hadysalar bilen baglanyşykly beýleki aýratynlyklaryna degişlilikde hem bolmalydyr. Meselem, häzirki zaman sosial-psihologik edebiýatyndaky akyl ýetiriş çaprazlygy

kognitiw dissonansy derňemäge bagyşlanan işlerde medeni (ýagny, etniki) konteksti ünsden düşürýänligi aýgytly tankytlanýar: “dissonansa durnuklylyk” we “dissonansa duýgurlyk” düşünjeleri meselem, Günbatar we Gündogar medeniýetine degişlilikde dürli-dürli düşündirilmelidir. Adatça şeýle tapawut göz önünde tutulman, sosial-psihologik derňew islenilse, inslenilmese birtaraplaýyn material toplap, ol hem öz gezeginde dürli reaksiýa, ideologik doktrinalarda ulanylýar. Bu zatlar ýene-de bir gezek milletiň psihologiýasyny öwrenýän sosial psihologiýanyň örän uly jogapkärçiligini subut edýär. Bu ugur milletleriň deňligi hakyndaky syýasy mesele bilen ýakyn baglanyşykly, ideologik kontekste goşulan bolup, bu aspektleri sosial-psihologik seljermelerde ünsden düşürmek bolmaz. Bularyň üstesine milli häsiýetiň özboluşlylygyny derňemegi çylşyrymlaşdyrýan birnäçe hadysalar adaty aňyň derejesinde hem ýüze çykýar. Bu hadysalar, ön görkezilişi ýaly islendik sosial obýektleriň kabul edilişine mahsus, aýratyn hem beýleki etniki toparyň wekili kabul edilende ýüze çykýan stereotipleşdirme prosesi bilen döredilýär. **Etniki stereotipleriň** ýüze çykyşy etniki özüni aňlaýyşyň, özüniň belli bir etniki topara degişlilikini aňmagyň esasynda döreýär. Islendik topara mahsus bolan psihologik umumylyk, mälum bolşy ýaly, belli bir “biz” duýgynyň kemala gelşinde ýüze çykýar. Etniki toparlar üçin bu “biz” duýgy beýleki toparlardan tapawutlylykda öz hususy toparyň aýratynlyklaryny aňlamaklygy özünde jemleýär. Bu ýagdaýda beýleki toparyň keşbi köp halatda ýönekeýleşdirilýär. Etniki toparlaryň özara gatnaşyklarynyň täsirinde beýleki toparyň wekiline aýratyn sosial gönükdirilme (attidýut) (bu ýerde-etniki häsiýetdäki) döreýär. Şeýle gönükdirilmäniň kemala gelşinde beýleki topar bilen aragatnaşyk etmegiň önki tejribesi rol oýnaýar. Eger-de bu gatnaşyklar oňyn däl häsiýetli bolan bolsa, edil şeýle äheň oňyn däl gönükdirilmäniň täsirinde bu toparyň islendik wekiline

geçirilyär. Bu gönükdirilmä laýyklykda ýüze çykyan keşp **etniki stereotipi** döredýär. Bu ýerde toparyň agzasynyň elmydama beýleki etniki topary oňyn däl häsiýetde suratlandyrmagy hökman däl. Ýöne ol hemişe beýleki toparyň agzasynyň subýektiw kabul edilişini berýär. Etniki stereotip, köplenç, etniki gatnaşygyň çäkliliginiň netijesinde döreýär: beýleki etniki toparyň aýratyn agzasyna mahsus häsiýetler ähli topara ýaýradylýar. Şeýle esasyda döreýän stereotipler soňabaka etniki simpatyýanyň we antipatyýanyň (sulh almanyň we sulh almazlygyň) döremegine täsir edýär.

Şeýle täsir “bitarap” bolanda hem, islendik etniki stereotip beýleki etniki toparlaryň wekillerine etniki sypatlary, meselem, antropologik medeni kadalary we ş.m. ýöňkemekligi aňladýar. Başgaça aýdylanda, ol nätakyk häsiýetnamalaryň ýaýramagyna ýardam edip, galp aňyýet şertlerinde milletçiligiň we şowinizmiň dürli görnüşleriniň ýüze çykmagyna ýol açýar. Sonuň üçin, etniki stereotipleriň ýüze çykyşynyň sosial-psihologik döredijisi bilen onuň esasynda bilgeşleýin döredilýän syýasy edenetdilikler tapawutlandyrylmalydyr.

Öz etniki toparyň aýratynlyklaryny aňlamak beýleki toparlara garşy oňyn däl gatnaşygy özünde jemlemeyär. Ýöne beýle ýagdaý diňe bu tapawutlar ýüze çykarylýança dowam edýär. Ýöne şeýle **ýüze çykaryşdan** beýleki topara **baha bermeklige** geçmek örän ýeňildir: bahalandyryşda eýýäm beýleki toparyň keşbiniň üýtgedilmegi mümkindir. Psihologik jähtden beýle ýagdaýda **etnosentrizm** hadysasy – ähli durmuş hadysalaryna “öz” etniki toparyň ornundan seretmek meýli döreýär. Bu haçan-da adam öz toparyny hormatlap, oňa nusga hökmünde garaýan ýagdaýynda ýüze çykýar. “Etnosentrizmiň” manysy öz etniki toparyňa beýleki toparlary daşyna toplaýan merkez hökmünde garaýan köpçülikleýin aňlanylmayan düşüňjeleriň toplumyndan ybaratdyr. Bu düşüňjeler öz halkyňy beýleki halklara seredende has mahabatlandyryp, onuň

yönekeýleşdirilen takyk keşbini döredýän köpçülikleýin aňň psihologik hadysalarydyr. Şeýlelikde, etnosentrizm öz toparyň häsiýetlerini duýgudaşlykly kabul etmekdir. Onuň bolmagy hökmany ýagdaýda beýleki toparlara duşmançylykly garaýyşyň döremegi göz önünde tutmaýar; ýöne şeýle öwüşgin käbir şertlerde ýüze çykyp biler.

Etnosentrizmiň nähili häsiýete eýe boljakdygy jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň görnüşine, milli syýasatyň, aňyýetiň mazmunyna baglydyr. Etniki stereotipler belli bir sosial kontekstde döräp, olar haýsydyr bir durnukly ters pikir, ýagny, oňyn däl öwüşginli duýgy – emosional hadysa öwrülen mahalynda, milli barlyksyzlygyň guralyna öwrülip bilner. Etniki aragatnaşyk ýagdaýlarynda etniki stereotipleriň kemala gelşiniň döredijisini düşündirýän sosial-psihologik derňew şeýle hadysalar bilen göreşmeklige uly goşant goşup biler.

Sosial psihologiýanyň etniki toparlarda ýüze çykaryan möhüm psihologik häsiýetnamalarynyň biri hem toparlaryň arasyndaky psihologik tapawudyň çendanlygy – otnositelligidir. Bu aýratyn hem milli gylyga degişlidir. Munuň şeýledigini tassyklaýan birnäçe derňewler bar. Bir gezek amerikan alymlarynyň topary (Gellap adyndaky Institutda) dürli ýurtlaryň şäherleriniň Afrika, Helsinki, Iogannesburg, Kopengagen, Amsterdam, Deli, Nýu-Ýork, Oslo, Stokgolm, Toronto, Günbatar Berlin we Wena ýaşajylarynyň arasynda milletara derňewler geçirdi. Dürli milletleriň birnäçe obýektleri halaýyş ulgamlary: medeni derejesiniň ýokarylygy, iň gowy aşhana, iň owadan aýallar, milli guwanjyň ösüş derejesi öwrenildi. Derňewde aňň derejesi, beýleki milletler dogrusynda stereotipleriň ýaýraýyşy bellendi. Derňewiň netijesi şeýle boldy. Aşhana babatda ähli toparyň wekilleri öz milli aşhanasyny gowy görýändigini aýtdylar. Medeni derejäniň ýokarylygy barada dürli pikirler aýdyldy: iň ýokary derejäniň özündeligini grekler, gollandlar, induslar, amerikanlar, norwegler, şwedler, Günbatar

Berliniň ýaşajylary, awstriýalylar aýtdylar. Finler, daniýalylar, afrikalylar we kanadalylar bu sowala dürli hili jogap berdiler. Owadan zenanlar barada aýdylanda bolsa, Günbatar Berliniň ýaşajylary şwed aýallaryny, awstriýalylar – italiýan, daniýalylar – nemes aýallaryny belläp, galanlary bolsa in owadan zenanlar hökmünde öz halkynyň aýallaryny görkezdiler. “Haýsy halkda milli guwanç ýokary” diýen sowala jogaplaryň dürlüligi has gyzykly boldy. Bu duýgyny grekler, amerikalylar we induslar özünde bar hasaplap, finler bu babatda şwedleri, ähli galanlary bolsa inlisleri görkezdiler. Bu derňew çuňňur pikir jemleme hasaplanmasa-da onuň netijesi üns bererlikdir. Çünki, ol dürli milli toparlaryň asyl häsiýetnamalarynyň çäýeligine şaýatlyk edýär. Etniki stereotiplere hemişe güýçli etniki däl täsirler – sosial, taryhy, syýasy, medeniýetiň mazmuny bilen döredilen we ş.m. täsirler goşulýar.

Milli psihologiýanyň hadysalarynyň çylşyrymlylygy adamlaryň milli aýratynlyklarynyň **sebäbiniň** nämä esaslanýandygy dogrusyndaky sowaly uly jogapkärçilik bilen goýmagy talap edýär. Günbataryň jemgyýetçilik pikirleriniň taryhynda bu tapawutlyklaryň sebäpleriniň birnäçesi öňe sürüldi: “halkyň ruhy” taglymatynda ol öňden berlen aýratynlyk hökmünde düşündirildi: jemgyýetçilik prosesini biologiki jähtden düşündirýän taglymatlarda bu tapawutlyklara millete mahsus bolan, nesil arkaly döredilýän häsiýet hökmünde seredilýär: bu aýratynlyklaryň köpüsini adamlaryň antropologik, fiziki häsiýetlerinden, ýaşajyň geografiki şertlerinden we ş.m. getirip çykarmakçy bolýarlar. Syýasy pähimler bilen goldanylyan bu taglymatlaryň hakykata laýyk däldegi alymlary taryhy dörän ykdysady, sosial ýaşajyş we medeni şertlere ýüzlenmäge mejbur etdi. Emma bu ugurda hem agtaryşlar hemişe netijeli dälidir. Muny iki mysalda görkezmek bolar.

Ylmyň özbaşdak pudagyna öwrülen etnopsihologiýa Günbatarda adamlaryň etniki degişiligi boýunça döredilen

psihologik keşbiniň we özüni alyp barşynyň aýratynlyklary dogrusynda uly we gyzykly maglumat toplady. Emma derňewiň irki tapgyrlarynda etniki taýdan bir topary beýlekiden tapawutlandyrmakda derňewiň obýekti hökmünde näçe kiçi umumylyk alynsa, şonça-da bu tapawutlaryň aýdyň bolýandygy anyklandy. Şeýle maglumat, öwrenilýän tire-taýpa näçe derejede üznälikde ýaşayan bolsa, şonça-da derňewe “oňaly” boldy. Sonuň üçin adaty etnopsihologiyada derňewler köplenç Ýuwaş we Atlantik ummanlarynyň adalarynda ýaşayan taýpalaryň (Taiti, Gaiti we beýl.), mysallarynda geçirilendir. Bu derňewlerde etniki psihologiyanyň toparyň ýaşayyş şertlerine baglylygy ýüze çykarylan hem bolsa, bu şertleriň özi takyk ýagdaýda özboluşly häsiýetdir, ýagny toparyň synplara bölünişi ýokdur. Şeýle derňewleriň netijesini häzirki zaman uly milletlere geçirmek bolmaýar, çünki şeýle täze obýektlere geçende birnäçe goşmaça şertler ýüze çykyp, olary nazara almazlyk ýagdaýy düýbünden üýtgetmegi mümkin. Şeýle derňewleriň aýry-äýrylarynyň gymmatlygyna, ýokary hiline garamazdan, olar örän üznä ýagdaýda bolup, olaryň kömegi bilen düýpli meseleleri çözmek kyn bolýar.

Beýleki bir mysal neofreydizm mekdebine ugrukdyrylýan Günbatar medeni antropologiyasy bilen baglanyşyklydyr (Rut Benedikt, Abraham Kardiner, Rolf Likton, Margaret Mid). Bu akymyň çäginde “**özeni şahsyýet**” düşünjesi girizilip, ol her bir indiwiidiň ony şol bir etniki toparyň beýleki indiwidler bilen menzeş edýän sypatlaryny özünde jemleýär, “Özeni şahsyýeti” seljermek onuň sosiallaşma usullaryny, ýagny maşgalany, toparyň kabul eden kadalaryny, bu medeniýetde kabul edilen nyşanlary we ş.m. derňemegi göz önünde tutýar. Başgaça aýdylanda, derňew özeni şahsyýetiň kemala gelşini, adamlaryň etniki aýratynlyklaryny döredýän şertleri anyklamaga gönükdirilýär. Elbetde, bu seljeriş gelejegi bar ugur bolup, ýöne derňew ilki usulyýet we nazaryýet esaslaryň nädogrudyg

sebäpli ahyryna ýetirilmän galypdy: “şertler” hökmünde diňe medeni nyşanlar düşünlip, sosial-ykdysady gatnaşyklar ünsden düşürilýärdi. Bu zatlar bolmasa, adamlaryň arasyndaky etniki, aýdaly, psihologik tapawutlary ýüze çykarmak mümkin däldir. Meseläniň syýasy ýitiligi bu meselä aýratyn pähimlilik bilen çemeleşmegi talap edýär. Milletleriň deňligi düzgüni olaryň “birmeňzeşligini” aňlatmaýar. Şeýlelikde, milli aýratynlyklary, şol sanda psihologik sypatyň tapawudyny ýüze çykarmak wajyp mesele bolup galýar. Bu aýratynlyklar çişirilmän, olara sosial-ykdysady şertlere tabynlykda seredilmelidir: meselem, milli gylygyň häsiýetlerine belli bir taryhy şertleriň önümi, birnäçe nesliň dowamynda degişli sypatlaryň berkleşmegi hökmünde seredilmelidir. Bu häsiýetler özüniň durnuklylygyna garamazdan, taryhy şertlerde üýtgäp bilýärler. Şonuň üçin milli psihologiýa taryhy hadysa hökmünde ýüze çykýar. Alymlaryň belleýişleri ýaly, etniki stereotip diňe dürli adam toparlarynyň ýaşayş şertleriniň we zähmetiniň şu pursatdaky dünýä möçberinde bölünüşindäki tapawut bilen döredilýän iş-ýaşayşynyň hakyky özboluşlylygyny aýrybaşylaşdyrýar. Etniki stereotipiň mundan beýläkki galp pikir-garaýşa öwrüliş “döredijisi”, soňra bolsa, bu galp pikir-garaýşy galp aňyýet we syýasy nazaryýetlerde berkitmek-sosial psihologik mesele däldir. Şonuň üçin derňewiň obýektiniň çylşyrymlylygy oňa toplumlaýyn çemeleşmegi, dürli ylmy ugurlaryň – sosial psihologiýanyň, sosiologiýanyň, etnografiýanyň we ş.m. tagallalaryny birleşdirmegi talap edýär. Şeýle çemeleşme esasynda geçirilen ylmy derňewleriň oňyn mysallarynyň biri hökmünde öz ildeşimiz sosiolog alym Ö.B.Muhammetberdiýewiň türkmenleriň milli öz-özünü aňlaýşyna bagyşlanylan uly göwrümlü işini görkezmek mümkin¹.

Bu meseläniň sosial psihologiýa üçin aýratyn ähmiýeti köpmilletli döwletde milli syýasatyň halklaryň milli

¹ Мухамметбердиев О.Б. Национальное самосознание: социально-психологический анализ. М., 1992.

medeniýetiniň gullap ösmegini, hakyky milletara hormaty terbiýelemek wezipesiniň esasy wezipe bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Milli öz-özünü aňlaýyşyň kemala gelşiniň sosial psihologik döredijisini ýüze çykarmak, şol bir wagtyň özünde milletara dünýägaraýşy kemala getirmek möhüm durmuşy wezipedir. Hakyky sosial şertlerden üzňe synplaryň psihologik sypatyny derňap bolmaýşy ýaly, bu şertlerden üzňelikde milli psihologiýany öwrenmek mümkin däl.

Uly sosial toparlaryň psihologik häsiýetnamalaryny seljermek, sosial psihologiýa üçin möhüm sowaly döredýär: jemgyýetçilik psihologiýasynyň düzüjileri nähili ýol bilen topara girýän aýratyn adamyň psihikasy bilen “özara täsirleşýär?”. Toparyň sosial tejribesiniň (onuň psihologiýasynyň düzüjilerinde şöhlelenýän) indiwide nähili “ýetirilýändigini” kiçi toparlaryň seljerilişinden üzňelikde anyklanyp bilinmez. Sosial synpyň, milletiň, hünär toparyň çäklerinde adamlar köp sanly kiçi toparlara goşulýarlar. Şahsyýetiň we jemgyýetiň özara täsiri meselesiniň indiki logiki dowamy – kiçi toparlaryň psihologik tarapyny seljermekdir.

8-nji bab. Tötänleýin toparlar we köpçülikleýin hereketler

Tötänleýin toparlaryň umumy häsiýetnamasy we görnüşleri Uly sosial toparlaryň umumy görnüşlere bölünüşinde-de olaryň aýratyn görnüşiniň bardygy, sözünüň takyk manysynda “topar” diýip atlandyrmaga laýyk däl diýip bellenipdi. Bu dürli höwesli, emma şeýle bolsa-da belli bir sebäp boýunça bir ýere toplanan haýsydyr bir bilelikdäki hereketleri ýüze çykarýan adamlaryň gysga wagtlaýyn birleşmesidir. Şeýle wagtlaýyn birleşmeleriň agzalary uly guramaçylykly toparlaryň: synplar, milletler, hünär toparlary, ýaş toparlary we ş.m. wekilleridir. Şeýle “topar” belli

bir derejede kimdir biri tarapyndan guralyp bilner, yöne ol, köplenç, tötänleýin döräp, öz maksatlaryny aýdyň aňlamaýar. Ýöne şeýle bolsa-da ol örän işjeň bolup biler. Şeýle birleşmäni “bilelikdäki işiň alyp baryjysy” diýip atlandyrmak bolmaz. Şol bir wagtda oňa kembaha garamak hem bolmaz. Häzirki zaman jemgyýetlerinde syýasy we sosial çözgütler köp derejede şeýle toparlara baglydyr. Sosial psihologik edebiýatda tötänleýin toparlaryň ýygyny, üýsmelen, köpçülik ýaly görnüşleri tapawutlandyrylýar. Başda belenilişi ýaly, sosial psihologiýanyň taryhy belli bir derejede hut şeýle toparlaryň seljerilişinden “başlanylady” (Lebon, Tard we beýl.). XX asyryň sosial psihologiýasynda şeýle toparlaryň psihologik häsiýetnamalary toparlaýyn özüni alyp barşyň görnüşi hökmünde beýan edilýär.

Tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň häsiýetnamasyna geçmezden ozal olaryň kemala gelşiniň möhüm bir şerti dogrusynda aýtmalydyrys. Şeýle şert **jemgyýetçilik pikiridir**. Islendik jemgyýetde uly guramaçylykly toparlaryň aňyýetleri, ynançlary, sosial düşüňjeleri bir-birinden üzňe ýagdaýda däl-de, özboluşly bitewiligi emele getirýär. Ony jemgyýetiň köpçülikleýin aňy häsiýetde kesgitlemek bolar. Bu köpçülikleýin aňyň aňladyjysy bolsa jemgyýetçilik pikiridir. Ol jemgyýetçilik durmuşynyň aýry-aýry wakalary, hadysalary dogrusynda döräp, örän çalt we çeyä, täze, gysga, wagtlaýyn ýagdaýlaryň täsirinde bu hadysalaryň bahalandyrylyşyny üýtgedip bilýär. Jemgyýetçilik pikirini derňemek jemgyýetiň ýagdaýyna düşüňmegiň açarydyr. Gynansak-da, sosial psihologiýada şeýle derňewler örän çakli bolup, ol köplenç sosiologiýada öwrenilýär.¹ Şol bir wagtyň özünde tötänleýin toparlaryň kemala gelşiniň önüsrasy bolup durýan jemgyýetçilik pikirini öwrenmek sosial psihologiýa üçin örän möhümdir. Jemgyýetçilik pikirini güýçlenmesi, oňa duýgy emosional bahalandyryşyň goşulmagy, onuň ýüze çykyşynyň

¹ Грушин Б.Л. Мнение о мире и мир мнений. М., 1967

gös-göni häsiýeti we beýlekiler tötänleýin toparlaryň we onuň köpçülikleýin hereketiniň döremegine itergi bolup bilýär. Ony tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň kemala gelşinde has takyk yzarlamak bolýar.

Ýygynydy köçede dürli wakalaryň sebäbinde döräp bilýär: ýol-ulag hadysalary, düzgün bozýany saklamak, häkimiýetiň wekiliniň hereketinden nägile bolmak ýa-da ýöne bir geçip barýan ötegçiniň adaty däl özüni alyp barşy we ş.m. Onuň dowamlylygy wakanyň ähmiýeti bilen kesgittlenýär: tötänden ýygynanlaryň wakanyň gyzygy gaçan badyna dargamagy mümkin. Başga bir ýagdaýda, aýratyn-da haýsydyr bir hadysadan nägile bolnanda (ulagyň wagtynda gelmezligi, amanat kassada puluň hemmelere ýetmän galmagy) ýygynyndynyň kem-kemden joşup, haýsydyr bir edara tarap aýgytly hereketlere geçmegi mümkindir. Onuň duýgy howalasy has ýokarlanyp, gatnaşyjylaryň opurylyşykly özüni alyp barşyny döredip, ýygynydyda, eger başarjaň ugrukdyryjy adam tapylsa, guramaçylyk alamatlary döräp bilýär. Ýöne şeýle alamatlar döräýende hem ol durmuksyzdyr: ýygynydy dörän guramaçylygy ýeňillik bilen ýok edip bilýär. Tötänleýinlik, özakymlaýynlyk ýygynyndynyň esasy konteksti bolup, ony opurylyşykly ugrukma gönükdirýär.

Üşmeleş, adaty, aýyl-saýyl araçägi bolmadyk has durnukly gurluş görnüşinde kesgittlenýär. Üşmeleşniň ýygynydy ýaly pursatlaýyn hadysa bolmaklygy hökman däl. Ol haçan-da halkyň belli bir gatlagy akyly-başly haýsydyr bir sebäp boýunça toplananda, köp derejede has ýokary guramaçylykly bolup bilýär: manifestasiýalar, demonstrasiýalar, mitingler. Bu ýagdaýda guramaçylaryň orny has ýokarydyr: olar hereketiň başlanýan wagty gös-göni oňe saýlanman, guramaçylykly toparlaryň liderleri hökmünde önünden belli bolýar. Şonuň üçin, üşmeleşniň hereketiniň ahyrky maksatlary we özüni alyp barşy usuly has aýdyň we oýlanyşykly düzülen bolýar. Şol bir wagtyň

özünde edil ýygyny ýaly üýsmelen hem mazmun jähtden örän dürli-dürlüdür. Onda bir wagtda dürli höwesler çaknysyp, şoňa görä, onuň hereketleniş durnuksyz bolýar.

Köpçülik tötänleýin toparyň ýene-de bir görnüşi bolup, ýöne onuň tötänleýin düzüjisi ýygnyda seredeninde has pesdir. Köpçülik adamlaryň haýsydyr dabara boýunça bilelikde wagt geçirmek üçin gysga wagtlaryn toplanýan birleşmesidir (stadionyň münberinde, uly tomaşa zalynda, möhüm habary diňlemek üçin radionyň önünde jemlenmek we beýlekiler). Has laýyk binalarda, meselem, beýanyýet zallarynda köpçülik **auditoriýa** diýlip atlandyrylýar. Köpçülik hemişe haýsydyr bir umumy we kesgitli maksat boýunça jemlenip, ol dolandyrylýa has tabyndyr. Onda adamlar özleriniň saýlan tomaşa guramasyna kabul edilen kadalary has ýokary derejede berjaý edýärler. Ýöne köpçülik hem adamlaryň üýsmeleni bolup durýanlygy üçin onda köplügiň kanunlary hereket edýär. Bu ýerde haýsydyr bir ýagdaýyň täsirinde köpçülik dolandyrylmaýan gurluşa öwürülýär. Bu babatda uly stadionlarda janköýerleriň jylawlanmaýan howalalarynyň nähili gabahatlyklara getirýändigine näçe diýseň mysal bardyr.

Tötänleýin toparlaryň dürli görnüşleriniň umumy sypatlary bu toparlarda kommunikativ we interaktiv prosesleriň meňzeş serişdeleri dogrusynda gürrüň etmäge esas berýär. Bu toparlarda jemgyýetçilik pikiri başga çeşmelerden alnan maglumat arkaly doldurylýar. Bir tarapdan, bu köpçülikleýin maglumatyň resmi habar beriş serişdeleri bolup, ol köpçülikleýin özüni alyp baryş şertlerinde köplenç erkin we nädogry düşündirilýär. Başga bir tarapdan, bu toparlarda gep-gürrüň, gybat ýaly maglumat çeşmeleri hem ýörgünlidir. Bu maglumatlaryň ýaýraýşynyň we hereketlenişiniň öz kanunlary bolup, olar sosial psihologiýanyň ýörite öwreniş predmetini döredýär. Bu maglumat çeşmesi öňküleriň diňe bir üstüni ýetiriş serişdesi bolman, eýsem resmi wagyz işinden gelip gowuşýan maglumaty barlamak,

takyklamak serişdesi bolup hyzmat edýär¹. Pikirýöretmeleriniň şeýlelikde döreyän dürüşdesi üýşmeleňde ýa-da ýygynyda hereket edip başlap, hereketi ugrukdyryjy häsiýete eýe bolýar. Bu ýagdaýda maglumaty hususy düşündirmek zerurlygy aradan aýrylyp, hereketiň toparlaýyn ugrukdyrylmasy ýüze çykýar. Ähtibarlygyny barlamaga hiç bir isleg bolmaýan, “şu ýerde we häzir” häsiýetde alnan maglumata aýratyn ynanç täsiri döreyär. Hut şunuň özi aragatnaşygyň we özara täsiriň özboluşly görnüşini döredýär.

Şeýlelikde, şeýle ýagdaýlarda adamlaryň arasynda uzak wagtlaýyn ýüzbe-ýüzlügiň ýoklugy adamlaryň işi, durmuşy üçin aragatnaşygyň örän ähmiýetliligi dogrusyndaky sowaly aradan aýyrmaýar. Gynansak-da, sosial psihologiyanyň tejribe derňewlerini işjeň ýola goýmaga geçmegi, esasy höwesiniň kiçi toparlara süýşmegi bilen bu ylmyň taryhynyň uly kesiminde bu meseleleriň derňewine gyzyklanmanyň ýitirilmegine getirdi. Diňe soňky wagtlarda bu meseleler täzedan ünsi özüne çekip başlady.

Hakykatda bolsa, gürrüň meseläniň könelişenliginde däl-de, ylmyň ösüşiniň ýokary derejä göterilmegi bu köne meseleleriň täze derňew usullaryny talap edýänligindendir. Adamlaryň ýaşayşynyň şeýle özboluşly birleşmeleriniň bardygyny barada aýdylanda bolsa, ýygyny, üýşmeleň ýa-da auditoriýa ýaly köpçülikleýin tomaşa ediş ýaly birleşmeleriniň hakykatdygyny, olarda aragatnaşygyň we täsiriň özboluşly görnüşleriniň bardygyny şübhesizdir. Jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy, medeniýetiň we sungatyň köpçülikleýin özleşdiriliş görnüşleriniň, boş wagty geçirmekligiň köpçülikleýin usullarynyň, maglumatyň köpçülikleýin serişdeleriniň ösmegi aragatnaşygyň bu ulgamdaky hereketlenişini öwrenmäge has jogapkärçilikli çemeleşmegi talap edýär. Bu ulgamyň esasy

¹ Шерковин Ю.А. Стихийное влияние и внеколлективное поведение // Социальная психология. М., 1975. с. 286.

ayratynlygy – onda maglumatyň tötänleýin geçirilişi ýüze çykyar we şahsyýet aragatnaşykda özüniň bu ýagdaýa erkli gözegçiligini syzmaýan ýagdaýda hereket edýär. Munuň bilen baglanyşyklylykda täsir ediş hem bu ýerde bilelikdäki iş boýunça düzülen topardakydan özboluşly görnüşe eýe bolýar.

Sosial hereketler

Sosial hereketler uly sosial toparlaryň we köpçülikleýin özakymlaýyn özüni alyp barşyň psihologik häsiýetnamasynyň seljermesi bilen baglanyşykda seredilmeli sosial hadysalaryň aýratyn görnüşidir. Sosial hereketler öz önünde sosial barlygy özgertmek bilen baglanyşykly belli bir maksat goýýan adamlaryň guramaçylykly birligidir. Sosial hereketleriň dürli derejeleri bardyr: ol bir tarapdan çendenasa uly maksatlary bolan giňişleýin hereketler (parahatçylyk ugrunda, ýaragsyzlanmak, ýadro synaglaryna garşy, daşky gurşawy goramak dogrusyndaky göreş we ş.m.), ikinji tarapdan belli bir territoriýanyň ýa-da sosial toparyň kesiminde bolýan çäkli hereketler (Ummanlaryň hapalanmagynyň garşysyna, aýallaryň ýokary wezipelere çekilmekde deňhukuklylygy, gara adamlaryň kemsidilmegine garşy we ş.m.) hem-de özüniň hususy maksatlary bolan has çäkli sebitdäki hereketler (şäher häkimligine haýsydyr bir desgany gurdurmak üçin) bolup bilýär.

Nähili derejeligine garamazdan, sosial hereket birnäçe umumy sypatlary ýüze çykaryar. Ilkinji nobatda, ol belli bir jemgyýetçilik pikirine esaslanyp, bu pikir sosial hereketi taýýarlaýar; şol bir wagtda onuň özi hem hereketiň ösüşinde kemala gelyär we berkeyär. Ikinjiden, islendik sosial hereket haýsydyr bir ýagdaýy onuň derejesine baglylykda özgertmegi maksat edinyär: kähalatda tutuş jemgyýetde, kähalatda sebitde, kähalatda bolsa haýsydyr bir toparda. Üçünjiden, hereketiň guralyşynda onuň dürli derejede esaslandyrylan maksatnamasy kemala gelyär. Dördünjiden, hereket öz maksadyna ýetmek üçin

ulanyljak serişdeleriň ýerlikliligi (meselem, zor salmaklyga ýol berlip ýa-da berilmezligi) dogrusynda özüne hasabat berýär. Galyberse-de, başinjiden, sosial hereketler ol ýa-da beýleki derejede köpçülikleýin özüni alyp barşyň dürli ýüze çykmalarynda amala aşyrylýar (demonstrasiýalar, manifestasiýalar, mitingler, gurultaýlar we ş.m.)¹.

Sosial hereketler sosial psihologiýanyň ylym hökmünde predmetiniň çylşyrymlylygyny aýdyň görkezýär: indiwiidiň we toparyň özüni alyp barşynyň hereketlenýän giňişligindäki özen psihologik hadysalar bilen sosial şertleriň birligi ýaly mesele we ş.m. Islendik sosial hereketiň gözbaşy mesele ýagdaýy bolup, ol hereketiň ýüze çykmagyna itergi berýär. Ol şol bir wagtda ýekebara aňyň we toparyň aňynda şöhlelenýär: pikirleriň belli bir bitewiligi hut toparda gazanylyp, ol bolsa herekete geçirilýär. Bu ýerde toparyň mundan ozalky ösüşiniň dowamynda kemala gelen, durnukly düşüňjeler, şeýle-de, iň soňky maglumatyň esasynda kemala gelen (köplenç-doly däl we birtaraplaýyn) köpçülikleýin aňyň düzüjileri ähmiýetlidir. Hereketiň çagyryşlarynyň mazmunynyň we maksadynyň gaty çalt üýtgemegi şunuň bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýa üçin üç mesele iňňän ähmiýetlidir: herekete goşulmaklygy döredijiler, köplügiň we azlygyň pikirleriniň özara utgaşmasy, liderleriň häsiýetnamasy.

Herekete goşulmaklygy döredijileri gatnaşyjylaryň meýillerini seljermek arkaly düşündirilip bilner. Olar takyk sosial toparyň ýaşayş şertleri, onuň abraýy, haýsydyr bir hadysa, syýasy çözlüşe, kanunçylyga bolan durnukly höwesi bilen kesgittenýän düýpli meýiller hem-de mesele ýagdaýy, jemgyýetçilik hadysasy, täze syýasy hereket bilen döredilýän gysga wagtlaýyn meýiller görnüşde bolýar. Soňky meýiller köp derejede jemgyýetde ýa-da toparda bolup geçýän wakalara

¹ Штогла М. Социология социальных изменений. М., 1996.

duýgy-emosional islegler esasynda döreyär. Düýpli we gysga wagtlaýyn meýilleriň özara utgaşmasy hereketiň esaslandyrylanlygyny we “berkligini”, maksadyň üstünlikli ýerine ýetirilmekliginiň çaklanylyşyny kesgitleýär.

Hereketiň tarapdarlaryny oňa çekmek dürli ýollar arkaly amala aşyrylýar: çäkli hereketlerde ol gös-göni köçede, haýsydyr bir ýagdaý dogrusynda adamlaryň gollaryny toplamak görnüşinde bolup biler. Hereketiň has ýokary derejesinde oňa adamlary çekmek ol barada döwtalaplygyň dörän toparlarynda amala aşyrylýar. Meselem, raýatlaryň hukuklary dogrusyndaky hereketiň guramaçylary bikanun azatlykdan mahrum edilen, yzarlanan adamlar bolup biler; “Dünýä lukmanlary ýadro urşunyň önüni almak ugrunda” hereketini guraýanlar bu ugruň hünär toparlary we ş.m. Her bir gatnaşygy döwtalap toparyň çagyryşyna goşulyp ýa-da goşulmazlygy ýekebara çözyär. Bu ýagdaýda ol toparyň höwesiniň özüniňki bilen gabat gelýänligini, töwekgelçiligiň derejesini, eger-de hereket şowsuzlyga uçraysa, çekjek ýitgisini göz önünde tutýar. Häzirki zaman sosiologik edebiýatynda indiwiidiň sosial herekete goşulmagynyň sebäbini düşündirýän iki taglymat teklipl edilendir.

Otnositel gabawlyk taglymatynyň düşündirişine görä, adamda haýsydyr bir maksada ýetmek dogrusyndaky isleg ol degişli gymmatlykdan, hukukdan düýpgöter mahrum bolan ýagdaýynda däl-de, ol haçan-da bulardan otnositel mahrum bolanda ýüze çykýar. Başgaça aýdylanda, şeýle isleg adam öz ýagdaýyny (ýa-da öz toparynyň ýagdaýyny) beýlekileriň ýagdaýy bilen deňeşdirende kemala gelýär. Bu taglymatyň tankytçylary onda meseläniň aňrybaş ýönekeýleşdirilýändigini, hakykata golaý zada çendenäsa ähmiýet berilýändigini belleýär.

Serişdeleriň sarp edilişi atlandyrylýan ikinji taglymat herekete goşulmaklygyň psihologik esaslaryna aýratyn ähmiýet berýär. Munda adamyň topar bilen özüni birleşdirmek, özüni

onuň bir bölegi görnüşinde syzmak, şonuň bilen baglanyşyklylykda öz güýjüni duýmak, güýç-goruny sarp etmek islegi boýunça hereket edýänligi nygtalýar. Bu ýerde hem belli bir şertleriň aşa bahalandyrylýandygyny bellemek bolar. Görnüşi ýaly, sosial herekete adamlary çekmek meselesi entek özüniň çözgüidine garaşýar.

Ikinji mesele islendik köpçülikleýin, şol sanda sosial hereketde **köpçüligiň we azlygyň orunlarynyň utgaşmasyna** degişlidir. Bu mesele S.Moskowsiniň nazaryýetiniň merkezi pikirýöretmesidir¹. Sosial hereketleriň birmazmunly dældigini, onda dürli sosial toparlaryň wekilleriniň birleşýändigini, şeýle hem, hereketleriň özboluşly görnüşlerini (ýokary duýgy dartgynlygy, dürli mazmunly maglumatyň bolmagy) nazarda tutup, islendik sosial hereketde “ylalaşmaýanlary”, has aýgytlylary, töwekgelleri we ş.m. ýüze çykarmak has derwaýysdyr. Başgaça aýdylanda, hereketde azlyk çalt özüni tanadýar. Ony nazarda tutmazlyk hereketi gowşadýar. Bu ýagdaýda ikitaraplaýyn söhbet möhüm bolup, ol azlygyň hukugyny, onuň garaýşynyň geljekde dabaralanmagyny üpjün etmelidir.

S.Moskowsiniň taglymatynda azlygyň herekete täsir etmeklige bil baglap biljek şertleriniň häsiýetnamasy teklip edilýär. Olaryň esasysy – özüni alyp barşyň yzygiderliligidir. Bu ýerde yzygiderliligi üpjün etmegiň iki “kesimi” göz önünde tutulýar: sinchronlykda (gatnaşyjylaryň pursatda bir pikirde bolmagy) we diahronlykda (azlygyň ornunyň we özüni alyp barşynyň wagt dowamlygyndaky durnuklylygy). Diňe şeýle şertleriň berjaý edilmegi azlygyň köplük bilen gepleşikleriniň şowly bolmagyny kepillendirip bilýär. Şol bir wagtda gepleşik **usuly** hem ýörite işlenilmelidir: ylalaşygy gazanmak, artykmaç

¹ Москвин С. Общество и теории социальной психологии. пер. с франц. Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М. 1984.

aýgytlylygy aradan aýymak, netijeli çözlüşe ýetmäge taýýarlyk we beýlekiler.

Sosial hereketde döreyän üçünji mesele – **lider ýa-da liderler meselesidir**. Köpçülikleýin özüni alyp barşyň şeýle özboluşly görnüşiniň lideriniň aýratyn sypatlary özünde jemlemelidigi düşnükli. Munuň bilen bir hatarda ol gatnaşyjy tarapyndan kabul edilen maksatlary has doly aňlatmaly we tutanyerli ornaşdyrmaly, daşky keşbi jähtden adamlar köpçüliginiň göwnüni awlamaly. Sosial hereketiň lideriniň keşbi onuň gündelik aladasy bolmaly. Adatça, lideriň ornunyň berkligi we at-abraýy köp derejede hereketiň üstünligini üpjün edýär. Hut şeýle häsiýetler lidere hereketi özüni alyp barşyň kabul edilen çäklerinde saklamaga, hereketiň başda saýlanan baş ugrundan sowulmazlygyna ýardam edýär.¹

Aýdylanlar sosial hereketiň öz hususy sosial-psihologik häsiýetnamalary bolan jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymly hadysalygyna şaýatlyk edýär. Bu hereketler diňe bir guramaçylykly uly sosial toparlaryň ýa-da tersine, diňe tötänleýin hadysalaryň öwrenilişine ýeke-täk baglanyp bilinmez. Şol bir wagtyň özünde olar adamlaryň özüni alyp barşynyň şeýle häsiýetdäki toparlarda ýüze çykýan usullarynyň ähli toplumynyň özünde jemleýär. Şahsyýetiň we jemgyýetiň özara aragatnaşyk meselesiniň indiki adimi – kiçi toparlary seljermekdir.

9-njy bap. Kiçi toparyň sosial psihologiýasynyň umumy meseleleri

Meseläniň goýluşy Kiçi topar meselesi, sosial psihologiýanyň iň bir adaty we düýpli işlenen meselesidir. Kiçi toparlary derňemeklige gyzyklanma ir wagtlardan, has takygy, jemgyýetiň we şahsyýetiň

¹ Яницкий О.П. Социальные движения: 100 интервью с лидерами. М., 1991.

özara gatnaşygy, şahsyýetiň kemala geliş gurşawy dogrusyndaky meseleler orta atylandan başlap dörap ugrayar. Islendik öwreniji bu meseläniň seljerilişine girişende önünden syzylyş ýagdaýda kiçi toparý şahsyýetiň ilkinji kemala geliş gurşawy hökmünde kabul edýär. Adamyň öz durmuşynyň ilkinji günlerinden başlap, belli bir kiçi toparlar bilen baglanyşyklydygy, onuň diňe bir täsirini duýmak bilen çäklenmän, diňe olarda we olaryň üsti bilen daşky dünýä barada ilkinji maglumaty alýandygy we mundan beýläk öz işini guraýandygy mälimdir. Bu babatda kiçi topar hadysasy sosial psihologiýanyň önünde seljerişniň dersi hökmünde gös-göni durýar.

Ýöne kiçi topar hadysasynyň aýdyňlygy onuň ýönekeýligini aňlatmaýar. Ilkinji nobatda, edil uly toparlarda bolşy ýaly, bu ýerde hem haýsy toparý “kiçi” topar hökmünde kabul etmeli diýen mesele keserip durýar. Başgaça aýdylanda, kiçi topar näme, onuň haýsy görkezijileri sosial psihologiýanyň derňew predmeti bolýar diýen sowala jogap bermeli bolýar.

Bu maksat boýunça Günbataryň sosial psihologiýasynda kiçi toparlaryň öwrenilişiniň taryhyna ýüzlenmek ýerliklidir, çünki belli bir ýagdaýlara görä, kiçi topar bu ýerde sosial-psihologik derňewleriň üns merkezine öwrüldi. Bu derňewler birnäçe tapgyrlary geçip, olaryň her biri kiçi topara düşünilişine, onuň şahsyýet üçin ähmiýetine belli bir täzelik goşdy. Derňewleriň has irki döwürlerinde (bu döwür ABŞ-da XX asyryň 20-nji ýyllaryna dogry gelýär), indiwid ýekelikde gowy işleýärmä ýa-da beýlekileriň gatnaşýan wagtynda oňat işleýärmä, beýlekileriň gatnaşmagy her bir aýratyn agzanyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrýarmy diýen sowal anyklandy. Bu derňewde hut beýlekileriň gatnaşmagy şertine aýratyn agram berlip, toparýň özüne bolsa, “gatnaşmak” hadysasy hökmünde seredildi. adamlaryň özara täsiri (**interaksiýa**) däl-de, olaryň bir wagtda hereket etmek ýagdaýy

(**koaksiýa**) öwrenildi. Şeýle “koaktiw” toparlaryň derňewi beýleki adamlaryň gatnaşmagynda tizligiň ýokarlanyp, indiwiidiň hereketiniň hiliniň (hatda tejribäniň şertlerinden bäsdeşlik pursaty aýrylan ýagdaýda-da) peselýändigini anyklady. Bu netijeler duýma – sensor höweslendirilişiň ýokarlanma täsiri hökmünde düşündirilip, şol bir wagtyň özünde indiwiidiň işiniň netijeliligine beýleki adamlaryň ýöne görnüşi, olaryň “seslenmesi” (gapdolda şol bir ýumşy çözüwäniň) täsir edýänligi anyklady. Bu täsir sosial psihologiýada **sosial fasilitasiýa** täsiri diýlip atlandyrylyp, onuň mazmuny beýleki adamlaryň gapdolda bolmagy şol bir adamyň hereketini ýenilleşdirip, oňa ýardam edýänligi bilen düşündirilýär. Dogrusy, käbir tejribelerde gapma-garşylykly täsiriň – beýlekileriň indiwiidiň işine togtadyjy häsiýetde täsir edýänligi hem ýüze çykarylyp, bu **sosial ingibisiýa** täsiri diýlip atlandyryldy. Ýöne sosial fasilitasiýany derňemek has giň gerim alyp, kiçi toparlary derňemegiň ilkinji tapgyrynda hut bu hadysanyň açylandygy bilen düşündirilýär.

Derňewiň ikinji tapgyrynda koaktiw toparlary öwrenmekden kiçi toparda indiwidleriň **özara täsirini** öwrenmeklige geçildi. Derňewleriň birinde toparda bilelikdäki iş ýagdaýynda şol bir meseleler indiwiidual-ýekelik ýagdaýyndakydan has dogry çözülýär: aýratynam, çözülişiň ilkinji döwürlerinde topar az ýalňyş goýberip, meseläni çözmegiň has yokary çaltlygyny görkezýär we ş.m. Tejribeleriň birinde topar bolup işlenýän ýumşuň ortaça tizligi özara täsire gatnaşyjylaryň bu ýumşy indiwiidual – ýeke çözmekliginiň ortaça tizligi bilen deňeşdirilende, ýene-de toparyň artykmaçlygyny görkezdi. Dogrusy, has bölekleyin seljerilende bu netijäniň işiň häsiýetine hem baglydygy anyklady. Ýöne bu pikir ösdürilmän galdyrylyp, diňe toparyň işiniň möhüm görkezijiniň “gapdolda durmak” däl-de, toparyň agzalarynyň özara täsiri bolup durýandygy ähtibar bellendi.

Kiçi toparlary derňemekligiň üçünjü tapgyry has ýaýraň boldy. Bu ýerde diňe bir toparyň indiwide edýän täsiri ýüze çykarylman, toparyň hut öz häsiýetnamasynyň oňa täsiri anyklanyp başlandy: onuň gurluşynyň, toparda indiwidleriň özara täsiriniň görnüşleriniň we ş.m. aýratynlyklarynyň indiwide täsiri anyklanyp, toparyň umumy işiniň beýan edilmesine çemeleşmeler döredi. Dürli toparlaýyn hadysalary ölçemegiň usullary kämilleşdirildi. Mundan başga-da, kiçi topary derňemekligiň sosiologiýa, sosial psihologiýa we umumy psihologiýa laýyk çemeleşmeleri aýdyňlaşdyrdy. Kiçi topary öwrenmekligiň bu üç “baş ugruny” umumy häsiýetde şeýle suratlandyrmak mümkin: 1) topar özboluşly medium – ortalyk hökmünde derňelip, onuň içinde indiwidniň özüni alyp barşy amala aşyrylýar (“topar şertinde indiwidniň özüni alyp barşy”). Bu umumy psihologik çemeleşmäniň mazmunydyr; 2) toparyň häsiýetleri we ýüze çykyşy derňelýär. Bu sosiologik çemeleşişniň mazmunyny düzýär; 3) topar bilen (aýratyn hyzmaty mazmun häsiýetde) onuň düzüjileri hökmünde indiwidleriň arasyndaky özara täsir derňelýär. Bu sosial-psihologik çemeleşmä mahsusdyr. Elbetde, bu çemeleşmeleriň tapawudy şertli bolup, bu ýerde üç “baş ugruň” üçüsinden hem eriş-argaç bolup geçýän umumy usulyýet düzgüni has möhüm bolup durýar. Bu düzgüniň mazmuny şu aşakdakylardan ybaratdyr: kiçi toparyň hut özüniň düzüjisi hökmünde özüne birleşdirýän giň sosial umumylyk bilen baglanyşygynyň nazara alynmazlygy, ony sosial gurluşyň öýjügi hökmünde häsiýetlendirmekden we bularyň esasynda kiçi toparda berlen sosial-gatnaşyklaryň mazmun tarapy dogrusyndaky sowaldan gaça durmaklykdyr. Bu babatda kiçi toparlaryň sosial psihologik derňewine ýewropaly öwrenijileriň çemeleşme nukdaýnazary amerikan sosial psihologiýasyndan özboluşlydyr.

Günbataryň sosial psihologiýasynyň kiçi toparlara bolan gyzyklanmasy barada aýdylanda bolsa, bu mesele şeýle düýpli

bolup, ähli adaty sosial psihologiýa kiçi toparlaryň sosial psihologiýasy hökmünde seretmek mümkin. Günbataryň sosial psihologiýasynda kiçi toparlaryň üns merkezine öwrülmeginiň obýektiv we subýektiv sebäpleri bardyr. M.G.Ýaroşewskiý bu hadysanyň sebäbini XX asyryň sosial psihologiýasynyň umumy akyl ýetiriş ýagdaýynyň pursaty hökmünde görkezýär. Birinjiden, bu adamyň işleriniň böleklere bölünmeginiň güýçlenmegi, jemgyýetçilik gurluşynyň çylşyrylaşmagy bilen döredilen jemgyýetçilik durmuşynyň umumy çylşyrylaşmagydyr. Adamlaryň işleriň görmüşleri boýunça köp sanly birliklere goşulmagy şeýle gözişginç ýagdaý bolansoň, ol derňewçileriň ünsüni özüne çekdi. Adamyň durmuşynda kiçi toparlaryň ähmiýetiniň obýektiv ýokarlanmagy, meselem, önümçilikde, jemgyýetçilik durmuşynda köpçülikleýin karara gelmek zerurlygynyň köpelmegi we ş.m. Ikinjiden, kiçi topar meselesiniň psihologiýa bilen sosiologiýanyň döreden çatrygynda bolmaklygydyr. Şonuň üçin sosial psihologiýanyň bu iki ylmyň “çatrygynda” döremegi ýokarky sebäpleriň üstüni “ýetirdi”¹.

Aýdylanlaryň üstüne üçünji bir sebäbi – usulyýet häsiýetdäki sebäbi goşmak mümkin. Sosial-psihologik bilimiň özboluşlylygy kiçi toparlara bolan ýokarlandyrylan gyzyklanmany “makullaýar”. Has takyk maglumatlary almaklyga bolan isleg, psihologiýanyň beýleki şahalaryndaky tejribe usulynyň üstünlikleri, sosial psihologiýada hem tejribe usullaryny, has takygy laboratoriya tejribesini ulanyp bolýan obýekti agtarmaga mejbur etdi. Kiçi topar hut laboratoriya hökmünde düşündirilýän seljermäniň birligi bolup, tejribe geçirmäge mümkinçilik berýän obýektdir. Toparlaýyn karara gelmek prosesi barada aýdylanda hem bu hadysany laboratoriya tejribesi usullarynyň kömegi bilen hut kiçi toparda derňemek

¹ Ярошевский М.Г. Психологии XX столетия. М., 1974, стр. 413.

oňayly bolýar we ş.m. Şeýlelikde, kiçi topar sosial psihologiýa tejribe ylmy hökmünde özüni ykrar etdirmäge mümkinçilik berdi.

Kiçi toparlara gyzyklanma döreden bu sebäpleriň hemmesiniň belli bir maksadalaýyklygy bar. Emma başlangyç usulyýet esaslarynyň birnäçesi nädogry bolan ýagdaýynda kiçi topara bolan kanuny gyzyklanma onuň ähmiýetiniň aşýan bahalandyrylmagyna getirýär. Hut şeýle ýagdaý Günbataryň sosial psihologiýasynda ýüze çykyp, häzirki wagtda kiçi toparlaryň ähmiýeti adatdan daşary çyşyrylip, uly toparlaryň, köpçülikleýin sosial hadysalaryň derňewine bolsa kembaha garalýar. Şonuň üçin kiçi toparlaryň derňewiniň ýagdaýy adaty sosial psihologiýada gapma-garşylyklydyr. Bir tarapdan, köp sanly möhüm meseleler goýlup, tehniki taýdan iňňän inçe tejribeler geçirilip, kiçi toparlaryň köp sanly hadysalary we täsirleri çuňňur öwrenildi. Başga bir tarapdan, bu maglumatlaryň jemlenmesiniň, takyk hazaryýet ülnüsiniň ýoklugyny aýtmanynda-da, köp sanly ýönekeý meseleler çözülmän galýar. Bu meseleler köplenç düýpli, başlangyç meseleler, düzgünler bolup, olaryň çözgüdiniň ýok wagtynda köp sanly geçirilen derňewler düşnüksiz bolup galýar. Aýdaly, şu günki güne çenli kiçi toparyň kesgitlemesi, onuň düýpli sypatlary (şunuň bilen baglanyşykly kiçi toparlary ýüze çykaryş düzgünleri) çekişmeli mesele bolup galýar. Şeýle hem kiçi toparyň mukdar görkezijileri, onuň aşaky we ýokarky çäkleri baradaky mesele çözülen däldir. Toparlaryň prosesleriň tutuş meselesi çekişme häsiýetdeliginde galýar. Bu zatlaryň sebäpleriniň biri bitewi nazaryýet çemeleşmäniň ýoklugydyr: kiçi topar meselesi deň – derejede dürli nazaryýet ugurlaryň wekillerini gyzyklandyrýar, onuň düşündirilişiniň dürlüligi we gapma-garşylyklylygy meseläniň iň esasy bölümlerinde “ak zolaglaryň” galmagyna sebäp bolýar.

Kiçi toparý kesgitlemek we onuň çäkleri

Kiçi toparlaryň derňewine girişmekde ilkinji ýüze çykýan mesele kiçi topar, onuň sypatlary we çäkleri dogrusyndaky sowaldyr. Kiçi toparlara berilýän köp sanly kesgitlemelerde in bir “jemleýji” häsiýetlisini alyp görelin: “Kiçi topar diýip, düzümi boýunça köp bolmadyk, agzalary, duýgy-emosional gatnaşyklaryň, toparlaýyn kadalaryň we toparlaýyn hadysalaryň döremegine esas bolup durýan umumy sosial iş bilen birleşdirilen we bir-birleri bilen şahsy gatnaşyklarda bolýan topara aýdylýar. Bu belli bir derejede ählumumy takyklyga daknyşyk etmeýän, köp derejede beýan edişi häsiýetdäki kesgitleme, özüne birleşdirilen düşünjelere nähili mazmun berlişine we düşündirilişine baglylykda dürli äheňe eýe bolup bilýär. Meselem, interaksionistik ugurda, başlangyç düşünjesi “özara täsir” bolup durýanlygy sebäpli, kiçi topar bu özara täsiriň belli bir ulgamydyr, çünki kesgitlemedäki “umumy sosial iş” bu ýerde interaksionistik manyda düşündirilýär. Kognitiwistik ugur üçin bolsa, bu kesgitlemäniň başga pursaty esasy bolup durýar: umumy işiň ýa-da ýöne özara täsiriň esasynda döreyärmä, tapawudy ýok, esasy zat toparda belli bir toparlaýyn akyl ýetiriş kognitiw gurluş-kadalar we gymmatlyklar ýüze çykýar. Bu topar üçin esasy zatdyr.

Şu kesgitleme iş düzgüninden ugur alýan sosial psihologiyada täze mazmun bilen doldurylýar: “umumy sosial işiň” barlygyny ýüze çykarmak şolbada toparý jemgyýetiň sosial gurluşynyň düzüjisine, zähmetiň has giňişleýin bölünýän ulgamynyň öýjüğine öwürýär. Üstesine-de, iş düzgüniniň esasy mazmunyna laýyklykda kiçi toparda umumy sosial işiň barlygy topara bu işiň subýekti hökmünde seretmäge we şonuň bilen birlikde mundan beýläkki derňewi belli nazaryýet nusga tabyn etmäge mümkinçilik berýär. Şeýle düşündirişiň ýeterlik derejede gutarnyklylyk häsiýetine eýe bolmagy üçin ýokarda getirilen kesgitlemede iş düzgüni seljermesi üçin has ähmiýetli we düýpli

häsiýeti ýüze çykarmak mümkin: “kiçi topar – munuň özi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gös-göni şahsy baglanyşyk görmüşinde ýüze çykýan bitewilikdir”. Bu kesgitlemede çugdam häsiýetde kiçi toparyň beýleki sosial-psihologik ulgamlarda getirilýän esasy sypatlary, şol bir wagtyň özünde iş usulyýeti ugrukmaly sosial psihologiýa mahsus esasy pikir jemlenendir.

Kiçi topar ilkinji nobatda islendik toparyň sosial psihologiýada seredilýän sypatlaryny özünde jemleýän boşluk däl-de, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir ulgamynda hakyky ýaşayan, sosial işiň takyk görnüşiniň subýekti we belli bir jemgyýetçilik ulgamynyň bölegi hökmünde ýüze çykýan topardyr. Şol bir wagtyň özünde kesgitleme kiçi toparyň ony uly toparlardan tapawutlandyryýan özboluşly sypatlaryny-da belleýär: jemgyýetçilik gatnaşyklary bu ýerde gös-göni şahsy baglanyşyklar hökmünde ýüze çykýar. Psihologiýada ýayran “galtaşmaly topar” bu ýerde takyk mazmuna eýe bolýar: kiçi topar – bu adamlaryň arasyndaky islendik galtaşmany däl-de, bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylan jemgyýetçilik baglanyşyklaryny amala aşyryýan galtaşmalary özünde jemleýär (bu ýörite nygtalmasa-da baglanyşyk adamlaryň ýörite guralan we tötänleýin toplumynda hem bolup bilýär).

Bu aýgytlaýjy düzgünler anyklanandan soňra kiçi toparyň mukdar häsiýetnamasyny hem düşündirmeli bolýar: “kiçi topar bu – az sanly adamlar toplumu” diýmek manysyzdyr. Psihologik edebiyatda kiçi toparyň “aşaky” we “ýokarky” çägi baradaky çekişme köpden bäri dowam edýär. Köp sanly derňewlerde kiçi toparyň agzalarynyň sany 2 görnüşli sanda – 2 bilen 7 aralygynda görkezilýär. Bu hasap “iň kiçi topar iki adamdan ybarat “diada” bolmaly” diýen düşüňjä laýyk gelýär.

Adaty pikirlenmäniň derejesinde kiçi topar diadadan “başlanýar” diýen pikir hakykata laýyk bolsa-da, bu pikire kiçi toparyň aşaky çägi 3 adam bolmaly diýen nukdaýnazar garşy durýar. Şeýle bolanda kiçi toparlaryň ähli görnüşleriniň esasynda

“üçlük” diýlip atlandyrylýan topar ýatýar. Kiçi toparyň in kiçi çägi diadamy ýa-da triada diýen jedel, bularyň haýsydyr biriniň peýdasyna düýpli subutnama getiriläýmese, üznüksiz bolýar. Belli bir tejribe derňewe esaslanyp, kiçi toparlara dolandyryşyň subýekti we obýekti hökmünde seretmek bilen awtorlar şeýle netijelere gelýärler: diadada aragatnaşygyň ýönekeý, genetiki ilkinji görnüşü – sap duýgy – emosional gatnaşyk ýüze çykarylýar. Ýöne diadada bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylýan aragatnaşygyň çäkliligi ýa-da ýoklugy sebäpli diada işiň hakyky subýekti hökmünde seretmek kyn bolýar: diadada iş dogrusyndaky dartgynlyk gutulgysyz ýagdaýda şahsyýetara dartgynlygy häsiýetine eýe bolýanlygy sebäpli onda dörän agzalalygyň çözülmegi kyn bolýar. Toparda üçünji adamyň bolmagy täze orny – synlaýjyny döredip, ol dörän özara gatnaşyk ulgamyna düýpli täze öwüşgin goşýar: bu “üçünji” dartgynlykdaky orunlaryň haýsydyr birine belli bir zat goşup, özi dartgynlyga goşulman, şahsyýetara däl-de, “işewür” başlangyja wekilçilik edýär. Şunlukda, dartgynlygyň çözülişi üçin esas döräp, onuň gös-göni şahsy tebigaty işewür esaslaryň girizilmegi bilen çalşyrylýar. Bu nukdaýnazar belli bir goldaw tapsa-da, meseläni doly çözülen hasaplamak bolmaz.

Hakykatda bolsa, ähli derňewlerde kiçi toparyň diadadan ýa-da triadadan “başlanýanlygy” anykdyr. Diadanyň ilkinjiligini henize çenli tekrarlayan Günbatar psihologiýasynyň uly “diadiki özara täsir” taglymaty diýen ugry bar. Ýöne bu ýerde diadany kiçi toparyň nusgasy hökmünde kabul etmegiň aýgytlaýjy ähmiýeti bardyr. Oýunlaryň matematiki taglymatynyň tärlerini ulanmak diadalarda özara täsiriň köp ýagdaýlaryny “oýnamaga” mümkinçilik berýär. Bu oýunlaryň netijesinde teklip edilýän çözülmeler köplenç gyzykly bolsa-da, olaryň çäkliligi topary diada bilen gatyşdyrýanlygydyr: munuň netijesinde nusgada ýol berilýän ýönekeýleşdirme toparda ýüze çykyan hakyky hadysalaryň ýönekeýleşdirilmegine getirýär. Elbetde, diada,

üstesine-de onuñ tejribehana şertlerinde döredilen görnüşi kiçi toparyñ ýeke-täk nusgasy diýip görkezýän usulyýet düzgüni birtaraplaýynlykdan halas dälidir. Şonuñ üçin soňky döwürlerde Günbatarda hem diadany, umuman, kiçi topar hasaplamak bolmaz diýen seslenmeler döreýär. Diýmek, bu mesele dogrusyndaky çekişme heniz çözülenok.

Kiçi toparyñ "ýokarky" çägi dogrusyndaky mesele hem psihologik edebiýatda ýiti goýulýan meseleleriñ biridir. Sosial psihologiýanyñ taryhynda bu meseläniñ dürli çözlüşi teklipl edildi. Miller tarapyndan 7_2 "jadyly san" açylandan soňra kiçi toparyñ şu möçberdäki düşünjesi has durnukly boldy. Mälim bolşy ýaly, bu san işewür ýadyñ göwrümini kesgitlemekde ýüze çykarylýp, adamyñ bir wagtda ýatda saklap bilýän obýektleriniñ sany bolup durýardy. Sosial psihologiýa üçin "jadyly sanyñ" girizen çäkliligi has oňaly bolup, uzak wagtyñ dowamynda 7_2 toparyñ ýokarky çägi hökmünde kabul edildi. Soň-soňlar 7_2 sanynyñ işewür ýadyñ göwrüminiñ häsiýetnamasy üçin adalatly bolsa-da, kiçi toparyñ göwrümi dogrusynda bärden gaýdyandygy anyklandy. Kiçi toparyñ hut şeýle möçberi barada köp subutnamalar getirilse-de (topar galtaşma häsiýetde bolandygy üçin indiwiidiñ birbada öz galtaşýan meýdanynda toparyñ ähli agzalaryny saklap biler ýaly 7_2 örän oňaly möçber bolup durýanlygy), olar tejribede tassyklanmady.

Derňew amalyýetine ýüzlenilse, onda toparyñ ýokarky çäginä görkezýän dürli sanlara duşýarys: 10,15,20 adam. Sosiometrik derňewiñ awtory bolan J. Morenonyñ käbir derňewlerinde (aýratyn-da mekdep synplary hakynda gürrüň edilende) bu usulyñ kiçi toparlaryñ psihologiýasyna niýetlenendigi üçin 30-40 adamyñ sany görkezilýär. Sosial psihologiýada toparlary seljermegiñ umumy çemeleşmesine laýyk düzgün kabul edilse, has maksadalaýyk bolar. Eger-de öwrenilýän kiçi topar hakyky ýaşayan topar bolup, oña işiñ subýekti hökmünde seredilýän bolsa, onuñ haýsydyr bir

üytgemeýän ýokarky çäginä bellemek zerur bolman, bu çäk hökmünde bilelikdäki işiň zerurlyklaryna laýyk gelýän derňelýän toparyň hakyky bar bolan, hut şu pursatdaky möçberi kabul edilse oňaly bolar. Başgaça aýdanyňda, eger-de topar hut şu jemgyýetçilik gatnaşyklarynda haýsydyr bir takyk möçberde berlip, ol hem haýsydyr bir takyk işi ýerine ýetirmäge ýeterlik bolsa, derňewde hut şu möçberi onuň ýokarky çägi hökmünde kabul etmek bolar. Meseläniň bu özboňuşly çözüşi bolup, onuň hereket etmäge hukugy bardyr. Bu ýagdaýda kiçi topar bilelikdäki işiň birligi bolup, onuň möçberi amalyýet ýagdaýda berilýär: meselem, kiçi topar hökmünde maşgala öwrenilende, 3 adamdan we 12 adamdan ybarat maşgalalar deň derejede derňelýär: kiçi topar hökmünde işçiler topary seljerilende şeýle topar hökmünde 5 adamdan we 40 adamdan ybarat toparlar (eger-de olar özlere ýüklenen işiň birligi hökmünde ýüze çykýan bolsa) kabul edilip bilner.

Kiçi toparlaryň görnüşleri

Kiçi toparlaryň jemgyýetdäki köplügi, görnüşleriniň dürli-dürlüligi, derňew maksatlary üçin olaryň görnüşleriniň sanawyny döretmekligi talap edýär. Kiçi topar düşüňjesiniň bir mazmunly dälidiği onuň görnüşlere bölünüşiniň bir mazmunly dälidigini döretdi. Psihologik edebiýatda tekliplenen görnüşleriň sany, şeýle hem bu görnüşleriň esaslary getirilýär. Umuman, kiçi toparlaryň görnüşleriniň dürli esaslary bolup biler: toparlar özläriniň ýaşayan wagt dowamlylygy (uzak wagtlaýyn we gysga wagtlaýyn), agzalarynyň arasyndaky baglanyşygyň çugdamlygy indiwiidiň oňa goşulýş usuly we ş.m. boýunça tapawutlandyrylyp bilner. Häzirki döwürde şeýle görnüşe bölünüşiniň elliden gowrak dürli esaslary mälimdir. Olaryň arasyndan diňe bir giň ýaýranlaryny saýlap almak maksadalaýyk däl-de, ylmy sosial psihologiýa üçin ähmiýetlisini saýlamak möhümdir. Bu maksat bilen Günbatarda has ýaýran üç görnüşe bölünüşe seredeliň:

1) kiçi toparlary “ilkinji” we “ikinji” görnüşlere bölmek; 2) olary “resmi” we “resmi däl” görnüşlere bölmek; 3) “agzalyk toparlara” we “ähmiýet referent toparlara” bölmek. Bu görnüşleriň her biri belli bir goşalaýynlygy döredýär.

Kiçi toparlary **ilkinji** we **ikinji** görnüşlere bölmek amerikaly alym Ç.Kuli tarapyndan berlip, ol ilkinjy toparyň beýany kesgitlemesini berip, olara maşgalany, dostlar toparyny, ýakyn goňşular toparyny we ş.m. göşýär. Soň-soňlar Kuli ilkinji toparlaryň düýpli häsiýetnamasy bolan baglanyşyklaryň gös-gönülik sypatyny girizýär. Ýöne şeýle sypat ýüze çykarylanda ilkinji toparlar kiçi toparlar bilen gatşydyrylýar we görnüşe bölüniş öz manysyny ýitirýär. Eger-de kiçi toparlaryň ählisiniň sypaty olaryň galtaşma häsiýetdeligi bolýan bolsa, onda olaryň arasynda ýene-de aýratyn toparlary ýüze çykarmaga synanyşmak maksadalaýyk däl. Şonuň üçin döp boýunça toparlaryň ilkinji we ikinji görnüşlere bölünişi saklanyp (ikinji toparlar hökmünde bu ýerde adamlaryň arasynda gös-gönü baglanyşyklary bolman, aragatnaşyk üçin agzalarynyň arasynda dürli “araçylar”, meselem, aragatnaşyk serişdesi ulanylýar), esasan ilkinji toparlar öwreniljekdir. Sebäbi diňe ilkinji toparlar kiçi topar häsiýetnamasynyň şertlerini özünde jemleýär. Bu görnüşe bölünişiň häzirki döwürde amaly ähmiýeti örän çäklidir.

Kiçi toparlaryň taryhy bölünişiniň ýene-de bir görnüş **resmi** we **resmi däl** toparlarydyr. Bu bölüniş hem ilkinji gezek amerikan alymy E.Meýo tarapyndan meşhur Hottorn tejribeleri geçirilende teklip edildi. Meýonyň nukdaýnazaryndan resmi topar özüde agzalaryň ornunyň toparyň kadalary arkaly takyk belenilýändigini bilen tapawutlanýar. Degişlilikde resmi toparda toparyň ähli agzalarynyň wezipeleri olaryň tabynlyk ulgamy “häkimiýet gurluşy” takyk bölünendir: bu ýerde topardaky “ýokarlaýyn” gatnaşyklar baradaky düşünje, wezipeleriň we abraýlaryň ulgamy bilen kesgitlenýän gatnaşyklara laýyk bolýar. Haýsydyr bir takyk işiň şertlerinde döredilen islendik topar

resmi topara mysal bolup biler: işçiler topary, mekdep synpy, sport topary we ş.m. Resmi toparlaryň mazmuny şeýle kesgitlenende “resmi” sözi hiç bir hili oňyn däl öwürşgin almayar (aýdaly, topardaky gatnaşyklaryň diňe kada eýermegi gurak resmiligi göz önünde tutmayar). Şeýle-de bolsa, kähalatlarda “resmi” düşünjesi hökmany ýagdaýda oňyn däl mazmuny özünde jemleýänligi üçin bu adalgadan ýüz öwürmegi talap edýärler. Bu ýerliksizdir. Gynansak-da, köplenç ýagdaýda sosial psihologiyada ulanylýan adalgalar gündelik dilde oňyn däl öwürşgine eýe bolýarlar. Ýöne bu ýagdaý şeýle adalgalary ret etmekligi aňlatmayar: gürrüň olara takyk sosial-psihologik düşündiriş bermek zerurlygy barada edilmelidir.

Resmi toparlardan tapawutlylykda Meýo olaryň içinde “resmi däl” toparlary ýüze çykarypdy: olar özakymlaýyn döräp, olarda at-abraý, wezipe ýöňkelen häsiýetde bolman, ýokarlaýyn özara gatnaşyklar ulgamy, ýagny takyk “häkimiýet” gurluşy ýokdur. Resmi däl topar resmi toparyň içinde hem bolup biler (Meýonyň tejribelerinde bolşy ýaly). Şeýle ýagdaýda, meselem, mekdep synpynda ýakyn dostlardan ybarat bolan haýsydyr bir umumy höwes bilen birleşdirilen kiçi toparjyklar emele gelýär: şeýlelikde, resmi toparyň içinde gatnaşyklaryň iki gurluşy utgaşýar. Ýöne resmi däl topar resmi toparyň içinde däl-de, onuň çäğinden daşda, “öz-özünden” hem döräp biler: woleýbol oýnamak üçin plýažda tötänleýin toplanan adamlar ýa-da dürli resmi toparlara degişli bolan ýakyn dostlaryň topary muňa mysal bolup biler. Kähalatlarda şeýle toparyň çäğinde (aýdaly, bir günlük ýörişe giden syýahatçy topary), onuň häsiýetlerine garamazdan, bilelikdäki iş döräp, topar resmi toparyň sypatlaryna eýe bolýar: onuň içinde, gysga wagtlaýyn bolsa-da orunlar we wezipeler döreyär.

Amalyýetde subut edilişine görä, sap resmi we resmi däl toparlary ýüze çykarmak örän çetindir. Haçan-da resmi däl topar resmi toparyň çäğinde dörände has kyn bolýar. Şonuň üçin,

sosial psihologiyada bu tapawutlylygy ýumşatmak teklipleri döredi. Bir tarapdan, toparyň resmi we resmi däl **gurluşy** düşüňjesi girizilip (ýa-da gatnaşyklaryň resmi we resmi däl gurluşy), bu ýagdaýda toparlaryň görnüşi däl-de, olaryň içindäki gatnaşyklaryň **görnüşi, häsiýeti** tapawutlandyrylýar. Meýonyň ilkinji tekliplerinde hut şeýle many bolup, “resmi” we “resmi däl” kesgitlemelerini toparlaryň häsiýetnamalaryna geçirilmegi özygtyýarly ýagdaýda amala aşyryldy. Başga bir tarapdan “topar” we “gurama” düşüňjeleriniň arasyndaky tapawut aýratyn nygtalyp, ol sosial psihologiyanyň soňky ýigirmi-otuz ýylda ösüşine häsiýetlidir. Guramanyň köpsanly sosiologik we sosial-psihologik derňewlerine garamazdan, “gurama” we “resmi topar” düşüňjeleriniň anyk saýgarylyşy henize çenli ýokdur. Kähalatlarda resmi toparyň resmi däl topardan tapawutlylykda, guramanyň häsiýetlerini özünde jemleýändigini aýdylýar.

Adalganyň käbir nätakyklygyna garamazdan, resmi we resmi däl toparlaryň manydaşy hökmünde “resmi” we “resmi däl” adalgalaryň girizilmegi esasynda kiçi toparlarda iki gurluşyň ýüze çykarylmanyň önämli boldy. Bu önämli eýýäm Meýonyň derňewlerinde nygtalyp, soň-soňlar onuň esasynda günbataryň önümçilik şertlerinde belli bir sosial manysy bolan netijelere gelindi: bu önämli gatnaşyklaryň resmi däl gurluşyny firmanyň, şereketiň zähmet öndürýijiligini ýokarlandyrmakda ulanmakdan ybaratdy.

Şeýlelikde, kiçi toparlaryň döwür boýunça döwür ikinji görnüşe bölünüşinde gutarnykly hasaplanyp bilinmez. Ýöne onuň esasynda döredilen gurluş görnüşe bölünmesi toparlaryň tebigaty dogrusynda düşüňjeleriniň ösmegine peýdaly boldy.

Üçünji görnüşe bölmek **agzalyk toparlaryny we önämli referent – toparlaryny** tapawutlandyryýar. Bu ilkinji gezek 1942-nji ýylda amerikan alymy G. Haymen tarapyndan girizilip, “önämli-referent topar” hadysasynyň açylyşy-da oňa degişlidir. Haymeniň tejribelerinde kiçi toparlaryň agzalarynyň bir bölegi

(bu ýerde talyp toparlary derňelipdi) hut şu toparda däl-de, eýsem özüniň ugur alýan başga bir toparynyň özüni alyp baryş kadalaryny goldaýandygy ýüze çykarylady. Indiwidiň özüniň hakyky goşulmazdan, ýöne onuň kadalaryny kabul edýän toparyna Haýmen ähmiýet-referent topar diýip at berdi. Bu toparlaryň hakyky agzalyk toparlaryndan tapawudy has giňişleýin M.Şerifiň işlerinde bellenilip, bu ýerde referent topar düşüňjesi indiwidiň öz at-abraýyny beýleki adamlaryň at-abraýy bilen deňeşdirmek üçin ulanyan “hasap başy nokady” bilen baglanyşdyrylýar. Soň-soňlar G.Kelli referent toparlar düşüňjesiniň üstünde işläp, onuň iki wezipesini ýüze çykaryar: bular deňeşdirmе we kada dorediji wezipeler bolup, onda referent toparyň indiwide öz-özüni alyp barşyny deňeşdirmek üçin nusga hökmünde ýa-da bu özüni alyp barşy kadalaryn bahalandyrmak üçin ulanyandygy görkezilýär.

Häzirki zaman sosial psihologiyasynda “referent topar” adalgasy iki hili ulanylyp, bir ýagdaýda oňa agzalyk toparynyň gapma-garşylygy, kähalatlarda bolsa agzalyk toparynyň içinde doreýän topar hökmünde garalýar. Ikinji ýagdaýda referent topar adatça aragatnaşygyň ähmiýetli toplumy, ýagny indiwidiň hakyky toparyň düzüminden özi üçin aýratyn ähmiýetli adamlaryň toplumyny saýlamaklygy hökmünde kesgitlenýär. Bu ýagdaýda toparda kabul edilen kadalaryň diňe “aragatnaşygyň ähmiýetli toplumy” tarapyndan kabul edilen halatda indiwid üçin ähmiýetli bolmagy mümkin. Başgaça aýdanyňda, toparda indiwidiň deňleşmek işleýän ortalyk ugrukmasy, nusgasy doreýär. Şeýle düşündiriş belli bir ähmiýete eýe bolsa-da, bu ýagdaýda “referent toparlar” hakynda däl-de, “referentlik” hadysasy hakynda aýdylsa has ýerlikli bolýar: toparda aýratyn häsiýetli gatnaşyklar döräp, onda toparyň agzalarynyň biri özüni alyp barşyň we işiň hasap başysy hökmünde adamlaryň diňe çäkli toplumyny saýlaýar.

Toparlary agzalyk we referent görnüşlere bölmek amaly

derňewler üçin gelejek açýar. Şeýle derňew ugurlaryň biri-de özüňi alyp barşyň düzgüni bozyan görnüşidir. Düzgüni bozyan (“deviant”) özüňi alyp barşy düşündirmekde (mysal üçin, ýetginjeklerde) referent topar düşüňjesi uly orun oýnaýar: näme üçin adam mekdep synpy, ýaşlar guramasy ýaly agzalyk toparyna goşulýan bolsa-da, birdenkä bu toparlarda däl-de, düýpgöter başga toparlarda kabul edilen kadalara uýup başlaýar? Referent toparyň täsir ediş döredijisi bu hadysa ýakynlaşdyrylan düşündiriş bermäge mümkinçilik döredýär: agzalyk topary indiwiid üçin öz ýakymlylygyny ýitirip, ol öz-özüni alyp barşyny “başga” topar bilen deňeşdirýär. Elbetde, bu näme üçin hut “şu” topar oňa möhüm bolup, “beýleki” möhümliligini ýitirýär diýen sowala jogap däl. Görnüşi ýaly, bu sowala jogap bermek üçin ýörite barlaglar geçirmeli bolup, tutuşlaýyn referent toparlar meselesi özüniň mundan beýläkki ösüşine garaşýar. Sebäbi bu ugurda diňe haýsy topar indiwiid üçin şeýle bolýar diýen sorag entek jogapsyz galýar. Günbataryň sosial psihologiýasynda bu meseläni öwrenmek amalyýeti has ösen bolsa-da şeýle sowala jogap berip bilmeýär. Çünki bu meselede olar işiň mazmunyna, toparyň kadalaryna, gymmatlyklaryna üns bermeyärler: umuman, kadalaryň we gymmatlyklaryň döredijisi derňelip, hut şu kesgitli kadalaryň we gymmatlyklaryň döredijisi derňelmeýär.¹

Günbatar sosial psihologiýasynda kiçi toparlary derňemekligiň esasy ugurlary Kiçi topary öwrenmekligiň gelejegini has aýdyňlaşdyrmak üçin bu meseläniň Günbatar sosial psihologiýasynda öwrenilişiniň esasy ugurlaryna seretmek zerurdyr. Munuň esasy sebäbi, kiçi toparlaryň bu ýerde esasy meselä öwrülenligidir. Ýöne bu has giň we özbaşdak mesele bolup, ony sosial psihologiýanyň umumy predmetiniň çäklerinde

¹ Кричевский Р.Л. Проблема малой группы в зарубежной социальной психологии. Проблемы зарубежной социальной психологии. М., 1976.

çözmek mümkin dälür (üstesine-de, bu ugurda birnäçe jemleýji işler bardyr). Bu ýerde biziň wezipämiz şeýle derňewleriň esasy ugurlaryny ýüze çykarmakdyr.

Bu nukdaýnazardan Günbatarda dürli barlag çemeleşlerine laýyklykda kiçi toparlary derňemekligiň üç sany esasy ugruny ýüze çykarmak mümkin: 1) sosiometriki, 2) sosiologiki, 3) "toparlaýyn dinamika" mekdebi.

Sosiometriki ugur kiçi toparlary öwrenmekde J. Morenonyň ady bilen baglanyşyklydyr. Morenonyň taglymatyna biz ön seredipdik. Sosiometrik usulyň mümkinçiligi we çäkliligi dogrusyndaky watan sosial-psihologik edebiýatynda birnäçe gezek ýüze çykan çekişme bilen baglanyşyklykda bu nazaryýetiň mazmunyny gysgaça ýatlamak peýdalydyr. Mälim bolşy ýaly, Morenonyň esasy pikiri jemgyýetde gatnaşyklaryň iki gurluşyny – uly makrogurluşy (bu Morenonyň pikirçe indiwidleriň iş-durmuşyň dürli görnüşlerinde özboluşly "giňişlikde" ýerleşişini aňladýar) we kiçi – mikrogurluşy (indiwidniň özüni gurşaýan adamlar bilen bolan psihologik gatnaşyklarynyň gurluşy) ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Morenonyň nukdaýnazaryndan ähli dartgynlyklar, oňuksyzlyklar, şol sanda olaryň sosial görnüşleri, mikro – we makrogurluşlaryň bir-birine gabat gelmezligi bilen döredilýär. Onuň üçin bu gabat gelmezlik indiwidniň adamlara bolan psihologik gatnaşyklaryny aňladýan sulh almak we sulh almazlyk ulgamynyň makrogurluşyň çäginde ýerleşmeýänligini aňladýar: ýakyn töwerek hemişe psihologik taýdan oňaly adamlardan durmaýar. Şeýlelikde, wezipe makrogurluşy mikrogurluş bilen gabat geler ýaly häsiýetde üýtgetmekden ybarat bolýar. Sosiometrik usul hut şu maksada hyzmat edip, nähili üýtgetmeleri amala aşyrmalydygyny görkezýän sulh almalary we sulh almazlyklary ýüze çykaryar. Bu usuly ulanmaklygyň netijesinde kiçi toparlaryň derňemegiň tutuş bir ugry döredi. Bu ugur aýratyn hem amaly derňewlerde has

meşhur bolup, ýöne kiçi toparlary hususy ylmy taýdan derňemek geljegi örän çäkli çygra düşdi.

Teklip edilen çemeleşişniň esasy usulyýet nätaýyklygy kiçi toparlaryň derňewinde esasy ünsüň toparyň diňe psihologik, şahsyýetara gatnaşyklaryna çenli daralýanlygyndadyr. Esasy maksatnama kiçi toparlarda adamlaryň arasyndaky duýgy-emosional baglanyşyklary öwrenmekden ybarat bolup, bu maksatnama kiçi toparlary öwrenmekde çenden ähmiýetlendirilip, beýleki meseleleri tas gysyp çykardy diýen ýaly boldy. Kiçi toparlary derňemek belli bir derejede duýgy-emosional baglanyşyklary derňemeklige syrykdyrylyp, olary ýüze çykarmaga bolsa kiçi toparlary derňemegiň esasy usuly hökmünde seredilip başlandy. Usul hakykatda hem kiçi toparlarda psihologik gatnaşyklaryň gurluşyny öwrenmäge belli bir mümkinçilik berýän-de bolsa, ol çendenaşa ähmiýetlendirilmeli däl.

Sosiometrik ugurda kiçi toparlary derňemek meselesiniň düýpli ýetmezçilikleriniň biri-de onda kiçi toparyň işiniň ünsden düşürilýänligidir. Sosiometrik saýlawyň “işewür” şertlerini girizmek, işdäki gatnaşyklar ünsden düşürilýänligi üçin meseläniň çözülmegini kynlaşdyrýar. Şonuň üçin, sosiometrik usulyň mümkinçilikleri bahalandyrylanda hemişe goşmaça sowal goýmak zerurdyr: derňewiň haýsy predmetine degişlilikde bu mümkinçilikler agzalýar? Eger-de şahsyýetara gatnaşyklaryň duýgy-emosional gelip çykyşly ulgamyna degişlilikde bolsa, onda şeýle baha bir häsiýetde bolup, eger-de kiçi toparlaryň umumy seljerilmesine degişlilikde bolsa, onda onuň bahalandyrylyşy düýbünden başga bolýar. Usulyň kemçiligi barada gürrüň edilende bolsa, ilkinji nobatda, bu usula kiçi toparlary öwrenmekligiň diňe bir täre hökmünde seredilmelidir.

Kiçi toparlarda duýgy-emosional gatnaşyklaryň ulgamyny öwrenmek barada aýdylanda bolsa, Moreno tarapyndan teklip edilen usulyň örän giň ulanylýandygyny bellemek gerek. Ýöne

bu ulgamda-da onuň orny gutarnykly kesgitlenen däl: şu günki güne çenli sosiometriki testiň häzirki zaman görmüşinde nämäni öwrenýändigini doly anyklanan däl. Köp awtorlar häzirki döwürde Morenonyň “şöhlesinden” yüz öwürüp, indi bu usulyň şahsyýetara gatnaşyklarynyň başga haýsy häsiýetnamalaryny ýüze çykarýandygyny anyklamakçy bolýarlar. Sosiometrik usulyň giňişleýin ulanylýandygyna garamazdan, bu meselä tutuşlygyna seredilen däl. Häzirki döwürde hiç kim sosiometriýa diňe sulh almaklygy we almazlygy ölçeyär diýip ykrar etmeýär (Morenonyň özi-de soňky ýyllarda ölçenilýän häsiýetnamalaryň görkezijilerini giňeldipdi). Çaklama häsiýetde onuň indiivid tarapyndan toparyň beýlekä agzalaryna berýän oňyn we oňyn däl bahalary ölçenilýär diýlip ykrar edilse-de, bu düşüňjäniň hut özi düýpli düşündirişe mätäçdir. Usulyň duýgy-emosional baglanyşyklary derňemek bilen bagly beýlekä bir kemçiligi-de ön birnäçe gezek agzalypdy: onda saýlawlaryň meýil-motiwleri dogrusyndaky sowala jogap ýokdur.

Sosiologik ugur kiçi toparlary öwrenmekde adatça E.Meýonyň Hottorn şäherindäki “Western elektrik” şereketiniň kärhanalarynda geçirilen tejribelerindäki goýlan döp bilen (hottorn tejribesi) baglanyşdyrylýar. Bu tejribede şeýle zatlar ýüze çykarylady. Şereketde relýe ýygnaýjy aýallaryň zähmet öndürijiliginiň peselýändigini aýan bolýar. Meýo çagyrylýança geçirilen köpsanly barlaglar onuň sebäbini anyklap bilmeýär. Şeýlelikde, 1928-nji ýylda barlag geçirmek üçin Meýo çagyrylyp, onuň ilkinji tejribesiniň maksady iş yeriniň ýagtylandyrylyşynyň zähmet öndürijiligine edýän täsirini ýüze çykarmakdan ybaratdy. Hottordaky tejribeler 1924-nji ýyldan 1936-njy ýyllar aralygynda dowam edip, onuň dürli taglymatlary aýgytly bir-birlerinden tapawutlanýan bolsa-da, bu ýerde tejribäniň diňe umumy nusgasy getirilýär. Meýonyň bellän tejribe we gözegçilik toparlarynda zähmetiň dürli şertleri girizilýär: tejribe toparda ýagtylyk ýokarlandyrylyp, şoňa

laýyklykda zähmet öndürijiligi-de ýokarlanýar, kontrol toparda bolsa ýagtylygyň üýtgedilmän galdyrylmagynda zähmet öndürijiligi-de ösmän galýar. Indiki tapgyrda tejribe toparda ýagtylygyň täzeden ýokarlandyrylmagy zähmet öndürijiliginiň täze ýokary göterilişini döredýär: ýöne birdenkä, kontrol toparda ýagtylygyň üýtgedilmän galdyrylmagynda zähmet öndürijiligi bu ýerde hem ýokarlanýar. Üçünji tapgyrda tejribe toparda ýagtylandyrylyşyň gowulandyrylyşy aýrylýar, zähmet öndürijiligi bolsa ösmegini dowam etdi: bu tapgyrda gözegçilik topardaky ýagdaý hem edil şeýle boldy. Bu garaşylmadyk netijeler Meýony tejribäni kämilleşdirip, ýene-de birnäçe goşmaça derňew geçirmäge mejbur etdi: indi diňe bir ýagtylyk üýtgedilmän, zähmet şertleriniň giň topluny (alty sany ýygnaýjy aýaly aýratyn otaga geçirmek, zähmet hak tölenişini gowulandyrmak, goşmaça arakesmeler girizmek, hepde-de iki dynç günü we ş.m.) üýtgedilýär. Bu täze girizmeleriň netijesinde zähmet öndürijiligi ýokarlanýar, ýöne haçan-da tejribäniň şertine laýyklykda ähli täze girizmeler aýrylanda, zähmet öndürijiligi peselse-de, ýöne ol ilki başky derejesinden ep-esli ýokarlykda saklanýar.

Meýo tejribä ýene-de bir düzüji gatnaşandygyny, onuň hem işçi aýallaryň hut tejribä gatnaşmaklygyny belläpdir: töwerekde gidip duran wakanyň möhümligini we özüniň haýsydyr bir waka gatnaşýanlygyny aňlamak, özüne üns berilýändigini duýmak, önümçilik prosesine has ýokary “goşulmaklyga”, zähmet öndürijiliginiň, hatda obýektiv gowulanmak bolmadyk ýagdaýynda hem ýokarlanmagyna getirýär. Nazaryýet jähtden Meýo bu ýagdaýy aýratyn bir **sosiallyga degişlilik** duýgusynyň – özüni haýsydyr bir topara “degişli” duýmak isleginiň ýüze çykyşy hökmünde düşündirýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde düşündirişiň ikinji ugry – işçi toparlarynyň içinde aýratyn resmi däl gatnaşyklar döräp, şolar hem işçi aýallaryň zerurlyklaryna, şahsy “ykballaryna” önümçilik prosesiniň dowamynda ünsi döreden şert boldy diýen

pikir has gyzyklydyr. Meýo işçi toparlarynda diňe resmi gurluş bilen bir hatarda resmi däl gurluşyň barlygy hakynda netijä gelmek bilen çäklenmän, resmi däl gurluşyň ähmiýeti, aýdaly, ony kärhananyň haýry üçin topara täsir edýän şert hökmünde ulanmaklygy hem teklipl edýär. Meýonyň barlagy sap amaly häsiýetde bolup, onuň teklipleri diňe kärhananyň zähmet öndürjiligin ýokarlandyrmaga gönükdirilen bolýar. Şonuň üçin, bu teklipleriň esasynda soň-soňlar aýratyn “adamçylyk gatnaşyklary” aňyýeti döräp, ol monopoliýalary dolandyrmagyň resmi maksatnamasyna öwrülýär we häzirki döwürde ähli amerikan telekeçilik mekdeplerde okuw sapagy hökmünde geçilýär. “Adamçylyk gatnaşyklary”, aňyýetiniň mazmuny, elbetde, Meýonyň tejribeleri bilen kesgitlenmän, jemgyýetde ylmy teklipleri ulanmaklygyň tutuş ulgamy bilen kesgitlenýär.

Meýonyň açyşlarynyň sosial-psihologiýa üçin nazaryýet ähmiýeti barada aýdylanda bolsa, onda kiçi toparda **iki görnüşli gurluşyň** barlygy anyklanyp, ol bolsa öz gezeginde barlaglar üçin giň gelejegi açdy. Hottorn tejribelerinden soňra kiçi toparlary derňemekde tutuş bir ugur döräp, ol, esasan, iki görnüşli gurluşyň seljerilişi, olaryň her biriniň dolandyrmak ulgamyndaky ähmiýetini ýüze çykarmak bilen baglanyşyklydyr.

“Toparlaýyn dinamika” mekdebi kiçi toparlary derňemekde giň ýaýran ugur bolup, ol K.Lewiniň ady bilen baglanyşyklydyr. Faşistik Germaniýadan emigrasiýadan soňra K.Lewiniň amerikadaky işi Massaçusets tehnologik institutynda toparlaýyn dinamikany öwrenmek boýunça ýörite merkezi döretmekden başlanýar (ol merkez häzirki wagtda hem bardyr). Bu merkezdäki derňewleriň ugry Lewiniň birnäçe nazaryýet pikirlerine esaslanýar. Lewin adaty geştalt psihologiýadan gözbaşyny alyp gaýdan “meýdan taglymatyny” düzýär we ol hem kiçi toparlary öwrenmegiň esasynda durýar. Meýdan taglymatynyň esasy pikiri şu aşakdakydan ybaratdyr: sosial özüňi alyp barşyň kanunlary ony dördýän psihologik we sosial

güýçlere akyl ýetirmek arkaly ýüze çykarylmalý diýen pikir toparlar hakyndaky ylma degişlilikde ösdürilýär. Psihologik meýdanyň güýçlerini seljermeginiň möhüm usuly tejribehana şertlerinde ýörite göz önünde tutulan häsiýetnamalary bolan toparlary döretmek we olary öwrenmek bolup durýar. Bu derňewleriň toplумы “toparlaýyn dinamika” adyny aldy. Derňewleriň esasy meselesi şu aşakdakylara syrykdyryldy: toparlaryň tebigaty nämeden ybarat, olaryň kemala getiriliş şertleri nähili, olaryň indiuidler we beýleki toparlar bilen arabaglanyşygy nähili, olaryň üstünlikli hereketlenmeginiň şertleri nämeden ybarat? Şol bir wagtyň özünde şeýle toparlaryň kadalary, jebisligi, indiuidual meýil-motiwleriň we toparlaýyn maksatlaryň utgaşmasy, galyberse-de, toparlarda liderçilik diýen ýaly häsiýetnamalara uly üns berildi.

Adamlaryň sosial özüni alyp barşyny haýsy islegler herekete getirýär diýen sowala jogap bermek bilen “toparlaýyn dinamika” topar içindeki dartgynlyklar meselesini düýpli derňedi, arkalaşyk – kooperasiýa we bäsleşik – konkurensiýa şertlerinde toparlaýyn işiň netijeliligini, toparlaýyn netijä gelmekligiň usullaryny deňeşdirdi. Bu mysallary hiç bir kynçylyksyz dowam etdirip hem bolardy, çünki bu nazaryýet ugurda kiçi topar meselesiniň ähli görnüşleri derňelendir. K.Lewiniň ähli psihologik mirasy ýaly, köp alymlar onuň sosial-psihologik pikirlerini-de, “toparlaýyn dinamika” gapma-garşylykly bahalandyrylyşa laýyk hasaplaýar. Onuň pikirleriniň Günbataryň we dünýäniň sosial-psihologik pikiriniň mundan beýläkki ösüşine eden täsiri iňňän uludyr. Şol bir wagtyň özünde bu nazary ugruň çäklerinde toparlaýyn hadysalara degişli örän möhüm pikirler aýdylýp, olaryň birnäçesi düýpli derňelip, şu wagta çenli öz ähmiýetini ýitirmedik usulçalar işlenip düzüldi. Başga bir tarapdan, tutuş nazaryýet jähtden meýdan taglymatynyň jedelli pikirýöretmeleri örän könelişendir. Şonuň üçin “toparlaýyn dinamikanyň” häzirki zaman sosial-psihologik

bilimlerin çäklerindäki mümkinçiliklerini anyklamak meselesi ýüze çykýar. Sosial psihologiýanyň beýleki ugurlaryna seredende gürrüňini edýän bölümimizde Lewiniň nazaryýeti, hakykatdan-da, täze nazaryýet çäklerde hem “işleýär”. Tutuş psihologiýa ylmynda we sosial psihologiýada Lewiniň adyny hormatlamak, onuň bitiren hyzmatlaryny hatyralamak onuň derňewlerini asuda, asyly seljermek esasy ýörelge bolmalydyr.

Indi Günbataryň sosial psihologiýasynda kiçi toparlar meselesiniň goýluşy baradaky pikirleri umumy jemlemek mümkin. Seredilen üç ugruň bir-birleri bilen deňeşdirilmesi kyn-da bolsa (Morenonyň nazaryýet esaslary bilen Lewiniň derňewleriniň netijesini deňeşdirmek kyndyr), olaryň her biri kiçi toparlary derňemekde belli bir ugry döretdi. Ýöne olaryň her biri kiçi toparlaryň seljerilişine toparlaýyn hadysalaryň özboluşly mazmuny nukdaýyndan çemeleşmekde degişli bärden-gaýtmalara ýol berdi. Ýöne şeýle nukdaýnazarda toparlaýyn hadysalaryň toparlaýyn işiň takyk häsiýeti bilen döredilýänligi resmi ýagdaýda toparlaýyn işiň netijeliligi hökmünde goýlupdy. Toparyň we jemgyýetiň özara gatnaşygynyň dürli nusgalary teklip edildi: Morenoda toparlaýyn hadysalaryň düşündirilişiniň gös-göni jemgyýete ähmiýetli meselelerine geçirilmegine ýol berlip, Lewiniň döplerinde bu onçakly aç-açan däl: ýöne hiç ýerde kiçi toparyň jemgyýetçilik gurluşyň düzüjisi hökmündäki özboluşlylygy ýörite nygtalmaýar (bu ýagdaý toparda bolup geçýän hadysalaryň netijesiniň topardan has daşarky kontekst bilen baglanyşdyrylmadygyny teklip eden Meýonyň däbine hem mahsusdyr). Kiçi toparlara bagyşlanan günbatardaky birgiden derňewleriň arasynda düýpgöter başgaça nazaryýet çemeleşişlere hem duş gelmek mümkin (muňa mysal edip toparlaýyn hadysalaryň sosial psihologiýanyň psihoanalitiki, interaksionistik döpdä öwrenilişini görkezmek bolar), ýöne olaryň hiç birinde kiçi toparlarda jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň belli bir görnüşiniň amala aşyrylyşy esasy düzgün hökmünde

nygtalmaýar. Şonuň üçin, bu çemeleşişleriň hemmesi (belli bir tapawutlylykda) sowa nazaryýet häsiýetde bolup, jemgyýetiň belli bir görnüşinde hereket edýän kiçi toparlary derňemegiň ählumumy maksatnamasyny berip bilmeyär.

10-njy bap. Kiçi toparlardaky dinamiki hadysalar

Kiçi toparlardaky dinamiki hadysalaryň umumy häsiýetnamasy Kiçi toparlary derňemek özüniň esasy hökmünde toparyň belli bir durnuklylyk häsiýetnamasyny: onuň çägin, düzümini, gurluşyny kesgitlemegi göz önünde tutýar. Ýöne sosial-psihologik seljerişniň esasy wezipesi toparyň durmuşynda bolup geçýän hadysalary öwrenmekdir. Bu hadysalary derňemek iki nukdaýnazardan möhümdir: birinjiden, aragatnaşygyň we özara täsiriniň umumy kanunalaýyklyklarynyň hut kiçi toparlarda amala aşyrylyşyny anyklamak zerurdyr; munuň sebäbi hut şu ýerde kommunikativ habar beriş interaktiv özara hereket perseptiw hadysalaryň takyk “dokumasy” döreýär; ikinjiden, kiçi toparyň jemgyýetçilik täsirleri ulgamynyň ählisiniň täsirini şahsyýete “ýetirýän” – döredijilerini (aýdaly, uly toparlarda döreýän gymmatlyklaryň, kadalaryň, gönükdirilmeleriň mazmunyny) görkezmelidir. Şol bir wagtyň özünde “yza dolanyan” hereketi, şahsyýetiň işjeňliginiň toparda özleşdirilen täsirleri nähili amala aşyryandygyny we belli bir “yza gaýtaryş” edýändigini ýüze çykarmalydyr. Diýmek, kiçi toparlarda **bolup geçýän** zatlaryň kesimini bermek möhümdir. Ýöne bu meseläniň diňe bir tarapydyr. Başga bir möhüm mesele toparyň nähili **öşýändigini**, onuň bu ösüşde haýsy tapgyrlary geçýändigini, dürli toparlaýyn hadysalaryň her bir tapgyrda nähili üýtgeýändigini görkezmekdir. Şonuň üçin kiçi toparlardaky dinamiki hadysalara

değişli bolan mazmunlaryň möçberi toparlaýyn dinamiki mekdebinde görkezilýänlerinden has giňdir.

Bu ýerde “toparlaýyn dinamika” diýen adalganyň üç sany dürli manyda ulanylýandygyny aýtmak ýerliklidir. Bu adalga bilen, ilkinji nobatda, ýokarda belenilişi ýaly, kiçi toparlaryň sosial psihologiýada belli bir derňew ugry atlandyrylýar. Bu başgaça aýdanyňda, K.Lewiniň mekdebini aňladýar. Ýöne bu ýerde bir mekdebiň çäginde öwrenilýän meseleler däl-de, oňa mahsus tutuş düşüňjeler ulgamy, bu meseleleri çözmekligiň belli bir görnüşi göz önünde tutulýar. Adalganyň ikinji manysy, esasan, Lewiniň mekdebinde döredilip, usullaryň atlandyrylyşy bilen baglanyşyklydyr. Emma bu usullar soňra beýleki nazaryýet ugurlarda hem ulanylýandygy üçin adalganyň ikinji manysy diňe Lewiniň mekdebine bagly bolman, laboratoriya tejribesiniň toparyň dürli häsiýetnamasy ýüze çykarylýan özboluşly görnüşi bilen baglanyşyklydyr. Bu ýerde “toparlaýyn dinamika” toparlaýyn hadysalary öwrenmek üçin ýörite niýetlenen laboratoriya tejribesiniň aýratyn görnüşi bolup durýar. “Toparlaýyn dinamikanyň” üçünji manysy kiçi toparda bolup geçýän dinamiki **hadysalaryň toplumyny** aňladýar. Bu manyda adalga Lewiniň nazaryýet ugrukmasyna, onuň tejribe amalyýetine bagly bolman, toparyň durmuşyndaky belli bir hakykaty beýan etmäge hyzmat edýär. Hut şu üçünji manyda bu adalga psihologiýada ulanylýar. Toparlaýyn dinamika toparyň durnukly-statiki häsiýetnamasyndan tapawutlylykda, toparda belli bir wagt aralygynda bolup geçýän we toparyň döwürden-döwre hereketini, ýagny ösüşini häsiýetlendirýän dinamiki hadysalaryň toplumydyr.

Bu hadysalaryň has möhümleri aşakdakylardyr. Ilkinji nobatda bu kiçi toparlaryň **emele geliş** prosesi bolup, muňa diňe bir topary kemala getiriş usullary degişli bolman, topary topar edýän psihologik döredijilere (meselem, **toparyň** indiwide **basyşy hadysasy**, bu adaty sosial psihologiýada “toparlaýyn

dinamika” girmeyär. Edil şonuň ýaly-da toparyň jebisliligi, ösüşi meselesi) deňişlidir. Mundan başga-da “toparlaýyn dinamikanyň” dābinde seredilýän liderçilik we toparlaýyn netijä gelmek hadysalary bu hadysalaryň seredilişinde olaryň diňe liderçilik we netijä gelmek prosesine syrykdyrylman, başga-da köp döredijileri göz önünde tutýandygy nazara alynýar. Dinamiki hadysalaryň başga bir jähiti toparlaýyn durmuşyň özboluşly, bilelikdäki işiň ösüşi bilen baglanyşýan hadysalary arkaly döredilýär. Toparyň ösüşiniň özboluşly netijesi hökmünde onuň şeýle özboluşly derejesini – jemagaty-kollektiwi görkezmek bolar. Kollektiwiň emele geliş prosesine sosial-psihologik jähitde toparda bolup geçýän dinamiki hadysalary goşmak bolar.

Kiçi toparyň emele gelişi Kiçi toparyň emele geliş bilen baglanyşykly hadysalaryň häsiýetnamasy berlende, ilkinji nobatda, haýsy hili toparyň göz önünde tutulýandygyny anyklamaly bolýar. Öň kabul eden düzgünimize laýyklykda, biz bu ýerde hakyky **tebigy kiçi toparlaryň** emele gelişini göz önünde tutýarys. Olar jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda bolup, olaryň emele geliş usullary dürli-dürlüdür. Köplenç, olar toparyň içki durmuşyna deňişlilikde, esasan, daşky şertler (meselem, haýsydyr bir sosial institutyň ýa-da guramanyň ösüş şertleri) arkaly döredilýär. Sözüň has giň manysynda kiçi topar zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi, umuman, jemgyýetiň ýaşayyş islegi arkaly döredilýär. Meselem, önümçilik topary täze önümçiligiň döremegi, mekdep synpy – täze nesliň bilim beriş ulgamyna gelmegi, sport komandasy – haýsydyr bir edarada sportyň ösmegi we ş.m. bilen döredilýär. Bu görkezilen ýagdaýlaryň hemmesinde kiçi toparyň döreyşiniň sebäbi onuň we oňa girýän indiuidleriň daşyndaky has giň ulgamda bolýar. Hut şu ýerde toparyň gurluşy, orunlaryň we at-abraýlaryň bölünişi,

galyberse-de, toparlaýyn işiň maksady barada göz önünde tutulmalar döreýär. Entek bu şertleriň hiç biri toparyň döreýişiniň psihologik döredijisine dahylsyz bolup, olar diňe toparyň ýaşayşynyň baş şerti bolup durýar. Kähalatlarda edebiýatda toparyň “daşky” we “içki” gurluşy hakyndaky düşüňjeler berlip, onda “daşky” gurluş hökmünde haýsydyr bir hususy “gurluş” däl-de, ýokarda görkezilen, topary döredýän daşky ýagdaýlar görkezilýär.

Bu meseläniň ikinji bölümi: daşky şertler bilen döredilen bu toparyň psihologik guralyşy, onuň toparyň ähli psihologik häsiýetnamalaryny özünde jemlenýän umumylyga öwrülişi nähili amala aşyrylýar? Başgaça aýdanyňda, daşky tarapdan döredilen topar nähili psihologik manyda topara öwrülýär? Mesele şeýle goýlanda sosial psihologiýanyň taryhynda ençeme gezek ýüze çykan mesele öz-özünden aýrylýar: adamlary toparlara birleşmäge näme mejbur edýär? Bu sowala berlen jogaplary özüniň sowalygy, jemgyýetiň hakyky isleglerinden üzňeligi sebäpli kanagatlanarly hasaplamak bolmaz. Kähalatlarda adamlary toparlara birleşmäge aragatnaşyk etmek islegi, gorky, nämälim ýagdaýlarda özüni goragly duýmak islegi birleşdirýär diýip aýdýarlar. Bu jogaplaryň kanagatlanarsyzlygy olaryň sosial hadysany (sosial toparlaryň döreýşi sosial hadysadyr) sap psihologik sebäplere syrykdyryandygy bilen düşündirilýär. Sosial toparlar, şol sanda kiçi toparlar sosial psihologa derňew obýekti hökmünde berlip, onuň wezipesi bolsa ädimme-ädim obýektiv dörän toparlaryň hususy psihologik umumylyga öwrülişi şertini yzarlamakdan ybaratdyr. Bu derňewiň iki mümkinçiligi bardyr.

Olaryň **birinjisi** – toparlaýyn durmuşyň öňden bar bolan kadalarynyň oňa her bir täze goşulýan indiuid tarapyndan kabul edilişi derňelende ýüze çykýar. Bu toparyň döreýiş meselesi bolman, oňa täze agzanyň goşulmagy, ýöňkelmegidir. Bu ýagdaýda seljerişi **toparyň** indiwide **basýşy hadysasynyň, ony**

toparyň özüne “tabyn ediş” meselesiniň töwereginde jemlemek mümkin.

Mümkünçilikleriň **ikinjisi** – haçan-da toparlaýyn hadysalaryň emele geliş prosesi derňelende ýüze çykýar: meselem, topara birbada köpsanly indiuidler goşulyp, soňra olaryň toparlaýyn kadalary has doly kabul edip, agzalarynyň ählisiniň toparlaýyn maksatlary bölüşmekligi bilen baglanyşykly prosesini derňewi. Bu ýagdaýda seljerişi **toparyň jebisliginiň kemala gelişini** öwrenmek meselesine syrykdyrmak mümkin.

Birinji mümkinçilik adaty sosial psihologiyada toparlaýyn dinamikanıň çäklerinde däl-de, **konformizmiň derňewi** diýen ada eýe bolan aýratyn şahada döredir. Şeýle derňewlerde konformizm daşky şertler bilen döredilen sosial toparyň içinde kemala geliş psihologik döredijileriň biri hökmünde hakyky toparyň kontekstinde seredildi. Konformizmiň kiçi toparlaryň öwrenilişine täze çemeleşişdäki roluny anyk kesgitlemek üçin bu derňewleriň häsiýetini çuňňur seljermek möhümdir.

Toparyň **jebisliginiň** derňewine hem edil şu görkezilenler häsiýetlidir. Adatça, bu mesele hem hakyky sosial toparlaryň ösüş şerti hökmünde däl-de, islendik, şol sanda laboratoriya toparynyň umumy, sowa häsiýetnamasy hökmünde ýüze çykdy. Bu hadysalaryň ikisine hem topara ýokarda görkezilen düşüniliş nukdaýnazaryndan seljermelidir: daşky şertler bilen döredilen (sosial proses) topar adamlaryň psihologik umumylygyna öwrülip, onuň çäginde adamlaryň işi diňe bir daşdan ýöňkelen hökmünde däl-de, topar tarapdan “özleşdirilen” (sosial-psihologik proses) häsiýetde gurulýar. Bu ýagdaýda kiçi toparyň döreyşi däl-de, has takygy kemala getirilişi bolup geçýär.¹

¹ Чудновский В.Н. О некоторых исследованиях конформизма в зарубежной социальной психологии. Вопросы психологии. 1974, №4.

Toparyň basyşy hadysasy Bu hadysa sosial psihologiýada “**konformizm hadysasy**” adyna eýe boldy. “Konformizm” sözi adaty dilde “uýgunlaşmak” diýmegi aňladýar. Psihologlaryň belleýşi ýaly, konformizm hadysasy adaty aňň derejesinde Andersenin “Ýalaňaç korol” ertekisinde bellenendir. Şonuň üçin gündelik sözleşişde bu düşünje belli bir oňyn däl öwüşgine eýe bolup, amaly derejede geçirilýän derňewlerde aýratyn-da kynçylyk döreýär. Munuň sebäpleriniň biri hem “konformizm” düşüňjesiniň syýasatda ylalaşyklygyň we kaýyl bolujylygyň nyşany hökmünde oňyn däl mana eýe bolýandygydyr. Bu manylary tapawutlandyrmak üçin sosial-psihologik edebiýatda, köplenç, konformizme **derek konformlylyk** ýa-da **konform özüni alyp baryş** diýlip, indiwidiň topara degişlilikdäki ornunyň, onuň topara mahsus bolan pikiri kabul ýa-da ret etmekligi, indiwidiň basyşa tabynlyk derejesi aňladylýar. Konformizm düşüňjesine gapma-garşylykly bolan düşüňjeler “garaşsyzlyk”, “ornuň özbaşdaklygy”, “toparyň basyşyna durnuklylyk” we ş.m. ýaly sözlerde aňladylýar. Tersine, oňa ugurdaş düşüňjeler birdürlülük, şertlilik bolup, ýöne olaryň başga öwüşgini bardyr. Birdürlülük hem belli bir üläni kabul etmegi aňladyp, ýöne bu basyşyň esasynda amala aşyrylmaýar.

Konformlylyk indiwidiň we toparyň pikiriniň arasynda dartgynlylyk bolup, onuň toparyň peýdasyna çözülen wagtynda ýüze çykýar. Konformlylygyň derejesi – munuň özi indiwidiň topar bilen öz garaşsyzlygynyň gapma-garşylygyny dartgynlylyk hökmünde kabul edip, topara tabyn bolmagynyň derejesidir. Köp wagtdan bäri sosial psihologiýada daşky konformlylygy (toparyň pikiri indiwid tarapyndan diňe daşky tarapdan kabul edilip, hakykatda bolsa ol oňa garşylyk görkezmeğini dowam edýän halaty) we içki konformizmi (onda indiwid hakykatdan-da köpçüligiň pikirini özleşdirýär) tapawutlandyryrlar. İçki konformlylyk topar bilen dartgynlylygy onuň peýdasyna aradan

ayyrmakdyr. Konformlylygyň derňewlerinde ýene-de bir mümkingadar orun ýüze çykarylýp, ony tejribede bellemek mümkinçiligi aýan edildi. Bu **terslik** ornudyr. Topar indiwide basyş edende, indiwid dert-azar bu basyşa garşylyk görkezýär, toparyň ähli ülnüsini elinden geldigiçe ret edýär. Bu terslik ýagdaýdyr. Terslik diňe göräýmäge konformlylygy ret etmek ýaly bolup görünýär. Hakykatda bolsa terslik hakyky garaşsyzlyk däl (bu köpsanly derňewlerde subut edilendir). Tersine, bu konformlylygyň aýratyn bir ýagdaýy ýa-da “çöwürülen konformlylykdyr”: eger-de indiwid her edip-hesip edip toparyň pikirine garşy durmagy maksat eden bolsa, ol hakykatda ýene-de topara garaşly bolýar. Ol topara garşy özüni alyp barşy, topara garşy orny ýa-da kadany işjeň döretmeli bolýar, ýagny toparyň pikirine ters häsiýetde bagly, garaşly bolup galýar. Şonuň üçin, terslige konformlylyga garşy orun hökmünde seretmek nädogrudyr. Oňa garşy orun – özbaşdaklykdyr.

Konformlylygyň şeýle nusgasy uzak wagtlaп ählumumy kabul edilendi. Konformlylygyň adaty nusgasy amerikan alymy S. Aşyň 1951-nji ýylda geçiren meşhur tejribelerinde amala aşyrylandyr. Häzirkî döwürde ýiti tankydy garaýyşlaryň barlygyna garamazdan, bu tejribeler nusgawy hasaplanýlar. Talyplaryň toparyna (7-9 adamdan ybarat) tekliп edilen çyzyklaryň uzynlygyny kesgitlemek tabşyrylýar. Şu maksat bilen her kimiň sag we çep eline iki kartoçka berilýär. Çep elindäki kartoçkada bolsa göni çyzygyň üç kesimi bolup, olaryň diňe biri öz uzynlygy boýunça çep elindäkiniň uzynlygyna deň bolýar. Synag edilýänlere sagdaky kartoçkadaky üç kesimiň haýsy biriniň öz uzynlygy boýunça çepdäkä deňligini kesgitlemek tabşyrylýar.

Ýumuş indiuidual, ýekelikde ýerine ýetirilende hemmeler ony çözüpdir. Tejribäniň maksady “dildüwşükli toparyň” üsti bilen toparyň indiuidiň pikirine edýän basyşyny ýüze

çykarmakdan ybarat bolýar. Tejribeçi önünden synaga gatnaşýanlaryň birinden (“sada adam”) başgasy bilen dil düwürşýär. Dildüwürşügiň manysy hemmelere çep kartoçkadaky kesim teklipl edilende bilgeşleýin nädogry jogap bermek (bu kesimi sag kartoçkada has uzyn ýa-da gysga kesime deň diýip aýtmak) bolýar. Iň soňundan “sada adam” jogap bermeli bolýar: bu ýerde onuň öz pikirinde “galyp bilmegi” (sebäbi ol individual-ýekelikde çözendä dogry jogap beripdi) ýa-da toparyň basyşyna “tabyn bolýanlygy” ýüze çykarylýar. Aşyň synaglarynda “sadalaryň” üçden biri (37) nädogry jogap berýärler, ýagny konform özüni alyp barşy ýüze çykarylýarlar. Soňundan interwýu alnanda, synagda başdan geçirilen ýagdaý soralypdyr. Ähli soralanlar köpçüligiň pikiriniň örän güýçli “bolýanlygyny” aýdyp, hatda “garaşsyzlar” hem toparyň pikirine garşy durmaklygyň iňňän kyndygyny, her gezekde hut özüniň ýalňyşýan ýaly bolup görinýändigini aýdypdyrlar. Ýeri gelende bellesek, toparyň basyşynyň ýekelikdäki adamyň pikir-duýgusyna, karara gelmegine täsiri hadysasy türkmen halk döredijiliginden hem mälimdir. “Aldarköse we kyrk söwdagär” diýen ertekide Kösäniň ýaş yetginjek ogly sygryny bazara satmaga alyp baryarka ar almagyň kүйünde yören söwdagärler dillesip, “Oglan, geçini satuwa alyp baryarmyň?” diýen sowaly bir-birlerinden bihabar ýaly berip, oglanyň pikirini üýtgedýärler we sygry geçiniň bahasyna alýarlar.

Aşyň usulynyň köpsanly özgertmeleri bolup (meselem, P.Kratçfildini usuly), ýöne onuň hemme ýagdaýda “dildüwürşükli topar” mazmuny saklanyp, üstesine-de toparyň özi ýörite tejribe maksady bilen tejribehana şertlerinde döredilýär. Şonuň üçin bu hadysa düşündiriliş berinde we dürli indiuidleriň konformlylyk derejesi kesgitlenende toparyň bu düýpli aýratynlygy göz önünde tutulmalydyr. Synag edilyänleriň berýän hasabaty we tejribeçileriň gelen netijeleri esasynda birnäçe baglanyşyklar ýüze çykarylýar. Synag edilyänleriň öz-özlerine baha berşi

boýunça olaryň tabynlyk häsiýeti öz şahsy aýratynlyklary esasynda düşündirilse-de (öz-özüňe kembaha garamak ýa-da hususy kabul edişň şikesliligi), alymlaryň köpüsi konformlylygy doly adamyň şahsy aýratynlygy hasaplamayarlar. Elbetde, konformlylyga zehiniň pesligi, öz-özüňi anlamagyň yetmezçiligi ýaly şahsy häsiýetnamalaryň täsir edýänligi-de subut edildi. Edil şonuň ýaly-da konformlylygyň derejesine tejribäniň geçiriliş ýagdaýynyň toparyň düzümi, gurluşy ýaly şertleriniň täsir edýänligi-de anyklandy. Ýöne tejribeleriň usulyýet yetmezçilikleri zerarly bu häsiýetnamalaryň konformlylyga ähmiýeti ahyryna çenli derňelen dälär.

Şeýle yetmezçilikleriň biri toparyň tejribehana-laboratoriýa häsiýeti bolup, ol aýdyňan pikiriň indiuid üçin **ähmiýetini** doly göz önünde tutmaýar. Tejribe ýagdaýynyň indiuid üçin ähmiýeti meselesi umumy sosial psihologiýada ýiti durýar. Bu kontekstde ähmiýetlilik meselesiniň keminden iki tarapy bardyr. Bir tarapdan, teklipe edilyän materialyň indiuid üçin ähmiýeti barmy? Aşyň tejribelerinde bu dürli uzynlykdaky kesimlerdir. Şeýle kesimleriň uzynlygyny deňeşdirmek az ähmiýetli ýumuş bolup durýar. Birnäçe tejribelerde material üýtgedilip, kesimlere derek geometriki figuralaryň meýdanyny deňeşdirmek we ş.m. tabşyrylypdyr. Bu özgertmeler, elbetde, belli bir derejede materialyň synag edilyän üçin ähmiýetini ýokarlandyryp biler. Ýöne ähmiýetlilik meselesi tutuşlygyna çözülmän galýar, sebäbi onuň başga bir tarapy bar. Ähmiýetlilik sözüň doly manysynda bu şahsyýetiň hakyky işi we hakyky sosial baglanyşyklary bilen utgaşan ýagdaýdyr. Bu babatda ähmiýetliligi deňeşdirilyän zady saýlamak arkaly döretmek mümkin däl. Şeýle ýumuşlaryň çözlüşinde ýüze çykarylyan konformlylyk indiuidiň durmuşyň çylşyrymly ýagdaýlaryndaky özüni alyp barşyna dahylsyz bolup galmagy mümkindir: kesimleri deňeşdirmekde topara eglşik edip, ýöne adamyň öz ýolbaşçysy bilen ýüze çykýan dargynlykda özbaşdaklygyny saklamagy ahmaldyr. Aşyň

tejribeleri hakyky toparda adamyň hakyky özüni alyp barşynyň şekilini bermeyär. Bu taglymaty tankyt edýänleriň köpüsi geçirilen tejribeleriň netijesiniň hakyky ýagdaýlara ýaýradyp bolmajakdygyny belleyärler. Konformizmi derňeyän adaty tejribeleriň ählisinde “topar” hakyky sosial topar däl-de, hut tejribe üçin ýörite toplanan adamlar köpçüligi bolup durýar. Şonuň üçin, bu ýerde toparyň indiwide edýän täsiri öwrenilenok-da, tejribeçiniň goýan ýumşuny ýerine ýetirmek üçin wagtlaýyn birleşen adamlar toplumynyň ýagdaýy öwrenilýär diýmek adalatlydyr. Seredilýän tejribeleriň başga bir usulyýet nätakyklygy oňa gatnaşýan indiwidleriň bir-birine dahysyzlygydyr. Tejribeleriň bu aýratynlygyny P.Beýls belläp, ol Aşyň tejribelerinde indiwidler hakynda mälim zadyň ýokdugy baradaky meseläni ýiti goýdy. Elbetde, synag edýänleri dürli şahsyýet testlerinden geçirip, olaryň arasynda dürli şahsyýet häsiýetnamalarynyň paýlanylyandygyny anyklamak mümkin. Ýöne gürrüňi edilýän tejribede meseläniň bu tarapy däl-de, indiwidleriň sosial häsiýetnamalary, olaryň gymmatlyklary, ynançlary we ş.m. ýüze çykarylýar. Haýsy toparyň göz önünde tutulýandygyny anyklamazdan, bu sowala jogap berip bolmaýar. Synag edilýänleriň indiuidual aýratynlyklary belli bir rol oýnaýar diýiläýen-de hem, bu aýratynlyklar ýeterlik göz önünde tutulmaýar. Alymlaryň biriniň çaklaýşy boýunça Aşyň tejribelerinde-de dürli indiwidler dürli konformlylygy ýüze çykaryar: bu topara ýa-da tejribeçä bolan konformlylyk bolup biler. Ýokarda seredilen laboratoriya tejribeleriniň dowamynda ýüze çykan täsir bu ýerde örboýuna galýar: bu ýerde “öňden-görüjilikli bahalandyrys”, “rozental täsiri” we ş.m. bolup biler.

Emma konformizm dogrusyndaky tejribeleriň mazmunyny peseldýän has çuň pikirýöretmeler hem bar. Bu pikire görä, Aş tarapyndan esaslandyrylan özüni alyp barşyň ähli görnüşleri iňňän ýönekeý bolup, onda özüni alyp barşyň diňe iki görnüşü – konformly we konformly däl görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Yöne şeýle ülni diňe laboratoriya toparynda yüze çykyp, bu topar “dagynyk” häsiýetli bolup, bilelikdäki işiň ähmiýetli häsiýetnamalary esasynda jebisleşen däldir. Hakyky ýagdaýlarda bolsa, şeýle işde Aşyň görkezenlerinden düýpgöter başga özüni alyp barşyň üçünji görnüşi hem yüze çykyp bilýär. Ol konformly we konformly däl özüni alyp barşyň sypatlarynyň ýönekeý birleşdirilmesi bolan (şeýle netije laboratoriya toparynda bolmagy mümkin) şahsyýetiň **toparyň kadalaryny we ülnülerini aňly kabul etmegini** görkezýär. Şonuň üçin hakykatda özüni alyp barşyň iki däl-de, üç görnüşi bolup, bu Aşyň tejribelerinde göz önünde tutulmandy¹. L.W.Petrowskiniň nusgasy boýunça: 1) **topar içindäki yrylmaklyk**, ýagny toparyň pikirini garşylyksyz kabul etmek, 2) **konformlylyk** – içki tarapdan ylalaşman, daşky tarapdan aňlanylan ýagdaýda topar bilen ylalaşmak, 3) **kollektiwizm** ýa-da kollektiwleýin öz ornuny kesgitlemek, şahsyýetiň kollektiwiniň bahasy we wezipesi bilen aňly raýdaşlygy esasynda döreyän özüni alyp barşyň birmeňzeşligi. Görnüşi ýaly, bu nusgada düýpgöter täze hadysa – kollektiw girizilip, ol diňe bir konformlylyk bilen baglanyşykly meselä däl, eýsem olaryň kiçi topar bilen baglanyşykly giň toparyna gaýtadan seretmekligi talap edýär.

Toparlaýyn basyş hadysasynyň şahsyýete oňyn mazmunly täsir ediş nusgasynyň hem bolup bilýändigini Döwletmämmet Azadynyň ile ýakasyny tanadan ogry barada hemmeleriniň diňe gowy söz aýtmagyny haýyş edip, onuň halal ýola ugrukmagyny gazanyşynyň mysalynda hem görünýär.²

Konformlylygy yüze çykarmaklyga bagyşlanan adaty tejribeler barada aýdylanda bolsa, olaryň bu hadysany yüze çykarmaklygyň sap öwreniş tejribeleri bolup galýandygyny bellemek gerek.

¹ Петровский А.В. Опыт построения социально-психологической концепции групповой активности. Вопр психологии. 1973. №5.

² Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001. 301-302 sah.

Toparlaýyn jebislik

Kiçi toparlary kemala getirmegiň ikinji bir tarapy toparlaýyn jebislik meselesidir. Bu ýerde aýratyn indiwiidiň nähili topara goşulyp, onuň kadalaryny, pikirini, özüni alyp baryş ülnüsini kabul edişi däl-de, toparda baglanyşyklaryň aýratyn görnüşiniň kemala geliş prosesi derňelýär: hut şu baglanyşyklar toparyň daşdan kesgitlenen gurluşynyň adamlaryň psihologik umumylygyna, öz hususy kanunlary boýunça ýaşayan psihologik bedene öwrülmeğine mümkinçilik berýär.

Toparlaýyn jebislik meselesiniň öňden gelyän derňew däbi bardyr. Bu döp topara duýgy-emosional esasy bolan şahsyýetara gatnaşyklarynyň belli bir ulgamy hökmünde düşünmeklige daýanýar. Toparlaýyn jebislik dürli hili düşündirilse-de, ýokarda görkezilen umumy esas derňewlerde ählumumy bolup galýar. Meselem, kiçi toparlary sosiometrik jähtde derňemek ugurda jebislige şahsyýetara gatnaşyklarynyň özara sulh alyşmaklyga esaslanýan, saýlawlaryň ýokary göterimi arkaly aňladylýan derejesi hökmünde düşünilýär. Mälim bolşy ýaly, sosiometriýa ýörite “toparlaýyn jebisligiň indeksini” tekliş edip, ol özara oňyn saýlawlaryň umumy sanynyň saýlawlaryň mümkin bolan sanyna gatnaşygy hökmünde hasaplanypdyr. Bu özara saýlawlaryň mazmun häsiýetnamasy sosiometrik taglymatda nazara alynmaýar. “Toparlaýyn jebislik indeksi” sap resmi häsiýetnama bolup galýar.

Adaty sosial psihologiýada bu meselä ýene-de bir çemeleşiş L.Festinger tarapyndan tekliş edilip, onda jebislik toparda ýüze çykarylýan kommunikatiw baglanyşyklaryň ýygylgy we berkligi görnüşinde düşündirilýär. Jebislik bu ýerde “toparyň agzasyny onda saklamak üçin oňa täsir edýän güýçleriň jemi” häsiýetde kesgitlenýär. K.Lewiniň mekdebiniň Festingere eden täsiri bu kesgitlemä aýratyn mazmun berdi: “güýç” düşüňjesi toparyň indiwid üçin ýakymlylygy ýa-da onuň toparda bolmagyndan kanagatlanýandygy manyda düşündirilipdir. Ýöne

ýakymlylyk we kanagatlanmaklyk toparyň gatnaşyklarynyň sap duýgy-emosional manysynda seljerilensoň, bu çemeleşme sosiometriýadan tapawutly bolsa-da, jebislik bu ýerde hem toparyň agzalarynyň duýgy-emosional sulh alyşmagynyň ulgamy hökmünde göz önünde getirilipdir.

Adaty sosial psihologiýada, jebisligi derňemegiň başga maksatnamasy hem tekliplendir. Bu T.Nýukomyň işleri bilen baglanyşyklydyr. Nýukom täze “ylalaşyk” düşünjesini girizip, onuň kömegi bilen jebisligi düşündirmekçi bolýar. Ol Morenonyň we Festingeriň çemeleşmesinden tapawutly pikiri öňe sürüp, onda jebislik üçin toparyň agzalarynda belli bir ähmiýetli gymmatlyklara birmeňzeş ugrukmalaryň döremeginiň zerurdygyny nygtaýar. Bu pikir öz netijeliligine garamazdan, soňabaka meýdan taglymatynyň çäklendiriji gysawajyna düşensoň öz manysyny ýitirdi. Meňzeş ugrukmalaryň ösüşine, ýagny ylalaşygyň gazanylmagyna indiwiidleriň hereket meýdanyndaky dartgynlylygyň aýrylmagy hökmünde düşünilip, üstesine-de, bu aýrylyş indiwiidleriň belli bir duýgy-emosional hereketleriniň esasynda amala aşyrylýar diýip nygtalypdyr. Käbir düşündirilişler berilse-de, jebisligiň duýgy-emosional esasy dogrusyndaky pikir düşündirilişiň agzalan görnüşinde hem esasy bolupdyr.

Toparyň jebisligini onuň bitewiligini ýüze çykarmak häsiýetde kesgitlemekden ugur alýan birnäçe tejribe derňewleri bardyr. Olaryň arasynda A.Beýwelasyň derňewi agzalmaga mynasyp bolup, onda toparlaýyn maksatlaryň häsiýetine aýratyn ähmiýet berilýär. Toparyň **operasional** (işewür) maksatlary – bu kommunikasiýa ulgamyny göwnejaý guramakdyr; **simwoliki** maksatlar – bu topar agzalarynyň ýekebara niýetlerine laýyk maksatlardyr. Toparyň jebisligi maksatlaryň iki görnüşiniň-de amala aşyrylmagyna bagly bolýar. Görnüşi ýaly, jebisligiň düşündirilişi bu ýerde has ýaýraňdyr.

Eger-de toparyň esasy birleşdirijisi hökmünde onuň

agzalarynyň bilelikdäki işi kabul edilse, onda jebisligiň derňewine düýpgöter täze çemeleşiş esaslendirmek mümkin. Toparyň kemala gelşi we onuň mundan beyläk ösüşi bu ýerde şu toparyň jebisliginiň artmagyna nukdaýnazynda düşünilip, bu prosesin esasynda duýgy-emosional ýakymlylyk däl-de, indiwiidleriň bilelikdäki işe okgunly goşulmagy ýatýar. Ýöne munuň üçin jebisligiň haýsydyr bir başga esasy tapmak zerurdyr. Ilkibaşdan bellemeli zat – gürriň toparda adamlaryň bir-birine laýyk gelmegi barada däl-de, toparyň jebisligi dogrusynda gidýändigini nygtamakdyr. Gabat gelmeklik we jebislik ýakyndan baglanyşykly bolsa-da, bu düşüňjeleriň her biri toparyň häsiýetnamalarynyň dürli jähtlerini aňladýar. Toparyň agzalarynyň bir-birine laýyk gelmegi toparyň hut şu düzüminiň **mümkindigini**, öňde goýlan wezipeleri ýerine ýetirmäge ýardam edip biljekdigini, olaryň özara täsirde bolup biljekdigini aňladýar. Toparyň jebisligi bolsa, onuň bu düzüminiň diňe bir mümkindigini däl-de, onuň in ýokary derejede **birleşendigini**, onda toparyň agzalarynyň bilelikdäki işin maksadyny, bu maksat bilen baglanyşykly gymmatlyklary ýokary derejede paýlaşyp bilyän gatnaşyklaryň aýratyn görnüşleriniň döreýändigini aňladýar. Jebisligiň gabat gelmekden bu tapawudy jebislige iş düzgüni taglymaty jähtinde düşüňmeklige getirýär.

Sosial psihologiyada jebisligi derňemegiň özboluşly düzgüni A.W.Petrowskiý tarapyndan işlenildi. Ýöne bu pikirlere A.W.Petrowskiniň öň “toparlaýyn işjeňligiň stratometriki taglymaty”, soňra bolsa “toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň iş bilen aralaşdyrylanlyk taglymaty” diýip atlandyrylan umumy nazaryýetinden üznelikde seretmek bolmaz. Öz gezeginde bu taglymat kiçi toparyň ýokary derejesi – kollektiwiň (jemagatyň) sosial-psihologik taglymatyny döretmek synanyşygy bilen baglanyşyklydyr. A.W.Petrowskiniň bu taglymatyna soňra seredilmeli bolsa-da, bu ýerde onuň jebislige çemeleşişiniň

üstünde durup geçmek yerliklidir. Esasy pikir kiçi toparyň bütin gurluşynyň üç sany (soňky düzedişde – dört) esasy gatlakdan durýanlygyndan ybaratdyr (“strat” – gatlak taglymatyň birinji adyny döredýär): toparlaýyn gurluşyň daşky gatlagy – bu derejede aralaşdyrylmadyk, gös-göni duýgy-emosional şahsyýetara gatnaşyklary bolup, ol adaty sosiometrik usul arkaly öwrenilýär; ikinji gatlak – has çuň hadysa bolup, “gymmatlyk ugrukmasynyň birligi” (GUB) adalgasy bilen bellennýär we bu ýerde gatnaşklar bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylýar. Bu aralaşdyrylma toparyň agzalarynyň bilelikdäki iş prosesine dahylly esasy gymmatlyklara bolan ugrukmasynyň gabat gelmeginde ýüze çykýär. Toparyň agzalarynyň arasyndaky gatnaşklar – bu ýerde sulh almaklyk ýa-da almazlyk esasynda däl-de, gymmatlyk ugrukmasynyň meňzeşligi esasynda guralýar. Sosiometriýa öz usulyny saýlaw esasynda gurup, bu saýlawyň äheňini görkezmändi. Şol sebäpli ikinji gatlagy (GUB) öwrenmek üçin saýlawyň äheňini ýüze çykarýan başga usul zerurdyr. Seredýän taglymatymyz bu äheňleri ýüze çykarmaga açary salgy berýär: bu – bilelikdäki işe dahylly bolan gymmatlyk ugrukmalarynyň gabat gelmekligi. Toparlaýyn gurluşyň üçünji gatlagy has çuň ýerleşip, indiwidiň bilelikdäki işe has ýokary “goşulmagyny” göz önünde tutýar: bu derejede toparyň agzalary toparlaýyn işiň maksadyna raýdaş bolýar, ony paýlaşýar. Eger-de bu gatnaşyklary, şeýle hem bilelikdäki iş bilen aralaşdyrylan gatnaşyklary derňemäge usul tapylsa, agzalaryň bir-birlerini saýlamaklygynyň has ähmiýetli äheňlerini ýüze çykarmak bolardy. Çak bilen saýlawyň äheňleri bu derejede has umumy gymmatlyklary kabul etmek, zähmete, beýleki adamlara, dünýä bolan has umumy gatnaşklar bilen baglanyşykly bolardy. Bu üçünji gatlak toparlaýyn gurluşyň “ýadrosy” hasaplanyp, derňewiň mundan beýläkki gidişi bu gatlagy anyklamagyň tärlerini tapmaga gönükdirilendir.

Aýdylanlaryň ählisi toparyň jebisligine düşünmäge gös-

göni dahyllydyr. Bu häsiýetnama bu ýerde toparlaýyn işiň ösüşine laýyk gelyän topar içindäki baglanyşyklaryň ösüşi hökmünde ýüze çykýar. Toparlaýyn gurluşyň üç gatlagyna şol bir wagtyň özünde toparyň ösüşiniň we jebisliginiň üç derejesi hökmünde seredilip bilner. Birinji derejede (bu topar içindäki gatnaşyklaryň ýüzleý gatlagyna dogry gelyär) jebislik hakykatdan-da duýgy-emosional baglanyşyklaryň ösüşinde ýüze çykýar. Ikinji derejede (bu gatлага GUB dogry gelyär) toparyň mundan beýläkki jebisleşmesi bolup, ol bilelikdäki iş bilen baglanyşykly gymmatlyklaryň esasy ulgamynyň gabat gelmeginde ýüze çykýar. Üçünji derejede (muňa topar içindäki gatnaşyklaryň “ýadro” gatlagy dogry gelyär) toparyň jebisligi onuň agzalarynyň toparlaýyn işiň umumy maksady paýlaşyandygynyda ýüze çykýar. Bu ýerde bellemeli düýpli pursatlaryň biri jebisligiň ösüşiniň diňe maglumat alyşmak amalyýetiniň ösüşiniň hasabyna däl-de (meselem, Nyukomda bolşy ýaly), bilelikdäki işiň esasynda amala aşyrylýandygydyr. Mundan başga-da toparyň birligi onuň agzalarynyň gymmatlyk ugrukmalarynyň **meňzeşligi** hökmünde däl-de, bu meňzeşligiň toparyň agzalarynyň bilelikdäki işi ýerine ýetirende **amaly hereketleriniň düzümine goşulýandygy** hökmünde düşündirilýär. Jebislik şeýle düşündirilende seljeriş üçünji derejesi – gymmatlyk ugrukmasynyň birligini ýüze çykarmakdan birligiň has ýokary görnüşi – toparlaýyn işiň maksadynyň birligini ýüze çykarmak meselesi döreyär. Bu soňky jebisligiň ýokary derejesi bolup durýar. Bilelikdäki işiň maksatlarynyň belli bir gymmatlyk bolup durýanlygy sebäpli, toparlaýyn işiň maksatlarynyň gabat gelmekligine hem şol bir wagtyň özünde toparyň gymmatlyk birliginiň ýokary derejesi hökmünde seretmek mümkin. Şeýlelikde, derňew amalyýetinde jebislik, bir tarapdan, bilelikdäki işiň predmetine degişli gymmatlyklaryň gabat gelmegi, başga bir tarapdan, bu gabat gelmegiň özboluşly

işde amala aşyrylmagy hökmünde seljerilmegi maksadalaýykdyr.¹

Jebisligiň teklipl edilen taglymatynyň tejribe barlygy birnäçe işlerde amala aşyrylyp, olaryň arasynda üç esasy ugry ýüze çykarmak mümkin. Olaryň birinjisi R.S.Nemowyň we Ý.W.Yanotowskaýanyň işlerinde berlip, onda işiň dürli görnüşlerinde topar üçin aýratyn ähmiýetli gymmatlyklaryň topluny ýüze çykarylýar (munuň üçin deňeşdirme mysalynda talyplar we işçiler toparlary öwrenilýär). Ikinji ugur W.W.Şpalinskiiniň işleri bilen baglanyşykly bolup, ol jebislik bilen (GUB-nyň barlygy hökmünde düşündirilýän) toparyň işe ukyplylygy, guramaçylygy we ş.m. görkezijileriniň arasynda baglanyşygyň bardygyny ýüze çykarmaga gönükdirilendir. A.I.Donsowyň işi bilen baglanyşykly üçünji ugur bolsa, toparlaýyn işjeňligiň ýadro gatlagyny, ýagny nähili ýagdaýda takyk toparlaryň amaly işinde bilelikdäki toparlaýyn işe degişli bolan gymmatlyk ugrukmasynyň gabat gelmeginiň ýüze çykýandygyny derňeýär.

Moskwanyň 14 sany orta mekdebinde geçirilen A.I.Donsowyň tejribesi mugallymlaryň işinde öz işiň gymmaty hakyndaky düşüňjeleriň olaryň işiň “predmeti” bolan okuwçy hakyndaky gündelik okuw-terbiýeçilik işinde amala aşyrylyşynyň nähili gabat gelýändigini ýüze çykarmaga bagyşlanandyr. Başgaça aýdylanda, derňewde jebisligiň iki gatlagy ýüze çykarylýar: “nusga” okuwçyny bahalandyrmakdaky jebislik we hakyky okuwçylary bahalandyrmakda ýüze çykýan jebislik. Derňewiň netijesinde mekdebiň mugallymlarynyň hakyky, okuwçylara berýän bahalarynyň umumylygynyň olaryň okuwçynyň nusgasy, ülnüsi hakyndaky düşüňjeleriniň jebisliginden ýokarydygy anyklandy. Ýagny, hakyky jebislik işdäki pikirleriň umumylygy görmüşli jebislikden has ýokarydyr.

¹ Донцов А. В. Принципы социально-психологического анализа / Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. М., 1977. стр. 71

Dogrusy, derňewiň ikinji bölümi has üýtgeşik netije berdi. Bahalandyrmak üçin okuwçylar däl-de, kärdeş mugallymlar tekliپ edilende, bu ýagdaýda tersine, nusga mugallym dogrusyndaky gymmatlyk düşüňjeleriň umumylygy hakyky kärdeşlere berilýän bahalaryň umumylygyndan has pes boldy. Bu ýagdaýyň düşündirilişi belli bir derejede garaşylmaýan häsiýetde bolsa-da, ol esasy düzgüni tassyklaýar: mugallym üçin mugallym esasy işiň predmeti bolman soň ony bahalandyrmakdaky gymmatlyklaryň gabat gelmegi bu toparyň takyk işiniň gös-göni düzüjisi däl. Tersine, nusga ülni derejedäki mugallym-kärdeş mugallymyň gös-göni amaly işine goşulýan gymmatlyk bolup durýar. Şeýlelikde, toparyň hakyky jebisligi ilkinji nobatda bilelikdäki işiň dowamynda amala aşyrylýar diýen çaklama tassyklanýar.¹

Jebislige şeýle çemeleşme kiçi topary kemala getirmek meselesine täzeçe garamaga mümkinçilik berýär. Daşky şertler bilen başy jemlenýän kiçi topar psihologik umumylyk hökmünde kemala gelmek üçin uzak prosesi başdan geçirýär. Bu prosesiň möhüm mazmunlarynyň biri-de toparlaýyn jebisligiň ösmegidir. Bu ösüş prosesinde topar diňe bir kadalary, gymmatlyklary “döretmek”, agzalar bolsa ony ýöne “özleşdirmek” bilen çäklenýär. Toparyň kem-kemden has çuň umumylygy döräp, onda toparyň hut esasy işiniň gymmatlyklary kem-kemden aýry-aýry indiuidler tarapyndan paýlaşylp başlaýar. Bu paýlaşylma gymmatlyklaryň olara “ýarap” ýa-da “ýaramaýanlygy” üçin däl-de, bu gymmatlyklaryň olaryň bilelikdäki işine goşulýandygy sebäpli döreýär. Toparyň her bir agzasy üçin iş şeýle ähmiýetli bolup, ol bu gymmatlyklary maglumat geçirijiň ynançlaryň ösüşi esasynda däl-de, özleriniň toparyň işine doly we işjeň goşulýandygy üçin kabul edýär. Psihologik jähtde topary döredýän esasy sebäp bilelikdäki iş

¹ Дониов А.П. Проблемы групповой сплоченности. М. 1979.

bolup durýar. Iş toparyň ýaşayşynyň diňe daşky şerti bolman, onuň içki esasydyr. Bu işiň ösüşi esasynda topar özgerýär, dürli ösüş döwürleri geçýär we kollektive-jemagata öwrülýär.

Ýöne toparyň bu ösüş derejesini ýörite seljermekden ozal toparda bolup geçýän birnäçe dinamiki hadysalaryň üstünde durup geçmek zerurdyr.

Kiçi toparlarda liderçilik we ýolbaşçylyk Kiçi toparyň dinamiki hadysalaryny häsiýetlendirmekde

topar nähili gurulýar, kim ony guramaklyk wezipesini öz üstüne alýar, topary dolandyrmak işiniň psihologik “şekili” nähili diýen ýaly sowallar tebigy döreýär. Liderçilik we ýolbaşçylyk meselesi sosial psihologiýanyň esasy meseleleriniň biri bolup, bu hadysalar diňe bir toparlaýyn işiň birleşdirilmesine degişli bolman, bu birligiň alyp baryjysyny-subýektini beýan edýär. Bu meselä “liderçilik meselesi” diýilse, onda bu hadysany derňemegiň örän dar sosial-psihologik däbine eýerildigi hasaplanylýar. Häzirki zaman şertlerinde ol topara ýolbaşçylyk etmek meselesi hökmünde goýulsa ýerlikli bolar. Şonuň üçin adalgalary tapawutlandyryp, “lider” we “ýolbaşçy” düşüňjelerini anyklamalydyr. Rus we nemes dilinden tapawutlylykda inlis dilinde bu iki düşüňje “lider” diýlip aňladylyar. Liderçilik düşüňjesi toparda “wertikallaýyn” döreyän (ýagny, edara etmek we tabyn bolmak manyda) psihologik gatnaşyklaryň häsiýetnamasyna degişlidir. Ýolbaşçylyk düşüňjesi toparyň ähli işiniň guralysyna, onuň dolandyryş prosesine degişlidir.

Sosial psihologiýada “lider” we “ýolbaşçy” düşüňjeleriniň mazmuny kesgitlenendir. Bu mesele has doly B.D.Parygin tarapyndan işlenilip, ol lider bilen ýolbaşçynyň tapawudyny şeýle berýär: 1) lider, esasan, toparda şahsyýetara gatnaşyklaryny dolandyryp, ýolbaşçy bolsa, sosial gurama hökmünde toparyň resmi gatnaşyklaryny dolandyryar;

2) liderçilik kiçi gurşaw şertlerinde ýüze çykyar (kiçi topar), ýolbaşçy bolsa, uly gurşawyň düzüjisi bolup, jemgyýetçilik gatnaşyklaryň ähli ulgamy bilen baglanyşykly bolýar; 3) liderçilik özakymlaýyn döreyär, islendik sosial toparyň ýolbaşçysy bolsa bellenilýär ýa-da saýlanýar. Umuman, ýolbaşçylyk özakymlaýyn däl-de, maksada gönükdirilen, sosial gurluşyň dürli düzüjileriniň gözegçiligi astynda döreyär; 4) liderçilik hadysasy durnukly däl, onuň durnuklylygy, dowamlylygy toparyň keýpine bagly bolup, ýolbaşçylyk hadysasy has durnuklydyr; 5) liderçilikden tapawutlylykda golastyndakylara ýolbaşçylyk etmek dürli çäklendirmeleri özünde jemleýär, bu hukuk liderde ýokdur; 6) ýolbaşçynyň netijä gelmek prosesi örän çylşyrymly we bu topara garaşly bolmadyk köp sanly şertler bilen aralaşdyrylan bolup, lider bolsa, diňe toparyň işine dahylly meseleler dogrusynda netijä gelýär; 7) lideriň iş ulgamy, esasan, kiçi topar bolup, ýolbaşçynyňky bolsa has giňdir, çünki ol kiçi topary has giň sosial ulgamda görkezýär¹. Bu tapawutlary käbir üýtgeşmeler bilen beýleki awtorlar hem görkezýär.

Görnüşi ýaly, lider bilen ýolbaşçy şol bir wagtyň özünde birmeňzeş görmüşli ýumuşlary çözyärler: olaryň ikisi hem topary ugrukdyryp, ony belli bir ýumuşlary çözmäge gönükdirmeli, bu ýumuşlary çözmek üçin zerur bolan serişdeler barada aladalanmaly bolýar. Lider bilen ýolbaşçy gelip çykyşy boýunça tapawutlanýan hem bolsa, olaryň işiniň psihologik häsiýetnamasynda umumy häsiýetler bardyr. Munuň özi olara birmeňzeş iş hökmünde seretmäge belli bir derejede esas berýär.

Ýöne derňewlerde bu meseleler köplenç ýeterlik derejede saýgarylmaýar.

Liderçilik toparyň belli bir agzalarynyň özünü alyp barşynyň sap psihologik häsiýetnamasy bolup, ýolbaşçylyk

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971. стр. 310-311.

bolsa, köp derejede topardaky gatnaşyklaryň sosial häsiýetnamasydyr: ilkinji nobatda dolandyryşyň we tabyn bolmagyň wezipeleriniň paýlanyşy boýunça liderçilikden tapawutlylykda ýolbaşçylyk jemgyýet tarapyndan çäklendirilen hukuk prosesidir.¹ Ýolbaşçynyň işiniň psihologik mazmunyny öwrenmek üçin liderçiligiň mehanizmi hakyndaky düşüňjeleri ulanmak mümkin. Ýöne diňe bu döredijini bilmek ýolbaşçynyň işiniň doly häsiýetnamasyny bermeyär. Şonuň üçin bu meseläni seljermegiň yzygiderligi şeýle bolmaly: ilki liderçiligiň döredijisiniň umumy häsiýetnamasyny ýüze çykaryp, soňra bu döredijini ýolbaşçynyň takyk işinde düşündirmek.

Ilki döwürde lider takyk ýumuş çözlende topary guramak üçin agzalaryň özara täsirleri netijesinde öňe saýlanýan toparyň agzasy hökmünde düşündirilýärdi. Ol beýleki agzalara seredeniňde işjeňligiň has ýokary derejesini görkezýän, ýumuş çözlende oňa işjeň gatnaşýan we täsir edýän adamdyr. Şeýlelikde, lider takyk ýagdaýda öňe saýlanyp, öz üstüne belli bir wezipeleri alyar. Galan agzalar liderçiligi **kabul edýärler**, ýagny lidere deňişlilikde oňa tabyn bolýan, onuň mysalyna eýerýän ýagdaýdaky gatnaşygy guraýarlar. Liderçilige toparlaýyn hadysa hökmünde seretmek zerurdyr: lider ýekelikde öz manysyny ýitirip, ol mydama toparlaýyn gurluşyň düzüjisi hökmünde ýüze çykýar: liderçilik bolsa bu gurluşdaky gatnaşyklar ulgamydyr. Şonuň üçin liderçilik hadysasy kiçi toparyň dinamiki hadysalaryna deňşlidir. Bu hadysa belli bir derejede gapma-garşylyklydyr: lideriň “döwtalaplyk” derejesi bilen toparyň beýleki agzalarynyň onuň aýgytly hyzmatyny kabul ediş derejesiniň gabat gelmezligi hem mümkindir. Lideriň hakyky mümkinçiliklerini anyklamak – munuň özi toparyň beýleki agzalarynyň ony nähili kabul edýändigini ýüze

¹ Волков И.П. Стиль руководства при решении задач социального развития коллектива предприятия. Социальная психология и социальное планирование. Л., 1973. 84 стр.

çykarmak diýmekdir. Lideriň topara edýän täsiriniň derejesi-de hemişelik ululyk däl: belli bir şertlerde onuň liderçilik mümkinçilikleri ýokarlanyp, başga bir şertlerde peselip biler.¹ Kähalatlarda lider düşünjesiniň “at-abraý” düşünjesi bilen gatyşdyrylmagy göwnejaý däl: elbetde, lider topar üçin at-abraý bolup durýan bolsa hem islendik at-abraý ony göterýän adamyň liderçilik mümkinçiliklerini tassyklamayar. Lider haýsydyr bir toparlaýyn ýumşuň çözlüşini guramaly bolup, ýöne at-abraýyň şeýle hyzmaty ýerine ýetirmegi hökman däl: ol ülni, nusga häsiýetde bolsa-da, ýumşuň çözlüşini öz üstüne almazlygy mümkindir. Şonuň üçin liderçilik hadysasy bu inňän özboluşly hadysa bolup, başga düşünjeler arkaly ony beýan edip bolmayar.

Liderçiligiň döreýşiniň taglymatlary Sosial psihologiyada liderçilik hadysasy dogrusyndaky onuň tebigaty, gelip çykyşy hakyndaky mesele has öňden gozgalýar. Liderçiligiň gelip çykyşyna düşünmegiň üç nazaryýet çemeleşilişi bardyr.

“Syptlar taglymaty” (kähalatlarda “harizmatiki” taglymat diýlip, “harizma” – hak nazary salnan, dürli dini ulgamlarda adamyň bagtyna inen zat hökmünde düşündirilipdir). XIX asyryň ahyryndaky, XX asyryň başyndaky nemes psihologiyasynyň düzgünlerinden ugur alnyp, esasan, lideriň dogabitdi häsiýetlerine üns berilýär. Bu taglymatyň nukdaýnazaryndan lider bolmak hemme adama başartmayar, onuň üçin adam şahsy syptlaryň belli bir toplumyny ýa-da belli bir psihologik häsiýetleriň birleşmesini özüde jemlemeli. Dürli ýazarlar lidere zerur bolan syptlary ýa-da häsiýetnamalary ýüze çykarmaga synanyşdylar. Amerikan sosial psihologiyasynda bu syptlaryň toplumu has endigan bellenilip, bu syptlaryň

¹ Кричевский Р.Л., Рыжак М.М. Психология руководства и лидерства в спортивном коллективе. М., 1975.

esasynda liderçilige saýlanyp alynýan adamlar üçin testler döredilýär. Ýöne tiz wagtda şeýle ýumşuň çözülmeginiň kyndygy aýan bolýar. 1940-njy ýylda K.Berd 79 sypatdan ybarat test düzüp, ondaky sypatlary dürli awtorlar “liderçilik” häsiýetleri diýip belläpdir. Olaryň içinde ugurtapyjylyk, göwünjeňlik, sözleşmäge meýillilik, wäsilik, döwtalaplyk, özüne ynamlylyk, dostlaşmaga meýillilik (soň-soňlar Stogdil bulara hüşgärlik, dabaralylyk, şirin dillilik ýaly sypatlary goşupdyr) bar. Emma bu sypatlaryň dürli awtorlardaky ýaýbaňlygyna nazar salsak, onda bularyň hiç biri sanawda belli bir orunda durnukly getirilmändir: agzalan sypatlaryň 65%-i diňe bir gezek, 16-20%-i iki gezek, 4-5%-i üç gezek we diňe 5%-i dört gezek agzalypdyr. “Erkiň güýji” we “akyl” diýen sypatlar dogrusynda dürli garaýyşlar döräp, bu lider üçin aslynda durnukly sypatlary seçip almak meselesine şübhe döretdi. Stogdiliň üsti doldurylan sanawy çap edilenden soňra düýpgöter garşylykly pikir döräp, bu taglymat ret edildi.

Bu taglymatyň garşysyna düýpli bellikleriň biri Ý.Žennings tarapyndan edilip, ol bu taglymatyň lideriň däl-de, tejribeçiniň sypatlaryny şöhlelendirýändigini aýdypdyr. Sypatlar taglymatyndan nägilelik şeýle güýçli bolansoň, onuň garşysyna “sypatsyz lider” taglymaty döredilipdir. Ýöne bu taglymat hem lideriň nireden döreyändigini, hut liderçilik hadysasynyň gelip çykyşy hakynda hiç zat aýdyp bilmändir.

Sypatlar taglymatynyň deregine täze düşündiriş döräp, ol **“liderçiligiň pursatlaýyn taglymaty”** taglymatynda jemlenipdir. Bu taglymatda sypatlar taglymaty doly inkär edilmän, ýöne liderçilik, esasan, ýagdaýyň önümi hasaplanýar.

Toparlaýyn durmuşyň dürli ýagdaýlarynda aýry-aýry agzalar öňe saýlanyp, olar beýlekilerden, iň bolmanda, bir häsiýetiniň artykmaçlygy bilen rüstem bolýarlar; hut şu ýagdaýda rüstem häsiýetleriň zerurlygy sebäpli, bu sypatlary özünde jemleýän adamlar lider bolýarlar. Şeýlelikde, häsiýetleriň

dogabitdilik pikirini ret edip, lider takyk ýagdaýda özüne mahsus sypatlary beýlekilerden ökde, işjeň ýüze çykarýar diýen pikir kabul edilyär. Lideriň sypatlary ýa-da häsiýetleri otnositeldir. Liderçiligiň pursatlaýyn taglymatynyň bu häsiýeti Piaže tarapyndan tankytlanyp, onuň pikirçe bu ýagdaýda lideriň işjeňligi meselesi aradan aýrylyp, ol haýsydyr bir ýelgamaga, pyrlampaja öwrülyär. Pursatlaýyn taglymatyň bu gowşaklygyny oňa soňra edilen goşmaçalar-da halas edip bilmedi: bu taglymatyň bir gömüşiňde lideriň döreýişinde esasy pursat onuň topar tarapyndan hödürülenmegi, toparyň bu adam dogrusynda zerurlyk küýsemegi bolup durýar diýen pikir öňe sürülyär (bu çemeleşme kähalatlarda hyzmatlaýyn çemeleşme diýlip hem atlandyrylyar).

Şeýle pikirýöretmelerdäki göze görnüp duran kemçiligi ýeňip geçmek maksady bilen, Hartli näme üçin diňe belli bir adamlaryň lider bolýandygyny, näme üçin onuň döreýişini diňe ýagdaýyň kesgitlemeýändigini düşündirýän dört “ülhüni” teklipl etdi. Birinjiden, Hartliniň pikirçe, eger-de kimdir biri bir ýagdaýda lider bolsa, onuň başga bir ýagdaýda hem lider bolmaklygy mümkindir. Ikinjiden, stereotipleriň täsiri netijesinde bir ýagdaýda ýüze çykan liderler kähalatlarda topar tarapyndan “umumy lider” hökmünde kabul edilyär. Üçünjiden, adam bir ýagdaýda lider bolup abraý gazanýar we bu abraý oňa başga bir ýagdaýda hem lider bolmaklyga ýardam edýär. Dördünjiden, adama hakykatdan hem belli bir sypatlar mahsus bolup, şonuň üçin aýry-äýry adamlara “kär agtarmak” häsiýetlidir; munuň netijesinde olar özlerini şu “kär berler” ýaly alyp barýarlar. Liderçiligiň pursatlaýyn taglymatyndaky onuň çendanlyga syrykdyrylmak häsiýetini ýeňip geçmek üçin getirilen pikirýöretmeler örän ýabygorlydyr. Hakykatda, bu ýerde meseläniň hakyky seljermesi däl-de, syn etmäge esaslanýan birmäçe ýiti belliklerdir. Muňa garamazdan, pursatlaýyn taglymat

örän meşhurdyr: hut şonuñ esasynda “toparlaýyn dinamika” mekdebinde liderçiligiň köpsanly tejribe derňewleri geçirildi.

Ylmyň taryhynda bolşy ýaly, bu iki sany çendan birtaraplaýyn çemeleşiş üçünji, meseläniň has ylalaşykly çözüşini berýän görnüşi döretdi. Bu üçünji görnüş **“liderçiligiň jemleýji-sintetiki taglymaty”** diýlip atlandyrylýan ugurda berlip, onda liderçilik toparda şahsyýetara gatnaşyklaryny guramak prosesini dolandyrmagyň subýektidir. Şeýle çemeleşişde liderçilik toparyň hyzmaty bolup, onuň öwrenilişi, ilkinji nobatda, toparyň maksadynyň we wezipesiniň nukdaýnazaryndan amala aşyrylmalydyr (ýöne lideriň şahsyýetiniň gurluşy ünsden düşürilmeli dälär). Mundan başga-da toparyň durmuşyna degişli beýleki üýtgeýjileri hem (meselem, onuň ýaşasýsynyň dowamlylygy) öwrenmek teklipl edilýär. Görnüşi ýaly, çemeleşiş “sintetik” häsiýeti köp derejede liderçiligi öwrenmäge toplumlaýyn çemeleşmek bilen gatyşdyrylýar. Bu babatda sintetiki taglymatyň birnäçe artykmaçlygy bardyr.

Sosial psihologiyadaky derňewleriň köpüsi daşky tarapdan bu taglymatyň çäginde amala aşyrylýan bolsa-da, bu işlerde topardaky dinamiki proseslere täze usulyýet çemeleşiş bilen baglanyşykly täzelikler duýulýar. Toparlardaky liderçilik hadysasyny derňemegiň ýene-de bir ugry oňa bilelikdäki işiň kontekstinde seretmek bilen baglanyşyklydyr. Bu düzgün esasynda ýöne bir “ýagdaýa” seredilmän, toparlaýyn işiň takyk wezipesi öňe sürülýär. Bu wezipäni ýerine ýetirmek prosesinde toparyň agzalary topary belli bir maksada ýetmek üçin gurap bilijilik ukybyny ýüze çykarýarlar. Bu prosesde lider toparyň beýleki agzalaryndan özüniň aýratyn sypatlary bilen däl-de, olara ýokary derejede täsir edip bilýänligi bilen tapawutlanýar.¹

¹ Жеребцова Н.С. Лидерство в малых группах: объект социально-психологического исследования. Руководство и лидерство. Л., 1978, стр. 59.

Liderçiligiň usuly

Bu meselä girişmezden ozal bellennmeli zat – sosial psihologiýanyň däbinde ýolbaşçylygyň däl-de, liderçiligiň usuly meselesiniň derňelýändigini nygtamakdyr. Adalganyň ýokarda görkezilen iki manyly ulanylyşy zerarly köplenç bu meseläni ýolbaşçylygyň usuly diýip atlandyrýarlar. Gynansak-da, şeýle yzygiderliligiň ýoklugy bu ugurdaky amala aşyrylan deslapky tejribelerde (Lewiniň, Lippitiň we Uaýtyň ýolbaşçylygynda “toparlaýyn dinamika” mekdebinde geçirilen tejribeler) hem duýulýar. Tejribe ýetginjek çagalar (11-12 ýaşly oglanlar) toparynda geçirilip, onda çagalar ulularyň ýolbaşçylygynda ýörite materialdan ýüz nikabyny ýasadylar. Üç toparyň ýolbaşçylary (çagalar toparynda özakymlaýyn dörän liderler däl-de, uly adamlardan ybarat ýolbaşçylar) ýolbaşçylygyň dürli usulyny görkezip, tejribeçiler soňra üç toparyň işiniň netijeliligini deňeşdirdiler. Ulularyň ýüze çykan ýolbaşçylyk usullary şu günki güne çenli sosial-psihologik edebiýatda meşhur bolan “awtoritar”, “demokratik” we “başyna goýberilen” adalgalar bilen aňladyldy. Aslynda “başyna goýberilen” adalgasy Lewiniň adalgasynyň erkin terjimesi bolup durýar. Görkezilen adalgalaryň atlandyrylyşy Lewiniň şahsy terjimehaly we durmuş orny bilen baglanyşyklydyr. Tejribeler II Jahan urşy başlanan wagty Lewin faşistik Germaniýadan ABŞ-a emigrasiýa gidenden soňra geçirilip, awtor üçin degişli syýasy bahalandyryşa eýe boldy. Özüniň antifaşistik garaýşyny aýan edip, Lewin “awtoritar”, “demokratik” adalgalaryny belli syýasy manyda ulanýar. Ýöne bularyň hemmesi diňe şertli aňlatma bolup, psihologik tejribelerde awtoritarizmiň ýa-da demokratizmiň syýasy durmuşdaky manysyny ýüze çykarmak maksat edilip goýuldy diýmek nädogrudyr. Hakykatda bolsa, gürrüň diňe karara gelmegiň görnüşiniň psihologik şekili hakynda barýar. Ýüze çykarylan ýolbaşçylyk usullarynyň hiç hili syýasy manysy ýokdur. Ýöne adalga derňewlerde mümkin boldugyça syýasy

gabat gelmelerini bolýanlygy zerarly kynçylyk döredýär. Şonuň üçin sosial psihologiýada haçan-da “awtoritar”, “demokratik” ýa-da “başyna goýberilen” ýaly liderçiligiň usullary barada gürrüň açylanda her gezekde nämäniň göz önünde tutulýandygyny ýörite nygtamak zerurdyr. Kähalatlarda bu adalgalaryň şeýle bulaşyklygyndan dynmak üçin ýörite adalgalary kabul etmek hödürlenýär. Meselem, görkezme beriji “direktiw”, köp maslahatly “kollegial” we “goşulmezlyk häsiýetde” (liberal) usullar girizilip, ýöne olaryň psihologik şekilleri öz durnuklylygyny saklaýar. Bu babatda Lewin tarapyndan ýüze çykarylan liderçiligiň usullarynyň nämäni aňladýandygyny takykklamalydyr. Şeýle synanyşyklar köp edilip, olaryň netijesinde meseläniň iki tarapy: toparda lideriň teklipe edýän çözüşleriniň mazmuny we bu çözüşleriň amala aşyrylyş tilsimi (usullary, tärleri) takyklandy. Şuňa laýyklykda üç usulyň her birini iki häsiýetnama boýunça şeýle beýan etmek mümkin:

Görnüş tarapy

Mazmun tarapy

Awtoritar usul

Işewür, gysga görkezmeler

Iş toparda önünden meýilnamalaşdyrylmaýar (doly möçberinde)

Gadagan etmeklik
sypaýyçylyksyz, gazaply

Işiň diňe gös-göni maksatlary kesgitlenip, galany nämälim bolup galýar

Dili düşnükli, äheňi ýakymсыz

Ýolbaşçynyň sözi aýgytlaýjy

Öwmekligi we käýinji
subýektiv häsiýetli
Emosiýalar, duýgular

hasaba alynmaýar
Usullary görkezmek adaty däl

Lideriň orny toparyň daşynda

Demokratik usul

Görkezmeler tekliپ ediji görnüşde	Çäreler önünden däl-de, toparda meýilnamalaşdyrylýar
--------------------------------------	---

Sözi gurak däl, ýolbaşçylyk äheňinde	Teklipleriň amala aşyrylyşyna hemme jogap beryär
---	---

Öwmek we käýinç bermek maslahat beriji äheňde	Işň ähli bölümleri diňe bir tekliپ edilmän, ara alnyp maslahatlaşylyar
--	--

Buýruk bermek we gadagan
etmek çekişmeler bilen
utgaşýar

Lideriň orny toparyň daşynda

Başyna goýberilýän usul

Aheňi-ylalaşykly	Iş toparda öz akymyna gidýär
------------------	------------------------------

Öwmek, käýinç bermek ýok	Lider görkezme bermeýär
--------------------------	-------------------------

Hiç hili hyzmatdaşlyk ýok	Işň bölümleri aýry-aýry höweslerden durýar ýa-da täze liderden itergi alýar
---------------------------	---

Lideriň orny bilniksizden
toparyň daşynda

Elbetde, islendik nusga ýaly, bu nusga hem liderçiligiň ähli taraplaryny we ýüze çykyşyny öz içine alyp bilmez. Nusgany mundan hem çylşyrymlaşdyryp, onuň esasynda iki däl-de, üç şerti goýmak: meselem, lideriň işiniň mazmuny, täri ýa-da usuly (sözüň dar manysynda) işiň häsiýeti ýaly esaslar girizmek hem bolar.¹ Eger görnüşe bölünende bu esaslary göz önünde tutup, olaryň mümkingadar utgaşmalary guralsa, onda biz lideriň giňişleýin häsiýetnamasyny alsak-da, onuň ähli taraplaryny göz önünde tutup bilmeris. Şonuň üçin tejribe derňewlerde birnäçe nusgalar getirilip, olaryň her biriniň täzelik taraplary bardyr. Meselem, L.I.Umanskiniň işlerinde lideriň şeýle görnüşleri agzalýar: guramaçy lider, täzelikçi lider, okumyş lider, duýgy-emosiýany sazlaýan lider, duýgy-emosional özüne çekijiligi guraýan lider, başarjaň lider. Bu häsiýetnamalaryň köpüsi ýolbaşça hem degişlidir. Ýöne entek liderçilik hadysasynyň özi, onuň ýolbaşçylyk bilen meňzeşligi we tapawudy gutarnykly derňelen däl. Liderçiligiň usuly meselesinde bu yetmezçilik has hem duýulýar.

Tejribe derňewlerde liderçiligiň usuly bilen bir hatarda ýolbaşçylygyň usuly-da ýüze çykarylýar. Köplenç, liderçiligi ýüze çykarmak üçin niýetlenen usullar ýolbaşçylygyň usulyny anyklamaga hem ýaramly hasaplanýar. Ýöne hakykatda bu usullar hemme wagtda bir-birlere laýyk däl. Lideriň we ýolbaşçynyň funksiýalarynyň hem işiniň häsiýetiniň tapawutlylygyny göz önünde tutup, haýsy wagtda ýolbaşçynyň lideriň işiniň psihologik şekilini “gaýtalaýandygyny” we haýsy wagtda onuň başga şertler bilen döredilýändigini anyklamak zerurdyr. Liderçiligiň we ýolbaşçylygyň usulyny öwrenmegiň usuly hakyndaky mesele entek özüniň mundan beýläkki derňewine garaşýar. Teklip edilen usullaryň köpüsi ýolbaşçynyň däl-de, lideriň işine degişlidir. Bu babatda usullaryň görnüşleri

¹ Паригин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971, 306 стр.

örän köpdür. Mysal üçin, L.I.Umanskiniň ýolbaşçylygynda “tejribehana abzally derňew” ady bilen birleşdirilen usullaryň toplumy döredilip, oňa toparda lideri ýüze çykarmaga, onuň iş usulyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän täzeçil abzallaryň bir topary goşulandyr.

Şeýle abzallara toparlaýyn sansomotor integratory, “Arka” konstruksiýasy, “Estakada” abzaly we beýlekiler degişlidir. Ýöne bu derňewler belli bir toparlarda, has takygy, ýaşlaryň jemgyýetçilik işjeň toparlarynda geçirilip, olarda lider şol bir wagtyň özlünde ýolbaşçy hökmünde bolýar. Şonuň üçin bu takyk ýagdaýda lideri ýüze çykarmak maksadalaýyk bolup, bu ýerde lideriň ýolbaşçy hökmünde bolýanlygy üçin ony anyk kesgitlemek bolýar. Başga toparlarda, meselem, işçi toparlarynda şeýle mümkinçilik ýok. Liderçilik meselesini has-da ýönekeýleşdirmegiň biri hem şol bir adamda lideriň we ýolbaşçynyň jemlenýändigini görmäge ýygyn etmektir. Bu pikir belli bir derejede liderleri “resmi” we “resmi däl” görnüşlere bölüp, “resmi” lider hökmünde ýolbaşçynyň düşülmegini hem goldaýar. Gynansak-da, şeýle pikir giňden ýaýran bolup, kähallatlarda derňewler hut toparda lideriň we ýolbaşçynyň gabat gelip-gelmezligine bagyşlanýar. Gabat gelmezlik ýüze çykarylanda bada-bat ýolbaşçyny çalşyrmagy, oňa derek lider hökmünde tanalýan adamy goýmagy (köplenç sosiometriýa usuly esasynda) teklip edýärler. Şeýle teklipleri kabul etmek köplenç toparyň işini dargadyp, lider hökmünde goýlan adamyň ýolbaşçynyň ornunda nalajedeýinligini görkezýär.

Dogrusy, gürrüň diňe bir liderçiligi ýüze çykarmak usulynyň ýolbaşçylygyň usulyny kesgitlemäge gös-göni dogry gelmeýändigini barada edilmän, umuman, lideri kesgitlemek usullarynyň göwnejaý dældigi we ýolbaşçyny kesgitlemekde ýaramly dældigi hakynda edilmelidir: ýolbaşçyny psihologik usullar bilen “kesgitlemän”, onuň topardaky goşulýan giň sosial gatnaşyklary arkaly döredilýändigini göz önünde tutmalydyr.

Sosiometrik usul bu ýerde ýeterlik dälär: ol lideri diňe alnan oňyn saýlawlaryň sany boýunça kesgitleýändigini üçin, ol “emosional lideri” ýüze çykaryp biler (ýolbaşçy bolsa şeýle orna dalaş etmeýär).

Kiçi toparlaryň hakyky durmuşynda ýolbaşçy bilen bir hatarda haýsydyr bir taraplary boýunça toparyň agzalary tarapyndan emosional özüňe çekijiligiň merkezi hökmünde ýa-da başga häsiýetleri boýunça öňe sürülýän liderleri bolýar. Mysal üçin, lider bilen ýolbaşçynyň arasynda ylmy kollektiwlerde zähmetiň özboluşly bölünişi bolýar. Psihologik jähtden ýolbaşçynyň işi bilen köp sanly liderleriň işiniň utgaşýşyny kesgitlemek möhümdir.

Ýolbaşçynyň işiniň toparyň dürli ösüş derejelerindäki aýratynlygy, onuň wezipeleriniň bu ösüşiň iň ýokary, ýagny, kollektiv derejesindäki özboluşlylygy entek derňelmän galýar. Şeýlelikde, liderçiligiň sosial psihologiýada giňden berlenligine garamazdan, onda çözülmeli meseleler entek köpdür. Bu esasan hem amaly derňewlerde möhümdir.

Toparlaýyn karara gelmek prosesi Toparlaýyn karara gelmek prosesi liderçilik we ýolbaşçylyk meselesi bilen baglanyşykly bolup, karara gelmek ýolbaşçynyň möhüm wezipeleriniň biridir: toparyň şeýle karara gelmegini guramak bolsa has çylşyrymly wezipedir. Toparlaýyn karara gelmegiň köp derejede ýekelik – individual karara gelişden netijelidigi sosial psihologiýada bir wagtdan bári mälindir. Häzirki zaman şertlerinde, toparlaýyn işiň jemgyýetiň köp ugurlarynda işjeňleşýändigini mynasybetli bu mesele aýratyn ähmiýete eýedir. Diňe bir sosial psihologiýada däl, gündelik amalyýetde bireýýämden bári toparlaýyn karara gelmegiň dürli usullary işlenip düzülip, ylmyň wezipesi olaryň mümkinçiliklerini doly ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Toparlaýyn karara gelmegiň takyk görnüşleri hakynda

gürrün etmezden ozal, sosial psihologiýanyň jogap bermeli birnäçe aýgytly meselelerine seredip geçmek zerurdyr. Bu meseleleriň esasyalary şulardyr: “toparlaýyn karar” näme, ýagny, toparyň agzalarynyň individual pikirleri nähili bir bitewi karara birleşýär?

Toparlaýyn karara gelmek prosesinde onuň önüsyndaky çekişme nähili rol oýnaýar? Hakykatdan-da, toparlaýyn karara geliş onuň individual görnüşinden hemişe gowumy? Eger-de ýok bolsa, onda haýsy ýagdaýlarda gowy? Galyberse-de, toparlaýyn umumy karara gelşiň netijeleri nähili, onuň bu prosese gatnaşan her bir indiuid üçin nähili ähmiýeti bar? Bu sowallaryň hemmesi sosial psihologiýada döräp, ýöne olaryň derňelişi deň däl. Meselem, has köp derňelen meseleleriň biri toparlaýyn karara gelmegiň önüsyndaky toparlaýyn çekişmäniň ähmiýetidir. Tejribe derňewi derejede bu mesele we beýlekiler K.Lewin tarapyndan öwrenilendir.

Tejribe II Jahan urşy ýyllarynda ABŞ-da geçirilip, onuň amaly ähmiýeti bardyr. Ykdysady kynçylyklar şertlerinde (urus zerarly) ABŞ-da söwda nokatlaryna gelyän iýmit önümleri azalýar. Ete derek ilata köp sanly emeli iýmit önümleri teklipl edilip, emma öý hojalykçy aýallar olary satyn almakdan ýüz öwürýärler. Lewiniň tejribesiniň esasy maksady öý hojalykçy aýallaryň pikirine adaty reklamanyň ulanyan täsirleriniň (umumy okuwlary) we şeýle täsiriň täze görmüşiniň – toparlaýyn çekişme, esasan-da, hususy toparlaýyn netijä gelmegiň netijeliligini deňeşdirmekden ybarat bolupdyr. Her bir Gyzyň Haç guramasynda 13-17 adamdan ybarat öý hojalykçy aýallaryň altý sany meýletin topary döredilipdir. Bu toparlaryň birnäçesinde emeli iýmit önümleriniň peýdasy, olary satyn almagyň zerurlygy barada umumy okuw okadylp, beýleki toparlarda bolsa bu mesele boýunça çekişme guralypdyr. Bir hepdeden soňra aýallaryň pikiriniň nähili üýtgändigini dogrusynda olardan sorag-jogap alnypdyr. Umumy okuw diňläň toparlarda pikiriniň üýtgeýşi

3%, toparlaýyn çekişme guralan toparlarda bolsa pikiriniň üýtgeýşi 32% bolupdyr. Alnan netijä Lewin psihologik düşündiriş beripdir.

Öý hojalykçy aýallar umumy okuwda teklipl edilýän pikir-ýöretmeleri işjeň däl ýagdaýda diňläp, beýan edilýän maglumatlara özleriniň öňki tejribeleri esasynda düşündiriş berýärler. Umumy okuwdan soňra olarda özüni alyp barşyň iki saýlawy bolupdyr: emeli önümleri satyn almak ýa-da almazlyk.

Umumy okuw wagtynda karara gelmek bolmansoň, olar kabul edilen karara degişlilikde hiç hili goldaw almayarlar: aýallaryň umumy okuw diňlän toparynda hiç hili sosial kada döremän, toparyň agzalary hiç bir hili kada-kanuna tabyn bolmayarlar. Şonuň üçin pikiriniň üýtgemegi diňe ynandyrylyşyň netijeliligine esaslanyp, ol bolsa pes derejede bolýar. Tersine, toparlaýyn çekişmelerde her kim özüni karara gelmäge goşulan häsiýetde duýup, bu girizilýän täzelige garşy durmaklygy peseldýär. Çekişme wagty toparyň beýleki agzalarynyň-da belli bir karara gelmäge ymtylýandygy aýan bolup, bu her kimiň hususy ornuny berkidipdir. Şeýlelikde, karara gelmeklik ädimme-ädim taýýarlanylýp, karara gelmeklik özboluşly toparlaýyn kada öwrülýär we bu kada çekişmä gatnaşyjylar tarapyndan goldanylýar hem kabul edilýär. Şeýle netijä, karara gelmek daşdan teklipl edilmän, toparyň hut özi tarapyndan kabul edilýändigini mynasybetli döreýär.

Lewiniň bu tejribesinden bári sosial psihologiyada toparlaýyn karara gelmek we bu prosesde çekişmäniň orny dogrusynda köp sanly tejribeler geçirildi. Bu derňewlerde iki sany möhüm kanunlaýyklyk ýüze çykarylady: 1) toparlaýyn çekişme gapma-garşylykly orunlary çaknyşdyrmaga mümkinçilik döretmek bilen oňa gatnaşyjylara meseläniň dürli taraplaryny synlamaga we adamlaryň täze maglumatlara bolan garşylygyny kemeltmäge kömek edýär; 2) eger-de çözgüt topar

tarapyndan döredilen bolsa, onda ol çekişmäniň logiki netijesidir we hemme gatnaşyjylar tarapyndan goldanylyp, toparlaýyn kada öwürülýändigini mynasybetli onuň ähmiýeti artýar. Toparlaýyn çekişmäniň netijesi soň-soňlar diňe bir karara gelmegiň ähmiýeti dogrusynda däl-de, çekişmäniň hut özüniň topar içindäki gatnaşyklaryň gurluşyny üýtgetmekdäki ähmiýeti nukdaýnazardan öwrenildi. Toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmegiň önüsyndaky derejesi hökmündäki täsiri hakynda aýdylanda bolsa, onuň mundan beýläkki seljermesi has aýdyňlaşdyryldy: amaly jähdde toparlaýyn çekişmäniň karara gelmegi ugrukdyrýan dürli görnüşleriniň işjeň agtaryşy başlandy.

Bularyň käbir görnüşleri sosial psihologiýa tarapyndan açylan, durmuşy amalyýetiň öňe süren meselesi hökmünde öňden belli bolup, nakyllara ornaşandyr (“Bir akyl gowy, ikisi ondan hem gowy” we ş.m.). Munuň giňişleýin amalyýetde ulanylyanlarynyň biri ýygnaç-maslahat bolup, ol sosial psihologiýanyň adalgasyna geçirilende toparlaýyn çekişmäniň özboluşly görnüşidir. Sosial psihologiýa ýygnaçyň psihologik gurluşyny aýan etmekde, toparlaýyn karara gelmegiň amatly görnüşleriniň ätiýajyny ýüze çykarmakda amalyýetiň önünde borçludyr.

Bular bilen bir hatarda häzirki zaman barlaglarynda toparlaýyn çekişmeleriň täze görnüşleri açylandyr. Olaryň A.Osborn tarapyndan girizilen görnüşi “breýnstorming” (“beýni hüjümi”) diýlip atlandyryldy. Çekişmäniň şeýle görnüşinde toparlaýyn karara gelmek üçin ýygnaçan topar ýolbaşçy tarapyndan iki bölege bölünýär: “pikiri döredijiler” we “tankytçylar”. Çekişmäniň birinji tapgyrynda “pikiri döredijiler” hereket edip, olaryň wezipesi gozgalýan meseläniň çözüşi dogrusynda mümkingadar köpräk teklipler etmekden ybaratdyr. Teklipleriň hiç hili subutnamasyz, hatda hyýaly häsiýetde bolmagy hem mümkindir, ýöne bu tapgyrda esasy talap edilýän

şert olary tankyt etmezlikdir. Esasy maksat mümkingadar köpräk dürli-dürli teklipleri almakdyr. Şunuň bilen baglylykda karara gelmek prosesinde şahsyýetiň öz-özüne tankydy göz bilen garayşynyň möhüm ähmiýeti bardyr. Adatça, tankydylyk suggestiw-ryjy täsire garşy durýan oňyn sypat hasaplanylýar. Emma barlaglaryň görkezişine görä, toparlaýyn karara gelmek tapgyrynda adatdan daşary tankydylyk oňyn däl ähmiýete eýe bolýar.

Ikinji tapgyrda “tankyt” öz güýjüne girip, gelip gowşan teklipleriň görnüşlere bölünmegi başlanýar: derege ýaramaýanlary seçilip, çekişmelilerini saklap, göwne makullaryny bolsa şol bada kabul edýärler. Gaýtadan seljeriş edilende çekişmeli teklipler ara alnyp maslahatlaşylýar we olardan mümkingadarlary kabul edilýär. Ahyr netijede topar meseläniň çözüşiniň dürli görnüşleriniň toplumyny edinýär. “Beýni hüjümi” usuly birnäçe ýyl mundan ozal has meşhur bolup, aýratyn hem dürli tehniki çözümleri taýýarlamakda özüniň artykmaçlygyny görkezdi. Angliýada “beýni hüjümi” usuly boýunça iki sany ýörite maslahat hem geçirildi. Ýöne köp täze başlangyçlarda bolşy ýaly, bu usulyň hem käbir taraplary aşa mahabatlandyrylyp, soňabaka bu usulyň mümkinçiligine şübhe döräp ugrady.

Elbetde, “beýni hüjümi” başga usullaryň öwezini tutup bilmez, şonuň üçin ony gereginden artyk mahabatlandyrmak nädogrudyr. Takyk ýagdaýlarda bu usul peýdalydyr.

Toparlaýyn çekişme usulynyň başga bir görnüşi U.Gordon tarapyndan işlenen sinektika usuly bolup, ol sözme-söz dürli-dürlügi birleşdirmek diýmekdir. Bu usul köp derejede “beýni hüjümi” usulyna meňzeş bolup, bu ýerde hem esasy pikir birinji tapgyrda mümkingadar köp sanly dürli-dürli, bu ýerde-gapma-garşylykly, bir-birini inkär edýän teklipleri almakdyr. Bu maksat bilen toparda “sinektorlar” – çekişmäni döredijiler ýüze çykarylýar. Çekişmäni hut şular (bütün toparyň gatnaşmagynda)

alyp barýarlar. Sinektorlar – bular toparda öz ornuny işjeň ýüze çykarýan adamlardyr. Tejribe barlaglar netijesinde anyklanyşyna görä, olaryň oňaýly sany 5-7 adamdyr. Olar çekişmäni başlap, soňra oňa toparyň beýleki agzalary goşulýar: ýöne sinektorlaryň esasy wezipesi gapma-garşylykly pikirleri orta atmakdyr; topar meseläniň çözlüşindäki dörän iki “gyraky” pikiri “görüp”, ony soňra bahalandyrmalydyr. Çekişmäniň dowamynda bu “gyraky” pikirler zyňlyp, hemmäni kanagatlandyryan çözgüt kabul edilýär. Sinektika usulynda meňzetmä esaslanýan logiki pikirýöretme giňden peýdalanylýar. Meselem, tehniki meseleler boýunça guralýan çekişmelerde hatda şeýle meňzetme hem ulanylýar: sinektorlaryň biri özüni haýsydyr bir tehniki proses bilen: suw akymy, walyň aýlanyşy we ş.m. bilen meňzedýär. Beýleki ylmlaryň tejribesine salgylanýan has ýönekeý meňzetmeler hem giňden ulanylýar. Edil beýni hüjüminde bolşy ýaly, şeýle çekişmeler tehniki meseleleriň çözlüşinde giňden ulanylyp, belli bir oňyn netije berýär.

Toparlaýyn çekişmäniň seredilen görnüşleri, görnüş ýaly, amaly häsiýetlidir. Meseläniň nazaryýet jähti barada aýdylanda bolsa, bu ýerde esasy mesele toparlaýyn we ýekebara-individual çözgütleriň deňeşdirme ähmiýetliligi bolup durýar. Bu meseläniň derňelişinde “töwekgelligiň süýşmegi” diýlip atlandyrylýan adatdan daşary gyzykly hadysa açyldy. Bu hadysa açylmazýndan ozal kiçi toparlarda geçirilen barlaglar toparyň öz agzalarynyň individual pikirleriň özboluşly “ortaçalygy-moderatory” bolup durýandygyny görkezdi: topar has birtaraplaýyn çözgütleri ret edip, individual çözgütlerden ortada durýan çözgüdi kabul edýär. Bu hadysany esaslandyrmakda däp boýunça derňelýän konformizmiň, toparlaýyn kadalaryň döreýşiniň barlaglary we beýleki derňewler rol oýnady. Fransuz alymy S.Moskowsiniň teklip edişi boýunça toparlaýyn çözgütleriň ortalanýş prosesi “kadalaşyş” prosesi diýlip atlandyryldy.

Bu däpden ugur alnyp, toparlaýyn çözgüde gelmegiň

döredijisi öwrenilende hem “kadalaşyş” hadysasy ýüze çykarylmaladyr diýip çaklama döretmek bolar (başgaça aýdylanda toparlaýyn çözgüt toparyň aýry-aýry agzalarynyň çözgüdiniň ortaça görnüşini bolmalydyr). Ýöne tejribede bu çaklama tassyklanmady. Has takygy, bu kabul edilýän karar töwekgellik bilen utgaşýan ýagdaýynda tassyklanmady. 1961-nji ýylda amerikan alymy Ž.Stoner toparlaýyn gelinýän karar individual häsiýetde gelinýän karardan has köp töwekgelligi özünde jemleýändigini görkezdi. Henize çenli bu hadysany düşündirmekde ýiti çekişmeler gidýär. Bu mesele sosial psihologiýanyň has umumy meselesine goşulýar: topara indiwdlerden ýokarda durýan hadysa hökmünde seredilip bilermi, toparlaýyn işiň haýsydyr bir önümini oňa goşulan indiwdual goşantlaryň esasynda önünden göz önüne getirip bolarmy? Elbetde, bu meseleler diňe toparlaýyn karara gelmegiň mysalynda çözlüp bilinmez. Ýöne näçe çekişmeli bolsa-da, haýsydyr bir toparlaýyn hadysalaryň bardygyna (topara girýän indiwdleriň häsiýetnamalarynyň ortaça arifmetiki jemi hökmünde däl) hiç kim şübhelenmeýär we şonuň ýaly-da toparlaýyn karara gelmegiň hem toparlaýyn işiň özboluşly önümi hökmündäki hakykatdygy şübhesizdir (bu ýagdaýyň toparlaýyn kadalar jähtde derwaýyslygy onuň nazaryýet derňewlerine itergi berýär).

Toparlaýyn dinamiki hadysalaryň ikinji jähti bolan toparyň ösüşi barada aýdylanda bolsa, toparyň kabul edýän kararlarynyň onuň ösüşiniň dürli tapgyrlaryndaky hili baradaky meseläni seljermek has ähmiýetlidir. Başga bir möhüm nazaryýet meselesiniň biri toparlaýyn karara gelmegi dürli toparlarda kämilleşdirmek meselesidir. Bu meseläniň işlenilişi tejribe derňewlerde anyklanan toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmegiň önüsyndaky pursaty bolup durýanlygy şertine daýanýar. Netijeli toparlaýyn çekişme alyp barmak başarnygyny we endigini sosial-psihologik türgenleşmäniň üsti bilen

ösdürmäge çalyşýarlar. Sosial-psihologik türgenleşmäniň esasy üç görnüşiniň (aýyk sözleşiş, orunly oýun, toparlaýyn çekişme) arasynda toparlaýyn çekişme has ösendir. Toparlaýyn çekişmäni öwretmek diňe bir netijeli toparlaýyn karara gelmegi üpjün etmegi göz önünde tutman, toparlaýyn gurluşyň has möhüm häsiýetnamalaryny üýtgetmekligi göz önünde tutýar.

Toparlaýyn çekişme toparyň gurluşynyň içinde özboluşly hadysanyň döremegine getirip, ol “toparyň kenarlanmagy” adyna eýe boldy. Bu hadysanyň manysy toparlaýyn çekişmäniň dowamynda toparjyklarda bar bolan gapma-garşylykly pikirler diňe bir ýüze çykmaz, ol bu pikirini toparyň agzalarynyň ähli köpçüligi tarapyndan kabul edilmegini ýa-da ret edilmegini döredýänliginden ybaratdyr. Has “orta” pikirler ýitip gidip, tersine, has gyraky pikirler iki kenaryň arasynda aýdyň bölünýär. Bu gyraky orunlaryň aýdyňlaşmagy çekişme guralyň meseläniň toparyň agzalaryna has düşnükli bolar ýaly ýardam edýär. Ýöne iki gapma-garşylykly nukdaýnazaryň haýsy biriniň toparlaýyn karara gelmegiň esasynda goýuljakdygy bir mazmunly çözülmeyär. Köpsanly tejribe derňewleriň esasynda toparlaýyn çekişmäniň köpüň pikirini “berkidýändigini” anyklady. Ýöne bu maglumatlary gutarnykly hasaplamak bolmaz.

Toparlaýyn çekişmäniň toparlaýyn karara gelmek prosesindäki ornuny anyklamak boýunça geçirilen tejribe derňewleriň sany kän däl. Şonuň üçin wezipäniň birinji bölegi sosial-psihologik türgenleşigiň görnüşiniň hökmünde toparlaýyn çekişmäni alyp barmagy öwrenmek, wezipäniň ikinji bölegine (çekişmäniň dowamynda toparlaýyn karara gelmegiň döredijisini ýüze çykarmak we bu çekişmäniň oňa gatnaşyjylar üçin soňky ähmiýeti) garanda has oňat işlenendir. Toparlaýyn çekişmäni alyp barmak endigi ýolbaşçynyň üstünlikli edara etmeginiň hökmany şerti bolup, şonuň üçin türgenleşik bu ýagdaýda onuň üçin has peýdaladyr.

Toparlaýyn işiň netijeliligi Kiçi toparda bolup geçýän dinamiki hadysalaryň hemmesi belli bir derejede toparlaýyn işiň netijeliligini üpjün edýär. Bu meselä toparlaýyn dinamika meselesiniň düzümliginiň hökmünde seretmek maksadalaýykdyr. Kiçi toparyň toparlaýyn işiniň netijeliligi dürli derejelerde derňelip bilner. Kiçi topara ilkinji nobatda tejribehana topary hökmünde garalanda, onuň işiniň netijeliligi derňew pursatyndaky tejribeçiniň tabşyran takyk ýumşunyň netijeliligini aňladýar. Şonuň üçin bu mesele dogrusyndaky tejribe işleriň aglaba köpüsi adaty sosial psihologiýada tejribehana derňewleri hökmünde ýerine ýetirilendir.

Bu işleriň gözbasy “toparlaýyn dinamika” mekdebinden başlaýar. Bu işlerde toparyň işiniň netijeliliginiň birnäçe umumy häsiýetnamalary: netijeliligiň toparyň jebisligine, oňa ýolbaşçylygyň usulyna baglylygy, netijeliligi, toparlaýyn karara gelmegiň usulynyň täsiri we ş.m. ýüze çykarylýar. Bu özara baglanyşyklaryň resmi tarapy toparlaýyn hadysalaryň tebigatyna düşünmekde örän möhümdir. Ýöne bu derňewler işiň netijeliligine bu işiň mazmunynyň, häsiýetiniň edýän täsiri barada hiç zat aýdyp bilmeyär. Üstesine-de bu meseläniň adaty sosial-psihologiýadaky kabul edilen derňew nusgalarynda kiçi toparyň işiniň netijeliligine birtaraplaýyn seredilýär. Bu birtaraplaýynlyk ýene-de bir ýagdaý arkaly has çylşyrymlaşýar: toparyň işiniň netijeliligi köp wagtdan bäre diňe bir sosial-psihologik derňewleriň obýekti bolman, ol deň derejede, meselem, ykdysatçylary-da gyzyklandyrýar; şonuň üçin bu meseläniň diňe bir tarapy – toparyň işiniň netijeliligini onuň öndürjiligine syrykdymak birinji orna geçýär. Netijelilik boýunça işleriň köpüsiniň işçi toparlarynda geçirilendigi sebäpli, meselä köplenç bu birleşmeleriň zähmet öndürjiligi hökmünde garalýardy. Şeýlelikde, toparyň işiniň netijeliligi diňe ondaky zähmet öndürjiligine syrykdyryldy.

Hakykatda bolsa toparyň zähmetiniň **öndürijiligi** (ýa-da önümliligi) netijeliligiň diňe bir görkezijisidir. Sosial psihologiýa üçin möhüm görkezijileriň biri – toparyň agzalarynyň ondaky işden **kanagatlanmagydyr**. Elbetde, bu görkeziji diňe bir sosial psihologik derňew üçin däl, umuman, ähmiýetlidir. Adalat jemgyýetinde bu görkeziji her bir işgäriň şahsyýetini hertaraplaýyn ösdürmek meselesine laýyklykda has-da möhümdir. Emma netijeliligiň ikinji tarapy adaty sosial psihologiýada derňelmän galdy.¹ Has dogrusy, kanagatlanmak meselesi derňewlerde resmi ýagdaýda bolan hem bolsa, ýöne onuň düşündirilişi örän birtaraplaýyn boldy: kanagatlanmak, esasan, indiwidleriň topardan duýgy-emosional kanagatlanmagyna syrykdyryldy. Şol bir wagtyň özünde tejribe derňewleriň netijeleri örän gapma-garşylykly boldy. Şeýle kanagatlanma toparyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagy ýa-da ýok diýen sowaly ýüze çykardy. Munuň sebäbi netijeliligiň toparyň bilelikdäki işi bilen, kanagatlanmanyň bolsa, esasan, şahsyýetara gatnaşyklar ulgamy bilen baglanyşdyrylýandygynda düşündirilýär. Kanagatlanma meselesi şol bir wagtyň özünde **zähmetden** kanagatlanmak hökmünde, ýagny, bilelikdäki toparlaýyn işe gös-göni baglanyşykda hem ýüze çykýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy işiň ähmiýetiniň diňe bir netije gazanmaklyga syrykdyrylman, adamda şahsy kanagatlanma, lezzet duýgusyny döretmelidigini nygtap: “Özüňi, işiňi tertibe we çäge sal, şonda zähmetiň netijesini we lezzetini görersiň” diýip belleýär (Ruhnama. Ikinji kitap, 369 sah.).

Meseläniň bu tarapyna üns bermek örän möhümdir. Nazaryýet jähtden bu ähmiýet toparyň bilelikdäki işiniň toparyň möhüm birleşdirijisi hökmündäki ähmiýetinden gelip çykýar: edil şonuň ýaly-da bu tarap toparyň ösüş derejesi, onuň belli bir

¹ Гимельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. Л., 1985.

tapgyrda jemagata-kollektiwe öwrülýändigini baradaky taglymatyň işlenilip düzülmegi bilen baglanyşyklydyr.

Toparyň işiniň netijeliligini yzygiderli öwrenenleriň biri R.S.Nemowyň belleýşine görä, dürli sosial-psihologik ösüş derejesinde bolan toparlar ähmiýeti we kynçylygy boýunça tapawutlanýan meseleleri çözenlerinde dürli netijelilik görkezýär*. Mysal üçin, ösüşiň irki tapgyrynda durýan topar bilelikdäki işiň çylşyrymly endiklerini talap edýän ýumuşlary çözüp bilmeýär, oňa has ýeňil ýumuşlar elýeterlidir. Şeýle topardan özüniň çözgüdi üçin toparyň bitewilik hökmünde gatnaşmagyny talap etmeýän ýumuşlarda has ýokary netijelilige garaşmak bolar.

Toparyň indiki ösüş döwründe toparlaýyn ýumuş bilelikdäki işe gatnaşýan her bir adam üçin şahsy ähmiýete öwrülende ýokary toparlaýyn netijäni berýär. Toparyň ähli agzalary işiň durmuş ähmiýetli maksadyna raýdaşlyk bildiren ýagdaýynda çözülýän ýumşuň toparyň agzalary üçin gös-göni şahsy peýdasy bolmadyk halatynda hem ýokary netijelilik ýüze çykýar. Toparyň önünde goýlan ýumşuň toparlaýyn çözlüşiň üstünligi üçin düýpgöter täze şerti ýüze çykýar. Bu şert ýumşuň jemgyýetçilik ähmiýetlidir. Bu şert tejribe toparlarynda ýüze çykman, gatnaşyklaryň toparda döreýän düýpgöter täze ulgamynda, onuň ösüşiniň in ýokary derejesinde döreýär. Bu nukdaýnazardan kiçi toparyň işiniň netijeliligini öwrenmek toparyň ösüşiniň in ýokary derejesi – jemagaty-kollektiwi seljermek bilen baglanyşyklydyr.

Jemagatyň – kollektiwiň seredilýän sosial-psihologik taglymaty nukdaýnazardan geçirilen tejribe derňewler bu çaklamanyň ilkinji tassyknamasyny berdi. Mundan başga-da bu taglymat toparlaýyn netijeliligiň öz şertlerine täzeçe seretmäge esas döredip, olary has giňeltmäge mümkinçilik dörettdi: toparyň

* Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива. М., 1984.

döredijiligi, onuň agzalarynyň zähmetden kanagatlanmagy bilen bir hatarda indi kollektiwiň şahsyýete terbiýeçilik täsiri hem-de “talapdan artyk” işjeňligiň bardygy (kollektiwiň agzalarynyň ýokary netijä ymtylmagy) hakynda gürrüň edilýär. Adaty şertler barada aýdylanda bolsa, olaryň belli anyklanma talap edýändigini bellemelidir; mysal üçin, zähmetden kanagatlanma derňelende her bir zähmet işinde bolýan taýýarlyk we instrumental döwürleriň bardygyny aýtmak gerek. Derňewleriň köpüsiniň instrumental ösüş döwre üns berýändigini sebäpli, ýokary derejede ösen toparlarda birinji ösüş döwürüniň aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýandygy unudylyar: bu döwürde toparyň her bir agza edýän täsiri bilen baglanyşykly onuň täze häsiýetleri ýüze çykýar. Kiçi toparlardaky dinamiki hadysalar bilen baglanyşykly beýleki meselelerde bolşy ýaly, netijelilik meselesi hem toparyň ösüş meselesi bilen baglanyşykly bolmalydyr.

11-nji bap. Toparyň ösüşiniň sosial-psihologik tarapy

Toparyň ösüşine täze çemeleşmeler Dinamiki hadysalar toparyň ýagdaýyny onuň durmuşynyň her bir takyk pursatyna laýyklykda häsiýetlendirýär. Ýöne tejribe toparlaryndan tapawutlylykda hakyky toparlar uzak wagtlaýyn hereket edip, olar belli bir derejede öz hususy durmuşyny “ýaşaýar”. Başga bir tarapdan, kiçi toparyň “ýaşaaýş” dowamlylygyny taryhy ösüşiniň hereketine goşulýan uly toparlaryň durmuşy bilen deňeşdirip bolmaz. Eýsem, kiçi toparyň ösüşiniň dürli döwürlerinde nähili üýtgeşmeler bolýar? Bu sowala jogap diňe toparyň ösüş meselesine seredilen ýagdaýynda alnyp bilner. Sosial psihologiýanyň ylmyň bu böleginiň derňewine bolan isleg-ünsi tejribe toparlaryna däl-de, hakyky sosial toparlara gönükdirilen ýagdaýynda ýüze çykyp bilýär. Şonuň üçin agzalýan mesele sosial psihologiýada täzeräkdir. Onuň derňewine sosial

psihologiýanyň iş düzgüni nazaryýetinden ugur alýan taglymatynyň wekilleri tarapyndan düýpli goşant goşuldy.

Bu nazaryýete girişmezden ozal toparyň ösüşi taglymatynyň beýleki çemeleşmelerde kemala gelşi bilen tanyşmak maksadalaýykdyr. Bu babatda gozgalýan nazaryýetiň sosial psihologiýanyň düzümine goşulyşynyň iki akymyny görkezmek bolar.

Ilkinji nobatda toparyň ösüşi nazaryýeti psihoanalitiki taglymatda gozgalyp, oňa Z.Freydiň “Toparlaýyn psihologiýa we Egonyň seljermesi” atly işi itergi berdi. Taglymat psihologiýa taýdan bejeriliş amalyýeti esasynda dörese-de, hakyky toparlaryň mysalynda öz mazmunyny alýar. Psihoanalitiki ugrukmanyň çäginde L.Bennisin we G.Şepardyň toparyň ösüşi taglymaty döredi.¹ Ol T-toparlarda, ýagny, türgenleşik toparlarynda ýüze çykýan hadysalary nazaryýetde jemlemek esasynda düzüldi. Bu ýerde aýratyn mesele bolup durýan türgenleşigiň mazmunyna aralaşmazdan bu taglymatda toparyň ösüşi nazaryýetiniň bardygyny belläliň: toparyň hereketinde 2 döwür ýüze çykarylýp, olaryň her biri topar meseleleriniň belli bir toplumyny çözüär. Her bir aýratyn toparyň ösüşiň umumy nusgasyň dürli hili amala aşyryp bilýändigini: haýsydyr bir gyşarmalary ýüze çykarmagy ýa-da maksada ýetilmedik ýagdaýynda bütinleý dargamagy bellenýär. Elbetde, türgenleşik toparynyň ösüş nusgasy örän özboluşly nusga bolup, ony beýleki toparlaryň beýanynda ulanmak mümkinçiligi örän şübhelidir. Ýöne özboluşly bolsa-da, hakyky durmuş toparlar bilen iş salyşmak awtorlary heniz derňew predmeti bolmadyk toparlaryň hereketlenişine üns bermäge mejbur edipdir.

Soňky ýyllarda toparyň ösüşi nazaryýeti has giň gerim aldy. R.Morlend we J.Liwaýn “toparyň sosiallaşmagy” düşünjesini girizip, onuň kömegi bilen indiwiidiň – aýratyn

¹ Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. Теоретические ориентации. М., 1978. стр. 161

adamyň sosiallaşma hadysasyna ugurdaşlykda toparlaýyn ösüş prosesine seredilýär. Toparyň ösüşiniň dürli döwürlerini deňeşdirmegiň esaslary: bahalandyrmak (toparyň maksatlary, onuň beýleki toparlaryň arasyndaky ýagdaýy, agzalary üçin toparyň maksadynyň ähmiýeti); toparyň öz agzalaryna deňişlilikdäki borçnamalary (agzalaryň topara has “borçly” şertleri, bu özara borçnamalaryň dowamy, yzy); topar agzalarynyň rollarynyň özgerdilmegi (topar agzalarynyň oňa ýokary ýa-da pes goşulyşmagy, topar bilen özlerini birleşdirmekleri). Bu şertleriň esasynda toparyň durmuşynyň döwürleri we olara laýyklykda topar agzalarynyň dürli rollary ýüze çykarylýar. Döwürleriň we rollaryň özara utgaşmasy M.Çemersiň teklipe eden we toparyň ösüşiniň “ulgamlaýyn – prosesleýin nusgasy” atlandyrylan nusgasynda şöhlelendirilýär.

Nusga örän çylşyrymly bolup, oňa endigan seredilmegi ýörite mesele bolup durýar. Bu ýerde iki ýagdaýy bellemek möhümdir. Birinjiden, “ösüş döwürleri” düşünjesi girizilip, olar bir-birinden esaslandyryjy şertleri bilen tapawutlanýarlar. Her bir ýagdaýda her bir döwür toparyň düzüminiň çalşyrylmagy bilen baglanyşyklydyr: oňa täze agzalar goşulyp, öňküleriň bir bölegi gidýär, ukyby ätiýaçýagdaýdakylar “doly” agza, soňra bolsa, kähalatda “çetleşdirilen” agza (eger topar ony kanagatlandyrmasa) öwrülýärler; galyberse-de, topar bilen aýrylyşmak hem mümkindir. Topar agzalarynyň rollarynyň şeýle çalşyrylmagynyň şertleri bir tarapdan toparyň her bir agzany kabul edişiniň derejesi we tersine, agzanyň toparyň hakykylygyny kabul edişi bolup durýar.

Ikinjiden, toparyň sosiallaşmagynyň ýönekeý boşlukda amala aşyrylmalydygy dogrusyndaky pikir döredi: toparyň özgermegine onuň hereket edýän medeni gurşawy we jemgyýetçilik gatnaşyklary täsir edýär. Şeýle täsiriň mehanizmi her bir täze topar agzasynyň jemgyýetiň gymmatlyklaryna öz goşandyny aňlamagy we onyň topardaky ýagdaýy, öz roluny we

ş.m. bahalandyrmagy ulanmagyň üsti bilen açylyp görkezilýär. Eger jemgyýetde üstünligi we netijeliligi ileri tutmak kada öwrülen bolsa, topardaky ýagdaýy bahalandyrmak şeýle şertlere esaslanýar. Eger jemgyýetde şahsyýetara sazlaşyk meşhur bolsa, toparda bahalandyryş şertleriniň hem şeýle kada eýermegine garaşmak bolar. Şeýlelikde, toparyň ösüş döwri jemgyýetdäki belli bir üýtgeşmeler bilen baglanyşyklydyr.

Toparyň ösüşiniň seljermesine bagyşlanan tejribe derňewleri entek örän çäkli, onuň nazaryýet nusgasyna köp nägilelikler bildirmegiň ýerliklidigine garamazdan, şeýle pikirini peýda bolmagy oňyn hadysadyr.

Toparyň ösüşiniň derňewiniň ikinji bir ugry şahsyýetiň **kollektiwlik – indiwiiduallyk (ýekebaralyk)** ugrukmalaryny deňeşdirmek bilen baglanyşyklydyr. Munda şahsyýetiň ugrukmasy ýüze çykarylýan hem bolsa, derňew medeni-eriş-argaçlyk (kross-medeni) – deňeşdirme häsiýetde bolýandygy üçin onda hakykatdan hem topar meselesine garalýar. Kollektiwlik we ýekebaralyk gapma-garşylykly gymmatlyklar bolup, dürli jemgyýet gurluşlarynda dürli hili ýaýrandyr. ABŞ-da ileri tutulýan ugrukmadaky derňewiň köp bölegi onuň Günorta-Gündogar Aziýadaky görnüşi bilen deňeşdirme esasynda geçirildi.

Ýüze çykarylan tapawudy düşündirmekde dürli ýurtlaryň medeni we taryhy däpleri, olaryň kiçi toparlardaky adamlaryň özüni alyp barşyna ornaşyşy göz önünde tutulýar. Ýekebaralyk – indiwiidualizm amerikan medeniýetine mahsus bolup, ol indiwiidiň toparda özüni alyp barşyny toparlaýyn maksatlara däl-de, hususy maksatlaryna gönükdirmek, toparyň işine öz goşandyňy nygtamak, aragatnaşykda ýakynlyk, öz durmuşy üçin toparyň ähmiýetiniň pesdigini ykrar etmek ýaly kadalary döredýär. Kollektiwlik hem adaty jemgyýetleriň kadasy hökmünde indiwiidiň kiçi topar bilen özara gatnaşygyny kesgitleýär. Ol adamda toparyň maksatlaryna oňyn gatnaşykda

bolmak, onda gymmatlyklaryň gyrađen paýlanmagyna hormat, aragatnaşykda ýokary açyklyk, toparyň maksadyny hususy maksadyňdan ileri tutmak ýaly özüni alyp baryş kadalarynda ýüze çykýar.

Ol we beýleki ugrukma toparyň ösüşi hadysasy bilen gös-göni baglanyşyklydyr: ösüşiň bir döwürden beýlekä geçmegi köp derejede toparda haýsy ugrukmanyň, ýagny, özüni alyp barşyň “üstün” çykmagyna bagly bolup, onuň netijesinde täze döwre geçmeklige ýardam ýa-da päsgelçilik döreýär. Edil derňewleriň birinji toplumynda bolşy ýaly, bu ýerde toparyň ösüşiniň onuň hereket edýän jemgyýetiniň görnüşine bagly bolýandygy baradaky pikir has möhümdir.

Kollektiwiň psihologik taglymaty Toparyň ösüşi meselesi kollektiwiň psihologik taglymatynda özboluşly çözgüdini tapdy. Bu çemeleşmäniň aýratynlygy iki ýagdaý bilen baglanyşyklydyr. Bir tarapdan, bu kollektiwi iş düzgüni jähtden derňemek däbi bilen baglanyşykly bolup, ol öz gezeginde iki çeşmeden öz gözbaşyny alýar. Olaryň birinjisi, kollektiv meselesiniň marksistik jemgyýeti öwrenişde goýulmagy we oňa özboluşly aňyýet mazmunynyň berilmegi bolup durýar. Klassyky filosofiýalaryň bir ugrunda kollektiwiň sosialistik jemgyýetiň adamlarynyň guralyşynyň özboluşly görnüşidigi dogrusyndaky pikir aýdylypdy. Bu pikire laýyklykda, hakyky kollektiwlik gapma-garşylykly synplaryň şertlerinde mümkin bolman, kollektiwleýin zähmet erkin zähmet hökmünde jemgyýetçilik eýeçiligine esaslananda mümkin bolýardy. Şeýlelikde, hakyky kollektiwlik dine synpsyz jemgyýetde amala aşyrylyp, kollektiwler adamlaryň guralyşy görnüşinde dine şeýle jemgyýetde hem hereket etýär. Bu aňyýetiň tassyklaýşyna görä, buržuaz jemgyýeti kollektiwiň dine “suduryň” döredip, onda

hereket edýän toparlar kollektiwiň hakyky sypatlaryna eýe bolup bilmeýär.

Şeýle aňyýet ülnüsi agzalan däbiň ilkinji çeşmesini döredip, ol XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda watan psihologiýasynyň taryhynda jemgyýeti öwrenişiniň dürli ugurlarynda kollektiwiň işjeň derňewi bilen baglanyşyklydyr. Derňewiň maksady ýurtdaky real toparlaryň düýpgöter aýratyn tebigatyny nygtamaklyga gönükdirilipdi. Bu “kollektiv” sözüniň adaty, gündelik ulanylyşynda hem ýüze çykdy. Bu düşüňjäniň watan psihologiýasynda giň ýaýran manysy aýratyn kärhananyň, edaranyň, senagat pudagynyň, geografiki sebitiň we ş.m. çäginäki islendik diýen ýaly toparlaryna degişli bolup galýardy. “Maşyngurluşyk zawodynyň kollektiwi”, “Ylmy-barlag institutynyň kollektiwi”, “ýeňil senagat zähmetkeşleriniň kollektiwi” we ş.m. şol döwrüň jemgyýetçilik pikirene berk ornaşan aňlatmalardyr. Sanalan toparlaryň umumy sypaty olaryň sosialistik jemgyýetiň özboluşly gurluşlary bolup durýanlygydyr. Şu manyda ol resmi syýasy we aňyýet edebiyatda ulanylýardy. Sosial psihologiýa topar meselesini derňemek bilen, sözüň belli bir manysynda, agzalan aňyýete öz laýyklygyny görkezýärdi: toparyň ösüşiniň in ýokary derejesi **kollektiv** diýip atlandyrylýardy.

Sosial psihologiýa öz düşündiriş nusgasynyň çäginde we öz derňew serişdeleriniň mümkinçiliginde bu adalganyň giň manysyndan diňe belli bir ugry bölüp alýardy. Munuň özi seredilýän çemeleşmäniň takyk ylmy mazmunynyň özboluşlylygyny döredýärdi.

Sosiologik seljermede ýüze çykarylan, obýektiv häsiýetde hereket edýän toparlar sosial psihologiýada işiň alyp baryjysy – subýekti, subýektiň hut psihologik häsiýetnamasy hökmünde öwrenilýärdi. Başgaça aýdylanda, agzalaryň bu toparyň psihologik sypatlary hökmünde kabul edýän toparlaýyn häsiýetleri öwrenişiniň predmeti görmüşinde ýüze çykarylýardy.

Toparyň psihologik häsiýetnamalarynyň ýüze çykarylyşy iş düzgüni esasynda amala aşyrylýanlygy üçin toparyň sosial-psihologik derňewi onuň işiniň ösüş **derejesini** hem-de bilelikdäki işiň psihologik birligi kemala getirmekdäki **ornuny**, ähli toparlaýyn hadysalaryň iş bilen aralaşdyrylanlygyny anyklamagy göz önünde tutýar.

Toparyň umumy iş bilen baglanyşykly aýratyn sypaty toparyň ösüşiniň netijesi hasaplanýar. Toparyň öz aýratyn sypatynyň, onuň ösüşiniň ýokary derejesiniň “kollektiv” adalgalanmagy ýokarky agzalan däbe laýykdygyny aňladýar. Şu günki günde “kollektiv” düşünjesiniň marksistik däpde ulanylyşy örän çekişmeli bolsa-da, gündelik sözleşde ol entek belli bir derejede saklanýar. Onuň özboluşly ylmy mazmunynyň bardygyny nazara alynsa, sosial psihologiýada hem ol adalga hökmünde ulanyp bilner.

Meseläniň asyl psihologiýasyndaky derňewiniň taryhy hakynda aýdylanda bolsa, onda köp sanly peýdaly işleriň bardygyny şübhesizdir. A.S.Makarenkonyň işlerinde pedagogikanyň meseleleri bilen bir hatarda kollektiviň sosial-psihologik jahti hem ýüze çykarylýardy. Alymyň pikiriçe, kollektiviň, möhüm sypaty islendik bilelikdäki iş däl-de, jemgyýetiň islegine laýyk gelýän sosial-oňyn iş bolup durýar. Şonuň üçin topar hökmünde kollektiviň ilkinji sypaty onuň gönükdirilmesidir. Bu häsiýet oňa girýän şahsyýetleriň aýratyn häsiýetini – maksada okgunlylygyny üpjün etmek bilen, degişli dolandyryş düzüjileri bolan guramany we belli bir hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegine ygtyýarly adamlary döretmäge mümkinçilik berýär. Kollektiwdäki gatnaşyklaryň tebigaty aýratyn häsiýete eýe bolýar: ol hem bolsa bilelikdäki işi kollektivi dörediji şert we onuň agzalarynyň özara gatnaşyklaryny aralaşdyryjy hökmünde ykrar etmektir. Şeýle çemeleşme şol bir wagtyň özünde kollektiviň ösüşiniň zerurlygyny, onuň bimäçe döwürleri geçmekligini göz önünde tutýar. Bu döwürleriň geçildiğiçe,

agzalan häsiýetler doly möçberde öz many-mazmunyna eye bolýar.

A.S.Makarenko bu döwürleri ýüze çykaryp, kollektiwiň başgançaklar boýunça hereketiniň nähili üpjün edilmelidigini häsiýetlendirdi. Bu babatda möhüm şertleriň biri kollektiwiň döredilmegine esas bolan jemgyýet ähmiýetli maksatlaryň yzygider ösdürilmegidir. Bu bolsa kollektiwiň ösüşiniň “geljekki zolaklaryny”, “talaplaryň dialektikasyny” ýüze çykarmaga, “ertirki şatlygy” guramagy göz önünde tutýar. Bu şertleriň ählisiniň üstünlikli utgaşdyrylmagy kollektiwde ondaky şahsyýetleriň ösüşine laýyk duýgy-psihologik ýagdaýyny döredýär.

Kollektiwiň içki hereket – prosesleriniň üstünligi diňe onuň işi tutuş jemgyýetde ösýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň giň ulgamyna laýyklykda guralanda gazanylyp bolýandygy dogrusyndaky pikir A.S.Makarenkonyň ähli pikirýöretmeleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Kollektiv ýapyk ulgam däl, ol jemgyýetiň ähli gatnaşklar prosesine goşulandyr. Şonuň üçin onuň hereketiniň üstünligi diňe kollektiv bilen jemgyýetiň maksatlarynda çaprazlyk aradan aýrylan halatynda mümkin bolar.

Baryp Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda täze gurulýan türkmen döwletiniň beýlekilerden üzňe, diňe öz-özündelik häsiýetdäki gurluş däl-de, özüne ähli hoşniýetli uzayan elleri mähirli gysmaga taýýar ýurtdugy, onuň öňki gatnaşyk edýän ýurtlary bilen berk gatnaşygy ýola goýup, täze-täze ýurtlar bilen gatnaşyk açmagy hem Türkmenistan döwletiniň syýasatynyň hoşniýetli tarapyny aýdyň ýüze çykarýar. Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletiniň alyp barýan hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklarynyň dogrudygyny we adalatlydygyny subut edýär. Şu günki günde derňew geçirýänleriň köpüsi kollektiwiň esasy sypatlaryny kesgitlemekde özara ylalaşýarlar. Eger-de käbir adalga aýrybaşgalygyndan sowulsa, onda dürli

awtorlaryň kollektiwde hökmany hasaplaýan sypatlaryny häsiýetlendirmek bolar. Bu, ilkinji nobatda, adamlaryň belli bir **jemgyýetiň makullaýan maksadyna** ýetmek üçin birleşmesidir (bu babatda jebis, emma jemgyýete garşy topar, meselem, hukuk bozanlaryň topary kollektiw dälidir). Ikinjiden, birleşmäniň **erkinlik** häsiýetidir. Erklilik kollektiwniň özakymlaýyn, tötänleýin döreyşini aňlatman, diňe daşky şertler boýunça kesgitlenmän, eýsem agzalaryň umumy işiň esasynda özläriniň işjeň guran häsiýetnamasydyr. Kollektiwniň düýpli sypatlarynyň biri onuň **bitewiligi** bolup, onda kollektiwniň özüne mahsus guramasy, hyzmatlaryň paýlanylyşy, belli gurluşly ýolbaşçylyk we dolandyryş mahsus bolan işiň ulgamy hökmünde ýüze çykýar. Galyberse-de, kollektiw öz agzalarynyň özara gatnaşyklarynyň aýratyn bir görnüşi bolup, ol **şahsyýetiň ösüş** düzgünini kollektiwniň ösüşine çaprazlykda däl-de (käbir alymlar kollektiwniň has ösen derejesi şahsyýetiň özbaşdak, öz-özünü kesgitleýji ösüşini basmarlaýar diýen pikiri hem aýdýarlar), eýsem onuň bilen ugurdaşlykda üpjün edýär.

Kollektiwniň psihologik taglymatynda toparyň ösüşiniň döwürleri we derejeleri Sosial psihologiyada toparyň ösüşiniň aýratyn döwürlerini ýa-da bu prosesdäki derejelerini ýüze çykarýan birnäçe “ülnüler” bardyr. Şeýle synanyşyklaryň has giňişleýin görnüşleriniň biri A.W.Petrowskiniň işläp düzen kollektiwniň psihologik taglymatynda berlendir.

Bu taglymatda toparda üç psihologik gatlak ýüze çykarylýp, olaryň her biri toparyň agzalarynyň özara gatnaşyklarynyň görnüşini döredýän düzgüni özünde jemleýär. Birinji gatlakda adamlaryň duýgy-emosional sulh almaklygyna ýa-da almazlygyna esaslanýan gös-göni aragatnaşyklar amala aşyrylýar; ikinji gatlakda bu gatnaşyklar bilelikdäki işiň häsiýeti bilen utgaşdyrylýar; üçünji gatlakda (toparyň ýadrosy

hasaplanýan) toparyň ähli agzalary tarapyndan toparlaýyn işiň bir bitewi maksadyny kabul etmegine esaslanýan gatnaşyklar ösýär. Bu gatlak toparyň ösüşiniň ýokary derejesini häsiýetlendirip, onuň barlygy şu toparda kollektiwiň barlygyna güwä geçýär. Bu taglymatyň soňky nazaryýet we tejribe tarapyndan ösüşi onuň esasy pikirini – “iş bilen utgaşdyrmagyň kollektiwiň ulgam dörediji sypaty hökmünde” bolandygyny has aýdyň ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi.

Bu nukdaýnazardan toparyň köp derejeli gurluşynyň seljermesine takyklama girizilip, toparda bolup geçýän dürli hadysalaryň bir-birlerine tabynlygyny ýüze çykarmak esasy maksat edilip goýuldy.

Awtorlar häzirki döwürde toparlaýyn gurluşyň derejelerini ters yzygiderlilikde, ýagny, ýadro gatlagyň gatnaşyklarynyň häsiýetnamasyndan başlap seljermegi oňaýly tapýarlar. Toparlaýyn gurluşyň merkezi bölegini (A diýip bellänýän) toparyň predmet işi düzýär. Ol toparyň öz içine alýan uly sosial gurluş arkaly döredilýär. Predmet işi bu ýerde (eger kollektiv derňelýän bolsa) hökmany ýagdaýda sosial peýdaly iş bolup durýar. Toparyň ösüşiniň ýeterlik derejesini subut etmek üçin üç sany şert teklip edilýär: 1) toparyň alyp barýan esasy jemgyýetçilik hyzmatyny bahalandyrmak (zähmetiň jemgyýetçilik bölünişine üstünlikli gatnaşmak); 2) toparyň sosial kadalara laýyklygyny bahalandyrmak; 3) toparyň her bir agzasynyň hemmetaraplaýyn ösmegine döredýän mümkinçiligini kesgitlemek. Kollektiwiň ösüş derejesini ýüze çykarmak bu görkezijileriň her biriniň hil-mukdar taýdan bahalandyrylmagyny göz önünde tutýar. Birnäçe tejribe derňewlerde toparda bolup geçýän ähli hadysalaryň onuň işiniň ýadro gatlagyna baglylygy yzarlandy. Gürrüň edilýän gatlak psihologik mazmunly hadysa däl bolsa-da, ony indiki gatlaklardaky psihologik hadysalar bilen baglanyşdyrmak mümkinçiligi bolýar. Toparlaýyn gurluşyň ikinji gatlagyny toparyň her bir agzasynyň toparlaýyn işe, onuň

maksadyna we wezipelerine bolan gatnaşygy düzyär. Ön GUB (“gymmatlyklar ugrukmasynyň birligi”) diýlip atlandyrylan bu gatlak häzirki döwürde diňe bir bilelikdäki işe degişli gymmatlyklaryň gabat gelşi hökmünde beýan edilmän, toparyň agzalarynyň belli bir motiwasiýasynyň ösüşi, topar bilen duýgy-emosional syzylyşyň birligi we ş.m. hökmünde häsiýetlendirilýär.

Şeýlelikde, toparlaýyn gatnaşyklaryň bu derejesiniň bitewi ulgamyny iki gatlagga bölmek örän möhümdir: işe bolan gatnaşyklardan durýan ýokarda häsiýetlendirilen gatlak (B diýlip atlandyrylýar) we iş bilen aralaşdyrylan, hususy şahsyýetara gatnaşyklaryny özünde jemleýän üçünji gatlak (C).

Bu gatlak has giňişleýin beýan edilendir: tejribe derňewlerde iş bilen utgaşdyrmagyň pes ösen ýagdaýynda toparda döremeyän birnäçe özboluşly hadysalar ýüze çykarylýdy. Galyberse-de, toparlaýyn gurluşyň dördünji gatlagy (D) ýüze çykarylýp, onda toparyň agzalarynyň arasyndaky ýüzleý baglanyşklar bardyr. Bu şahsyýetara gatnaşyklary bolup, ýöne ol gös-göni duýgy-emosional baglanyşyga esaslanýan “bölegidir”; bu ýerde bilelikdäki işiň maksady, topara umumy ähmiýetli bolan gymmatlyk ugrukmalary topar agzalarynyň şahsy baglanyşyklaryny aralaşdyrýan şert bolup bilmeyär. Bu ýerde hiç hili utgaşma ýok diýmek esassyz bolsa-da, gatnaşyklar, esasan, toparyň umumy işi bilen aralaşdyrylan dälär.

Toparlaýyn gatnaşyklaryň köp derejeli gurluşy dogrusyndaky bu düşünje her bir toparyň bilelikdäki işiniň agzalaryň arasyndaky baglanyşyklary yzygiderli utgaşdyryjy hökmünde geçýän ýoluna seretmäge mümkinçilik berýär. Ýöne bu haýsydyr bir topara belli bir ösüş döwründe gatnaşyklaryň diňe bir gatlagy mahsus diýilmegi aňlatmaýar. Şol bir wagtyň özünde toparyň kollektiwlige bolan hereketi ondaky gatnaşyklaryň pes gatlaklaryny inkär etmeyär. Bu pikir diňe

şeyle toparda bolup geçýän hadysalary aşaky gatlaklardaky gatnaşyklar nukdaýnazaryndan düşündirip bolmaýandygyny görkezýär.

Toparyň ösüşiniň özboluşly nazaryýeti L.M.Umanskiý tarapyndan teklip edildi. L.I.Umanskiniň taglymatynda ösüş derejesini ýüze çykarmak kollektiwiň birnäçe hökmany görkezijilerini ýüze çykarmak bilen utgaşýar: bu görkezijilere laýyklykda onuň ösüş derejesi kesgittlenýär. Şeýle görkezijiler hökmünde kollektiwiň gönükdirilmesi, guramaçylygy, taýýarlygy we psihologik aragatnaşygy ýüze çykarylýar. Soňra hakyky toparlaryň öňden nätanyş adamlaryň haýsydyr bir bilelikdäki işi üçin birleşmesinden başlap, bu toparyň kämil, hakyky kollektiv diýlip atlandyrylýan döwrüne çenli aralyk kesgittlenýär. Bu aralykda şeýle “nokatlar” ýüze çykarylýar: topar-korporasiýa, topar-awtonomiýa we topar-kollektiv. Bir döwrüň beýlekiden tapawudy ýokardaky görkezijiler boýunça yzarlanýar. Toparyň bu görkezilen üç ösüş döwri we kollektive öwrülişi A.W.Petrowskiý tarapyndan ýüze çykarylan üç gatlaga dogry gelýär (Petrowskiý munuň esasynda toparyň degişli ösüş derejelerinde ähli gatnaşyklar ulgamynyň dürli derejede iş bilen utgaşdyrylyş nazaryýetini işläp düzdi).

Kollektiwiň sosial-psihologik taglymatynyň häzirki döwürdäki işlenişinde iki mesele aýratyn ähmiýete eýedir. Olaryň birinjisi – her bir takyk toparda toparyň ösüş derejesini netijeli kesgitlemäge esas berýän, toparyň häsiýetleriniň ýüze çykyş derejesini tejribede ölçeýän takyk usul serişdelerini agtarmakdyr. Bu ugurda köpsanly teklipler eýýäm synagdan geçirilen-de bolsa, ol maksat üçin usullaryň ulgamyny döretmek entek wezipeligine galýar. Ikinji mesele topar kollektive öwrülende onda her bir toparlaýyn prosesde bolup geçýän üýtgeşmeleri takyk beýan etmek bilen baglanyşyklydyr.

Kollektiwiň sosial-psihologik taglymatynyň usulyýet ähmiýeti Kollektiv meselesini sosial psihologiýanyň özbaşdak bölümi hökmünde ýüze çykarmagyň uly usulyýet ähmiýeti bardyr. Kollektiv meselesini sosial psihologiýanyň “süňňüne” girizmegiň bu ylmdaky umumy ýagdaýy üýtgedişini birnäçe ugur boýunça yzarlamak mümkin.

Kollektiv hökmünde şeýle täze toparyň döreýşiniň özboluşlylygyny ýüze çykarmak sosial psihologiýada iş düzgünini ulanmaklygyň geljegini anyklamaga mümkinçilik berýär. Bu düzgün diňe bir agzalaman, derňewde anyk işlenýär. Toparyň işiň subýekti bolup biljekdigi dogrusyndaky çaklama indi tejribe taýdan tassyklama alyar. Kollektiv derejesinde topar şeýle subýektiň sypatlaryna eýe bolýar. Munuň sebäbi diňe toparyň agzalarynyň hemmesi toparlaýyn işiň maksadyny kabul edende, toparyň agzalarynyň hemmesiniň gymmatlyk ýörelgesiniň birligi bolanda, topardaky gatnaşyklaryň hemmesi predmet işi bilen aralaşdyrylan ýagdaýynda her bir işiň subýektiniň häsiýeti bolup durýan toparlaýyn islegiň, toparlaýyn motiwiň, toparlaýyn maksadyň hadysalaryň döredijileridigi dogrusyndaky meseläni goýup bolýar. Şeýlelikde, toparyň has ösen görnüşini beýan etmek we seljermek ähli beýleki toparlaryň derňewine açar bolup hyzmat edýär.

Kollektiwiň häsiýetnamalaryny seljermek adaty sosial psihologiýada toparlaryň we toparlaýyn prosesleriň derňewiniň arasyndaky boşlugy aýyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýle üznêligiň ýerliksizdigi subut edilen zatdyr: eger islendik toparlaýyn prosesiniň mazmuny toparlaýyn işiň mazmunyna, üstesine-de bu işiň takyk ösüş derejesine bagly bolýan bolsa, onda toparlaýyn prosesleri bu zatlardan üznê. “öz-özi üçin” derňemek bolmaz. Ne tejribehana şertleri, ne-de prosesleri “sap” görnüşde öwrenmek kanagatlanarly düşündiriş nusgalaryny gumaklyga esas bolup bilmez. Sebäbi bu ýagdaýda prosesleriň

hereket edýän, toparlaýyn işiniň mazmuny seljerişiniň çäginde daşda galýar. Diýmek, kollektiwiň sosial-psihologik taglymatyny döretmek sosial psihologiýada düýpgöter **täze düşündiriş düzgünini** döretmäge mümkinçilik berýär.

Kollektiwiň toparyň ösüşiniň aýratyn ösüş derejesi hökmünde açylmagy toparlaryň düýpgöter täze **görnüşlerini** döretmäge mümkinçilik berýär. L.I.Umanskiniň¹ esaslandyran görnüşinde toparlaryň görnüşleri diňe bir “nol nokady” (toparyň döredilýän pursaty) däl, eýsem jemgyýete garşy toparlara laýyk gelýän “oňyn däl dowamy” bolan kesimini hem özünde jemleýär. Onuň pikiriçe, bularyň zandyyaman, jemgyýete garşy toparlar bolmagy (meselem, jenaýatkärler topary, işden boýun towlaýanlaryň topary) hökman däl, bular sosial – makul toparlaryň özboşlygy görnüşini bolup, soňkularyň sosial oňyn däl toparlara öwürilmegine “howp” bolup durýar. Teklip edilen nusgada bu öwürilişiniň nähili bolup biljek şertleri görkezilýär (ýagny, topar kollektiwe tarap ösüş ýolundan sowlup biler): şeýle ýagdaýa merkezden daşlaşdyryjy hadysalar, aýratyn toparlaýyn bähbidi aramagyň – egoizmiň döremegi we beýlekiler getirip biler. L.I.Umanskiniň görnüşindäki ikinji kesim toparyň şahsyýete edýän täsiriniň derejesini görkezmege gönükdirilendir. Tutuşlygyna nusga şeýle görnüşe eýe bolýar (nusga gyzgaldylyp getirilýär):

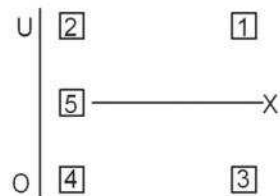
Kollektiv	Toparyň şahsyýete oňyn täsir edýän zolagy
Awtonomiýa-topar	
Korporasiýa-topar	

¹ Уманский Л.И. Критерии диагностики общественной активности группы как коллектива // Социально-психологические вопросы активности школьников и студентов. Курск, 1973.

Toparyň şahsyýete oňyn däl täsir edýän kesimi	Bitewiligiň dargamagy Topar içindäki öz bähbidini aramaklyk “Ters kollektiw”
--	---

Eger-de adalga biraz düzediş girizilse, bu nusgada iki sany teklipe edilen “ölçeg”, hakyky sosial toparlaryň sosial-psihologik görnüşini doretmeklikde öňegidişlik gazanmaga mümkinçilik berýär.

Özüniň şahsyýetara gatnaşyklarynyň iş bilen utgaşdyrylmagy taglymatynyň umumy gönükdirilmesine laýyklykda, A.W.Petrowskiý toparlary görnüşe bölmekde iki kesimi ýüze çykarýar: 1) şahsyýetara gatnaşyklarynyň toparlaýyn işiň mazmuny bilen aralaşdyrylyşynyň barlygy – ýoklugy we 2) toparlaýyn işiň jemgyýetçilik ähmiýeti (U) “Aralaşdyrylma” kesimi birtaraplaýyn gönükdirilme häsiýetde bolup, “işniň mazmuny” kesimi topar “nol nokadynyň” iki tarapynda ýerleşdirmäge mümkinçilik berýär: bu işiň “mazmunynyň” jemgyýetiň ösüşine laýyk gelyän we oňa laýyk gelmeýän iki sany düýpgöter başga-başga görnüşiniň mümkindigini görkezýär.

Bellenen baş şekil toparlaryň dürli görnüşlerine laýyk gelyär: 1) şekil kollektiwleri aňladyp, onda işiň ýokary derejede sosial ähmiýeti we şahsyýetara gatnaşyklarynyň ýokary derejede iş bilen aralaşdyrylmagy bolýar; 2) şekil işiň sosial ähmiýeti

ýokary bolan umumylygy aňladyp, ýöne aralaşdyrylmaklygynyň derejesi pes bolýar (muňa mysal – şu pursatda döredilen topar bolup, onda gatnaşyklar entek kollektiwlige çenli ösüp ýetmedik bolýar); 3) şekil işiniň häsiýeti boýunça jemgyýete garşy topardyr, onda şahsyýetara gatnaşyklarynyň jemgyýete garşy iş bilen utgaşdyrylmagy ýokary bolýar (meselem, ýokary derejede guralan jenaýatçylyk topary, jenaýatlaryň uly birleşmesi bolup biler); 4) şekil hem jemgyýete garşy topary häsiýetlendirip, ýöne onuň agzalarynyň arasyndaky gatnaşyklar pes derejede jemgyýete garşy iş bilen utgaşdyrylan bolýar (jemgyýet üçin şeýle toparyň “howpy” onçakly ýokary däl, ýöne jemgyýetçilik ösüşine päsgel berýär); 5) şekil işiniň sosial mazmuny gowşak topar hökmünde ýüze çykyp (oňyn we oňyn däl jähtde), bu işiň ähli toparlaýyn prosesler üçin ähmiýeti pes bolýar (nuganyň awtorlary mysal hökmünde tötänleýin adamlardan jemlenen tejribe topary teklipläp edýän bolsalar-da, bu mysal hakyky toparyň görmüşe bölünüş şertine çapraz gelýär: nusga hakyky tebigy toparlar üçin niýetlenip, emeli tejribe topara laýyk gelmeýär. Tebigy toparlarda bolsa bu şekile mysal tapmak kyndyr).

Nusga mundan has-da kämilleşdirilip bilner, çünki onda taglymatyň esasy düzgünleri göwnejaý ýerleşip, görmüşe bölünüş üçin teklipläp edilen toparlaryň şertini esaslandyrmaga möhüm ugrukdyryjy bolup hyzmat edýär.

Kollektiv düşünjesini girizmegiň ýene bir ähmiýeti – onuň **toparyň we şahsyýetiň özara gatnaşygy** meselesiniň çözgüdine ýardam edýänligidir. Sosial psihologiýa ösüşiniň ähli döwürlerinde we dürli nazaryýet ugurlarynda bu sowala ýüzlenýärdi. Baryp sosial psihologiýanyň pelsepe önbaşlaýjylary tarapyndan goýlan şahsyýetiň azatlygy we onuň jemgyýet tarapyndan döredilenligi meselesi täze öwüşgin alýar. Şahsyýet sosial işiň subýekti bolup, şahsyýetiň topara goşulmasy onuň subýekt häsiýetli sypatlaryny birjik-de kemeltmeýär. Tersine,

eger-de topar öz ösüşinde kollektiv derejesine yetende ol öz agzasyna şahsyýet hökmünde garşy durman, ol agzalarynyň subýekt häsiýetli sypatlarynyň birleşdirijisi bolup, işiň aýratyn jemleýji subýektine öwrülýär.

Ikinji bir tarapdan, şahsyýetiň kemala gelşi hem täzeçe düşündiriş alýar. Şeýle kemala gelşiň sosial täsirleri özleşdirmek hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklary işiň döretmek arkaly amala aşyrylýanlygy dogrusyndaky umumy görkezme has takyk görkezilýär: her bir aýratyn ýagdaýda jemgyýetçilik täsiriniň şahsyýete haýsy takyk toparlaryň üsti bilen amala aşyrylýanlygy ýörite seljerilmelidir. Çak boýunça, şeýle kemala gelşiň netijesi takyk ýagdaýlara laýyklykda dürli-dürli bolýar. Bu şahsyýetiň toparýň hödürleýän özüni alyp baryş nusgasyny pes ýagdaýda “kabul edýänligi” üçin däl-de (“gowy” ýa-da “erbet”), şahsyýetiň işiň ornunyň hakyky kollektivde ýa-da kollektive ýetmedik toparda döreýänligine baglylykda dürli ugurda we dürli derejede ýüze çykyanlygy bilen düşündirilýär.

Kollektiv meselesi sosial-psihologik bilimler ulgamynda düýpgöter täze mesele bolup, ol şol bir wagtyň özünde bu ugurda toplanan bilimlere täzeçe akyl ýetirmäge, olary jemlemäge ýardam edýär.

12-nji bap. Toparara gatnaşyklaryň psihologiýasy

Meseläniň taryhy Şeýlelikde, sosial psihologiýada toparlary derňemegiň logiki dowamy toparara gatnaşyklar ugrudyr. Şol bir wagtyň özünde bu mesele has soňky döwre çenli doly derňelmedik meseledir. Munuň sebäpleriniň biri bu meseläniň araçäk häsiýeti bolup, ol köp derejede sosiologik bilim we beýleki jemgyýetçilik ylmlar ulgamyna goşulýanlygy üçin hususy psihologik jähtiniň psihologiýanyň çäğinden daşda seredilmegine getirdi. Bu

meselelere sosial psihologiyada işjeň höwes dörende ol aýratyn bir predmet ugry hökmünde seredilmän, sosial psihologiyanyň beýleki böleklerine “siňdirildi”. Muňa mysal edip, G.Lebonyň taglymatynda toparara agressiýanyň, Adornonyň işinde oňyn däl gönükdirilmäniň we beýlekileriň, psihoanalitiki taglymatlarda duşmançylygyň we gorkynyň we ş.m. derňelmegini görkezmek bolar. Toparara meselesiniň ikinji derejeli häsiýeti bu meselä sosial psihologiyanyň nähili täze çemeleşme girizýändigini dogrusyndaky sowalyň derňelmän galmagyna getirdi. Muňa sosial psihologiyanyň geçen asyryň 20-30-njy ýyllarynda kiçi toparlaryň öwrenilişine has ýokarlandyrylan höwesini döremegi hem köp derejede ýardam edip, ähli derňew ugrunyň öz ünsüni diňe topar içindäki dinamiki hadysalarda jemlenmegine getirdi. Sosial psihologiyanyň sosial kontekstiniň “ýitirilmeginiň” takyk ýüze çykmasynyň biri hem toparara gatnaşyklar meselesine kembaha garalmagy boldy.

Şonuň üçin adaty sosial psihologiya tankydy çemeleşmek başlanandan soňra ýagdaý düýpgöter üýtgedi. Toparara gatnaşyklarynyň psihologiyasyny öwrenmek jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy, onda toparara gatnaşyklaryň etniki, synpy we beýleki dartgynlyklaryň meýdanyna öwürilmegi bilen zerurlyga öwürildi. Ýöne şunuň bilen bir hatarda sosial-psihologik bilimiň öz içki ösüş logikasy, bu ylmyň predmetini takykklamak zerurlygy hem bu çylşyrymly ugruň hertaraplaýyn seljerilmegini talap edýär. Adaty sosial psihologiyanyň neopozitiwistik ugrunyň tankyt edilmeginiň netjesinde toparara gatnaşyklaryň psihologiyasyny hertaraplaýyn öwrenmeklige çagyryş dörettdi: şu ugurda topar içindäki hadysalaryň sebäpli düşündirilişiniň ýetmezçiligi ýenlip geçiler diýlip çaklanyldy. Bu babatda geçen asyryň 50-nji ýyllaryň başlary öwürülişikli pursat bolup, sosial psihologiyada toparara gatnaşyklar derňewiň özbaşdaklygyny ykrar edýän aýgytly garaýyşdan has gijräk, A.Teşfeliň işlerinde ýüze çykdy. Häzirki wagtda Günbatarda bu

meselä W.Duazyň işlerinde, aýratyn-da fransuz sosial psihology S.Moskowisiniň “Sosial düşünjeler” taglymatynda uly üns berilýär¹.

Emma has önäräk bu ugurda tejribe derňewleri M.Şerif (1954-nji ýyl) tarapyndan Amerikanyň ýetginjekler üçin lagerinde geçirilipdi. Bu tejribeler we olaryň netijeleri mälimdir. Bu ýerde toparara gatnaşyklar meselesine goşulan goşant dogrusynda aýtmalydyr. Freýdiň taglymatyna ugrugýan alymlardan tapawutlylykda (bu ugurda toparara gatnaşyklaryna “motiwasiýa” jähtden çemeleşilýär we üns merkezinde beýleki toparýň wekilleri bilen gatnaşykda bolýan aýratyn şahsyýet durýar), M.Şerif toparara gatnaşyklary derňemegiň hususy “toparlaýyn” çemeleşmesini teklip etdi: toparara duşmançylygyň ýa-da hyzmatdaşlygyň çüşmesi bu ýerde aýratyn şahsyýetiň meýlinden gözlenilmän, **toparara özara täsir** ýagdaýyndan gözlenilýär. Bu özara täsiriň tebigatyna düşünmäge interaksionizmiň usulyýet kemçilikleri öz täsirini ýetirdi (derňew bu ugruň çäginde ýerine ýetirildi). Bir tarapdan, “sosial” diýlip düşündirilýän özara täsir hakykatda sosial işiň giň ulgamyna goşulmaýan şahsyýetara özara täsire syrykdyrylyp, ikinji bir tarapdan bu şahsyýetara özara täsirde täsiri dolandyryan kognitiw we duýgy-emosional hadysalar ýaly sap psihologik häsiýetnamalar ýitirilýär. Şu sebäpden soň-soňlar M.Şerifiň derňewiniň tankydy kognitiwistik ugruň jähtinden berildi. Bu ugrukma nukdaýnazaryndan A.Teşfeliň tejribeleri amala aşyrylyp, onda sosial psihologiýada toparara gatnaşyklar meselesiniň düýpgöter başgaça seredilişiniň aýgytlaýjy esasy goýuldy.

Toparara ýekirmäni – diskriminasiýany öwrenip, bu hadysalaryň (agzalaryň öz toparyna bolan topar içindäki gol ýapmaklygy – faworitizmi we keseki topara bolan

¹ Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений и в современной французской психологии. М., 1987.

duşmançylygy) sebäbi dogrusynda A.Teşfel M.Şerif bilen jedelleşýär. Toparara hadysalarda kognitiw hadysalaryň ornuny aýratyn nygtamak bilen, A.Teşfel öz toparyňa bolan oňyn gatnaşygyň topar arasyndaky dartgynlyga obýektiw esas ýok bolan ýagdaýda hem döreýändigini, ýagny, bu hadysanyň toparara gatnaşyklaryň **ählumumy hemişeligi** bolup durýandygyny görkezdi. Bu ýerde has giň netijä gelip, toparara gatnaşyklaryň aslynda dört sany esasy akyl ýetiriş kognitiw prosesi özünde jemleýän, aňny kognitiw ulgamy bolup durýandygy aýdyldy. Bu hadysalara: sosial kategorizasiýa (düşünjede aňlatma), sosial identifikasiýa (özüni birleşdirme), sosial deňeşdirme, sosial (toparara) diskriminasiýa (ýekirme) degişlidir. Şu hadysalaryň seljermesi, A.Teşfeliň pikiriçe, toparara gatnaşyklaryny öwrenmegiň sosial-psihologik jähti bolmaly. Onuň düşündirişine görä, obýektiw gatnaşyklara dahylsyz, toparlaryň arasynda garşylyklaryň barlygyna ýa-da ýoklugyna garamazdan, topara agza bolmaklygyň özi bu dört akyl ýetiriş – kognitiw hadysany ösdürip, ahyr netijede toparara ýekirmä-diskriminasiýa getirýär. Şonuň bilen onuň taglymatyndaky topar arasyndaky gatnaşyklaryň belli bir görmüşlerini düşündirmek prosesi gutarýar. Şeýle düşündirişde topar arasyndaky gatnaşyklaryň möhüm şerti olaryň bir-birini **kabul edişinde** ýüze çykarylan hem bolsa, seljerişniň möhüm bir bölegi ýatdan çykarylandyr. Bu mesele – toparara tapawutlary ýüze çykarmak nähili derejede takyk, ýagny kabul edilýän tapawutlyklar nähili derejede **hakykata laýyk?** Bu sowala jogabyň ýoklugy, M.Şerifiň interaksionistik çemeleşmäniň garşysyna kognitiw çemeleşme esasynda işlenen bu taglymaty ýene-de öz birtaraplylygyny ýüze çykardy. Munuň çözüdini täze usulyýet çemeleşme ugrundan gözlemelidir.

Toparara gatnaşyklar meselesini sosial psihologiýada galdyran hut A.Teşfeliň meselä goşandy barada aýdylanda ol ýokary baha mynasypdyr. Şol bir wagtyň özünde bu meseläniň

ornunyň takyk çözlüşi doly kanagatlanarly dälär. A. Teşfelň pikirine, hut toparara gatnaşyklarynyň sosial psihologiýa goşulmagy bu ylmyň hakyky sosial ylma öwürilmegini üpjün etmelidir. Amerikan däbinde sosial kontekstiň ýitirilmegi onuň diňe “şahsyýetara” psihologiýa gönükdirilmeginiň netijesidir. Bu subutnamalary kabul edip, şol bir wagtyň özünde akyl ýetiriş – kognitiw çemeleşmäniň şeýle aşa ähmiýetlendirilmeginiň göz önünde tutulan maksatnamanyň amala aşyrylmagyna päsgel döredendigini bellemelidir; toparara gatnaşyklar ugrundaky sebäp-netije gatnaşyklarynyň düşündirilişinde bu hadysalaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň has giň ulgamy arkaly döredilýänligi unudyldy.

Toparara gatnaşyklar meselesiniň iş düzgüni nazaryýetinde derňelişi Edil beýleki meseleler işlenendäki ýaly toparara gatnaşyklar meselesini derňemegiň umumy usulyýet birligi iş düzgüni bolup durýar. Bu ýerde ol toparara kabul edilişin iş bilen utgaşdyrylmagy hökmünde ýüze çykýar.

Bu düzgüniň mazmuny seredilýän jähtde düşnükli bolar ýaly, ilki bilen, toparara gatnaşyklary meselesiniň umumy düşünilişine birnäçe bellikler etmek zerurdyr. Birinjiden, bu meseläniň sosial-psihologik predmetini kesgitlemeklige degişlidir. Görnüşi ýaly, bu mesele umumy nazaryýet ugrukma baglylykda dürli-dürli çözlüp biler: interaksionizmde bu gös-göni özara täsir ugry, kognitiwizmde – özara täsir bilen utgaşýan kognitiw hadysalardyr. Ýöne bu çemeleşmeleriň ikisinde-de meseläniň iki “düwni” aýyl-saýyl bolman galdy: sosial psihologiýanyň haýsy toparlary derňemelidigi we bu toparlaryň gatnaşyklarynda nämäniň öwrenilmelidigi doly aýan dälär. Bu “düwünleriň” ikisi-de sosial psihologiýanyň sosiologiýa bilen psihologiýanyň arasyndaky araçäk ylym bolup durýanlygy zerarly döreýär.

Hakykatdan hem, eger-de uly sosial toparlaryň ählî ugry sosiologiýanyň predmetine goşulsa, onda toparara gatnaşyklar ugrunda sosial psihologiýanyň predmeti hökmünde diňe kiçi toparlar galýar. Şeýle çemeleşme uzak wagtlap sosial psihologiýada däp boldy. Emma kiçi toparlara adatdan daşary ähmiýet berlişi tankytlanandan soňra sosial psihologiýada uly sosial toparlaryň arasyndaky gatnaşyklara aýratyn üns bermäge çagyryşlar döräp ugrady. Ünsüň uly sosial toparlara berilmegi sosial psihologiýanyň abraýyny göterer diýlip çaklanyldy. Bu düzgün A.Teşfeliň derňewlerinde saklanyp, bu işlerde kiçi toparlaryň çäginde çykyp, meseläniň has giň möçberlerine aralaşmaga ýygyn edilýär. Ýöne toparara gatnaşyklaryň çäginde diňe uly toparlar ugry bilen çäklendirmek hem nädogrudyr.

Edil toparlar meselesiniň sosial psihologiýada uly we kiçi toparlaryň öz içine alşy ýaly, toparara gatnaşyklary hem öz obýekti hökmünde özara gatnaşyklaryň kiçi we uly toparlar arasyndaky görnüşlerine seretmelidir. Sosial psihologiýanyň özboluşlylygy seljerişiniň haýsy “birlikleriniň” göz önünde tutulýanlygynda däl-de, onuň çemeleşmäniň haýsy **nukdaýnazaryndan** berilýänligindedir.

Bu ýerden ikinji “düwnüň” mazmuny gelip çykýar: eýsem, toparara gatnaşyklary ugrunda sosial psihologiýa nämäni derňeýär? Bu meselä sosial-psihologik nukdaýnazaryň özboluşlylygy onuň üns merkezinde (sosiologiýadan tapawutlylykda) ýöne bir toparara gatnaşyklaryň ýa-da olaryň sebäpli döredilişiniň däl-de, olaryň içki mazmunynyň – toparlaýyn özara täsiriň dürli jähtleri bilen baglanyşykly akyly ýetiriş – kognitiw ulgamyň durýanlygyndan getirilip çykarylýar. Sosial-psihologik seljerme esasy ünsi toparlaryň özara täsiri içki psihologik hadysa hökmünde ýüze çykýan gatnaşyklara gönükdirýär. Ýöne kognitiwizm ugrukmadan tapawutlylykda teklipl edilýän çemeleşmede subýektiw toparara gatnaşyklaryň diňe bir derňelýän toparyň hakyky işi bilen ýakyn baglanyşygy

göz önünde tutulman, bu gatnaşyklary dolandyryan ähli kognitiw hadysalaryň bu iş arkaly döredilýändigini göz önünde tutulýar. Edil toparyň öz düşündirilişinde bolşy ýaly, kognitiw hadysalaryň bilelikdäki toparlaýyn işiň görkezijileri bilen döredilýänligi dogrusyndaky sebäp-netije baglanyşyklar derňewiň esasy ugry bolup durýar. Bu ýerde meňzetme boýunça pikir ýöretmek ýerliklidir: toparlar obýektiw hadysa bolup, sosial psihologiýa üçin toparyň haçan indiuid üçin psihologik hakykata öwrülýändigini anyklamak möhümdir. Toparara gatnaşyklary obýektiw hadysa bolup (bu nukdaýnazardan olar sosiologiýanyň predmetidir), sosial psihologiýa üçin bu hadysanyň toparyň agzalarynyň aňynda **nähili şöhlelenip**, olaryň bir-birini kabul edişini kesgitleýändigini anyklamak möhümdir.

Ikinci bellik “toparara gatnaşyklaryň kabul edilişi – persepsiýasy” adalgasynda degişlidir. Yokarda “sosial kabul ediş-persepsiýa” adalgasynyň sosial psihologiýada haýsy manyda ulanylýandygy dogrusynda aýdylypdy: onuň belli bir derejede meňzetme häsiýetdeligi we umumy psihologiýadaky “persepsiýa” adalgasyndan has baýdygy görkezilipdi. Şeýle hem sosial – perseptiw hadysanyň kabul edişiň subýekti we obýekti hökmünde topar bolup durýan nusgasynyň kynçylyk döredýändigini bellenipdi. Toparyň sosial persepsiýanyň bitewi subýekti hökmünde düşünilmegi sosial perseptiw hadysalaryň seljermesiniň täze toparara derejesini döredýändigini aňladýar. Bu bolsa, öňden adaty bolan şahsyýetara kabul etmegi toparara kabul etmek bilen deňeşdirmegi talap edýär.

Toparara kabul etmegiň mazmunynda indiuidual akyl ýetiriş – kognitiw gurluşlar kadalaşdyrylyp, bir bitewilige baglanyşdyrylýar. Bu indiuidleriň toparlaýyn subýekt hökmünde keseki topary kabul etmeginiň diňe bir ýönekeý jemi bolman, düýpgöter täze mazmunly toparlaýyn hadysadyr. Ol özüniň iki häsiýetnamasy bilen tapawutlanýar: kabul edişiň subýekti bolup durýan topar üçin ol şu toparyň agzalarynyň beýleki topar

baradaky düşünjeleriniň gabat geliş derejesi mazmunynda kesgittenýän “bitewilikdir” (keseki topar dogrusynda “hemme” ýa-da “hemmeler däl” şeýle pikirdemi). Kabul etmegiň obýekti bolýan topara degişlilikde bu keseki topar baradaky düşünjeleriň toparyň aýry-aýry agzalaryna ýaýran derejesini görkezýän “birmazmunlylykdyr” (keseki toparda “hemmeler” ýa-da “hemmeler däl”). Bitewilik we birmazmunlylyk toparara kabul edişiň özboluşly gurluş häsiýetnamalarydyr. Onuň dinamiki häsiýetnamalary şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýetnamasyndan tapawutlanýar: onuň subýekti bir adam däl-de, topar bolýanlygy üçin toparara sosial-perseptiw hadysalar öz durnuklylygynyň çäýe dälligi bilen tapawutlanýar. Bu hadysalaryň kemala gelişine bir dowamly bolman, özünde her bir topar agzasynyň we toparyň durmuş tejribesini jemleýän has çylşyrymly prosesdir. Toparyň kabul edilýän taraplarynyň sany şahsyýetara kabul etmekden has dardyr: keseki toparyň “keşbi” bilelikdäki toparara işiň ýagdaýyna gös-göni baglylykda kemala gelişär.¹

Bu bilelikdäki toparara iş (M.Şerifiň tejribelerinde bolşy ýaly) diňe bir gös-göni özara täsire syrykdyrylmaýar. Toparara gatnaşyklar, meselem, “keseki toparlar” baradaky düşünjeler (aýdaly, uly toparlar arasyndaky gatnaşyklar) gös-göni özara täsir ýok wagtynda hem ýüze çykyp biler. Bu ýerde aralaşdyryjy şert hökmünde sosial şertleriň has giň ulgamy, bu toparlaryň jemgyýetçilik taryhy işi öňe çykýar. Şeýlelikde, toparara iş dürli toparlaryň gös-göni özara täsiri hökmünde, şeýle hem aralaşdyrylan, şahsy däl görnüşde (meselem, medeniýet gymmatlyklary, folklary alyşmak we ş.m.) bolup bilýär. Şeýle mysallary halkara durmuşynda näçe diýseň tapmak bolýar: bu ýagdaýlarda kesekiniň (beýleki ýurduň, beýleki halkyň) “keşbi” hökman gös-göni özara täsiriň netijesinde däl-de, çeper edebiýat,

¹ Агаев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. М., 1990.

köpçülikleýin habar beriş serişdelerinden we ş.m. maglumat, täsirlenmek arkaly döreyär.

Toparara kabul edişiniň tebigatynda bolşy ýaly, onuň medeniýetiniň häsiýetine baglylygy bu prosesde stereotipleriň aýgytlaýjy täsirini döredýär. Keseki topary stereotipiň üsti bilen kabul etmek giňden ýaýran hadysadyr. Onuň iki tarapy tapawutlandyrylmalydyr: stereotip kabul edilýän topary çalt we ähtibar düşünjede aňlatmaga, ýagny, ony hadysalaryň has giň synpyna goşmaga kömek edýär. Çalt we nusgalaşdyrylan düşüňjani döredýänligi üçin stereotip zerur we peýdalydyr.

Ýöne beýleki topar dogrusyndaky stereotip oňyn däl häsiýetnamalara (“olaryň hemmesi şeýle”) eýe bolýanlygy üçin bahalandyryş örän güýçlendirilip, toparara duşmançylygyň döremegine getirýär. Bu kanunalaýyklyk halklaryň arasyndaky gatnaşyklarda has ýiti ýüze çykýar.

Bu ýerde stereotipleriň döreýişinde we hereketlenişinde gös-göni toparara özara täsirleriň nähili ähmiýetiniň bardygy dogrusyndaky sowal ýerliklidir. Baryp 50-nji ýyllarda (XX a.) D.Kempbell tarapyndan “galtaşmaklyk çaklamasy” döredilip, onda toparlaryň arasyndaky amatly gatnaşyklara amatly şertler näçe köp boldugyça, şonça-da olar bir-biri we indiwidler bilen dowamly we çuňňur özara täsirde bolup, stereotipiň mazmunynda hakyky sypatlaryň agramy ýokarlanylýar. Görnüşi ýaly, toparara gatnaşyklaryň psihologiasynyň derňewiniň ösüşi bilelikdäki iş şertini öz mazmunyna goşmak zerurlygy bilen utgaşýar.

Toparara gatnaşyklaryň seljerilişine teklipl edilýän çemeleşme iş düzgüniniň mundan beýläk ösdürilişi bilen baglanyşyklydyr. Toparara gatnaşyklar ugrunda derňewiň özboluşly sosial-psihologik predmeti hökmünde ýüze çykarylan toparara kabul ediş durli toparlaryň bilelikdäki işiniň takyk mazmuny nukdaýnazaryndan düşündirilýär. Bu meseläniň tejribe derejesinde işlenilmegi adaty tejribelerde alnan köp sanly hadysalara täzeçe düşünmäge mümkinçilik berýär.

Toparara gatnaşyklaryň tejribe derňewleri

Agzalan çemeleşmäniň çäginde geçirilen tejribeleriň maksady toparara kabul edişini, onuň takyklygynyň bilelikdäki işiň häsiýetine baglylygy dogrusyndaky çaklamany barlamakdan ybarat boldy. Bir orta hünar okuw mekdebiniň talyp toparlarynda synag döwründe geçirilen tejribeleriň birinji tapgyrynda toparara kabul edişini takyklygynyň görkezijisi hökmünde şu aşakdakylardan ugur alyndy: 1) toparara bäsleşik ýagdaýynda toparlaýyn ýeňşi çaklamak; 2) bu bäsleşikde öz we keseki toparyň ýeňşiniň ýa-da ýeňlişiniň sebäbini düşündirmek; 3) tejribe ýagdaýy bilen bagly däl iş ulgamyna degişlilikde öz we keseki toparyň mümkingadar üstünligini göz önüne getirmek. Takyklygyň görkeziji hökmünde agzalaryň öz toparyna degişlilikde görkezilen häsiýetleri makullamak derejesi kabul edildi. Tejribäniň mazmuny şeýledi: talypalaryň iki topary şol bir ders boýunça şol bir mugallyma synag tabşyrmalydy. Iki sany tejribe toparda haýsy topar söhbetdeşlik sapaklarynyň gidişinde gowy yetişik görkezen bolsa, “bada-bat” ýagdaýda hasap alyp, beýleki toparyň agzalary bolsa hasaby adaty usulda tabşyrmaly (her kim özbaşdak) diýildi. Umumy toparlaýyn baha söhbetdeşlik sapaklaryndaky individual jogap bermeleriň bahasyndan getirip çykaryljakdygy, netije ballaryň belli bir toplumynyň jemlenjekdigi hem aýdyldy. Ýöne tejribeleriň gidişinde ballaryň jemi agzalara nämälim bolup galyardy: tejribe geçiriji wagtal-wagtal öňdebaryjy topary aýdýardy. Birinji ýagdaýda tejribeçi bilgeşleýin öňdebaryjy hökmünde şol bir topary agzap, ikinji ýagdaýda toparlaryň ikisi-de gezek-gezegine lider diýip biri-birine aýdylýardy. Üçünji ýagdaýda (gözegçilik tapgyry hökmünde) talyplara hasaby bada-bat ýagdaýda ol ýa-da beýleki topar tutuşlygyna däl-de, diňe söhbetdeşlikde üstünlikli çykyş eden talyplar haýsy tarapdanlygyna garamazdan, şeýle hasap alar diýip aýdyldy.

Tejribeleriň bu tapgyry, umuman öňe sürülen çaklamalary

tassyklady: tejribe ýagdaýlar gözegçilik ýagdaý bilen deňeşdirilende toparara bäsleşik şertlerinde şu aşakdakylary görkezdi: a) öz toparyň agzalaryny goldamaga gönükdirilen köp sanly çykyşlar we keseki toparyň agzalarynyň çykyşlaryny puja çykarmaga bolan ymtlyşlar; b) çykyş edýänleriň saýlawlaryny kadalaşdyrmaga köp sanly synanyşyklar (toparyň ýeňiş gazanmaga bolan mümkinçiligini ýokarlandyryan agzalaryň çykyşlaryny goldamak, höweslendirmek we tersine, keseki toparyň has gowşak çykyş edýän wekillerini höweslendirmek); synag alýana zor salmak (onuň çykyş edýänleri saýlamagyna). Mundan başga-da, tejribe ýagdaýlarda, ýagny, toparara bäsleşik şertlerinde gözegçilik ýagdaýy bilen deňeşdirende “biz” we “olar” çalyşmalary ulanylyp, bu hem olaryň özlerini topar bilen birleşdirýänligine güwä geçýär. Toparara kabul etmegiň ähli üç görkezijisi boýunça iki sany ilkinji ýagdaýyň maglumatlary gözegçilik ýagdaýyndakydan tapawutlanýar. Bu has hem öz we keseki toparyň üstünliginiň we şowsuzlygynyň sebäbini düşündirmekte aýan boldy; öz toparyň üstünligini topar içindäki şertler, şowsuzlygy daşky (tötänleýin) şertler bilen düşündirilip, keseki toparyň üstünligi we şowsuzlygy gapma-garşylykly düşündirildi. Şeýlelikde, **topar içindäki golyapmaklyk** hadysasy ýüze çykaryldy. Häzirikçe bu derňewlerden toparara kabul etmek bilelikdäki toparlaýyn işiň häsiýetine bagly bolýar diýen netijä gelmek bolar: bäsleşik ýagdaýlarynda tejribe toparlaryň ikisi-de topar içindäki golyapmagy ýüze çykardylar. Başgaça aýdylanda, olaryň keseki topary kabul edişi nätakyk boldy. Bu netijeler, belli bir derejede, M.Şerifiň alan maglumatlaryny tassyklady. Indi bolsa toparara işiň ähli şertlerinde özara täsiriň şeýle ugry saýlanyp alynýarmy diýen sowala jogap bermelidi. Aslynda tejribeleriň birinji tapgyrynda bilelikdäki toparara iş “nol jemi bolan oýun” düzgüni boýunça guralypdy (bir topar doly utup, beýlekisi utulýardy); mundan başga-da, toparyň üstünligini bahalandyrmagyň daşky şertleri

goşalaýyn häsiýetdedi (her bir agza onuň üstünliginiň ballary aýdylman, diňe toparýň işiniň delillendirilmedik umumy bahasynyň berilýändigini üçin tejribä gatnaşyjylara bu şertler düşnükli däl di). Tejribeleriniň ikinji tapgyrynda toparara bilelikdäki işiň şertleri düýpli üýtgedildi. Bu gezek tejribe ýetginjekleriň dynç alyş merkezinde geçirilip, onda çagalar toparlaryna iki gezek dürli guramaçylykdaky bäsleşik ýagdaýy tekliplendi: birinji ýagdaýda dynç alyş döwrüniň ortasynda çagalar sport bäsleşigine gatnaşyp, ikinji ýagdaýda dynç alyş döwrüniň ahyrynda bilelikde zähmet çekip, goňşy dayhan birleşigine kömek berdiler. Tejribäniň ikinji tapgyrynyň amala aşyrylyşy bilen bir wagtda topar ýolbaşçylary tejribeçiniň haýyşy boýunça çagalar bilen belli bir gündelik işleri alyp bardylar: sport bäsleşiginiň önüsrasy bäsleşigiň oran ähmiýetlidigini nygtap, dayhan birleşiginde işlemegiň önüsrasy bolsa bu äheň aýryldy. Geçirilen tejribeleriniň netijesinde sport bäsleşigi ýagdaýynda topar içindeki gol ýapmaklyk has güýçlenýändigini, dayhan birleşigindäki bilelikdäki iş ýagdaýynda bolsa, tersine, onuň üzüň-kesil peselýändigini anyklady.

Bu maglumatlaryň düşündirilişinde aşakdakylar nazara alyndy:

1. Topar arasyndaky bäsleşigiň görnüşi ikinji tapgyryň ikinji gezeginde hem toparara bäsleşigiň görnüşiniň birinji tapgyryndakydan tapawutly boldy. Bu ýerde gös-göni ýeňiş ýa-da ýeňiş ýoklugy sebäpli “nol jemi bolan oýun” nusgasy bolmandy (toparlar diňe üstünlik derejesi boýunça yzygiderlilikde goýuldy). Mundan başga-da, her bir tapgyrda bahalandyryş şertleri aýan we aýdyň boldy.
2. Ikinji tapgyryň ikinji gezegi hem bir-birlerinden tapawutly boldy: ikinji gezekde toparara iş (dayhan birleşigindäki zähmet) özbaşdak we giň sosial ähmiýetli bolup, toparara bäsleşigiň dar, diňe topar ähmiýetli maksatlary aradan aýryldy. Bu ýerde şeýle netijä gelmek bolar: topar içindeki

gol ýapmaklygyny peselmegine sebäp bolan şert (şol bir wagtyň özünde toparara kabul edişiniň nätakyklygyny döredýän zat) toparara özara täsir däl-de, öz ähmiýetliligi boýunça düýpgöter täze, sosial mazmuny boýunça dar, toparlaýyn maksatlardan ýokarda durýan iş bolup durýar.

Ikinci tapgyryň netijelerini birinji tapgyryňky bilen deňeşdirende toparara özara täsiriň “nol jemi bolan oýun” düzgüni boýunça guralýan şeýle görnüşiniň oňyn däl ähmiýetini (toparara kabul edişiniň nätakyklygyny döredýän) toparara işiň başga bir häsiýetiniň hasabyna ýeňip geçmek bolýandygy aýan edildi. Şeýle ýeňip geçilişiň esasy serişdesi bolup, umumy “topar üsti” maksatlar, sosial ähmiýetli bilelikdäki işiň gymmatlyklary hyzmat edýär. Şol bir wagtyň özünde toparyň bilelikdäki iş-durmuş dogrusyndaky toplaýan tejribesi hem peýdalydyr. Bu netijeleriň A.Teşfeliň maglumatlaryndan tapawutlydygy öz-özünden düşnükli: sebäbi A.Teşfeliň tejribelerinde tejribehana şertlerinde döredilen emeli toparlar bolup, onda bir-birlerini öňden tanamaýan adamlar bir umumylyga birleşdirilen hem bolsa, topar içindäki gol ýapmaklyk “ählumumy” häsiýetde ýüze çykyar.

Teklip edilen çemeleşmäniň esasynda toparara hadysalaryň döreýişiniň nusgasyny şeýle göz önüne getirmek bolar:

Bu nusgada üç bölegiň bolmagy topar içindäki gol ýapmagy toparara özara täsiriň baş ugrunyň we toparara kabul edişiň häsiýetnamasynyň utgaşmasy hökmünde düşündirmäge mümkinçilik berýär. Toparara kabul ediş toparyň sosial ähmiýetli bilelikdäki işinden üzňe häsiýetdäki toparara özara täsirde nätakyk (topar içindäki gol ýapmaklyk häsiýetde) bolýar. Keseki toparlaryň işi baradaky nädogry düşüňjeleriň berkleşmeginiň önüni almagy toparlary alyp baryan işi hemme üçin umumy maksatly we ähmiýetli bolan özara täsire goşmak arkaly gazanyp bolar.

Toparara gatnaşyklary meselesiniň usulyýet we amalyýet ähmiýeti Ýokarda aýdylanlar toparara özara täsiriň kognitiw we sosial jähtleriniň arabaglanyşygyna has giňişleýin seretmäge mümkinçilik berýär. Görşümüz ýaly, A.Teşfel tarapyndan ýüze çykarylan topar içindäki gol ýapmagyň ählumumylygy dogrusyndaky netije köp derejede meseläniň kognitiw we sosial jähtleriniň ýeterlik aýdyňlaşdyrylmanlygy sebäpli döräpdi. Munuň şeýledigine fransuz sosial psihologiýasyndaky sosial düşüňjeler taglymatynyň tarapdarlary oňat düşüňýärler. Meselem, bu ugra ýakynlaşýan W.Duazyň işlerinde toparara gatnaşyklary hadysalaryna subýektiw şertiň täsiri ykrar edilse-de, kognitiw düşüňjeleriň sosial mazmuny nygtalýar. Kognitiwizmiň çäginde M.Kodolyň işlerinde hem synanyşyklar edilip, ol diňe bir toparara gatnaşyklar prosesinde ýüze çykýan kognitiw gurluşlar bilen gyzyklanman, bu gurluşyň gatnaşyklaryň üýtgemegine edýän täsirini derňeýär. Keseki topar dogrusyndaky düşüňjeleriň kemala geliş aýratynlygyny obýektiw hereket edýän dartgynlyklar şertinde öwrenmek M.Plonuň işiniň derňew predmeti boldy. Bu alymlaryň tejribelerini jemläp, S.Moskowisi toparara ýekirmekligiň hökmany dældigi we islendik toparara

gatnaşyklaryna mahsus dăldigi dogrusyndaky pikirýöretmä has ýakynlaşýar.¹

Toparara gatnaşyklar meselesiniň iş düzgüni esasynda işlenmegi bu pikirleriň ösüşine düýpli goşant goşýar. Alnyp barlan derňewler toparara ýekirmegiň sosial gatnaşyklaryň diňe belli bir görnüşinde döreýändigini subut etmek bilen çäklenmän, ony ýeňip geçmegiň serişdesini hem salgy berýär. Şeýle serişde hökmünde ýokarda görkezilişi ýaly, toparyň bilelikdäki işi hyzmat edýär. Şeýle işde kognitiw derejede ýüze çykyan toparara tapawutlandyrylmak (“öz” we “keseki” toparlaryň tapawutlandyrylmagy) hakyky durmuşy özara täsirde hökmany ýagdaýda toparara duşmançylyga getirmeyär. Toparara gatnaşyklaryň amaly meseleleri çözülende bu düzgünlerden ugur almak zerurdyr. Meselem, kiçi toparlar we kollektiwler derejesinde bu mesele bäsleşigiň netijeli görnüşlerini agtarmakda, uly toparlar derejesinde bolsa, dürli döwletleriň halklarynyň arasyndaky meseleler çözülende ýüze çykyp biler. Ruhnamada türkmeniň örän gadymy medeni mirasy bolan “Ergenokon” dessanynda halkymyzyň döwletara gatnaşygy ýörelgesiniň “Türkmen hiç haçan gylyjyny gynyndan goňşusynyň garşysyna çykarmaz” mazmunda sungat kämiligine ýetirilen gylyjyň ýüzüne ýazylandygy dogrusynda maglumat berilýär (1 kitap, 56 sah.). Meseläniň özboluşly “orta” derejesini dürli hünärleriň, edaralaryň we ş.m. özara gatnaşygynyň mysalynda saýgarmak bolar.

Sap ylmy jähtde toparara gatnaşyklary meselesiniň sosial psihologiýa girizilmegi biziň toparlar baradaky düşüňjämizi baýlaşdyrýar. Toparara özara täsiriň häsiýetiniň topar içindäki hadysalara hem täsir edýänligi öz-özünden mälimdir. Häzirki zaman psihologiýasynda toparara özara täsiriň topara deňişlilikden kanagatlanma, topardaky şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýeti, bu gatnaşyklaryň toparyň agzalary tarapyndan kabul

¹ Донцов А.И., Емельянова Т.П. Görkezilen iş, 6-njy bar.

edilişiniň takyklygy toparlaýyn karara gelmek we ş.m. ýaly topar içindäki hadysalara edýän täsirini derňemek ýaly barlag amala aşyryldy. Toparlaýyn hadysalaryň toparyň toparara bäsleşikde tutýan orny we toparyň bu orny kabul edişine (ýagny, öz hususy üstünliginiň derejesini subýektiv bahalandyryşy) baglylykdaky deňeşdirme häsiýetnamalary ýüze çykarýan tejribeler geçirildi. Degişlilikde “şowsuz” toparlara degişli maglumatlar hem alyndy. Meselem, yzygiderli şowsuzlyk bolan ýagdaýynda toparada şahsyýetara gatnaşyklaryň hiliniň erbetleşýändigini anyklandy; özara sulhy alyşmak ýaly baglanyşyklaryň sany azalýar, oňyn däl saýlawlaryň sany artýar, dartgynlygyň sanynyň ýokarlanmagyna ýygynlyk döreýär. Şahsyýetara gatnaşyklary meselesine höwesliň aýratyn “şowsuz” toparlarda artýandygy bu derňewleriň gapdal netijesi hökmünde anyklandy. Bu hadysalar, eger-de topar bilelikdäki iş arkaly birleşdirilmese, onuň netijeliliginiň peselýänliginiň görkezijisidir: toparyň agzalarynyň ünsi iş boýunça baglanyşyga däl-de, şahsyýetara esasyndaky baglanyşyga gönükdirýär. Şeýle “süýşmekligiň” ýüze çykarylmagy toparyň ösüş derejesini kesgitlemek üçin serişde bolup hyzmat edýär.

Bu maglumatlar kiçi topara hiç wagt üzňe ulgam hökmünde seredilip bilinmejekdigine düşünmäge mümkinçilik berýär: islendik topar içindäki prosese düşünmek üçin kiçi toparyň çäginde daşa çykmalydyr. Kiçi toparlaryň ähli hadysalarynyň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň giň ulgamy arkaly döredilýänligi bu ýerde takyklaşýar: şeýle gatnaşyklaryň ýakyn ulgamy toparlar arasyndaky gatnaşyklar bolup durýar. Özboluşly “toparara kontekst” döräp, bu sosial kontekstiň bir görnüşidir. Toparara gatnaşyklaryň psihologiýasyny derňemegiň geljegi iki sany “kesimi” öz içine almalydyr. Toparara gatnaşyklaryň “keseleýin” kesimi görnüşdäki toparara gatnaşygy tabyn bolmak gatnaşyklary bilen bagly bolman, olar “gytaklaýyndyr”. Eger kiçi toparlar göz önünde tutulýan bolsa, mekdep özüniň mekdep

synpy bilen, iş topary iş topary bilen, uly toparlara degişlilikde millet millet bilen, demografiki topar bilen we ş.m. gatnaşyklardyr. Bu kesimiň mysaly hökmünde düzümi boýunça dürli-dürli, ýöne bir-birine tabyn bolmadyk toparlaryň maşgala, mekdep, sport bölümçesi we ş.m. özara täsirini görkezmek bolar. Ikinji kesim “dikligine” boýunça guralýan toparlar arasyndaky gatnaşyklardyr. Bu ýerde toparlaryň belli bir özara tabynlygy göz önünde tutulýar: iş topary, seh, zawod, birleşik we ş.m. Bu ikinji ýagdaý toparara gatnaşyklar meselesine sosial psihologiyanyň täze bölümi – guramanyň psihologiyasyny goşmaga mümkinçilik berýär.

Şeýle geljegiň amala aşyrylmagy sosial psihologiyanyň “üstüni ýetirmegiň” möhüm şerti bolup, ol onuň amaly ulanylyşyny düýpli giňeldýär, ony sosial meseleleriň has giň toplumyna goşýar. Jemgyýetiň häzirkî zaman ösüşinde bu sosial hadysalary dolandyrmagy kämilleşdirmäge ýardam edýän sosial ylmyň möhüm hyzmaty bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde sosial psihologiyanyň nazaryýet tarapy gutarnyklylyga eýe bolýar: toparara gatnaşyklar psihologiya bölümi toparlaryň öwrenilişini logiki tamamlap, şahsyýet meselesini her-taraplaýyn derňemäge ýol açýar.

III BÖLÜM. ŞAHSYÝETI DERÑEMEGIŇ SOSIAL-PSIHOLOGIK MESELELERI

13-nji bap. Şahsyýet meselesi sosial psihologiyada

Meseläniň goýluşy Mundan ozalky pikirýöretmeleriň ählisi biziň öňümizde şahsyýet meselesi bilen baglanyşykly meseleleriň toplumyna seretmek zerurlygyny goýýardy. Ýöne bu meseläniň seljerilişine girişmezden ozal onuň sosial psihologiya mahsus bolan özboluşly “kesimini” anyklamalydyr. Eýýäm sosial psihologiyanyň predmetiniň köp sanly kesgitlemelerinde şahsyýet meselesiniň bu ylymda haýsy orny eýelemelidigi dogrusynda belli bir gapma-garşylykly pikirýöretmeler bardy. Sosial psihologiyanyň predmeti dogrusyndaky çekişmeleriň esasy orunlary häsiýetlendirilende, bu orunlaryň birinde bu ylmyň wezipesi şahsyýeti derňemek diýlip nygtalyp, şahsyýet toparyň kontekstinde seredilmeli diýlen düşündiriş berilýärdi. Nähili hem bolsa, şahsyýet meselesine, onuň sosial täsir esasynda döreýän häsiýetnamasyna üns berlip, onda sosial täsiriň netijesinde degişli sypatlaryň kemala getirilmelidigi nygtalýardy. Şol bir wagtyň özünde çekişmäniň başga bir ornunda sosial psihologiya üçin şahsyýet esasy derňew obýekti däl, çünki psihologiyanyň bu şahasynyň ýüze çykyşynyň düýp sebäbi “toparyň psihologiyasyny” öwrenmekden ybaratdyr diýlen pikir ýöredilýärdi. Şeýle pikirýöretmede (aýyk aýdylmasa-da) şahsyýet umumy psihologiyanyň derňew predmeti hökmünde

yüze çykyp, sosial psihologiýa özüniň gyzyklanýan jähtiniň başgadygy bilen tapawutlanýar diýlip tassyklanýar. Sosial psihologiýanyň iş-gymmatlyk düzgünine ugrukýan düşündirilişinde şahsyýet meselesi bu ylmyň kanuny meselesi bolup, ýöne ol özboluşly jähtde onuň derňew predmetine goşulýar. Bu nukdaýnazaryň häsiýetnamasy – ony delillendirýän subutnamalar ýörite esaslandyrylmalydyr.

Munuň zerurlygy ýene-de bir nukdaýnazardan örän möhümdir. Şahsyýet meselesi bütün psihologiýa ylmlar toplumynyň meselesi bolup, şonuň üçin biz olaryň şahsyýete çemeleşme “araçäklerini” saýgaraýanymyzda hem seljerişiň özboluşlylygyny doly amal edip bilmeýäris.¹ Häzirki zaman jemgyýetinde ylmy-tehniki ýokary göterilişiň täsirinde adamyň şahsyýetiniň mümkinçiliklerine höwes şeýle ýokary bolup, ähli jemgyýetçilik ylmlary bu derňew predmetine ýüzlenýärler. Şahsyýet meselesi pelsepe we sosiologiýa bilimleriniň merkezinde durýar: onuň bilen etika, pedagogika we genetika hem meşgullanýar. Elbetde, derňewde bu ählumumy ähmiýetli hadysanyň bölümlerini we nukdaýnazar aýratynlyklaryny ünsden düşürüp, “nämä akyl ýetirilse we beýan edilse, şol hem peýdalydyr” diýen düzgün boýunça hem hereket edip bolar. Amaly jähtden şeýle pikirýöretme hakykata golaý hem bolsa, beýle çemeleşme derňewiň netijeliligini artdyrmaga ýardam edip bilmez. Her bir ylmy ugur üçin öz içki temasy möhüm bolup, ol köp ylmlaryň ünsünde durýan meseleler derňelende öz hususy gurluşyny kesgitlemekden ugur alýar.

Şahsyýet meselesine ählumumy höwesiň ugurlaryny aýyl-saýyl etmegiň ähmiýeti, meseläniň diňe ony zerurlyk hasaplaýan ähli beýleki ylmlaryň bilelikdäki tagallasy bilen

¹ Проблемы личности в социальной-психологии. Под. ред. Е.В.Шороховой. М.П.Лобневой. М., 1979

çözülýänligi bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýa üçin özüniň şahsyýet meselesine çemeleşmäniň aýratynlygyny iki sany gözbaşy ylmy bolan sosiologiýa we psihologiýa deňişlilikde tapawutlandyrmak möhümdir. Bu mesele sosiologiýa we psihologiýa ylmlarynyň dürli ulgamlary üçin bir mazmunly çözüşe eýe bolup bilmez. Bu ugurda esasy kynçylyk ol ýa-da beýleki sosiologik ýa-da psihologik taglymatlarda diňe şahsyýetiň nähili düşünilişi anyklanandan soňra onuň sosial-psihologik derňewdäki aýratynlygyna düşüňip bolýanlygy bilen düşündirilýär. Elbetde, bu ýerde meseläniň seljerilişi adam hakyndaky ylmlar ulgamynyň esasynda durýan pelsepe nazaryýetlerini-de öz içine almalydyr.

Sosiologiýa bilimleriniň gurluşynda “Şahsyýetiň sosiologiýasy” bölümi bolup, umumy psihologiýada “Şahsyýetiň psihologiýasy” bu ylmyň adaty bölümleriniň biridir. Görnüşi ýaly, önde goýlan mesele, belli bir derejede ön seredilen – sosial psihologiýa we sosiologiýanyň, sosial psihologiýa we umumy psihologiýanyň arasyndaky “araçak” dogrusyndaky umumy sowaly gaýtalaýar. Indi oňa has takyk seretmäge mümkinçilik döreýär.

Şahsyýetiň öwrenilişine sosial-psihologik çemeleşmäniň sosiologik çemeleşmeden tapawudy barada aýdylanda bolsa, bu mesele belli bir derejede dürli awtorlar tarapyndan bir manyda çözülýär. Eger-de sosiologiýa bilimler ulgamy, esasan, jemgyýetçilik ösüşiň obýektiv kanunlarynyň seljerilişi bilen iş salyşýan bolsa, onda üns merkezinde jemgyýetiň uly-makrogurluşy, ilkinji nobatda, seljerişiň sosial institutlar, olaryň ösüşiniň we hereketlenişiniň kanunlary, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň gurluşy we oňa laýyklykda her bir jemgyýetiň takyk görnüşiniň sosial gurluşy ýaly meseleler durýar.

Agzalanlar özüniň seljerilişinde şahsyýet meselesine orun ýoklugyny aňlatmaýar. Öň bellenilişi ýaly, sosial toparlar arasyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň şahssyz häsiýetde bolmagyna garamazdan, olaryň belli bir “şahsy” öwüşgini bolýar, sebäbi jemgyýetçilik ösüşiň kanunlarynyň amala aşyrylyşy diňe adamlaryň işiniň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Diýmek, bu jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň subýekti takyk adamlar bolup durýar. Jemgyýetçilik ösüşiň kanunlarynyň hereket ediş döredijisiniň mazmunyna şahsyýetiň hereketleriniň seljermesiniň çäginde üznä düşünmek mümkin däl. Emma jemgyýeti şeýle uly-makroderejede öwrenmekde taryhy prosese düşünmek üçin şahsyýete belli bir sosial toparyň wekili hökmünde seretmek möhümdir.

W.A.Ýadow şahsyýete sosiologik çemeleşmäniň bu aýratynlygyny belläp, sosiologiýa üçin şahsyýet “indiwiiduallyk hökmünde däl-de, şahssyz şahsyýet, sosial görnüş indiwiiduallykdan sap, şahssyzlandyrylan şahsyýet hökmünde möhümdir”¹ diýip belleýär. Ý.W.Şorohowa tarapyndan teklipl edilýän çözüş hem şuna meňzeşdir: “Sosiologiýa üçin şahsyýet jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň önümi, bu gatnaşyklaryň aňladyjysy we takyk göterijisi, jemgyýetçilik durmuşynyň subýekti, jemgyýetçilik ulgamynyň düzüjisi, belli bir sosial umumylygynyň agzasy hökmünde ýüze çykýar”². Bu sözlere takyk şahsyýetler seljerişiň çäginde düýpgöter daşda galýan manyda düşünmeli däl. Bu takyk şahsyýetleri bilmek, olarda topar üçin ähmiýetli häsiýetnamalaryň nähili ornaşýandygyny we olaryň bu häsiýetnamalarynyň dürli köpçülikleýin hereketlerde

¹ Ядов В.А. О различных подходах к концепции личности и связанных с ними в различных задачах исследования массовых коммуникаций – Личность, и массовые коммуникации. Вып.3. Тарту. 1969. стр. 13.

² Шорохова Е.В. Социально-психологическое понимание личности. Методологические проблемы социальной психологии. М.: 1975. стр. 66.

nähili yüze çykaryandygyny bilmek diýmekdir. Şahsyýetiň sosiologik seljerişiniň esasy meselesi **şahsyýetiň sosial görnüşleri** meselesidir.

Hakykatda sosiologik seljerişe köplenç sosial psihologiýanyň ýörite meseleleri bolup durýan başga meseleler hem goşulýar. Olara şahsyýetiň sosiallaşmagy we beýleki meseleler degişlidir. Şeýle araçäklik sosial psihologiýanyň ylmy hökmünde ösüş aýratynlygyna, şeýle hem her bir şahsyýete degişli meselede hökmany ýagdaýda belli bir sosiologik jähtiň bardygy bilen düşündirilýär. Sosiologik çemeleşmäniň esasy gönükdirilmesi bolsa takyk kesgittenendir.

Şahsyýet meselesinde has uly kynçylyk **umumy we sosial psihologik** nukdaýnazarlary aýyl-saýyl etmekde yüze çykýar. Munuň şeýledigine psihologiýa edebiýatynda köp sanly garaýyşlaryň bardygy we umumy psihologiýada şahsyýete düşünmekde birligiň ýoklugy şaýatlyk edýär.

Ýöne umumy psihologiýa ylmynda şahsyýetiň dürli awtorlar tarapyndan dürli-dürli beýan edilmeginiň şahsyýetiň sosial dörediliş meselesine dahyly ýokdur. Bu meselede umumy psihologiýada şahsyýet meselesini derňeyän awtorlaryň pikiri birdir.

Şahsyýete düşünmekdäki tapawutlylyk onuň gurluşy dogrusynda yüze çykýar. Mälim bolşy ýaly, şahsyýeti beýan etmegiň birnäçe usullary teklipl edilip, olaryň her biri şahsyýetiň özboluşly gurluşyny göz önünde tutýar.

Şahsyýetiň gurluşyna individual psihologik aýratynlyklary goşmak ýa-da goşmazlyk dogrusynda pikirleriň çaprazlygy kän duş gelýär. Bu sowala dürli awtorlar dürli hili jogap berýär.

I.S.Konuň adalatly belleýşi ýaly, şahsyýet düşünjesiniň köp manylylygy birnäçe awtorlaryň ony individual häsiýetleriň we sosial rollarynyň birligi hökmünde, başga birnäçesiniň bolsa

“indiwiðin̄ sosial häsiyetleri, bir adamyñ beýleki adamlar bilen gös-göni ýa-da gytaklaýyn özara täsirde bolmagynda döreyän, ony zähmetin̄, akyl ýetirişin̄ we aragatnaşygyñ subýekti edýän sosial ähmiýetli sypatlaryñ toplumy”¹ manyda düşünilmegine esas berýär. Ikinji çemeleşmä köplenç sosiologik çemeleşme hökmünde seredilse-de, umumy psihologiýada ol esasy orunlaryñ birini eýeleýär. Bu ýerde jedel şahsyýet psihologiýada, esasan, şu ikinji manyda seredilmelimi ýa-da bu ylmyñ ulgamynda esasy zat şahsyýetde (ýöne bir “adamda” däl-de) sosial ähmiýetli sypatlar bilen indiwiðual häsiyetleri birleşdirmekmi diýen sowalyñ töwereginde döreyär. Şahsyýetiñ psihologiýasy dogrusyndaky çykan ilkinji jemleýji işleriñ biri bolan A.G.Kowalýowyñ monografiýasynda şahsyýetiñ üç tarapy tapawutlandyrylýar: psihologik prosesler, psihiki ýagdaýlar we psihiki häsiyetler.² B.G.Ananyew şahsyýete toplumlaýyn integratiw çemeleşme pikirini esaslandyryp, onda göz önünde tutulmaly häsiyet, sypatlaryñ sany has artýar.³ Şahsyýetiñ gurluşynda dürli bölümçeleri ýüze çykaryan K.K.Platonowyñ taglymatynyñ soňky nusgasynda şeýle bölümçeleriñ sany dört bolup, olar şol bir wagtyñ özünde şahsyýetiñ derejelerini häsiýetlendirýär: 1) biologik döredilen bölümçe (muña temperament, jyns, ýaş, kähalatda psihikanyñ patologik sypatlary girýär); 2) şahsyýetiñ sypatyna öwrülen aýry-aýry psihiki prosesleriñ indiwiðual aýratynlygyny birleşdirýän psihiki bölümçe (ýadyñ, duýgy-emosiýalaryñ, pikirlenmäniñ, duýmalaryñ, kabul edişin̄, duýgynyñ we erkin aýratynlygy); 3) sosial tejribäniñ bölümçesi (muña adamyñ alan bilimleri, endikleri, başarnyklary girýär). 4) şahsyýetiñ gönükdirilme bölümçesi (munuñ içinde özara aýratyn tabynlykda bolýan birnäçe bölümçeler bar: meýil, göwünýüwürtme, höwes,

¹ Кон И.С. Социология личности. М., 1987.

² Ковалев А.Г. Психология личности. М., 1970.

³ Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1986.

ymtylmalar, matlap-ideýalar, dünýäniň indiwiđual keşbi we gönükdirilmäniň iň ýokary derejesi – ynançlar)¹. K.K.Platonowyň pikiriçe, bu bölümçeler sosial we biologik mazmunyň “udel agramy” boýunça tapawutlanýar. Görkezilen bölümçeleriň biologik we sosial döredilişiniň derejesi baradaky iňňän çekişmeli pikir dogrusynda gürrüň etmän, bu gurluşda K.K.Platonowyň² umumy psihologiyanyň dersini sosial psihologiyanyň dersinden nähili tapawutlandyryşynyň üstünde durup geçeliň.

Eger-de umumy psihologiya, esasan, birinji üç bölümçede ünsi jemleýän bolsa, bu nusgadan görnüşine görä, sosial psihologiya, esasan, dördünji bölümçäni seljeryär. Munuň sebäbi şahsyýetiň sosial döredilişi şu bölümçäniň derejesi arkaly esaslandyrylýar. Umumy psihologiyanyň paýyna diňe jyns, ýaş, temperament (bu biologik bölümçä syrykdyrylýar) we aýry-aýry psihiki prosesleriň – ýadyň, emosiýanyň, pikirlenmäniň (bular indiwiđual psihologik aýratynlyklar bölümçesine syrykdyrylýar) häsiýetnamalarynyň seljermesi galýar. Sosial tejribe hem belli bir derejede şuna goşulýar. Şeýlelikde, bu nusgadan görnüşine görä, hususy şahsyýet psihologiasy umumy psihologiyada öz ornuny tapmaýar.

Meseläniň özboluşly çemeleşmeşi A.N.Leontýew tarapyndan teklip edildi. Şahsyýetiň gurluşynyň häsiýetnamasyna geçmezden ön alym şahsyýeti psihologiyada derňemegiň birnäçe umumy esaslaryny yüze çýkaryýar. Olaryň esasy mazmuny şahsyýetiň iş bilen aýrylmaz baglanyşykda seredilýänligine syrykdyrylýar. İş düzgüni bu ýerde şahsyýetiň derňelişiniň bütün nazaryýet nusgasyny dörediji şert hökmünde öňe sürülýär. Esasy pikir “adamyň şahsyýetiniň hiç bir jähtde onuň işiniň önünden döreyän zat hökmünde däl-de, edil onuň aňy ýaly iş arkaly döredilýändir” diýen taglymaty ykrar etmekdir. Şonuň üçin şahsyýete ylmy düşünmegiň esasy şerti adamyň şahsyýetiniň

¹ Социальная психология. Под. Ред. Г.П.Предвечного, Ю.А.Шерковина. М., 1975.

² Şol ýerde.

onuň işinde döreyiş we öwrüliş prosesini derňemekdir. Şeýle kontekstde şahsyýet, bir tarapdan işiň şerti bolup, ikinji bir tarapdan onuň önümi hökmünde bolýar. Bu utgaşmanyň şeýle düşünilmegi şahsyýetiň gurluşyny döretmäge esas berýär: egerde şahsyýetiň esasynda adamyň işleriniň görnüşleriniň özara tabynlygynyň gatnaşygy ýatýan bolsa, onda şahsyýetiň gurluşyny döretmegiň esasy hökmünde bu işleriň özara tabynlygy hyzmat edýär. Ýöne işiň esasy sypatynyň onuň motiwiniň bolýanlygy üçin, şahsyýetiň işiniň özara tabynlygynyň arkasynda motiwleriniň we olara degişli islegleriň özara tabynlygy ýatýar. Sebäpli döredilişiň iki hatary bolan biologik we sosial sebäpler bu ýerde iki sany deň hukukly şert hökmünde bolmaýar. Tersine, turuwbaşdan şahsyýet sosial baglanyşyklar ulgamynda berilýän hadysadyr diýen pikir öňe sürülüp, in ilki başda diňe biologik taýdan döredilen şahsyýet bolup, soňra bolsa onuň üstüne sosial baglanyşyklar “ýüklenýär” diýen pikir inkär edilýär.

Bu nusgada resmi jähtden şahsyýetiň gurluşynyň düzüjileri ýüze çykarylmasa-da, şeýle gurluş işiň häsiýetnamasy bilen döredilýän gurluşyň häsiýetnamasy hökmünde göz önünde tutulýar. Sosial sebäpler arkaly döredilýändigini baradaky pikir bu ýerde yzygiderli beýan edilýär. Görmüşi ýaly, bu ýerde şahsyýete bolan umumy psihologik çemeleşme beýan edilen hem bolsa, oňa diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijileriň birleşmesi hökmünde düşünilip bilinmez. Käbir tankytçylaryň belleýşi ýaly, bu nusgada şahsyýetiň umumy psihologik däl-de, sosial psihologik çemeleşmeşi berlendir diýip ykrar etmek hem mümkin. Ýöne tutuş taglymatyň özenine, ýagny A.N.Leontýewiň psihologiýanyň predmetine düşünişine göz aýlasaň, bu ýerde şahsyýet meselesine umumy psihologiýanyň nukdaýnazary beýan edilýändigini düşnükli bolýar: sosial psihologiýanyň bu meselä nähili çemeleşýändigini anyklamak bolsa, meseläniň ikinji tapgyry bolup durýar.¹

¹ Леонтьев А.П. Деятельность. Сознание. Личность. М.: 1975.

K.K. Platonowyň ýokarda görkezilen nazaryýetinde bolşy ýaly, A.N. Leontýewiň şahsyýet, onuň sosial döredilişi dogrusyndaky pikirleri hem kemçiliklerden halas däl. Birinjiden, awtoryň “adamyň şahsyýeti hiç bir jähtde onuň işiniň önünden döreýän zat hökmünde däl-de, edil onuň aňy ýaly iş arkaly döredilýändir” diýen aýgytly pikiri belli bir ýumşadylmaga mätäçdir. Eger gelip çykyş-genetiki jähtde bu pikir sülä gelyän-de bolsa, hereketleniş, kämil gurluş jähtde şahsyýet işiň önüsyrynda gelyär, ony işi öz meýil-niýetinde döredýän, subýektiv döredilişleriň diňe çäkli bölegini işde amal edýän gurluş hökmünde ýüze çykýar. Ikinjiden, şahsyýeti, onuň döreýşi, gurluşy diňe iş bilen baglanyşdyrylsa, ony bahalandyrmaga ýeke serişde – işiň maddy ýa-da ruhy önümi galýar. Ýöne şahsyýetiň bahalandyrylyşynda onuň içki meýil – niýetleri, möwç alyp duran, emma entek işde amalyýete ornaşmadyk düzüjileri nazara alynmasa, onuň örän birtaraplaýyn boljakdygy öz-özünden düşnükli. Meselä özboluşly sosial-psihologik nukdaýnazary ýüze çykarmagyň kynçylygy şu ýerden başlanýar. Eger esasy mesele şahsyýetiň sosial döredilişini ýüze çykarmakda çäklenýän bolsa, ol onçakly kyn hem däl. Ýöne şeýle çemeleşme diňe şahsyýete turuwbaşdan sosial baglanyşyklardan üzňe seredýän psihologik ulgamlarda ýerlikli bolardy (şeýle garaýyş hakykatdan-da duşýar). Hakyky ylym hökmünde sosial psihologiýa şeýle sosial baglanyşyklaryň seljerilişine girişilenden soňra başlanýar.

Psihologiýa ylmynyň ähli bölümleri şahsyýete turuwbaşdan sosial baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň ulgamynda berlen jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen döredilen, işiň erkin işjeň subýekti we obýekti mazmunda ýüze çykýan hadysa hökmünde seredýär. Şahsyýetiň hususy sosial-psihologik meseleleri şeýle esasyda çözlüp başlanýar.

Şahsyýetiň sosial-psihologik meselesiniň özboluşlylygy Eýsem bu ulgamda sosial psihologiýanyň önünde nähili mümkinçilikler

açylýar? B.D.Paryginiň işlerinde şahsyýeti sosial-psihologik derňemegiň özboluşlylygyny ýüze çykarmak üçin bu ugurda öňe sürülýän iki sany çemeleşme nusgasyny birleşdirmek göz önünde tutulýar: sosiologik we umumy psihologik çemeleşmeleri.¹ Bu pikiriniň özi hiç hili şübhe döretmese-de, teklipl edilýän çemeleşmeleriň her biriniň beýan edilişi jedellidir. Meselem, sosiologik çemeleşmäniň özboluşlylygy onda şahsyýetiň, esasan, sosial gatnaşyklaryň obýekti bolup durýanlygy bilen düşündirilip, umumy psihologik çemeleşmede bolsa, esasy üns diňe “indiwdiň psihiki işiniň ählumumy düzüjilerine berilýänligi” bilen düşündirilýär. Sosial psihologiýanyň wezipesi bolsa “şahsyýetiň birbada jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň obýekti hem-de subýekti bolup durýan ähli çylşyrymly gurluşyny açyp görkezmeklige” syrykdyrylýar. Sosiologyň we psihologyň wezipäniň şeýle bölünişigi bilen ylalaşjakdygy şübhelidir: sosiologik we umumy psihologik nazaryýetleriň şol bir wagtyň özünde taryhy prosesini obýekti hem-de subýekti bolup durýanlygyny nygtaýanlygy sebäpli bu pikiriniň diňe şahsyýetiň sosial-psihologik çemeleşmesi bilen baglanyşdyrylmaklygy nädogrudyr.

Bu taglymatda, ilkinji nobatda, şahsyýetiň umumy psihologiýa degişli edilýän nusgasy şübhe döredýär. Şahsyýetiň sosiologik nusgasynda, esasan, sosial gatnaşyklar ulgamynyň jemlenýändigini nygtap, B.D.Parygin umumy psihologik çemeleşmäniň aýratynlygyny onuň “şahsyýetiň gurluşynyň diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijilerini özünde jemlemek bilen çäklenýändiginde” görýär. Sosial-psihologik çemeleşme “biosomatiki we sosial maksatnamanyň bir-biriniň üstüne goýulýanlygy bilen häsiýetlendirilýär”. Öň görkezilişi ýaly

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971.

L.S.Wygotskiý tarapyndan esaslandyrylan adamyň psihikasynyň medeni – taryhy döredilenligi taglymaty bu pikirýöretmä gös-göni garşydyr: diňe bir şahsyýet däl, aýry-äýry psihiki proseslerde jemgyýetçilik şertleri arkaly döredilen mazmunda seredilýär. Üstesine-de bu taglymatda diňe biosomatiki we psihofiziologiki görkezijileri almak bilen çäklenilmeýär. Bu nukdaýnazardan şahsyýete onuň sosial häsiýetnamalarynyň çäginde üznä düşünmek bolmaýar. Şonuň üçin şahsyýetiň umumy psihologik jähtde seredilişiniň sosial-psihologik çemeleşişden özboluşlylygy diňe şeýle esas boýunça tapawutlandyrylyp bilinmez.

Sosial-psihologik çemeleşmäniň özboluşlylygyny kesgitlemäge beýan etme häsiýetde çemeleşmek hem mümkin. Munuň üçin derňew amalyýetiniň esasynda çözülmeli meseleleri sanamaly. Şeýle edilse, ol hem mümkingadar usullaryň birine öwürülýär.

Käbir awtorlar şahsyýete sosial-psihologik düşünilişiniň esasynda “shahsyýetiň sosial görnüşiniň sosial şertleriň önümi, onuň gurluşy, şahsyýetiň rolly funksiyalarynyň toplumy, olaryň jemgyýetçilik durmuşa täsiri hökmündäki özboluşly gurluş häsiýetnamasy”¹ ýatýar diýip belleyär. Sosiologik çemeleşmeden aýrybaşgalyk bu ýerde doly aýdyňlaşdyrylman, sosial-psihologik çemeleşmäniň häsiýetnamasy şahsyýeti derňemegiň wezipelerini sanamak bilen doldurylýar: şahsyýetiň psihologik sypatynyň gurluşynyň sosial döredilişi; şahsyýetiň özüni alyp barşynyň we işiniň dürli jemgyýetçilik taryhy we sosial-psihologik şertlerdäki motiwasiýasy; şahsyýetiň synpy, milli, hünär aýratynlyklary; şahsyýetiň jemgyýetçilik işjeňliginiň kemala gelşiniň we ýüze çykyşynyň kanunalaýyklyklary, bu işjeňligi ýokarlandyrmaklygyň ýollary we serişdeleri; şahsyýetiň içki gapma-garşylygy we ony ýeňip geçmegiň ýollary; şahsyýetiň öz-

¹ Шорохова Е.М. Социально-психологическое понимание личности. Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975.

özünü terbiyeleşşi we ş.m. Bu wezipelerin ählisi möhüm bolsa-da, olaryň esasyny düzýän belli bir kesgitli düzgüni ýüze çykarmak kyn. Şonuň üçin şahsyýetiň sosial-psihologik derňelişiniň özboluşlylygy dogrusyndaky sowal jogapsyz galýar.

Sosial psihologiyada şahsyýet beýleki şahsyýet bilen aragatnaşygy nukdaýnazarda derňelmelidir diýen pikir hem meseläni çözmeyär (kähalatlarda şeýle subutnama hödürlenýär). Umumy psihologiyada hem şahsyýetiň derňewiniň beýleki şahsyýetler bilen aragatnaşygy jähtini göz önünde tutýanlygy üçin bu nukdaýnazar kabul edilip bilinmez. Häzirki zaman umumy psihologiyasynda aragatnaşyk meselesine umumy psihologiyanyň çäginde seredilmeli diýen pikir hem bar.

Şahsyýetiň sosial-psihologik derňewleriniň özboluşlylygyny kesgitlemekde iki zatdan: birinjiden, sosial psihologiyanyň düşünilişinden, ikinjiden bolsa şahsyýete düşünilişinden ugur alynmalydyr. Eger-de sosial-psihologiyanyň predmetine ilki başda getirilen düşünjeden (adamlaryň özüni alyp barşynyň we işiniň olaryň hakyky sosial toparlara goşulmagy bilen döredilýän kanunalaýyklyklaryny we bu toparlaryň psihologik häsiýetnamalaryny öwrenýän ylym hökmünde düşünmek) we şahsyýete bir tarapdan işiň şerti, ikinji tarapdan onuň önümi häsiýetde düşünilişinden ugur alsak, onda goýlan sowala şeýle jogap bermek mümkin. Sosial psihologiyanyň şahsyýetiň sosial şertler bilen döredilenligi dogrusyndaky sowaly ýörite derňemeýänligi bu meseläniň onuň üçin möhüm däldigi sebäpli däl-de, bu sowalyň ähli psihologiya ylmy tarapyndan, ilkinji nobatda, umumy psihologiya tarapyndan çözüýänligi üçindir. Sosial psihologiya umumy psihologiyanyň şahsyýete berýän kesgitlemesini ulanyp, şahsyýetiň bir tarapdan, nähili usulda we **haýsy takyk toparlarda** sosial täsirleri özleşdirýändigini (işni haýsy ulgamynyň üsti bilen), ikinji tarapdan, **haýsy takyk toparlarda** ol özüniň sosial mazmunyny

bilelikdäki işiň haýsy takyk görnüşleri boýunça **amala aşyryandygyny** derňeýär.

Şeýle çemeleşmäniň sosiologik çemeleşmeden tapawudy sosial psihologiýanyň şahsyýetde sosial tipiki sypatlaryň nähili döreyänligi bilen gyzyklanmaýanlygy üçin däl-de, eýsem bu sosial tipiki sypatlaryň nähili kemala gelyändigini, näme üçin şahsyýetiň kemala gelşiniň bir şertlerinde bu sypatlaryň doly ýüze çykyp, beýleki şertlerde onuň şol bir sosial topara degişililigine garamazdan, başga sypatlaryň kemala gelyändiginiň sebäbini öwrenýändigini bilen düşündirilýär. Bu sebäbi anyklamak üçin sosiologik seljerişe seredende şahsyýetiň kemala gelşiniň kiçi ýakyn gurşawyna has güýçli üns berilýär. Beýle diýildigi sosial psihologiýa şeýle kemala gelşiň uly, has giň gurşawyny nazara almaýar diýildigi däl. Sosial psihologiýa sosiologik çemeleşmä garanda özüni alyp barşyň we işiň dolandyryjysy bolan şahsyýetara gatnaşyklaryň bütin ulgamyna aýratyn üns berip, bu gatnaşyklaryň içinde iş bilen aralaşdyrylma bilen bir hatarda olaryň duýgy-emosional dolandyrylyşy hem öwrenilýär.

Agzalan çemeleşmäniň **umumy psihologik** çemeleşmeden tapawudy bu ýerde şahsyýetiň sosial dördilişiniň ähli meseleleri öwrenilip, umumy psihologiýada bolsa, munuň şeýle öwrenilmänligindedir. Esasy tapawut sosial psihologiýanyň “sosial esasyda doredilen şahsyýetiň” özüni alyp barşyna we işine **takyk sosial toparlarda** seredip, her bir şahsyýetiň toparyň işine goşýan indiividual goşandyny, bu goşandyň möçberiniň sebäplerini öwrenýänligindedir. Has takygy bu ýerde sebäpleriň iki hatary öwrenilýär: bu goşandyň şahsyýetiň hereket edýän toparynyň häsiýetine we ösüş derejesine baglylygy, şeýle hem onuň şahsyýetiň aýratynlygyna (meselem, onuň sosiallaşmak şertlerine) baglylygy.

Sosial psihologiýa üçin şahsyýeti derňemekde esasy ugrukma şahsyýetiň topar bilen özara gatnaşygy (diňe bir şahsyýetiň toparda bolmagy däl-de, şahsyýetiň takyk topar bilen

özara gatnaşygyndan gelip çykýan netije) bolup durýar. Sosial-psihologik çemeleşmäniň sosiologik we umumy psihologik çemeleşmeden şeýle tapawutlyklarynyň esasynda şahsyýetiň sosial psihologiýadaky meselelerini ýüze çykarmak mümkin.

Esasy mesele belli bir sosial topara goşulan şahsyýetiň işiniň we özüni alyp barşynyň tabyn bolýan kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmakdyr. Ýöne şeýle meseläniň derňewini toparyň derňewinden daşda “özbaşdak” gurluş hökmünde göz önüne getirmek bolmaz. Şol sebäpli bu wezipäni amala aşyrmak üçin topara degişlilikde çözülen meseleleriň ählisine dolanyp, belli bir derejede ön seredilen meseleleri indi şahsyýete degişlilikde “gaýtalamaly” bolýar. Aýdaly, liderçilik meselesi, mysal üçin, toparlaýyn hadysa hökmünde lideriň şahsyýet häsiýetnamalaryna ýygyn edýän tarapyňy öwrenmek ýa-da kollektiwleýin işe gatnaşmakda şahsyýetiň motiwasiýasy (bu ýerde motiwasiýa toparyň ösüş derejesine, bilelikdäki işiň görnüşine baglylykda öwrenilmeli bolýar); ýa-da attraksiya meselesi, ol bu ýerde şahsyýetiň beýleki adamy kabul etmekde ýüze çykýan duýgy – emosional ulgamynyň käbir sypatlarynyň häsiýetnamasy hökmünde ýüze çykýar. Sözüň gysgasy, şahsyýet meselesine şeýle özboluşly sosial-psihologik seredilmesi topar meselesine seretmegiň beýleki tarapydyr.

Şol bir wagtyň özünde birnäçe ýörite meseleler bolup, olar toparlaryň seljerilişinde doly gozgalmasa-da, “shahsyýetiň sosial psihologiýasyna” girýär. Eger şahsyýetiň sosial psihologiýadaky seljerilişiniň esasy tarapy onuň topar bilen özara täsiri bolýan bolsa, onda esasy mesele jemgyýetiň şahsyýete edýän täsiriniň haýsy toparlaryň üsti bilen amala aşyrylýandygyny anyklamak bolup durýar. Munuň üçin şahsyýetiň durmuş ýoluny, onuň ösüş ýolunyň amala aşyrylýan kiçi we uly gurşawynyň öýjüklerini öwrenmek möhümdir¹. Bu sosial psihologiýanyň **sosiallaşmak** meselesidir. Bu meseläniň sosialologik we umumy psihologik

¹ Психология развивающейся личности. Под. ред. А.Петровского М., 1987

jähtlerini yüze çykarmagyň mümkinligine garamazdan, ol sosial psihologiýanyň hususy meselesidir.

Başga bir tarapdan, eger şahsyýetiň kemala gelşiniň dowamynda oňa edilen täsirleriň ähli ulgamy öwrenilen bolsa, onda bu täsirleri işjeň däl özleşdirmekdäki däl-de, şahsyýetiň ähli sosial baglanyşyklary işjeň özleşdirmek prosesiniň netijesiniň nähilidigini seljermek möhümdir. Şahsyýet özüniň işi we durmuşy bolup geçýän hakyky toparlarda we ýagdaýlarda beýleki adamlar bilen işjeň aragatnaşykda bolýan şertlerinde nähili hereket edýär? Bu şahsyýetiň öwrenilişi bilen baglanyşykly başga bir sosial-psihologik meseledir. Adaty psihologiýanyň adalgasyna ýüzlensek, bu meseläni **sosial gönükdirilmeler** meselesi diýip atlandyrmak bolar. Seljerişiň bu ugry hem sosial psihologiýanyň şahsyýetiň we toparyň özara gatnaşygy düşüňjeleriniň umumy ulgamyna laýyk gelýär. Bu meseläniň hem sosiologik we umumy psihologik jähtleriniň barlygyna garamazdan, ol mesele hökmünde sosial psihologiýanyň predmetine degişlidir.

Şeýle meseläniň ýüze çykarylyşy diňe bir nusgalaýyn pikirýöretmeleriň esasynda däl. Çemeleşmäniň umumy logikasyňy esaslandyrmaga synanyşyk bilen bir hatarda bu ýerde tejribe derňewleriň amalyýetine esaslanmak hem bardyr: sanalan ugurlaryň ikisinde hem derňewleriň aglabasy sosial-psihologlar tarapyndan amala aşyrylandyr. Ýöne bu sosial psihologiýanyň mundan beýläkki ösüşinde, onuň nazaryýet agtaryşlarynyň we tejribe amalyýetiniň çäginiiň giňelmegi bilen şahsyýet meselesinde täze-täze taraplaryň döremegini inkär etmeýär. Şonuň üçin şu günki günde hem şahsyýeti öwrenmek meseleleriniň arasynda diňe bir sosiallaşmak we sosial gönükdirilmeler meselesi däl, şahsyýetiň **sosial-psihologik häsiýetler** diýlip atlandyrylýan sypatlarynyň seljerilişini hem görkezmek bolar.

14-nji bap. Sosiallaşmak

Sosiallaşmak düşünjesi “Sosiallaşmak” adalgasynyň psihologiýa ylmynyň dürli ugurlarynda giňden ýaýranlygyna garamazdan, bir mazmunly düşündirilişi ýokdur. Psihologiýada “sosiallaşmak” sözünüň manydaşy hökmünde ýene-de iki adalga ulanylýar: “şahsyýetiň osüş” we “terbiýe”. Üstesine-de, kähallatlarda sosiallaşmak düşünjesi dogrusynda tankydy pikirler aýdylyp, bellik diňe söz ulanylyşyna degişli bolman, onuň düýp mazmunyna syrykdyrylýar. Entek takyk kesgitleme bermezden saklanyp, sosiallaşmak düşünjesiniň umumy häsiýetde aňlanylýan mazmunyny aýtsak, bu “indiwdiň sosial gurşawa girmegi” “onuň sosial täsirleri özleşdirmegi”, “ony sosial baglanyşyklar ulgamyna goşmak” we ş.m. häsiýetde düşünilýär.

Bu düşünjä garşy çykmagyň bir görnüşü şeýle pikirden ugur alýar. Eger-de şahsyýeti sosial baglanyşyklaryň çäginde daşarda göz önüne getirip bolmaýan bolsa, onda onuň sosial baglanyşyklar ulgamyna “girmegi” dogrusynda gürrüň etmek artykmaç dälmi? Şeýle bolsa, onda psihologiýada birwagt rowaç bolan ýaňy dogan çaga entek adam däldir, onuň adam bolmak üçin geçmeli ýoly entek öňdedir diýen ýalňyşlyk gaýtalanmazmy? Sosiallaşmak düşünjesi gominizasiýa, ýagny haýwanyň adama öwürülmegi prosesi bilen gabat gelmeýärmí? Mälim bolşy ýaly, L.S.Wygotskiý çaga entek gominizasiýalaşmak prosesi öňde bolan jandar hökmünde seretmeklige düýpgöter garşy bolýardy. Ol çaga eýýäm doglandan belli bir medeniýetiň sosial baglanyşyklarynyň düzüjisi hökmünde dünýä inýär diýip düşünmelidigini nygtaýardy. Eger sosiallaşmak gominizasiýa bilen gatyşdyrylsa, onda bu düşünjä onyn däl häsiýetde seretmäge ähli esas döreýär.

Galyberse-de, sosiallaşmak düşünjesini psihologiýada we pedagogikada giňden ulanylýan başga düşünjeler bilen aýyl-

saýyl etmek mümkinçiligi şübhä alynýar, meselem, “şahsyýetiň ösüşi” we “terbiýe”. Bu bellik düýpli bolanlygy üçin onuň üstünde ýörite durup geçmek maksadalaýykdyr. Şahsyýetiň ösüşi nazaryýeti psihologiýanyň esasy taglymatlarynyň biridir. Üstesine-de, şahsyýeti sosial işiň subýekti hökmünde ykrar etmek şahsyýetiň ösüşi nazaryýetine aýratyn usulyýet öwüşginini berýär: çaga ösmek bilen şeýle subýekte öwürlýär. Başgaça aýdylanda, şahsyýetiň ösüş prosesi onuň sosial ösüşinden, sosial baglanyşyklaryň ulgamyny özleşdirmeginden üzňe däl. Möçberleri boýunça “şahsyýetiň ösüşi” we “sosiallaşmak” düşünjeleri bu ýagdaýda bir-birine gabat gelýän ýaly. Ýöne şahsyýetiň işjeňligine basym bermeklik “sosiallaşmakda” däl-de, “ösüş” pikirinde has aýdyň duýulýar: sosiallaşmakda işjeňligiň biraz öçügsiligi, onda esasy zadyň sosial gurşaw bolup durýanlygy üçin onuň şahsyýete edýän täsiri nygtalýar.

Şol bir wagtyň özünde, eger şahsyýetiň ösüş prosesine onuň sosial gurşaw bilen işjeň özara täsirinde düşünilse, onda bu özara täsiriň her bir düzüjisi deň derejede ähmiýetli bolýar. Eger-de bir tarapyna aýratyn üns berilse, hökmany ýagdaýda beýleki düzüjä kembaha garalmagyna getirýär. Sosiallaşmak meselesine hususy ylmy çemeleşme hiç bir ýagdaýda şahsyýetiň ösüşi meselesini inkär etmän, tersine, şahsyýete kemala gelýän işjeň sosial subýekt hökmünde düşüňär.

Ýöne “sosiallaşmak” we terbiýe düşünjeleriniň baglanyşygy we utgaşmasy çylşyrymlyrakdyr. Mälim bolşy ýaly, “terbiýe” adalgasy biziň edebiýatymyza sözünň dar we giň manysynda ulanylýar. Sözünň dar manysynda “terbiýe” adalgasy adama terbiýäni guraýjy tarapyndan oňa belli bir düşünjeleriň, kadalaryň we ş.m. ulgamyny geçirmek maksady bilen edilyän täsire düşünilýär. Esasy üns bu ýerde täsir ediş prosesiniň maksada gönükdirilmegine, maksadalaýyklygyna berilýär. Täsir etmegiň subýekti hökmünde ýörite institut, adam düşünilip, ol bolsa agzalan wezipäni yerine ýetirmek üçin goýlandyr. Sözünň

giň manysynda “terbiýe” diýlip adama sosial tejribäni öwretmek üçin ähli jemgyýetçilik baglanyşyklary tarapyndan edilýän täsire düşünilýär. Bu ýagdaýda terbiýe prosesiniň subýekti tutuş jemgyýet ýa-da gündelik sözleşişde aýdylyşy ýaly, “bütin durmuş” bolup bilýär. Eger “terbiýe” adalgasy sözün dar manysynda ulanylsa, onda sosiallaşma “terbiýe” diýlip atlandyrylýan prosesden tapawutlanýar. “Terbiýe” sözi giň manysynda ulanylanda bolsa, şeýle tapawut ýitýär.

Bu takykklamadan soňra sosiallaşmagyň mazmunyny şeýle kesgitlemek mümkin: sosiallaşmak – bu ikitaraplaýyn proses bolup, bir tarapdan indiwidleriň sosial gurşawa, sosial baglanyşklar ulgamyna goşulmak arkaly sosial tejribäni **özleşdirmegi** bolup, ikinji tarapdan indiwidniň öz erki arkaly sosial gurşawa işjeň goşulmagy bilen sosial baglanyşklar ulgamyny **işjeň döretmegidir** (bu tarap derňewlerde ýeterlik nygtalmaýar). Sosiallaşmak aňyýetini psihologiýanyň çäginde kabul edip, ony hakyky sosial-psihologik mesele hasaplan awtorlar meseläniň hut şu iki tarapyna üns berýärler. Mesele şeýle goýulýar: adam sosial tejribäni diňe bir **özleşdirmän**, ony öz hususy gymmatlyklarynyň, gönükdirmeleriniň ugrukmasyna öwürýär. Sosial tejribäniň üýtgedilmek pursaty onuň diňe işjeň däl kabul edilişinden tapawutlylykda, şeýle üýtgedilen tejribäniň ulanylyşynda indiwidniň işjeňligini göz önünde tutýar. Sosiallaşmak diňe bir öňden bar bolan sosial tejribäniň “ýönekey” üstüniň doldurylmagyna syrykdyrylman, belli bir “önümiň” döremegini, bu tejribäniň täze basgançaga göterilmegini aňladýar. Şeýle ýagdaýda adamyň jemgyýet bilen özara täsiri ösüşiň subýekti hökmünde diňe bir adama däl-de, jemgyýete düşüňip bolýandygyny hem-de şeýle ösüşde dowamylyň bardygyny mälim bolýar. Sosiallaşmagyň şeýle düşündirilişinde adama düşüňmegiň möhüm usulyýet düzgünleriniň biri – adama bir wagtyň özünde jemgyýetçilik

gatnaşyklarynyň subýekti we obýekti hökmünde düşünmek düzgüni derňewiň predmetine sinđirilýär.

Sosiallaşmak prosesiniň birinji tarapy – sosial tejribäniň özleşdirilişi – adama gurşawyň nähili täsir edýänliginiň häsiýetnamasydyr, onuň ikinji tarapy bolan adamyň öz işiniň üsti bilen gurşawa täsir edişini aňladýar. Sosial baglanyşyklar we gatnaşyklar ulgamyna edilyän islendik täsir belli bir karara gelmekligi, onuň bilen baglanyşyklykda maksat döretmekligi we subýektiň güýç sarp edişi, şeýle hem işiň belli bir baş ugruny guramak prosesini göz önünde tutýanlygy mynasybetli bu ýerde şahsyýetiň rolunyň işjeňligi örboýuna galýar. Şeýlelikde, sosiallaşmagyň ýokarda getirilen düşünilşi hiç bir jähtde şahsyýetiň ösüş prosesine çapraz gelmeýär, ol diňe meselä dürlüdürlü çemeleşmeleri aýyl-saýyl edýär. Eger-de ýaş psihologiýasy nukdaýnazardan bu meselä “şahsyýet tarapdan” çemeleşmek oňaly bolsa, sosial psihologiýa üçin “şahsyýetiň gurşaw bilen özara täsiri nukdaýnazardan” çemeleşmek gyzyklydyr.

Sosiallaşmak prosesiniň mazmuny Eger-de adam şahsyýet bolup dogulmaýar, şahsyýet hökmünde kemala gelýär diýen umumy psihologiýanyň ýörelgesinden ugur alsak, onda sosiallaşmak hadysasy mazmuny boýunça adamyň durmuşynyň ilkinji pursatlaryndan başlanýan şahsyýetiň kemala geliş prosesidir. Sosial psihologiýada şahsyýetiň kemala gelişiniň amala aşyrylýan üç ugry ýüze çykarylýar: iş, aragatnaşyk, özüni aňlamak. Bu ugurlaryň her birine aýratyn seredilmelidir. Bu ugurlaryň ählisiniň umumy häsiýetnamasy şahsyýetiň daşky dünýä bilen sosial baglanyşyklarynyň giňelmegi, köpelmegidir.

Iş barada aýdylanda bolsa, şahsyýet sosiallaşmak prosesiniň bütün dowamynda işleriň sanawynyň giňelmegi, işiň täze-täze görnüşlerini özleşdirmek bilen iş salyşýar. Bu prosesde iki sany möhüm hadysa bolup geçýär. Birinjiden, işiň her bir

görnüşinde we onuň dürli görnüşleriniň arasynda bar bolan baglanyşyklar ulgamyna **ugrukmak**, A.N.Leontýewiň pikiriçe, işiň adam üçin şahsy manysyny anlamagyň üsti bilen amala aşyrylýar. Başgaça aýdylanda, her bir şahsyýet üçin işiň aýratyn ähmiýetli jähtlerini ýüze çykarmak, diýmek, diňe bir olara düşünmek däl-de, olary özleşdirmekdir. Şeýle ugrukmanyň netijesini **işiniň şahsyýet tarapyndan saýlanmagy** diýip atlandyrmak bolýar. Munuň netijesi hökmünde ikinji proses – esasy saýlanan işiň **töwereginde** beýleki işleri **ýerleşdirip**, ünsi saýlanan işe bermek. Eger ösýän indiwiidiň işiniň ulgamyndaky bu üýtgeşmeleriň mazmunyny aňlatmaly bolsa, onda indiwiidiň işiň subýekti hökmünde mümkinçiliginiň giňelýändigini aýtmak bolar.

Bu umumy nazaryýet ülhüsi meseläniň tejribe derňewine çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Tejribe derňewler adatça sosial we ýaş psihologiýasynyň araçägindedir; bu derňewlerde dürli ýaşdaky toparlar üçin şahsyýetiň işleriň ulgamyndaky utgaşmasynyň döredijisi, saýlawlaryň näme bilen motiwirlenýändigini (bu motiw işi merkezleşdirmegiň esasy bolup durýar) ýaly sowallar anyklanýar. Psihologik nukdaýnazardan şeýle derňewlerde maksadyň emele geliş prosesini yzarlamak has möhümdir. Gynansak-da, bu mesele döp boýunça umumy psihologiýanyň meselesi hasaplanyp, entek sosial-psihologik jähtde doly gerim alanok. Ýöne şahsyýetiň ugrukmasy diňe bir ony gurşap alýan gös-göni baglanyşyklarda däl, şahsy manylar ulgamynda adamyň işiniň düzülýän sosial “birliklerinden”, sosial toparlardan üznälikde beýan edilip bilinmez. Bu barada seredýän meselämizde, diňe ony sosiallaşmagyň umumy sosial-psihologik çemeleşmäniň temasyňa goşmak äheňinde pikir ýöredilýär.

Ikinji ugur – **aragatnaşyk** ugry sosiallaşmagyň kontekstinde giňelmek we çuňlaşmak tarapyndan seredilýär. Aragatnaşyk ugrunyň şeýle giňelmegi iş bilen baglanyşykly bolansoň, bu proses ynsan gatnaşyklarynyň köpelmegi we

çuňlaşmagy häsiýetde bolýar. Ýöne şeýle umumy pikirýöretme ýeterlik bolman, tejribe derňewleriň wezipesi, birinjiden, aragatnaşygyň baglanyşygynyň haýsy şertlerde baýlaşandygyny we ikinjiden, şahsyýetiň bu prosesden näme alyandygyny anyklamakdan ybaratdyr. Aragatnaşygyň çuňlaşmagy bu, ilkinji nobatda, **monologik sözleşişden** dialogik aragatnaşyga geçmek, merkezleşmegi ýaýratmagy (desentراسييا), ýagny garşydaşyňa ugrukmagy başarmak, ony has takyk kabul etmektir. Şeýle häsiýetdäki derňew predmetara häsiýetli bolup, onda ýaş we sosial psihologiýa üçin deň derejede ähmiýetli meseleler goýulýar. Bu nukdaýnazardan (bir adamyň ösüş ýolynyň) birnäçe döwürleri: mekdebe çenli we yetginjeklik ýaşlary has çuňňur derňelendir. Adamyň durmuşynyň beýleki döwürleri dogrusynda hiç bir hili derňewiň bolmazlygy sosiallaşmagyň başga bir meselesiniň – onuň döwürleriniň çekişmeli häsiýetdeligi bilen düşündirilýär. Bu sowala biz aşakda dolanyp geleris.

Sosiallaşmagyň üçünji ugry – şahsyýetiň **öz-özüni aňlamagynyň** ösüşidir.

Sosiallaşmak prosesini has umumy görmüşde adamda onuň öz “Men” keşbiniň döremegi hökmünde kesgitlemek mümkin. Köp sanly tejribe derňewleriň, şol sanda longitýudinal (uzak wagtyň dowamynda) derňewleriň görkezişine görä, “Men”-iň keşbi, adamda birbada däl-de, onuň durmuşynyň dowamynda köp sanly sosial täsirleriň netijesinde kemala gelyär. Sosial psihologik nukdaýdan bu ýerde adamyň dürli sosial toparlara goşulmagynyň bu prosesi nähili döredýändigini ýüze çykarmak örän möhümdir. Eýsem, bu prosesde toparlaryň sanynyň üýtgemegi aragatnaşygyň depginine, ondaky baglanyşyklaryň möçberine täsir edýärmí? Ýa-da toparlaryň sany hiç hili **orun eýelemän**, esasy şert toparlaryň hili (olaryň işiniň mazmuny we ösüş derejesi) bolup durýarmy? Adamyň özüni alyp barşynda we işinde onuň öz-özüni aňlaýşynyň derejesi nähili ýüze çykýar?

Bu sowallaryň jogaby sosiallaşmak prosesi derňelende anyklanmalydyr.

Gynansak-da, seljerişiň hut şu ugrunda garaýyşlar gapma-garşylyklydyr. Bu şahsyýete düşünmekde köpsanly we dürli düşüňjeleriň barlygy bilen baglanyşyklydyr (Munuň şeýledigi öň hem bellenişdi). Birinjiden, “Men” keşbiniň kesgitlenişi awtoryň kabul edýän şahsyýet taglymatyna bagly bolýar. Esasy mesele “Men” keşbiň düzümi bölegi hökmünde nämäniň ýüze çykarylýandygydyr. “Meniň” gurluşyna birnäçe çemeleşmeler bardyr. Olaryň biri W.S.Merlin tarapyndan teklip edilip, onda öz-özüňi anlamagyň gurluşynda dört düzüji ýüze çykarylýar: öz-özüňe degişiligiňi anlamak (özüňi daşky dünýäden tapawutlandyrmak), “Men”-i işjeň başlangyç, işiň subýekti hökmünde anlamak; özüňiň psihologik häsiýetleriniň anlamak; öz-özüňi sosial-ahlak taýdan bahalandyrmak bu aragatnaşykda we işde toplanan tejribäniň esasynda kemala gelyär. Adamyň öz-özüni aňlaýşynyň gurluşy dogrusynda başga çemeleşmeler hem bardyr. Öz-özüňi anlamagyň öwrenilişinde esasy nygtalýan zat – bu hadysany häsiýetnamalaryň ýönekeý toplumyna syrykdyrman, şahsyýetiň özüni anlamakda öz gurluşyny belli bir bütewilik hökmünde göz önünde getirýänliginden ugur alynýar. Diňe şu bütewiligiň içinde belli bir gurluş düzüjileri hakynda gürrüň etmek mümkin. Muňa, adatça, öz häsiýetleriň we onuň mazmuny, özüňi duýgy-emosional bahalandyrmak, galyberse-de, öz-özüňe hormat goýmak hakyndaky düşüňjeler degişlidir. Sosiallaşmak prosesinde öz-özüňi anlamagyň ösüşi bu şahsyýetiň işiniň we aragatnaşygynyň giňelmegi netijesinde gazanylan sosial tejribesi bilen hemişe dolandyrylýan prosesdir. Öz-özüňi anlamak adamyň şahsyýetiniň iň bir içgin häsiýetnamasyna degişli bolsa-da, onuň ösüşi işden üzňe däl: diňe işde öz-özüň baradaky düşüňjä, beýleki adamlaryň saňa berýän bahasy bilen deňeşdirilme netijesinde “düzedişler” girizilýär. Işi diňe “daşky” şert hökmünde inkär edip, oňa

hakyky dayanmaýan öz-özünü anlamaklyk “boş” düşünjä öwrülýär. Şonuň üçin sosiallaşmak prosesine görkezilen ugurlaryň üçüsiniň-de üýtgemekliginiň birligi hökmünde düşünilip bilner. Olar tutuşlygyna indiuid üçin “günelýän barlygy” döredip, indiuid onda hereket edip, akyl ýetirip, aragatnaşyk saklaýar we munuň netijesinde diňe bir ýakyn gurşawy däl, sosial gatnaşyklaryň ähli ulgamyny özleşdirýär. Şeýle özleşdirişde indiuid şol bir wagtyň özünde öz tejribesine öz döredijiligini goşýar. Şonuň üçin barlygy işjeň özleşdirmekden başga ony özleşdiriş usuly ýokdur. Bu umumy düzgün sosial psihologiýadan sosiallaşmanyň her bir döwründe bu prosesin iki tarapyň arasynda döreýän takyk “sepi” ýüze çykarmagy talap edýär: bu sosial tejribäni özleşdirmek we ony döretmegiň arasyndaky sepdir. Bu meseläni diňe sosiallaşma prosesiniň döwürlerini, şeýle hem bu prosesi gurayan institutlary kesgitländen soňra çözmek mümkin.

Sosiallaşma prosesiniň döwürleri Sosiallaşma prosesiniň döwürleri meselesiniň psihologik bilimler ulgamynda öz taryhy bardyr.

Sosiallaşma meselesine freýdizmiň ulgamynda has yzygiderli seredilenligi üçin, bu prosesin döwürleşdiriliş däbi hem şu ugurda döreýär. Mälim bolşy ýaly, psihoanaliziň nukdaýnazaryndan şahsyýetiň ösüşi üçin irki çagalyk döwri aýratyn ähmiýete eýedir. Bu pikir sosiallaşmagyň döwürleriniň has aýgytly kesgitlenmegine getirdi: psihoanaliziň ulgamynda sosiallaşma wagt nukdaýnazaryndan irki çagalyk döwri bilen gabat gelyän proses hökmünde seredilýär. Adaty psihoanalitiki däbe görä, sosiallaşmany diňe şu döwürde tejribe arkaly derňemek maksadalaýyk hasaplanylýar. Başga bir tarapdan, indi köp wagtdan bäri adaty däl psihoanalitiki işlerde sosiallaşmagyň wagt möçberi kem-kemden giňeldilýär: şol bir nazaryýet esasyda sosiallaşmany ýetginjeklik, hat-da jahyllyk döwürlerine

değişlilikde derneýän işler ýüze çykyp ugrady. Freýdizmden ugur almayan psihologiýanyň beýleki ugurlarynda häzirki döwürde sosiallaşmany jahyllyk döwrüne deşililikde öwrenmäge ýygyn edilyär. Şeýlelikde, sosiallaşmanyň yetginjeklik we jahyllyk döwürlerine “ýaýradylmagy” sosial psihologiýada umumy kabul edilen pikire öwrülyär.

Ýöne mundan soňky döwürler dogrusynda çekişme gidýär. Bu çekişmeler “Adamyň kämillik döwürlerinde sosiallaşmanyň esasy mazmunyny düzyän sosial tejribäni özleşdirmeklik amala aşyrylýarmy?” diýen sowalyň töwereginde gidýär. Sosial psihologiýada bu mesele dogrusynda hemmeler tarapyndan ykrar edilmese-de, kesgitli garaýyşlar bardyr. Bu garaýyş umumy iş düzgünine, şeýle hem bu düzgüniň sosial-psihologik bilimde amala aşyrylyşyna dayanyar. Sosiallaşma düşünjesiniň sosial tejribäniň, ilkinji nobatda, zähmet işi prosesinde özleşdirilmekligini göz önünde tutýanlygy üçin, onuň döwürlere bölünüşiniň esasynda zähmet işine bolan gatnaşyk goýulýar. Eger-de bu düzgüne esaslanýlsa, onda sosiallaşmanyň üç sany esasy döwürlerini: zähmetden öňki, zähmet we zähmetden soňky döwürler ýüze çykarmak mümkin.

Sociallaşmanyň ilkinji döwri adamyň durmuşynyň **zähmet işine çenli** döwrini öz içine alýar. Öz gezeginde bu döwür iki sany özbaşdak döwre bölünýär: a) irki sociallaşma – çaganyň doglandan mekdebe gidýän wagt aralygyny öz içine alyp, bu ýaş psihologiýasynda irki çagalyk döwri diýlip atlandyrylýar b) okuw döwri – jahyllyk döwrini (sözün giň manysynda) öz içine alýar. Bu döwre çaganyň mekdepde okaýan bütün döwri deşilidir. Ýokary ýa-da orta hünär okuw jaýyndaky okuw döwri dogrusynda dürli pikirler bar. Eger-de döwri ýüze çykarmagyň şerti hökmünde zähmete bolan gatnaşyk kabul edilyän bolsa, bilim berşin ÝOM, hünärmen mekdebi, okuwyn beýleki görnüşleri indiki döwre deşili bolup bilmez. Başga bir tarapdan, bu okuw jaýlarynda okadylyş orta mekdeplerden has

özboluşly bolansoň hem-de okuwy zähmet bilen utgaşdyrmak düzgüniniň yzygiderli durmuşa geçirilýändigini sebäpli adamyň durmuşynyň bu döwrüne mekdep döwrüniň ülnüsünde seretmek kyndyr. Nähili hem bolsa, mesele psihologik edebiýatda iki hili beýan edilýär. Bu mesele nazaryýet we amalyýet jähtden iňňän wajypdyr: talyplaryk sosial toparlarynyň – sosiallaşmasy aýratyn ähmiýetlidir.

Sosiallaşmanyň **zähmet döwri** adamyň kämil döwrüni öz içine alýar (ýöne “kämil” ýaşyň demografik çäkleri örän şertlidir). Bu döwri bir söz bilen adamyň zähmet işiniň ähli döwri hökmünde kesgitlemek bolar.

Sosiallaşmanyň çäginä bilim almak döwri bilen çäklendirýän alymlardan tapawutlylykda, alymlaryň köpüsi bu prosesiniň zähmet işi döwründe dowam edýändigini nygtaýarlar. Üstesine-de, şahsyýetiň diňe bir sosial tejribäni özleşdirmän, ony döredýänligi bu döwrüň ähmiýetini has-da artdyrýar. Sosiallaşmanyň zähmet döwrüni ykrar etmek zähmet işiniň ähmiýetiniň aýgtylaýjydygyny ykrar etmekden gelip çykýar. Adamyň mazmuny güýçleriniň hereketlendirijisi hökmünde zähmet işiniň başlanmagy sosial tejribäniň döredilişini togtatmaýar. Bu mesele şahsyýetiň kemala gelşi nukdaýnazardan seredilende hem şeýle öwrümli pursat sosiallaşmanyň çäginäň jahyllyk döwri bilen gutaryandygyna subutnama däl. Elbetde, jahyllyk şahsyýetiň kemala gelşinde aýgtyly pursat, ýöne kämillik döwründe, bu prosesiniň gidişinde zähmeti inkär etmek bolmaz.

Ýene-de bir mesele sosiallaşmanyň zähmet döwrüne degişli nazaryýet we tejribe derňewleriň ýoklugy bilen baglanyşyklylykda döreýär. Ýöne beýle ýagdaý sosial psihologiýanyň öz düşüňjelerini täze usulyýet düzgünleri esasynda gurýan döwründe adaty zatdyr. Gürrüňini edýän meselämiziň amaly tarapyň ähmiýeti has-da uludyr: şahsyýeti ösüşiniň zähmet döwrüniň sosiallaşma meselesiniň “orbitasyna”

goşmak häzirki zaman şertlerinde üznüksiz bilim bermek pikiri bilen baglanyşyklykda aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Meseläniň şeýle çözlüşinde dersara derňewlere mümkinçilik açylýar (meselem, pedagogika bilen onuň zähmet terbiýesi bilen meşgullanyan bölüminiň arasynda hyzmatdaşlyk guramak). Soňky ýyllarda **akmeologiýa** – kämil ýaş döwri hakyndaky ylym boýunça geçirilýän derňewler has işjeňleşýär.

Sosiallaşmanyň **zähmetden soňky** döwri çylşyrymly meseledir. Bu meseläniň sosiallaşma meselesinden hem täzeligi şeýle çylşyrymlylygy az-kem ýumşadýar. Meseläniň goýluşy jemgyýetiniň sosial psihologiýa bildirýän obyektiv talaplaryndan gelip çykýar. Gartaşan ýaş meselesi häzirki zaman jemgyýetinde birnäçe ylymlar üçin derwaýys mesele bolup durýar. Bu meseleler aýratyn hem adalat-progressiw jemgyýetde ähmiýetlidir. Bir tarapdan, ömrüň dowamlylygynyň artmagy, ikinji tarapdan, döwletiň kesgitli sosial syýasaty (pensiýa bilen üpjün etmek ulgamy) halkyň düzüminde gartaşan ýaşlylaryň sanynyň artmagyna getirýär. Pensionerlerden ybarat sosial topara degişli adamlaryň zähmet mümkinçiligi has durnukly bolýar. Häzirki döwürde gerantologiýa we geriatriýa ýaly ylymlaryň pajarlap ösmegi, ýaş psihologiýasynyň hem ýuwaş-yuwaşdan bu meselä goşulýanlygy hut şunuň bilen baglanyşyklydyr. Sosial psihologiýada bu mesele sosiallaşmanyň zähmetden soňky döwri hökmünde goýulýar. Çekişmäniň taraplarynyň garaýyşlary gapma-garşylyklydyr: olaryň biri sosiallaşma düşüňjesini bu döwre, adamyň ähli sosial hyzmatlarynyň paýawlanýan döwrüne laýyklykda ulanmagy ýerliksiz hasaplaýarlar. Bu nukdaýnazardan görkezilýän döwre degişlilikde “sosial tejribäni özleşdirmek”, hatda onuň döredilişi barada hem gürrüň etmek ýerliksiz hasaplanylýar. Edil şonuň ýaly, düýpli kynçylyk adamyň durmuşynyň zähmetden soňky döwrini şahsyýetiniň ösüşi hökmünde düşündirmekde hem ýüze çykýar. Bu nukdaýnazaryň has gönümel görmüşi “sosiallaşmanyň

yitmegi" bolup, ol sosiallaşma prosesı gutarandan soň başlanýar. Başga bir garaýyş, tersine, gartaşan ýaşyň psihologik mazmunyna başgaça düşünmekligi nygtaýar. Bu garaýyşyň peýdasyna adamyň sosial işjeňliginiň gartaşan ýaşda hem saklanýandygyny subut edýän köp sanly tejribe derňewleri bar. Sosiallaşma prosesini sosial psihologiýada beýän edýän ýokardaky nusga laýyklykda, gartaşan ýaşda sosial tejribäniň döredilişine düýpli goşant goşýan döwür hökmünde seredilýär. Bu döwürde diňe şahsyýetiň işjeňliginiň görnüşiniň üýtgeýänligi dogrusynda gürrüň etmek bolar.

Mesele bir mazmunly çözülmese-de, amalyýetde gartaşan ýaşdaky adamlaryň işjeňligini ulanmagyň dürli görnüşleri agtarylýar. Bu hem meseläniň ara alnyp maslahatlaşmaga laýyklygyna güwä geçýär. Pedagogikada soňky ýyllarda öňe sürülýän üznüksiz bilim bermek (şol sanda ululara-da) pikiri hem, belli bir derejede, zähmetden soňky döwri sosiallaşmanyň düzümine goşmalymy ýa-da dälmi diýen çekişmä goşulýar.

Sosial psihologiýa üçin sosiallaşmanyň döwürleriniň zähmet işine gatnaşygy nukdaýnazardan ýüze çykarylmagynyň uly ähmiýeti bardyr. Şahsyýetiň kemala getirilişi nukdaýnazardan onuň haýsy sosial toparlaryň üsti bilen sosial gurşawa goşulýanlygy örän ähmiýetlidir.

Görşümüz ýaly, toparlaryň ösüşiniň iň ýokary derejesi bolan kollektiw toparyň iş-durmuşyny düzýän prosesleriň mazmunyny täzeçe berýär. Ýöne şahsyýetiň esasan ýokary derejede ösen toparlara goşulmagynyň sosiallaşmanyň görnüşini we onuň netijesi üçin ähmiýeti dogrusyndaky sowal entek jogapsyz galýar. Eger-de dartgynlyk meselesine ýüzlensek, onda şahsyýete onuň uçran dartgynlygynyň görnüşiniň ähmiýetlilikiniň? Kämil däl toparlarda bolup, esasan şahsyýetara häsiýetli dartgynlyklaryň iň ýokary derejesi bilen ýüzbe-ýüz bolmak şahsyýete nähili täsir edýär? Onuň sosial işjeňligi şahsyýetara gatnaşyklaryň iş bilen aralaşdyrylan, özara täsiriň baý tejribesi

bolan toparlarda we tersine, bu häsiýetleri pes bolan toparlarda nähili bolýar?

Entek bu prosesleýin meseleleriň tejribe we nazaryýet derňewi ýokdur. Sosial psihologiýa kollektiw pikiriniň girizilmegi entek sosiallaşma meselesine ýaýradylanok. Bu ugra kollektiw meselesi bilen baglanyşykly täze nazaryýet we tejribe öwürümleriň goşulmagy ony has-da wajyp, gelejegi baý meselä öwürýär.

Bu baglanyşyk has hem sosiallaşma institutlaryna degişlilikde aýdyň ýüze çykyar.

Sosiallaşma institutlary Sosiallaşmanyň ähli döwürlerinde jemgyýetiň şahsyýete edýän täsiri gös-göni ýa-da toparyň üsti bilen amala aşyrylyp, ýöne täsir ediş serişdeleriniň toplumyny J.Piaženiň belleýşi ýaly, kadalara, gymmatlyklara we belgilere syrykdymak mümkin. Belgileriň bu ýerde beýleki düzüjiler bilen bir mazmunly dældigini nazarda tutup, bu hataryň maksadalaýykdygyna şübhelenmek mümkin. Ýöne kadalaryň we gymmatlyklaryň diňe belgiler arkaly geçirilýändigini sebäpli bu hataryň ähli düzüjisi maksadalaýyk bolýar. Şonuň üçin kemala gelýän şahsyýete jemgyýet öz kadalaryny, gymmatlyklaryny belgileriň üsti bilen geçirýär diýmek bolar. Şahsyýeti öz kadalara, gymmatlyklar ulgamyna goşýan, sosial tejribäniň geçirijileri bolup hyzmat edýän takyk toparlar **sosiallaşma institutlary** diýlip atlandyrylýar.

Sosiallaşmanyň zähmetden öňki döwürdäki institutlaryna: irki çagalyk döwürde – **maşgala** we häzirki zaman jemgyýetinde möhüm ähmiýeti bolan **mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary** degişlidir. Birnäçe taglymatlarda maşgala sosiallaşmanyň möhüm instituty hökmünde seredilýär. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary barada aýdylanda bolsa sosial psihologiýada olaryň seljermesi henize çenli onçakly

rowaç dälär. Sosial psihologiýa muňa “delil” hökmünde öz düzüminde ösen şahsyýet hereket edýän toparlar bilen iş salşyp, şahsyýetiň kemala gelşi bilen baglanyşykly toparlar seljerişiň çäginde daşda galýar diýen pikir ýöredilýär. Bu jedelli pikir bolsa-da, sosial psihologiýa ýaş sosial psihologiýasy bölümini goşmak ýa-da derňewiň bu ugurda özbaşdak ugruny döretmek ýaly tekliplere ýygý-ýygýdan duşmak bolýar. Meselem, Ý.L.Kolominskiý “ýaş sosial psihologiýasy” düşüňjesini ulanyp, psihologiýa ylmynyň şeýle ugrunyň doly hukukly ugur bolmalydygy dogrusyndaky teklibi nygtaýar. Entek mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralary diňe ýaş psihologiýasynyň obýekti bolup galyp, onuň sosial-psihologik jähti öwrenilmän gelyär. Mekdebe çenli ýaşly çagalar edaralarynda döreýän gatnaşyklar ulgamynyň sosial-psihologik seljermesi dogrusyndaky zerurlyk amaly zerurlykdyr. Gynansak-da, henize çenli şahsyýetiň kemala gelşini irki çagalyk döwründe bu prosese haýsy sosial institutyň goşulanlygyna baglylykda öwrenýän longitudinal (uzak wagtyň dowamynda) derňewler geçirilenok.

Sosiallaşmanyň irki döwriň ikinji tapgyrynda onuň esasy instituty **mekdepdir**. Ýaş we pedagogik psihologiýa derňewiň bu obýektine uly gyzyklanma bildirýär. Pedagogikany aýtmanynda-da, mekdep bilen baglanyşykly derňewler agzalan iki goňşy ugurda bireýýäm tapawutlanylandyr. Başgaça aýdylanda, başlandyç synp okuwçylaryna, ýetginjeklik, ýokary synp ýaşlaryna deňişlilikde sosial psihologiýada aýry-aýry, özbaşdak işler bolup, bu aýry gitse ýaşlaryň “tötänleýin saýlawyny” emele getirýär. Şol bir wagtyň özünde sosial psiholog üçin uly ýaşlylara, ýagny, mekdep durmuşynyň jahyllyk bilen baglanyşykly döwriňe aýratyn üns bermek möhümdir. Sosiallaşma nukdaýnazyndan bu şahsyýetiň kemala gelşi üçin aýgýtlaýjy döwürdir. Bu döwriň yzygiderli hünär saýlamak (sözün giň manysynda), durmuş ýoldaşyny, gymmatlyklar

ulgamyny we ş.m. seçmek bilen baglanyşyklydygy sebäpli I.S.Kon ony şahsyýetiň “orun-rol çäklendirmesi” diýip atlandyrýar. Nazary jähtde şahsyýetiň işjeňligi dürli hili kesgittense-de, tejribe derňewde işjeňlik köplenç **karara gelmek** usullaryny seljermek arkaly öwrenilýär. Bu nukdaýnazardan jahyllyk döwri sosial psihologiýa üçin tebigy tejribehanadyr: bu adamyň durmuşyň möhüm meseleleri dogrusynda karara gelýän döwrüdür: sosial psihologiýa bu prosesde mekdep ýaly sosiallaşma institutynyň şeýle karara gelmekligi ýenilleşdirip ýa-da kynlaşdyryşanlygy bilen gyzyklanylýar. Adatça, pedagogikanyň kömegi bilen çözülip gelnen mekdep meseleleri üznüksiz sosial-psihologik bilimden ýetmezçilik çekýär. Bu ýagdaý “adaty däl” toparlar, toparlaýyn çagalar jenayätçylygy we beýleki meselelerde has-da aýdyň duýulýar.

Sosiallaşmanyň ikinji döwrüne ýokary bilim berlişiniň goşulyp-goşulmazlygyna laýyklykda ýokary okuw mekdebi sosial instituty dogrusynda gürrüň etmeli bolýar. Entek ýokary okuw mekdeplerini şeýle kontekstde derňemek işi alnyp barylmasa-da, talyplaryň meselesi dürli jemgyýetçilik ylmlarynda uly orun tutýar. Sosiallaşmanyň zähmet döwründäki instituty barada aýdylanda bolsa, olaryň in bir möhümi zähmet kollektiwidir. Sosial psihologiýada derňewleriň köpüsi kollektiwleriň mysallarynda geçirilen hem bolsa, olaryň sosiallaşma institut hökmündäki ähmiýeti entek ýeterlik derňelen däldir. Elbetde, bu jähtden zähmet kollektiwiniň islendik derňewini sosiallaşma institutynyň derňewi hökmünde düşündirmek mümkin: meselem, liderçiligiň usuly ýa-da toparlaýyn karara gelmeklik zähmet kollektiwiniň belli bir taraplaryny sosiallaşma instituty hökmünde häsiýetlendirýär.

Sosiallaşmanyň zähmetden soňky döwrüniň jedelli bolşy ýaly, onuň institutlary dogrusyndaky mesele hem çekişme häsiýetlidir. Elbetde, bu ýerde hem durmuşy syn etmeleriň esasynda şeýle institutlar hökmünde agzalary, esasan,

pensiýadakylyk bolup durýan dürli jemgyýetçilik guramalaryny görkezmek mümkin. Ýöne bu meseläniň çözlüşini bermeyär. Eger gartaşan ýaşa deňişlilikde sosiallaşma düşüňjesi ulanyljak bolsa, onda bu döwrüň instituty hakynda oýlanmalydyr.

Sosiallaşmanyň psihologik netijeliligi hökmünde onuň çäkelerine we çuňlugyna şaýatlyk edýän psihologik hadysalara düşünilýär. Bu netijeliligiň sany köp dürlüdür. B.G.Ananyýew sosiallaşmanyň netijeliligi hökmünde sosial gönükdirilmeleriň kemala gelşine, işiň motiwasiýasynyň çylşyrymly hadysalaryna, gylygyň sypatlarynyň, şol sanda sosial umumy we milli umumy sypatlarynyň kemala gelşine düşünyärdi. Uly toparlaryň seljermesinde şeýle bir hadysa ýüze çykaryldy: şeýle toparyň psihologiýasy sosial-umumy häsiýeti özünde jemläp, bu häsiýetler topary düzyän aýry-aýry şahsyýetlerde dürli derejede bolýar. Indiwiidual psihologiýada sosial umumy häsiýetleriň goýluşy düşündirişi talap edýän hadysalaryň biridir. Sosiallaşma instituty şahsyýete täsir etmek bilen bir hatarda uly toparlaryň döp-dessur, endikler, durmuş keşbi ýaly zatlaryň üsti bilen amala aşyrylan uly toparlaryň täsiri bilen utgaşýar. Şeýle täsir ulgamlaryň şahsyýete täsiriniň kadalaşyp ýa-da kadalaşmazlygy sosiallaşma netijeliligini kesgitleýär. Şeýlelikde, sosiallaşma meselesiniň mundan beýläkki derňewi şahsyýetiň ösüşinde kiçi we uly toparlaryň utgaşykly täsirini öwrenmekde birleşdiriji sepgit hökmünde ýüze çykmalydyr.

15-nji bab. Sosial gönükdirilme

Gönükdirilme meselesi we onuň psihologiýada öwreniliş däbi Sosial psihologiýada şahsyýeti derňemekde sosial gönükdirilmeler meselesi möhüm orun tutýar. Eger sosiallaşma prosesi şahsyýetiň nähili sosial tejribäni özleşdirip, şol bir wagtyň özünde ony işjeň döredýändigini düşündirýän bolsa, onda şahsyýetiň sosial

gönükdirilmelerini kemala getirmek şeýle sowala jogap berýär: özleşdirilen sosial tejribe şahsyýet tarapyndan nähili özboluşly hereketlerde, edim-gylymlarda ýüze çykarylýar? Diňe şu dörediji öwrenilenden soňra adamyň özüni alyp barşynyň we işiniň nähili dolandyrylýandygy hakyndaky sowaly çözmek mümkin. Hakyky hereketiň önüsyrynda nämäniň bolup geçýänligine düşünmek üçin, ilkinji nobatda, islegleri we motiwleri seljermeli bolýar. Şahsyýetiň umumy taglymatynda islegleriň we motiwleriň utgaşmasy adamy herekete ugrukdyryjynyň içki döredijisine düşünmek üçin ulanylýar. Ýöne bu ýagdaýda, polýak alymy K.Obuhowskiniň adalatly belleýşi ýaly, motiwň saýlawynyň näme bilen kesgitlenýänligi nämälim bolup galýar. Bu meseläniň iki tarapy bardyr: näme üçin adamlar belli bir ýagdaýlarda ol ýa-da beýleki görnüşde özlərini alyp barýarlar? Olar şu motiw saýlanlarynda nämäden ugur alýarlar? Motiwň saýlanyşyny belli bir derejede düşündirýän düşünje **sosial gönükdirilmedir**. Bu düşünje gündelik amalyýetde şahsyýetiň özüni alyp barşy “çaklananda” günden ulanylýar: “N bu konserte gitmese gerek, sebäbi onda estrada sazynyň garşysyna şübhe bar”, “K maňa ýaramasa gerek, sebäbi men matematikleri halamok” we ş.m. Şeýle gündelik durmuş derejesinde sosial gönükdirilme adalgasynyň öz hususy mazmuny, öz derňew däbi bolup, şonuň üçin bu düşünjäniň “sosial gönükdirilme” düşünjesi bilen baglanyşygyna üns bermelidir.

Mälim bolşy ýaly, gönükdirilme meselesi D.N.Uznadzeniň mekdebinde ýörite derňew predmeti bolupdy. “Gönükdirilme” we “sosial gönükdirilme” adalgalarynyň daşky taýdan gabat gelmegi kähalatlarda bu düşünjeleriň mazmunyna birmeňzeş seredilmegine getirýär. Bu iki düşünjäniň mazmunyny açyp görkezmek üçin ulanylýan kesgitlemeleriň toplumy hakykatdan-da meňzeşdir: “gönükdirilme” – “ýykgyň etme”, “taýýarlyk”. Ýöne gönükdirilmäniň D.N.Uznadze tarapyndan düşündirilene we “sosial gönükdirilmäniň” ulanylyş ugurlaryny

aýyl-saýyl etmek zerurdyr: “Gönükdirilme – bu subýektiň bütewi dinamiki, belli bir işjeňlikdäki ýagdaýy bolup, bu ýagdaý iki şert: subýektiň islegi we deňişli obýektiw ýagdaý”¹ arkaly kesgitlenýär. Şu pursatda dörän islegi kanagatlandyrmak üçin özüni alyp barşa gönükdirilmek ýagdaýy birnäçe gezek gaýtalanandan soňra ol berkeyär we pursatlaýyn (diňe ýagdaýa laýyk) gönükdirilmeden tapawutlylykda berkleşdirilen gönükdirilme döreyär.

Daşyndan göräýmäge, gürrüň şahsyýetiň hereketiniň gönükdirilmesini belli bir şertlerde kesgitlemek hakynda baryan ýaly görünüär. Ýöne meselä has içgin aralaşylanda onuň şeýle goýluşynyň sosial psihologiýa deňişlilikde maksadalaýyk dälidigi anyklanýar. Gönükdirilmäniň ýokarda getirilen düşünişi şahsyýetiň özüni alyp barşynyň sosial şertleriniň seljermesi bilen baglanyşykly däl: onda indiwidleriň sosial tejribäni öleşdirmek bilen baglanyşykly şahsyýetiň hereket edýän sosial ýagdaýynyň hut şol mazmunyny kesgitleýän dörediji şertleriň çylşyrymly baglanyşygy kesgitlemä goşulmaýar. Gönükdirilme D.N.Uznadzeniň nazaryýetinde, esasan, adamyň ýönekeýje fiziologik islegleriniň amala aşyrylyşyna deňişlidir. F.N.Bassiniň adalatly belleşi ýaly, D.N.Uznadzeniň gönükdirilmäni aňlanylmaýan psihika hökmünde düşündirişi bu düşüňjani adamyň işiniň has çylşyrymly, ýokary görmüşlerine deňişlilikde ulanmaga mümkinçilik bermeyär. Ýöne bu ýagdaý meseläniň umumy psihologiýanyň derejesindäki işlenilişiniň ähmiýetiniň we aňyýetleriniň sosial psihologiýanyň meselelerine deňişlilikde işlenilip bilinjekdigini inkär etmeyär. Şeýle synanyşyklar häzirki wagtda amala aşyrylýar². Ýöne bu ýerde bizi meselä D.N.Uznadzeniň mekdebinde we başga birnäçe çemeleşilişiniň esaslarynyň tapawudy gyzyklandyrýar.

¹ Узнaдзe Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси, 1961.

² Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии. Тбилиси, 1974.

Şahsyýetiň hakyky özüni alyp barşynyň önüsyrysynda bolup geçýän aýratyn ýagdaýy ýüze çykarmak pikiri köp adamlaryň işlerinde gozgalýar. Ilkinji nobatda, bu mesele W.N.Mýasişewiň adamyň gatnaşyklary nazaryýetinde derňelýär. Gatnaşyga bu nazaryýetde “adamyň şahsyýet-subýekt hökmünde bütin barlyk bilen ýa-da onuň aýry-aýry taraplary bilen wagtlaýyn baglanyşyklarynyň ulgamy”¹ häsiýetde düşünilip, ol şahsyýetiň geljekki özüni alyp barşynyň gönükdirilmesini düşündirýär. Gatnaşyk – bu häsiýetdir bir obýekte deňişlilikde adamyň orny, oňa bolan ýygynlygy bolup, ol adamyň hakyky hereketlerde özüni belli bir häsiýetde ýüze çykarmaklygyna garaşmaga esas berýär. Onuň gönükdirilmeden tapawudy bu ýerde gatnaşygyň dürli obýektlere, şol sanda sosial obýektlere we dürli ýagdaýlara, şol sanda sosial-psihologik nukdaýnazardan has çylşyrymly ýagdaýlara ýaýraýanlygydyr. Gatnaşyklar nukdaýnazaryndan şahsyýetiň bu esasy hereket ediş giňişligi çäksizdir.

Özboluşly nazaryýet nusgasynda bu hadysalara L.I.Božowiçiň işlerinde hem seredilýär. Awtor şahsyýetiň kemala gelşini çagalýk döwrüne laýyklykda derňemekde gönükdirilmäni şahsyýetiň sosial daş-töwerege, gurşawyň aýry-aýry obýektlerine deňişlilikde döreden **içki orny** hökmünde kesgitleýär. Bu orunlar dürli ýagdaýlara we obýektlere deňişlilikde dürli-dürli bolup bilýän-de bolsa, olarda belli bir umumy häsiýeti ýüze çykarmak mümkin.

Bu umumy häsiýet özüni alyp barşy öňden näbelli ýagdaýlara we obýektlere deňişlilikde öňünden kesgitlemäge, onuň nähili boljakdygyny öňünden aýtmaga mümkinçilik berýär. Şahsyýetiň gönükdirilmesine aýratyn bir ornuň önüsyrazy ýagdaýy onuň ähli ýaşayş giňişligini öz içine alýan obýektlere we ýagdaýlara laýyklykda belli bir häsiýetde hereket etmekligi

¹ Мясинцев В.Н. Личность и невроз. Л., 1960.

hökmünde seredilip bilner¹. Şahsyýetiň gönükdirilmesiniň şeýle düşündirilişi oňa sosial gönükdirilme bilen bir mazmunda seretmäge mümkinçilik berýär.

Gönükdirilme düşünjesi bilen A.N.Leontýewiň **şahsy many** nazaryýetini hem baglanyşdyrmak mümkin. Şahsyýet taglymatynda işiň daşky obýektiv şertleriniň şahsy ähmiýeti nygtalanda şol bir wagtyň özünde bu many-ähmiýete laýyklykda garaşylýan özüni alyp barşyň ugry, gönükdirilme meselesiniň iş taglymatyndaky orny baradaky meselä çuňlaşmazdan, häzirki döwürde sosial gönükdirilmäni bu kontekstde “motiwliň maksada bolan gatnaşygy bilen döredilýän” şahsy many hökmünde düşündirmäge synanyşyk edilendigini belläsimiz gelýär². Meseläniň şeýle goýluşy sosial gönükdirilme meselesini umumy psihologiýanyň çäginde çykarmaýar. Bu “gatnaşyk” we “şahsyýetiň gönükdirilmesi” düşünjeleri dogrusynda hem şeýledir. Tersine, bu ýerde seredilen pikirleriň ählisiniň “sosial gönükdirilme” düşünjesi bilen baglanyşyklydygyna güwä geçýär. Bu düşünje häzirki wagtda umumy psihologiýada D.N.Uznadzeniň mekdebinde esaslandyrylan “gönükdirilme” düşünjesi bilen bilelikde hereket edýär³.

Şu sebäplere görä, sosial gönükdirilmäniň sosial-psihologik bilimler ulgamyndaky özboluşlylygyny mundan beýläk anyklamak üçin bu düşünjäniň umumy psihologiýanyň ulgamynda däl-de, sosial psihologiýada döreýiş däbine seretmek zerurdyr.

¹ Божович И. Личности и ее формирование в детском возрасте. М., 1969.

² Демидов А.Г., Ковалычук М.А. О соотношении понятия установки в общей и социальной психологии // Теоретические и методические проблемы социальной психологии. М., 1977.

³ Сер. Уznadze Д.Н. Экспериментальные основы исследования установки. Психологические исследования. М., 1966.

Sosial gönükdirilme meselesiniň sosial psihologiýada döreýşi

Sosial gönükdirilmeleri öwrenmek däbi günbataryň sosial psihologiýasynda we sosiologiýasynda kemala geldi¹. Bu

derňew ugrunyň esasy aýratynlygy onda ähli düşüňjeleriň sosial-psihologik bilimler meselesine gönükdirilmegindedir. Günbataryň sosial psihologiýasynda sosial gönükdirilmeleri aňlatmak üçin “attityud” adalgasy ulanylyp, ol rus dilinde “sosial ustanowka” ýa-da inlisçe görnüşinde “attityut” diýlip ulanylyar. Bu düşündirişi bermek zerurlygy “gönükdirilme” adalgasynyň D.N.Uznadze mekdebinde ulanylyan görnüşiniň inlis dilinde “set” diýlip aňladylýanlygyndan gelip çykýar. Attityudlary derňemek sosial psihologiýanyň özbaşdak pudagyna öwürlip, ol günbataryň sosial psihologiýasynyň in bir işlenen ugurlaryna degişlidir.

P.N.Şihirew attityudlaryň Günbataryň sosial psihologiýasynda derňelişiniň taryhyny öwrenip, ony üç döwre bölýär: 1) bu adalganyň 1918-nji ýylda girizilenden lkinji jahan urşuna çenli döwür (bu döwre meseläniň meşhurlygy we derňewleriň sanynyň pajarlap ösmegi häsiýetlidir); 2) 40-50-nji ýyllar (birnäçe kynçylyklaryň we gelejegi bolmadyk garaýyşlaryň ýüze çykmagy bilen baglanyşykly meseläniň derňewiniň pese düşmegi bilen tapawutlanýar); 3) 50-nji ýyllaryň ahyryndan häzirki döwre çenli (meselä höwesin gaýtadan döremegi, birnäçe täze pikirleriň ýüze çykmagy, şol bir wagtyň özünde derňewiň pese düşmek ýagdaýynyň ykrar edilmegi häsiýetlidir)². Bu umumy ýagdaýyň käbir taraplaryna seredip geçeliň.

1818-nji ýylda amerikan alymlary U.Tomas we

¹ Социальная установка – Американская социология. Перспективы. Проблемы. методы. Пер. с английского. М., 1972.

² Шихирев П.Н. Социальная установка как предмет социально-психологического исследования // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М., 1976.

F.Znaneskiy Yewropadan Amerika göçüp gelen daýhanlaryň uýgunlaşyşyny öwrenip, iki sany baglanyşygy (şeýle baglanyşyk bolmasa uýgunlaşmak prosesini beýan edip bolmaýardy): indiwiidiň sosial guramadan we sosial guramanyň indiwididen garaşlylygy ýüze çykarýarlar. Bu baglanyşyklar diňe şahsyýetiň we jemgyýetiň özara täsiri baradaky önki meseläniň täzeçe goýluşynyň netijesidi. U.Tomas we F.Znaneskiy görkezilen gatnaşygyň iki tarapyny “sosial gymmatlyk” (sosial guramany häsiýetlendirmek üçin) we “sosial gönükdirme” – “attityud” (indiwiidi häsiýetlendirmek üçin) düşüňjeleriň kömegi bilen häsiýetlendirmegi teklip etdiler. Şeýlelikde, ilkinji gezek sosial-psihologik edebiýatda attityud düşüňjesi girizilip, ol “indiwiidiň sosial obýektiň gymmatyny, ähmiýetini, manysyny psihologik syzmaklygy” ýa-da “sosial gymmatlyklara degişlilikde indiwiidiň aňynyň ýagdaýy” hökmünde kesgitlenipdir. Bu düşüňjäniň sosial psihologiýa girizilmegi belli bir tejribe psihologik derňewlere daýanýan-da bolsa, ol bu ýerde täzeçe düşündiriş aldy.

Attityud hadysasy açylandan soňra, onuň derňewinde özboluşly “öndebaraklyk” başlandy. Attityudyň köp sanly düşündirilişi, gapma-garşylykly kesgitlemeleri döredi. 1935-nji ýylda G.Olport attityudyň derňewi dogrusynda jemleýji makala ýazyp, onda bu düşüňjäniň 17 kesgitlemesini getirýär. Bu kesgitlemeleriň ählisinden attityudyň ähli awtorlar tarapyndan nygtalýan taraplary ýüze çykarylýar. Gutarnykly kadalaşdyrylan görnüşde bu sypatlar şu aşakdakylardan ybaratdy:

- a) aňyň we nerw ulgamynyň belli bir ýagdaýy;
- b) herekete bolan taýýarlygy aňladýan ýagdaý;
- ç) geçen tejribäniň esasyndaky ýagdaý;
- d) özüni alyp barşa gönükdiriji we dinamiki täsir edýän ýagdaý.

Şeýlelikde, attityudyň önki tejribä baglylygy we onuň

özünü alyp baryşdaky möhüm dolandyryjy ähmiýeti ýüze çykarylýar.

Şol bir wagtyň özünde attitýudy öwrenmegiň usullary dogrusynda birnäçe teklipler ýüze çykdy. Esasy usul hökmünde L.Týorustoun tarapyndan ilkinji gezek teklipe edilen dürli şkalalar ulanylýar. Şkalalary ulanmak zerurlygy we mümkinçiligi attitýudlaryň sosial ýagdaýlara we obýektlere degişlilikde entek aýdyň ýüze çykmadyk görnüşde bolup, öwüşgünlik, söz üsti bilen aňladylyp bilinmek häsiýetleri özünde jemleýändigini bilen düşündirilýär (söz üsti bilen aňladylmak mümkinçiligi mynasybetli attitýudlara synag edilyäniň jogaplary arkaly belli bir derejede göz ýetirmek bolýar). Ýöne tiz wagtda şkalalary döretmek meselesi attitýudlaryň mazmun tarapy dogrusyndaky meselelärniň çözümlänligi sebäpli düýpli kynçylyga uçrady: şkalanyň nämäni ölçýändigini nämälim bolup galýardy. Mundan başga-da, ähli ölçegleriň söz üsti bilen alynýan jogaplara daýanýanlygy üçin attitýud düşünjesini pikir, bilim, ynanç we ş.m. düşüňjelerden tapawutlandyrmak zerurlygy ýüze çykdy. Usuly serişdeleriň agtarylyşy mundan beýläkki nazaryýet agtarylyşlaryna höweslendirdi. Bu agtaryşlar iki esasy ugur: attitýudyň hyzmatlaryny aýan etmek we onuň gurluşyny seljermek boýunça amala aşyryldy.

Attitýudlaryň subýektiň haýsydyr bir möhüm isleglerini kanagatlandyrmaga hyzmat edýänligi mälim bolsa-da, bu islegleriň haýsydygy aýan bolman galýardy. Attitýudlaryň dört **hyzmaty** ýüze çykarylady: 1) **uýgunlaşmak** hyzmaty esasynda attitýud subýekti onuň maksadyna ýetmäge hyzmat edýän obýektlere gönükdirýär; 2) **bilim beriş** hyzmaty – attitýud takyk obýekte degişlilikde özüni alyp barşyň usuly dogrusynda ýönekeýleşdirilen görkezme berýär; 3) **aňladýş** hyzmaty kähallatlarda gymmatlylyk, öz-özünü dolandyryş diýlip atlandyrylýar – attitýud subýektiň öz içki dartgynlygyndan

boşamagyna serişde bolup hyzmat edýär; 4) **goraýyş** hyzmaty – attitýud şahsyýetiň içki dartgynlyklaryny çözmäge ýardam edýär.

Attitýud bu hyzmatlary çylşyrymly we köptaraply gurluşy mynasybetli amala aşyrýar. 1942-nji ýylda M.Smit tarapyndan attitýudyň üç düzüjili gurluşy teklip edilip, ol şeýle böleklerden ybaratdy: a) **kognitiw** düzüjisi (sosial gönükdirilmäniň obýektini aňlamak); b) **joşgunly** düzüjisi (obýekti duýgy-emosional bahalandyrmak, oňa sulh alyjylyk ýa-da sulh almazlyk duýgusyny ýüze çykarmak); w) **özüňi alyp baryş** düzüjisi (obýekte degişlilikde yzygiderli özüňi alyp baryş). Indi sosial gönükdirilme aňlamak, bahalandyryş, hereket etmäge taýýarlyk hökmünde düşünilýärdi. Bu üç düzüji köp sanly tejribe derňewlerde, şol sanda K.Howland tarapyndan geçirilen derňewde (“Iýel derňewleri”) ýüze çykaryldy. Bu käbir gyzykly netijeleri almaga mümkinçilik beren-de bolsa, köp sanly meseleler çözülmän galdy. Öňküsi ýaly şkalalaryň nämäni ölçeýändigini nämälim bolup galýardy: attitýudyň tutuş özüňimi ýa-da onuň haýsydyr bir obýektiň diňe duýgy-emosional bahalandyrylyşyny, ýagny, attitýudyň affektiw düzüjisini ölçeýändigini hakynda pikir döredi. Galyberse-de, tejribehana şertlerinde geçirilen tejribelerde derňew ýönekeýleşdirilen nusgada geçirilip, diňe bir obýekte gönükdirilen attitýud derňelip, şahsyýetiň hereketi giň sosial gurluşa goşulan ýagdaýynda onuň nähili boljakdygy düşnüksiz bolup galýardy.

Bu ugurda ýene-de bir kynçylyk attitýudyň hakyky özüňi alyp baryş bilen baglanyşygy dogrusynda döreýärdi. Bu kynçylyk 1934-nji ýylda Lapýeriň meşhur tejribesinden soňra ýüze çykdy.

Tejribe şeýle häsiýetdedi. Lapýer iki sany hytaýly talyp bilen ABŞ-a syýahat edýärdi. Olar 252 myhmanhana baryp, birinden özgesinde hyzmat edişiň ýokary derejesine laýyk gelýän kabul edilişi gördüler. Lapýeriň özüne hyzmat edilişi bilen onuň ýanyndaky hytaýly talyplara edilýän hyzmatyň

tapawudy ýokdy. Syýahatdan iki ýyl geçenden soňra Lapýer ýene-de 251 myhmanhana syýahat bilen düşmekçi bolanda, şol iki hytaýly bilen özlerini kabul etmeklerini haýyş edip, hat üsti bilen yüz tutýar. 128 myhmanhanadan jogap gelip, olaryň diňe birinde haýyşy kanagatlandyrmaga raýyçylyk berlipdir. 52% ýagdaýda haýyş ret edilip, galanlarynda bolsa göni jogapdan gaçmaklyk häsiýetdäki jogaplar bardy. Lapýer bu maglumatlary myhmanhana eýeleriniň **attitýudy** bilen (hytaý milletinden bolanlara gatnaşyk) **hakyky özüňi alyp barşynyň** arasynda **gabab gelmezligiň** bardygy hökmünde düşündiripdir. Hata gelen jogaplardan oňyn däl attitýudyň bardygy aýdyň bolup, hakyky özüňi alyp baryşda bolsa ol ýüze çykmaz, tersine, özüňi alyp baryş edil oňyn attitýuda esaslanýan ýaly amala aşyrylýar. Bu maglumatlar “Lapýeriň çaprazlygy” adyny alyp, attitýudy öwrenmek dogrusynda çuňňur şübhelenmegiň döremegine getirdi. Eger-de hakyky özüňi alyp baryş attitýuda laýyklykda gurulmaly bolsa, onda bu hadysany öwrenmegiň manysy näme? Attitýudlara bolan höwesini peselmegi şu täsiriň ýüze çykarylmagy bilen baglanyşykly boldy.

Soňky ýyllarda bu kynçylyklary ýeňip geçmek üçin dürli çäreler işlenildi. Bir tarapdan, attitýudlary ölçemek tärini kämilleşdirmeklige üns berlip (Lapýeriň tejribesinde şkala kämil bolmandyr diýen ýaly çaklamalar hem edildi), ikinji tarapdan, täze düşündiriş çaklamalary öňe sürüldi. Bu teklipleriň birnäçesi aýratyn gyzyklanma döredýär. N.Rokiş adamda birbada iki attitýud: **obýekte** we **ýagdaýa** degişlilikde döreýän attitýudlar bolýar diýen pikiri öňe sürdi. Islendik pursatda olaryň biriniň ýa-da beýlekisiniň “herekete” gelmekligi mümkin. Lapýeriň tejribesinde obýekte bolan attitýud oňyn däl häsiýetli bolup (hytaýlylara bolan gatnaşyk), ýöne ýagdaýa bolan attitýud “agdyklyk” edýärdi – myhmanhananyň eýesi takyk ýagdaýda hyzmat edilişini kabul edilen kadalaryna laýyk hereket edýär. D.Katsyn we Stotlendiň pikiriçe, attitýudyň dürli taraplarynyň

ayratyn ýüze çykyşy şeýle düşündirilýär: dürli ýagdaýlarda attitýudyň kognitiw ýa-da affektiw düzüjileri ýüze çykanlygy sebäpli netije dürli-dürli bolýar.

Attitýudyň kanagatlanarly düşündiriş nusgalaryny döretmek entek başartmaýanlygy sebäpli bu ýerde mesele usulyýet kemçilikleriniň keminden ikisine baryp direnýär. Bir tarapdan, ählî derňewler esasan tejribehana şertlerinde geçirilýär. Bu bolsa derňew ýagdaýyny ýönekeýleşdirýär we ony hakyky sosial kontekstden aýyrýar. Başga bir tarapdan, tejribeler “meýdana” çykarylýanda hem olaryň düşündirilişi ýene-de kiçi gurşawa laýyklykda, şahsyýetiň özüni alyp barşynyň giň sosial kontekstinden üzňelikde berilýär. Sosial gönükdirilmeleriň öwrenilişi diňe şu teklip edilen jähtden amala aşyrylsa, onuň netijesi birtaraplaýyn bolar.

**Sosial gönükdirilmeleriň
tabynlykly gurluşy**

Sosial gönükdirilmeleri mundan beýläk öwrenmegiň häzirkî döwürdäki maksady ýüze çykan

kynçylyklary ýeňip geçmäge mümkinçilik berýän täze pikirleri öňe sürmekden ybaratdyr. Mälim bolşy ýaly, attitýudyň bütewiligi onuň häsiýetlerini we gurluşyny has çuňlaýyn beýan etmäge bolan synanyşyklar netijesinde ýitirilipdi. Şonuň üçin ilkinji wezipeleriň biri sosial gönükdirilmä bitewi hadysa hökmündäki düşünilişini gaýtadan dikeltmekdir. Ýöne şeýle gönükdirilmäniň ilki derňelip başlanan döwürdäki pikirlere dolanyş bolmaly däldir. Sosial gönükdirilmäniň bütewilik nazaryýetine öwrülip gelmek bu bütewiligi sosial kontekstde düşünmek bilen utgaşdyrylmalydyr.

Bu meseleleri çözmeklige synanyşyk W.A.Ýadowyň “şahsyýetiň sosial özüni alyp barşynyň dolandyryşynyň dispozision taglymatynda” amala aşyryldy. Bu taglymatyň esasynda durýan esasy pikir adamyň dispozision hadysalaryň (orun eýeleýiş) dürli ulgamyny özünde jemläp, bu hadysalaryň

bolsa onuň özüni alyp barşyny we işini dolandyranlygy bilen baglanyşyklydyr. Bu dispozisiýalar bir-birine tabyn häsiýetde guralyp, olarda has ýokary we pes derejeleri ýüze çykarmak mümkin. Şahsyýetiň sosial özüni alyp barşynyň dispozision dolandyrylyşynyň derejelerini kesgitlemek D.N.Uznadzeniň nusgasynyň esasynda amala aşyrylýar. Muňa laýyklykda gönükdirilme hemişe bir tarapdan haýsydyr bir isleg, ikinji tarapdan bu islegi kanagatlandyrmaga ýagdaý bolanda ýüze çykýar. Ýöne D.N.Uznadzeniň göz önünde tutýan gönükdirilmeleri adamyň diňe ýönekeý islegleriniň olary kanagatlandyrmagyň çylşyrymly bolmadyk ýagdaýy bilen “duşanda” ýüze çykýar.

W.A.Ýadowyň pikirçe, islegleriň has ýokary, şol sanda sosial derejelerinde üýtgeşik dispozision (orun eýeleýiş) hereket edip, olar her gezekde islegleriň we olary kanagatlandyryş ýagdaýlarynyň belli bir derejesi “duşuşan” halatda ýüze çykýarlar. Bu dispozisiýalaryň ählisiniň umumy nusgasyny beýan etmek üçin islegleriň we adamyň hereket edip biljek ýagdaýlarynyň bir-birine tabynlygyny, hiç bolmanda şertli ýagdaýda ýüze çykarmaly bolýar. Islegleriň tabynlygy dogrusynda aýdylanda bu ugurda köp sanly gömüslere bölmeler tekliplenenligini bellemek gerek. Bu synanyşyklaryň hiç biri bu günün talabyna ödemeyär. Şonuň üçin bu nusgany gurmakda haýsydyr bir öňden mälüm görnüşlere ýüzlenmän, islegleriň mümkingadar tabynlygynyň özboluşly beýany berilmelidir. Bu ýagdaýda islegler ýeke-täk esas boýunça – **şahsyýetiň sosial işiň dürli ugurlaryna goşulýanlygy** nukdaýnazardan görnüşlere birleşdirilýär. Islegleriň “tabynlygy” bu işleriň tabynlygyny gaýtalaýar.

Adamyň islegleriniň amala aşyrylýan ilkinji ýeri onuň ýakyn maşgala topary, ondan soňkusy zähmetiň, dynç alşyň, durmuşyň belli bir ugry bilen baglanyşykly bolan işiň giň kesimi, galyberse-de, indiwiidiň jemgyýetiň aňyýet we medeni gymmatlyklaryny özleşdirmek arkaly goşulýan sosial – synpy

gurluşy hökmünde düşünilýän işiň ugry bolup durýar. Işiň haysy ugrunda özüniň kanagatlandyryşyny tapyşyna laýyklykda islegleriň dört derejesi ýüze çykýar.

Indi bu nusga belli bir islegler bilen “duşuşýan”, indiwiidiň hereket edip biljek ýagdaýlarynyň tabynlygyny döretmeli bolýar. Bu ýagdaýlara işiň şerti hökmünde seredilip, özlери-de “şu şertleriň esasy durky saklanyan” **wagt** dowamlylygy esasynda düzüldir. Şeýle bolanda ýagdaýlaryň iň pes derejesi predmet ýagdaýlary bolup, olar çalt üýtgeýän, gysga wagtlaýyndyr. Indiki dereje – toparlaýyn aragatnaşyk ýagdaýy bolup, ol indiwiidiň kiçi topardaky işine mahsusdyr. Záhmet işinde bolup geçýän (haýsydyr bir hünäriň, pudagyň we ş.m. çäginde dynç alyşda, hyzmatda we ş.m. ýüze çykýan) iş şertleri ýagdaýlaryň üçünji derejesini döredýär. Galyberse-de, şahsyýetiň iş-durmuşynyň has giň ugruna häsiýetli bolan uzak wagtlaýyn, durnukly, jemgyýetiň belli bir görnüşiniň, onuň giň ykdysady, syýasy we aňyýet gurluşynyň çäginde herekete gelýän iş şertleri bu ulgamyň dördünji derejesini düzýär. Şeýlelikde, şahsyýetiň hereket edýän ýagdaýlarynyň gurluşyny onuň derejesiniň häsiýetnamasynyň kömegi bilen suratlandyrmak mümkin.

Eger-de ýene D.N.Uznadzeniň nusgasyna dolanyp, onuň nukdaýnazaryndan dispozision hadysalaryň dürli tabynlygyna seretsek, onda degişli dispozisiýany her bir islegiň derejesiniň we ony kanagatlandyryş ýagdaýynyň kesişýän ýerinde bellemek maksadalaýykdyr. W.A.Ýadow muňa degişlilikde dispozisiýanyň dört derejesini tapawutlandyryar. Birinji derejani **ýönekeý berkidilen gönükdirilmeler** (D.N.Uznadzeniň düşünişinde) düzýär: olar ýönekeý tebigy islegleriň we ýönekeý ýagdaýlaryň duşuşmaklygynda (W.A.Ýadowyň nusgasynda maşgala agzalarynyň we has ýönekeý “predmet ýagdaýlarynda”) döreýär. Dispozisiýalaryň bu derejesini “gönükdirme” diýip aňlatmak bolar. (Günbataryň derňewlerinde bu “set” diýlip atlandyrylýar). Ikinji dereje – bu has çylşyrymly dispozisiýalar bolup, ol

adamyň kiçi toparda aragatnaşyga bolan islegi esasynda kemala gelýär we bu toparyň işi arkaly döredilýän ýagdaýlarda ýüze çykýar. Şeýle häsiýetdäki dispozisiýalar berkidilen **sosial gönükdirilmä ýa-da attitýuda** laýyk bolup, ol ýönekeý berkidilen gönükdirilmeden tapawutlylykda çylşyrymly üç düzüjini – kognitiw, affektiw we hereket – özüni alyp barşy özünde jemleýän hadysadyr. Üçünji dereje şahsyýetiň sosial işjeňliginiň takyk ugruna degişlilikde höwesleriniň umumy gönükdirilmesinden ybarat bolup, **özeni gönükdirilmeleri** döredýär. Şeýle dispozisiýalar adamyň takyk “iş”, boş wagtyňy geçirmeginiň takyk ugry we ş.m. görnüşde ýüze çykýan şahsyýetiň işjeňlige bolan islegini kanagatlandyryan işiň ugurlarynda kemala gelýär. Edil attitýudlar ýaly özeni sosial gönükdirilmeler hem üç düzüjili gurluşdan durýar. Ýöne bu aýratyn sosial obýekte gatnaşyk däl-de, haýsydyr bir ähmiýetli sosial ugurlara bolan gatnaşygyň ýüze çykyşydyr. Dispozisiýalaryň dördünji ýokary derejesi **şahsyýetiň gymmatlyk ugrukmasynyň** ulgamyny emele getirip, ol şahsyýetiň özüni alyp barşyny we işini onuň sosial işjeňliginiň has ähmiýetli ýagdaýlarynda dolandyryar. Gymmatlyk ugrukmasynyň ulgamynda şahsyýetiň iş durmuşynyň maksadyna, bu maksady kanagatlandyryş serişdelerine, ýagny şahsyýetiň durmuşynyň diňe umumy sosial şertler, jemgyýetiň görnüşü, onuň ykdysady, syýasy, aňyýet düzgünleri bilen döredilýän ýagdaýlaryna bolan gatnaşygy ýüze çykýar.

Dispozision hadysalaryň teklip edilen özara tabynlygy tutuşlygyna alanda şahsyýetiň özüni alyp barşyna degişlilikde dolandyryş ulgamy hökmünde ýüze çykýar. Dispozisiýanyň her bir derejesini belli bir takyklykda işiň belli bir takyk görnüşiniň dolandyrylyşy bilen baglanyşdyrmak mümkin. **Birinji dereje** subýektiň işjeň predmet, zat, ýagdaýyna bolan gös-göni jogap hereketini dolandyrmaklygy aňladýar. **Ikinji dereje** şahsyýetiň adaty ýagdaýlaryndaky hereketlerini dolandyryar. **Üçünji dereje**

eýýäm hereketleriň birnäçe ulgamyny dolandyryp, ol özüni alyp barşy ýa-da şahsyýetiň hususy işini dolandyrýar. Galyberse-de, **dördünji dereje** özüni alyp barşyň bitewiligini ýa-da şahsyýetiň işini dolandyrýar. “Maksat goýmak bu derejede göýä bir “durmuş meýilnamasy” ýaly bolup, onuň mohüm düzüjileri hökmünde adamyň işiniň zähmet, akyl ýetiriş, maşgala we jemgyýetçilik durmuşy ýaly esasy sosial ugurlary bilen baglanyşykly aýry-aýry durmuş maksatlary öňe saýlanýar.”¹

Teklip edilen nazaryýet esaslandyrmasy gönükdirilmeler – attityudlar meselesine düýpgöter täzeçe çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Bu taglymat sosial gönükdirilmäniň giň jemgyýetçilik kontekstinden üzneligini ýeňip geçip, oňa şahsyýetiň işiniň ähli ulgamynyň dolandyrylyşynda möhüm, emma şol bir wagtyň özünde çäkli orun berýär. Aragatnaşygyň takyk ýagdaýlarynda, gündelik özüni alyp barşyň ýönekeý görnüşlerinde sosial gönükdirilmeleriň kömegi bilen şahsyýetiň ol ýa-da beýleki häsiýetde hereket etmeklige taýýarlygyna göz ýetirmek bolar. Emma has çylşyrymly ýagdaýlarda, durmuşyň has wajyp meselelerini çözmekde, möhüm durmuşy maksatlary goýmakda attityud şahsyýetiň işiň haýsy motiwlerini saýlajakdygyny kesgitlep bilmeýär.

Işiň dolandyrylyşyna has çylşyrymly döredijiler goşulýar: şahsyýete işiň diňe bir “golaý” görnüşi däl-de, sosial baglanyşyklaryň we gatnaşyklaryň has giň ulgamynyň birligi hökmünde seredilýär: şahsyýet bu ýerde sosial özara täsiriň diňe bir golaý gurşawyna däl-de, jemgyýetiň ulgamyna goşulan häsiýetde göz önünde getirilýär. Bu işiň dürli derejelerinde dispozision döredijileriň belli bir derejeleri goşulýanda bolsa, onuň ýokary derejeleri gös-göni bolmasa-da, çylşyrymly aralaşdyrylmalar arkaly sosial özüni alyp barşyň pes derejelerine hem öz dolandyryş täsirini ýetirýär.

¹ Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Л., 1979.

Dispozisiýanyň ýokary derejelerinde kognitiw, affektiw we özüni alyp baryş düzüjileriniň özboluşly görnüşlerde ýüze çykyandygy aýratyn ähmiýetlidir. Onda esasy zat – bu düzüjileriň her biriniň ähmiýet agramynyň dürli-dürlüligidir. Ýönekeý ýagdaýlarda sosial obýektleriň takyk görnüşleri bilen iş salşylanda duýgy – affektiw düzüjiniň aýgytly rol oýnaýandygy tebigydyr. Şahsyýetiň özüni alyp barşynyň we işiniň dolandyrylyşynyň in ýokary derejeleri barada aýdylanda, bu ýerde işiň özi diňe düşüňjeleriň has çylşyrymly ulgamlarynda aňlanylan ýagdaýynda özleşdirilip biliniýär. Bu ýerde dispozisiýalaryň kemala gelmeginde (esasy sosial gönükdirmeler ýa-da gymmatlylyk ugrukmasy) dispozisiýanyň akyl ýetiriş-kognitiw düzüjisi has güýçli ýüze çykyar. Şahsyýetiň zähmet, ahlak, syýasy aňyýetler ýaly durmuşyň esasy gymmatlyklaryna bolan gatnaşyklaryny diňe duýgy-emosional bahalandyryşda göz önüne getirmek kyndyr. Şeýlelikde, dispozisiýalaryň çylşyrymly özara tabyn ulgamy dispozision hadysalaryň üç düzüjileriniň özara utgaşmasyna täzeçe düşünmäge mümkinçilik berýär.

Teklip edilen taglymatyň jähtinden Lapýeriň tejribesini täzeçe düşündirmek mümkinçiligi döreyär. Söz üsti bilen ýüze çykarylýan gönükdirilme-attityud bilen hakyky özüni alyp barşyň gabat gelmezligi diňe bir özüni alyp barşyň dolandyrylyşyna “obýekte bolan attityudyň” hem-de “ýagdaýa bolan attityudyň” goşulmagy ýa-da şol bir derejede attityudyň kä akyl ýetiriş-kognitiw, käte bolsa duýgy-affektiw düzüjisiniň agdyklyk etmegi bilen däl-de, eýsem has çuňňur sebäpler bilen düşündirilýär. Her bir takyk ýagdaýda dispozisiýanyň dürli derejeleri “işleýär”. Olar öz mazmunlary boýunça dürli-dürli bolup bilýär. Meselem, Lapýeriň beýan edýän ýagdaýynda myhmanhana eýeleriniň gymmatlyk ugrukmasy (bular belli bir gatlagyň wekili bolup durýar) höküm sürýän aňyýetiň täsiri astynda kemala gelip biler. Amerikalý däl adamlara oňyn däl gatnaşykda bolmak ýa-da bolmasa hytaýlylara nädogry

stereotipde bolmak we ş.m. Dispozisiýanyň şu derejesi hytaýlylara myhmandarlyk edilemi diýen sowala ýazmaça jogap berlende “işe” giripdir. Şol bir wagtyň özünde hytaýlylaryň myhmanhana ýerleşdirilmegi hakyndaky mesele takyk çözlen wagtynda dispozisiýanyň ýönekeý, adaty özüni alyp barşy dolandyryan derejesi “işe” girýär. Şonuň üçin şeýle attitýud bilen hakyky özüni alyp barşyň arasynda hiç hili gapma-garşylyk döremän, bu aýrybaşgalyk dispozisiýanyň ýokary derejesi bilen özüni alyp barşyň ýagdaýyň başga derejesine laýyk görnüşiniň arasynda döreýär. Eger haýsydyr bir usulyň kömegi bilen wajyp durmuşy meseleleriň derejesinde hakyky özüni alyp barşyň häsiýetini ýüze çykarmak başartsa, onda şu derejede gymmatlyk ugrukmasy bilen hakyky işiň arasyndaky gabat gelmekligi-de anyklamak bolýar. Elbetde, bu entek çaklama derejesindäki pikir-ýöretmedir. Emma şahsyýetiň özüni alyp barşynyň dispozision dolandyrylyşy taglymatynyň mümkinçiligi başga derňewlerde barlanyp görüp, bu işlerde onuň tejribe maglumatlarynyň düşündiriş nusgasy hökmünde hyzmat edip biljekdigi anyklandy.

Bu taglymatyň esasy pikiriniň ähmiýetliligi bu ugurda ýüze çykýan usuly we nazaryýet meselelerindäki kynçylyklar bilen utgaşýar. Olaryň biri dispozision ulgamyny üýtgedýän şertler seljerilende, sosial ähmiýetli şertler bilen bir hatarda subýektiň individual-psihologik aýratynlyklaryny göz önünde tutmaly bolýar. Bularyň nähili usulda baglanyşdyrylmalydygy adamyň şahsyýet we individual-psihologik aýratynlyklarynyň baglanyşygy, ýagny şahsyýetiň umumy psihologik taglymatynyň esasy meseleleriniň biriniň çözülmegini talap edýär.

Sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşi Sosial gönükdirilmeleri derňemekde döreýän esasy meseleleriň biri-de olaryň üýtgeýşi dogrusyndaky sowaldyr. Gündelik durmuşyň görkezişine görä, subýektde bar bolan islendik dispozisiýa

üytgäp bilýär. Olaryň üýtgeýjilik we çeyelik derejesi dispozisiýanyň ol ýa-da beýleki derejesine bagly bolýar: şahsyýetiň dispozisiýasynyň gönükdirilen sosial obýekti näçe çylşyrymly bolsa, dispozisiýa şonça-da durnuklydyr. Eger-de gönükdirilme-attitýud hökmünde dispozisiýanyň has pes derejesi (meselem, gymmatlyk ugrukmasyna seredende) göz önünde tutulsa, onda onuň üýtgeýiş meselesi has ähmiýetli bolýar. Sosial psihologiýa şahsyýetiň haýsy ýagdaýda attitýud bilen hakyky özüni alyp barşyň aýrybaşgalygyny döredip biljekdigini ýüze çykarmagy öwrenäýende hem şeýle özüni alyp barşyň geljegini çaklamaklyk gyzyklandyryýan wagt aralygynda ol ýa-da beýleki obýekte bolan attitýudyň üytgäp ýa-da üytgemezligine bagly bolýar. Eger attitýut üytgeýän bolsa, onuň haýsy tarapa üytgejekdigi anyklanýança özüni alyp barşyny çaklamak mümkin bolmaýar. Sosial gönükdirilmeleriň üytgeýşini döredýän şertleri öwrenmek sosial psihologiýa üçin möhüm meselä öwrülýär.

Attitýudlaryň üytgemek meselesi günbataryň sosial psihologiýasynyň möhüm bölümidir. Bu ýerde sosial gönükdirilmeleriň üytgeýiş prosesini düşündirýän köp sanly nusgalar teklipl edilendir. Bu düşündiriş nusgalary ol ýa-da beýleki derňewde kabul edilen düzgünleriň esasynda guralýar. Attitýudlaryň derňewi, esasan, iki sany esasy nazaryýet ugur-**bihewioristik** we **kognitiwistik** ugurlar boýunça amala aşyrylýandygy üçin bu ugurlaryň düzgünlerine esaslanýan düşündiriş nusgalary giň ýaýrandyr.

Bihewioristik ugra gönükdirilen sosial psihologiýada (bu ýerde sosial gönükdirilmeleriň derňewi K.Howlandyň ady bilen baglanyşyklydyr) attitýudlaryň üytgeýşine düşünmegiň esasy düzgüni hökmünde öwretmek düzgüni ulanylýar: adamyň attitýudlary ol ýa-da beýleki sosial gönükdirilmeleriň berkidilmeginiň nähili guralandygyna baglylykda üytgeýär. Höweslendiriş we temmi beriş ulgamyny üytgetmek arkaly

sosial gönükdirilmäniň häsiýetine täsir edip, ony üýtgetmek bolýar. Berkitmek düzgüniniň çäkliligi dogrusyndaky tankydy bellikler bize oňden mälim bolansoň, bu ýerde onuň giňişleýin düşündirişi artykmaçdyr.¹ Biziň kabul eden derňew düzgünlerimiziň jähätinden sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini berkitmek arkaly düşündirmek maksadalaýyk dälär. Eger islendik attityut öz mazmuny boýunça sosial – durmuşy bolan öňki ýaşayyş tejribesiniň esasynda döreýän bolsa, onda onuň üýtgeýşi-de diňe sosial şertleriň “goşulmagynda” amala aşyrylyp bilner. Berkitmek bihewioristik däpde şeýle şert bilen baglanyşykly dälär. Sosial gönükdirilmäniň hut özüniň dispozisiýanyň ýokary derejelerine tabyn bolup durýanlygy attityudyň üýtgeýşini derňemekde sosial şertleriň ähli ulgamyna ýüzlenmelidigini ýene-de bir gezek subut edýär.

Kognitiw sosial psihologiýanyň däbinde sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşi “laýyklyk taglymaty” diýlip atlandyrylýan ugruň adalgalarynda berilýär (F.Haýder, T.Nýukom, L.Festinger, Ç.Osgud, P.Tannenbaum). Beýle diýildigi gönükdirilmäniň indiwiň akyly yetiriş – kognitiw gurluşynda aýrybaşgalyk dörän ýagdaýynda ýüze çykyandygyny aňladýar. Meselem, indiwiň haysydyr bir obýekte bolan oňyn däl gönükdirilmesi bu obýekte oňyn baha berýän adama bolan gönükdirilme bilen çaknyşýar. Aýrybaşgalyk başga sebäpler boýunça hem döräp biler. Esasy zat attityudyň üýtgemegi üçin itergi hökmünde indiwide akyly yetiriş-kognitiw laýyklygy dikeltmeklige bolan islegiň döremegidir. Şeýle isleg daşky dünýäni kadaly, “birmazmunly” kabul etmäge bolan islegdir. Bu ýerde hem kognitiw laýyklygy düzgüniniň aşa ähmiýetlendirilişi dogrusyndaky tankydy bellikleriň üstünde duruljak dälär. Bu mesele psihologik edebiýatda giňişleýin seredilendir. Bu ýerde bellemeli zat şeýle düşündiriş nusgasy kabul edilende sosial

¹ Андреева Г.М. Богомолова Л.А. Современная социальная психология на Западе: теоретические направления. М., 1978.

gönükdirilmelerin üýtgeýşiniň sosial sebäpleriniň ünsden düşürilmek nusgasy biziň kabul eden usulyýet düzgünlerimiziň jähätinden maksadalaýyk dälär.

Sosial gönükdirilmelerin üýtgeýiş meselesine dogry çemeleşmäni tapmak üçin bu düşünjäniň özboluşly sosial-psihologik mazmunyny göz önüne getirmeli bolýar. P.N.Şihirewiň adalatly belleýşi ýaly, bu özboluşlylyk bu hadysanyň “sosial ulgamda hereket edýänligi, şeýle hem adamyň özüni alyp barşyny onuň işjeň, aňly, özgerdiji önümçilik işine ukyply jandar hökmünde dolandyrmak häsiýeti”¹ arkaly döredilýänligidir. Şonuň üçin sosial gönükdirilmelerin üýtgeýişini sosiologik beýan etmekden tapawutlylykda bu ýerde diňe onuň önüsrasy bolup geçýän sosial üýtgeşmelerini toplumyny ýüze çykarmak ýeterlik dälär. Şol bir wagtyň özünde umumy psihologik çemeleşişden tapawutlylykda bu ýerde diňe işlegleriň ony kanagatlandyryýan ýagdaý bilen “duşuşýan” şertleriniň üýtgeşmesini seljermek hem ýeterlik dälär. Sosial psihologiýada sosial gönükdirilmelerin üýtgemek meselesi, bir tarapdan, dispozisiýalaryň hut şu derejesine dahylly obýektiv sosial üýtgeşmeleriniň mazmuny jähleden, ikinji tarapdan bolsa, şahsyýetiň işjeň ornunyň üýtgemegi jähleden (ýöne bir ýagdaý “jogap” hökmünde däl-de, şahsyýetiň ösüşiniň döredýän üýtgeşmesi nukdaýnazaryndan) seljermelidir.

Seljerilişe edilyän bu talaplary diňe bir jähetde – gönükdirilmäniň işiň kontekstinde seredilende amala aşyryp bolýar. Ýaňy-ýaňylara çenli sosial gönükdirilme düşünjesi şahsyýeti iş düzgüniniň nukdaýnazaryndan düşündirmekde ulanylmady. Şeýle üznhelige gönükdirilme umumy psihologik döredijileri seljerilende ýol berilmesiz bolsa-da, sosial-psihologik jähetde bu oňaýsyzlyk has-da güýçli duýulýardy. Eger sosial

¹ Шихирев П.Н. Социальная установка как предмет социально-психологического исследования. Психологические проблемы социальной регуляции поведения. М., 1976.

gönükdirilme adamyň işiniň belli bir ugrunda döreyän bolsa, onuň üýtgeýşine işiň üýtgeşmelerini seljermek arkaly düşünmek mümkin. Bu üýtgeşmeleriň arasynda işiň motiwi bilen maksadynyň arabaglanyşygynyň üýtgemesi has ähmiýetlidir¹. Sebäbi diňe şahsy ähmiýetiň üýtgemegine baglanyşyklylykda sosial gönükdirilme üýtgeýär. Bu pikir ýörite üns bererlikdir: ol sosial gönükdirilmeleriň üýtgeýşini işiň motiwiniň we maksadynyň maksat döretmek prosesiniň häsiýetiniň üýtgemegi bilen baglanyşyklylykda çaklamaga mümkinçilik berýär.

Elbetde, bu umytly geljek sosial gönükdirilmäniň iş düzgüniniň kontekstinde düşündirilişi bilen baglanyşykly birnäçe meseleleri çözmegi talap edýär. Diňe bu meseleleriň ähli toplumyny çözmek şu bölümde goýlan sowala jogap bermäge mümkinçilik berýär: eýsem, sosial gönükdirilmeleriň özüni alyp barşyň motiwlerini seçip almadaky ähmiýeti nämeden ybarat?

16-njy bab. Şahsyýet toparda

Şahsyýet meselesiniň sosial psihologiýada goýluşy Şahsyýetiň sosial psihologiýada seredilen sosiallaşmak we sosial gönükdirilme atlandyrylan iki ugry şahsyýetiň sosial kontekstde ýaşayşynyň iki tarapyny: onuň sosial tejribäni özleşdirişini we bu tejribäniň amala aşyrylyşyny açyp görkezýär. Indi bu iki tarapy birleşdirip, şahsyýetiň hakyky özüni alyp barşyny sol bir topara girýän beýleki adamlar bilen baglanyşyklylykda seljermek zerurdyr. Şeýle edilmese, şahsyýetiň öwrenilişine sosial-psihologik çemeleşmek ýarpy ýolda galýar: çünki şeýle çemeleşmäniň özeni şahsyýete bilelikdäki iş we aragatnaşyk şertlerinde seretmekdir. Şeýle çemeleşme şahsyýetiň derňewiniň gutarnykly seljermesine daknyşyk etmeýär. Bu mesele umumy

¹ Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М., 1979.

psihologiýanyň hem öwreniş predmeti bolup galýar (bu ugurda soňky döwürlerde seljersň sosial-psihologik jähetini-de öz içine alýan täze garaýyşlar ýüze çykyp ugrady). Meselem, W.A.Petrowskiý şahsyýetiň derňewiniň üç sany mümkingadar ugruny ýüze çykaryp, onda şahsyýete şu aşakdaky jähetlerde seredilýär:¹ 1) subýektiň individual durmuşynyň giňişliginde “ýerleşýän” häsiýet hökmünde; 2) individualara baglanyşyklar giňişliginde hereket edýän häsiýet hökmünde; 3) beýleki adama “siňdirilme”, beýleki adama “goşant”, “shahsyýetleşmek” hökmünde (awtoryň ikinji jäheti sosial psihologiýada ýüze çykarylan derňew predmeti bilen gabat gelýär). Üçünji jähet barada aýdylanda, munuň çäginde hem sosial psihologiýa dahylly häsiýetleri ýüze çykarmak mümkindir.

Şeýlelikde, sosial psihologiýa üçin şahsyýete **özara täsir edýän hem-de aragatnaşykda** bolýan subýekt hökmünde düşünmek möhümdir. Şahsyýetiň sosiallaşmak prosesinde ähli gazananlary, onda kemala getirilen sosial gönükdirilmeler üýtgemeyän, durgun häsiýetde däl-de, olar şahsyýet sosial gurşawda, takyk toparda hereket edende üznüksiz düzedilişe sezewar bolýar. Munda hakyky toparyň roly örän uludyr: has yokary derejedäki sosial täsirler, sebäpler, jemgyýet, medeniýet sosiallygyň gös-göni görnüşi bolan toparyň üsti bilen şahsyýete geçirilýär. Bu prosesde şahsyýetiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli görnüşlerine nähili goşulýandygyny hem-de bu jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli derejedäki amala aşyrylyşynyň nähili haldadygyny anyklamak möhümdir. Seljermäni şeýle takyklaşdyrmagyň usuly meseläni “shahsyýet toparda” diýen jähetde goýmakdan ybaratdyr.

“Adam şahsyýet hökmünde dogulman, şahsyýet hökmünde kemala gelýär”² diýen ilkibaşdan kabul edilen esasy usulyýet

¹ Петровский В.А. К пониманию личности в психологии // Вопр. психологии. 1981. № 2.

² Ломов Г.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1984.

düzgünü hem anyklanylmalydyr: şahsyýet hökmünde kemala gelinýär, şol sebäpli şahsyýet üçin bu kemala gelşiň haýsy toparlarda amala aşyrylýandygy, haýsy şahsyýetler bilen özara täsir edýändigine parhsyz garalmaly dälär. Eger şahsyýetiň ähli ýoluny yzarlamaga mümkinçilik berýän uzak wagtlaýyn derňew geçirip bolýan bolsa, bu goýlan sowala jogap tapmak bolar. Bu ýagdaýda şahsyýetiň kemala gelmegi üçin onuň ýokary derejede ýa-da pes ösen toparlarda bolmagynyň, olarda şahsyýetara dartgynlygyň köplüginin (ýa-da ýoklugynyň) we ş.m. näderejede ähmiýetlidigini ýüze çykarmak bolar. Gündelik durmuşda bu şertler nazara alynýar. Meselem, yetginjegiň düzgün bozmakda özüni alyp barşynyň sebäpleri anyklananda maşgala, mekdep synpy, ýaşayan ýerindäki deň-duşlar toparlaryndaky gatnaşyklaryň häsiýeti öwrenilýär. Şol bir wagtyň özünde bu ýagdaýda bizi subýektiň şeýle toparlarda tutýan orny hem gyzyklandyrýar. Ýöne amaly jähtden möhümligi aýan bolan bu meseläniň göwnejaý nazaryýet we tejribe düşündirilişi henize çenli ýok. Nazaryýet derňewiň jähetinde mesele şeýle aňladylmalydyr: şahsyýetiň ol ýa-da beýleki häsiýetleriniň kemala gelşi onuň işleýän, sosiallaşmagy amala aşyrylýan toparyna näderejede bagly bolýar? Bu meseläniň ikinji bir tarapy: toparyň ol ýa-da beýleki sypatlarynyň psihologik häsiýetnamalarynyň kemala gelşi bu toparyň ilki “gözbaşy” ýagdaýyna (şahsyýetleriň psihologik häsiýetnamasyna) näderejede bagly bolýar?

Mälim bolşy ýaly, “şahsyýetiň sypatlarynyň” derňewiniň umumy hem-de sosial psihologiyada düýpli däbi bardyr. Şahsyýetiň dürli häsiýetleriniň sanawyndan başlap (K.K.Platonow şeýle häsiýetleriň mün ýaryma golaýy dogrusynda maglumatlary getirýär), olaryň gurluşyny beýan etmeklige geçip, sosial psihologiya şahsyýetiň häsiýetleriniň ulgamyna düşünmeklik zerurlygy dogrusynda netijä geldi. Ýöne şeýle ulgamy guramagyň düzgünü entek doly işlenen dälär.

Umumy jähette meseläniň çözgüdi A.N.Leontyewiň işlerinde bardyr. Şahsyýetiň özüne ulgamlaşýan häsiýet hökmünde seredip, ol şeýle çemeleşmäniň psihologiýa üçin şahsyýeti öwrenmekde täze usuly teklipl etmelidigini aýdýar. Awtoryň pikiriçe, şeýle derňew “adamyň öz dogabitdi we gazanan häsiýetlerini nämäniň haýryna we nähili ulanýandygyny derňemek häsiýetde bolmalydyr.”¹

Bu meseleleriň çözgüdi dogrusynda sosial psihologiýada hiç hili çemeleşme ýok diýmek nädogrudyr. A.W.Petrowskiniň we W.A.Petrowskiniň işlerinde şahsyýetiň topara “girmegi” şertiniň ähmiýeti öwrenildi. Ý.L.Kolominskiniň derňewlerinde her bir toparyň öz hususy “ýüzüniň” bardygy dogrusynda pikir öňe sürülüp, munuň topara goşulýan indiwidler üçin ähmiýetlidigi görkezildi; birnäçe derňewlerde toparda şahsyýetiň özüni alyp barşyny döredýän beýleki şertler bilen bir hatarda “indiwidniň at-abray” tejribesi (dürli toparlarda bütin durmuş ýolunyň dowamynda gazanylan tejribe) we ş.m. öwrenildi. Öz döwründe W.S.Merlin örän möhüm pikir aýdypdy: “Kollektiwdäki özara gatnaşyklaryň häsiýeti şahsyýetde şu kollektive adaty bolan sypatlary döredýär”². Ähtimal, şahsyýetiň topara goşulanda döreýän hakyky ýagdaýy anyklanjak bolsa, şu pikir mundan beýläk ösdürilmelidir. Şahsyýetiň gös-göni iş gurşawy bolan toparyň näme üçin, hakykatdan-da, şahsyýete belli bir sypatlary “ýöňkeýändiginiň” haýryna iki sany subutnama getirmek mümkin.

Bularyň **birinjisi** her bir şahsyýetiň işjeňliginiň netijesi, netijeliligi umumy häsiýetde “berilmän”, onuň döredilen, amala aşyrylan ýerinde berlip, belli bir hakykat hökmünde ýüze çykyanlygy bilen düşündirilýär. Ýöne şahsyýetiň toparda ýüze çykyanlygy üçin her bir şahsyýetiň umumy güýç sarp edişlige

¹ Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения. Т.1. М., 1983.

² Мерлин В.С. Взаимоотношения в социальной группе и свойства личности. Социальная психология личности. М., 1979.

gatnaşyanlygy ayandyr. Toparyň işiniň umumy göwrümindäki paýynyň üsti bilen şahsyýet jemagatyň – kollektiwiň beýleki agzalary tarapyndan duýulýar, olar tarapyndan bahalandyrylýar. Ýöne şeýle bahalandyrys belli bir kadalary göz önünde tutýar. Diýmek, şu topar üçin, işiň hut şu şertleri üçin adamyň ähmiýetli şahsy sypatlary bolýar. Bahalarda berkidilenden soňra bu sypatlar toparyň agzalaryna “yöňkelýär”. I.S.Kon şahsyýetara bahalandyrysýň hereket edýän dört prosesini ýüze çykarýar: 1) interiorizasiýa (shahsyýetiň toparyň beýleki agzalarynyň berýän bahalaryny özleşdirmegi); 2) sosial deňeşdirme (ilkinji nobatda toparyň beýleki agzalary bilen); 3) öz-özüni sebäpli düşündirmek (mundan öňki iki prosesi ýerine ýetirmegiň esasynda özüne häsiýetleri yöňkemek); 4) durmuşy başdangeçirmeleriň many tarapdan düşündirilişi¹. Bu prosesleriň takyk görnüşleriniň kollektiwiň häsiýetnamasyna bagly bolýandygy dogrusynda pikir aýdylýar. Meselem, toparyň her bir agzasynyň öz-özüni bahalandyrysýnyň toparlaýyn pikire baglydygy gürrüňsizdir (ýöne şeýle baglylyk belli bir şertlilikdedir: öz-özüne baha beriş toparyň pikirine çapraz hem gelip biler, meselem, bu ýagdaý mekdep synpy şertlerinde dartgynly ýagdaýlaryň giden bir toplumyny döredip bilýär). Sosial deňeşdirme başlangyç nokat hökmünde haýsydyr bir “ortalygyň” bolmagyny göz önünde tutýar: bu “ortalyk” baradaky düşünje hem toparda kemala gelyär we ş.m². Kiçi toparlarda şahsyýetara bahalandyrysýň tejribe derňewleri bu hadysanyň toparyň has ýokary ösen we pes ösüş derejelerinde dürli-dürli bolýandygyny anyklady.

Bahalandyrysýň ülnüleriniň dürli-dürli bolýandygy, üstesine-de şol bir toparyň içinde toparyň düzüminiň birmeňzeş daldigi, agzalaryň individual-psihologik aýratynlyklarynyň dürli-dürlüligi zerarly şeýle ülnüleriniň başga-başgadygy aýan edildi.

¹ Кон И.С. В поисках себя. М., 1974.

² Şol ýerde.

Gynansak-da, bahalandyryşy döretmekde toparyň agzalarynyň individual aýratynlyklarynyň hem-de toparyň özüniň hususy sypatlarynyň orny ýüze çykarylanok¹.

Subutnamalaryň ikinjisi topardaky islendik bilelikdäki işiň aragatnaşygyň hökmany ýagdaýlarynyň toplumyny göz önünde tutýanlygy bilen baglanyşyklydyr. Şahsyýetiň belli bir sypatlary dartgynly ýagdaýlarda has aýdyň ýüze çykýar. Üstesine-de şahsyýet hemişe özüni beýlekiler bilen deňeşdirmek ýa-da özüni beýlekileriň arasynda ykrar etdirmek arkaly ýüze çykýar. Ýöne bu “beýlekiler” hem şol toparyň agzasy bolup, diýmek, aragatnaşykda şahsyýetiň ýüze çykarýan bu häsiýetlerine toparlaýyn şertler girizmek arkaly “edara edilýär”. Onuň özi şahsyýete toparyň “zerur” sypatlary “bermegine” ýardam edýär. Şahsyýetiň şeýle toparlaýyn gözegçiligi kabul edip-etmezligi onuň topara goşuluş derejesine bagly bolýar. Toparyň ösüş derejesi nähili bolsa-da, aýry-aýry şahsyýetiň individual orny onuň üçin toparlaýyn işiň ähmiýetlilik derejesi bilen kesgitleýär. Hatda toparyň yokary ösüş derejesinde, kollektiwde bilelikdäki işiň maksady ähli agzalar tarapyndan öz hususy maksatlary ýaly kabul edilýende hem bu maksadyň her bir aýry şahsyýet tarapyndan kabul ediliş derejesi, ýagny şahsyýetiň toparlaýyn iş-durmuşa goşulýş derejesi baradaky meseläni aradan aýyrmaýar. Şu görkeziji hem iş we aragatnaşyk şertlerinde zerur bolan sypatlary bahalandyrmak ýaly toparlaýyn gözegçiligiň görnüşini kabul etmegiň ýa-da ýüz öwürmegiň derejesini kesgitleýär.

Getirilen subutnamalaryň ikisi-de şahsyýetiň sosial-psihologik seljerilişine **many dörediş** meselesini girizmegi talap edýär. Adatça umumy psihologiýada öwrenilýän bu mesele entek sosial psihologiýa tarapyndan özleşdirilenok. Şol bir wagtyň özünde şahsyýeti sosial-psihologik derňemegiň çäginä anyklamak, (meselem, “şahsyýet toparda”) many dörediş

¹ См.: Кроник А.А. Межличностное оценивание в малых группах. К., 1982.

hadysasyny sosial deňeşdirme, sosial bahalandyryş we ş.m. ýaly hadysalaryň kontekstinde öwrenmegi göz önünde tutýar. Edil şahsy many ýaly “toparlaýyn many” hem şahsyýet bilen toparyň özara täsirinde belli bir hakykylyk bolup durýar. Bu özara täsiriň iki tarapyňa – bilelikdäki işe we aragatnaşyga degişlilikde şertli ýagdaýda şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlarynyň iki hataryny: gös-göni bilelikdäki işde ýüze çykyan we aragatnaşyk prosesinde zerur bolan sypatlary ýüze çykarmak mümkin.

Şahsyýetiň sosial- psihologik sypatlary Şahsyýetiň sypatlary meselesi, umuman, gowşak işlenilendir. Onuň sosial-psihologik sypatlaryny ýüze çykarmak örän kyn meseledir. Psihologik edebiyatda çözülmese umumy usulyýet meseleleriniň çözülişine bagly bolan bu mesele dogrusynda dürli pikirýöretmeleriň bardygy tötänden däl. Bularyň iň esasyly şun aşakdakylardyr:

1. “Şahsyýet” düşünjesiniň, ýokarda bellenilişi ýaly, umumy psihologiyada düşündirilişlerini tapawutlandyrmak. Eger “şahsyýet” “adam” adalgasynyň manydaşy bolýan bolsa, onda onuň sypatlarynyň topluny adamyň ähli häsiýetnamalaryny öz içine almalydyr. Eger-de “şahsyýet” adamyň diňe sosial sypatlary bolýan bolsa, onda onuň häsiýetleriniň sanawy sosial häsiýetler bilen çäklenmelidir.

2. “Şahsyýetiň sosial sypatlary” we “şahsyýetiň sosial- psihologik sypatlary” düşünjeleriniň ulanylyşynda aýdyňlygyň ýoklugy. Bu düşünjeleriň her biri belli bir nukdaýnazardan ulanylýar: “şahsyýetiň sosial sypatlary” diýende, bu adaty biologiki we sosial esaslaryň utgaşmasy baradaky umumy meseläniň çözüş çäginde ulanylýar. “Şahsyýetiň sosial- psihologik sypatlary” diýende, adaty sosial-psihologik we umumy psihologik çemeleşmeler bir-birine garşy goýlanda (“ikilenji” we “esasy” sypatlary tapawutlandyrmagyň nusgasy) ulanylýar. Ýöne düşünjeleriň şeýle ulanylyşy gutarnykly däl.

olar kähallatlarda manydaş hökmünde hem ulanylyp, seljerişi kynlaşdyrýar.

3. Galyberse-de, in esasy zat: şahsyýetiň gurluşyna düşünmekde umumy usulyýet çeşmeleşmelerdäki tapawutlylyk – onuň gurluşyna “toplama” – “kolleksiya” hökmünde belli bir sypatlarynyň jemi häsiýetde seretmek ýa-da düzüjileri şahsyýetiň “sypatlary” däl-de, ýüze çykyşyň başga birlikleri bolan belli bir ulgam hökmünde seretmek.¹

Sosial psihologiyada şahsyýet meselesiniň çözülişi umumy psihologiyanyň şu agzalan aýgytly meseleleriniň çözülişine baglydyr. Bu düýpli meseleleriň çözgüdini tapman, has bölekleyin meseleleriň çözgüdine garaşmak bolmaz. Şonuň üçin sosial-psihologik seljerişiň derejesinde şu aşakdaky ugurlar boýunça gapma-garşylyklar bar: a) şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlarynyň **sanawy** we olary ýüze çykarmagyň esaslary; b) şahsyýetiň sypatlarynyň we **ukyplarynyň** (“sosial-psihologik ukyplar” göz önünde tutulýar) utgaşmasy. Sypatlaryň sanawy dogrusynda aýdylanda bolsa, köplenç, sosial-psihologik seljerişiň predmeti hökmünde şahsyýet testleri (ilkinji nobatda Aýzengiň we Kettelanyň testleri) bilen öwrenilýän ähli häsiýetler göz önünde tutulýar. Başga bir ýagdaýda şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlaryna adamyň ähli individual psihologik aýratynlyklaryny deňişli edip, aýry-áýry psihologik hadysalaryň (pikirlenme, ýat, erk we beýlekiler) belleniýär geçiş aýratynlyklary. Diňe kähallatlarda häsiýetleriň aýratyn toparlary ýüze çykarylýar. Meselem, M.I.Bodnewanyň işlerinde şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlary umumy psihologiyada öwrenilýän “özeni” sypatlara seredeninde “ikinci” sypatlar hasaplanylýar. Bu umumy sosial-psihologik sypatlar dört topara syrykdyrylýar: 1) sosial ukyplaryň ösüşini we ulanylyşyny üpjün edýän sypatlar (sosial kabul edişi, hyýaly, zehini, şahsyýetara bahalandyryşyň

¹ Ser. - Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М., 1984.

häsiýetnamasyny); 2) toparyň agzalarynyň özara täsirinde we toparyň sosial täsiri netijesinde kemala gelyän sypatlar; 3) has umumy, şahsyýetiň sosial özüni alyp barşy we orny bilen baglanyşykly sypatlar (işjeňlik, jogapkärçilik, kömek etmäge, hyzmatdaşlyga meýillilik); 4) umumy psihologik we sosial-psihologik häsiýetler bilen baglanyşykly sypatlar (hereketiň we pikirlenmäniň “awtoritar” ýa-da “demokratiki” usulyna meýillilik, meselelere “durgun-dogmatiki” ýa-da “açyk” gatnaşykda bolmak. Şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlaryny ýüze çykarmak pikiri näçe ähmiýetli bolsa-da, ony amala aşyrmak, görnüşi ýaly, yzygiderli däl teklipl edilen görnüşlere bölünmede agzalan sypatlaryň “ikinjilik” şertiniň berjaý edilişi ýabygorly bolup, görnüşleriň esasy-da doly aýan bolman galýar¹.

Şahsyýetiň “sosial-psihologik **ukyplary**” diýen düşünje edebiyatda giňden üns berilmegine, tejribe derňewlerde işjeň ulanylmagyna garamazdan, entek işlenilmedik düşüňjeleriň derejesinde galýar. Tutuşlygyna ukyplaryň bu topary şahsyýetiň aragatnaşykda ýüze çykaryan sypatlary bilen baglanyşdyrylýar.

Bu meseläniň ýeterlik derejede işlenilmänligi netijesinde köp sanly daşary ýurt derňewlerinde şahsyýetiň sypatlaryny ýüze çykarmak üçin ulanylýan usullar beýan edilende “sypat” adalgasy ulanylyp (häsiýetiň ady däl-de, ony beýan edýän “sypatlar”), şol bir hatarda “akylly”, “zähmetsöýer”, “rehimli”, “şübhele” we ş.m. ýaly sypatlar sanalýar.

Adatça adamyň ukyplarynyň ähli toplumyndan aragatnaşyk prosesiniň dürli toparlarynda kemala gelyänleri ýüze çykarylýar. Meselem, W.A.Labunskaya “kabul ediş ukyby”, A.A.Bodalyow “emosional jogap bermeklige ukyby”, Ý.A.Žukow “synlaýjylyk”, “düşbülük” we ş.m. ýaly bölekleyin ukyplary ýüze çykarylýar. Sosial-psihologik ukyplary bellemek üçin kähalatlarda düýpgöter dürli düşüňjeler ulanylýar: “sosial-psihologik

¹ Бобылева М. И. Психологические проблемы социального развития личности. Социальная психология личности. М., 1979

başçykaryjylyk", "aragatnaşykda başçykaryjylyk", "şahsyýetara başçykaryjylyk", "sosial kabul ediş usuly" we beýlekiler. Mesele diňe başlangyç döwürlerindedir. Ýöne in bolmanda bir meselede ylalaşyga gelmek mümkin: şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlary – bu onuň beýleki adamlar bilen bileleikdäki işinde hem-de aragatnaşykda kemala gelýän sypatlarydyr.

Sypatlaryň iki hatary-da şahsyýetiň hereket edýän hakyky sosial toparlarynyň şertlerinde kemala gelýär. **Bilelikdäki işde** gös-göni ýüze çykyan sypatlar özleriniň bütewiliginde şahsyýetiň topardaky işiniň netijeliligini döredýär. "Işiň netijeliligi" düşünjesi sosial psihologiyada çalt ulanylsa-da, ol adaty toparnyň sypatyny aňlatmak üçin ulanylýar. Şol bir wagtyň özünde her bir şahsyýetiň goşandy toparlaýyn netijeliligiň möhüm düzüjisi bolup durýar. Bu goşant şahsyýetiň näderejede beýlekiler bilen özara tasirde bolup, olar bilen hyzmatdaşlyk edip, toparlaýyn karara gelmäge, dartgynlyklary çözmäge gatnaşyp, beýlekiler bilen işiniň indiividual usulyny utgaşdyryp, täzeligi kabul edip bilijilik we ş.m. başjarňlygy bilen kesgitlenýär. Bu ýagdaýlaryň ählisinde şahsyýetiň belli bir sypatlary ýüze çykyp, ýöne olar bu ýerde şahsyýeti "döredýän" düzüjiler hökmünde bolman, onuň takyk sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşy hökmünde bolýar. Bu ýüzeçykmalar şahsyýeti "döredýän" düzüjiler hökmünde bolman, onuň takyk sosial ýagdaýlarda ýüze çykyşy hökmünde bolýar. Bu ýüzeçykmalar şahsyýetiň netijeliliginiň gönükdirilmesini we onuň derejesini kesgitleýär. Topar özüniň her bir agzasynyň işiniň netijeliligi dogrusynda öz hususy şertlerini döredip, onuň kömegi bilen netijeli hereket edýän şahsyýeti ýa-ha oňyn kabul edýär (bu toparda amatly gatnaşyklaryň ösýändiginiň subutnamasydyr), ýa-da ony kabul etmeýär (bu dartgynly ýagdaýyň döreýändiginden habar berýär). Toparyň ol ýa-da beýleki orny öz gezeginde her bir aýratyn şahsyýetiň işiniň netijeliligine täsir edýär. Munuň uly amaly ähmiýeti bardyr: bu toparyň öz

agzalarynyň işiniň netijeliligini höweslendirýändigini ýa-da tersine, ony togtadyandygyny görmäge mümkinçilik berýär.

Nazaryýet jähette şeýle çemeleşme şahsyýetiň işiniň netijeliligini we onuň umumy işjeňligini has takyk tapawutlandyrmaga mümkinçilik berip, soňkynyň bilelikdäki işiň hemişe öndürjilikli netijä getirmeginiň hökman daldigini aýan edýär. Şahsyýetiň umumy işjeň durmuş orny hem örän möhüm bolup, ýöne psihologik seljeriş üçin şahsyýetiň bilelikdäki işiniň takyk görnüşiniň nähili şertlerde üstünlikli boljakdygyny anyklamaklygyny hem ähmiýeti pes dälär.

Şahsyýetiň **aragatnaşykda** ýüze çykyan sypatlary (kommunikatiw häsiýetler) sosial-psihologik türgenleşigiň derňewleri bilen baglanyşyklykda has doly beýan edilendir¹. Ýöne bu ugurda hem uly derňew ätiýaçlary bar. Bularyň biri hökmünde şahsyýeti umumy psihologiyada öwrenmegiň birnäçe netijelerini sosial psihologiyanyň diline geçirip, olar bilen kabul ediş prosesiniň birnäçe ýörite döredijilerini baglanyşdyrmagy görkezmek bolar. Mysal hökmünde şu aşakdakylary getirmek mümkin.

Kabul ediş – perseptiw goranyşyň döredijisi	Bu psihologik goranyşyň bir görnüşü bolup, ol subýektiň öz töweregi bilen özara täsiriniň ýüze çykmasy hökmünde döreyär.
--	--

Mälim bolşy ýaly, bu dörediji kabul edişiň umumy taglymatynda beýan edilip, ol adamyň özüni howp salýan zatdan “goranmaga” bolan ymtylyşyny aňladýar.

Günbataryň sosial psihologiyasynda Bruneriň “Täze garaýyşlar” nazaryýetiniň işleýän döwründe perseptiw goranyş düşünjesi sosial kabul edişiň meselesine, has takygy, adamyň adamy kabul edişi meselesine goşulypdy. Subýektiň özüne howp

¹ Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. М., 1982.

salýan zatlardan – stimullardan aňlanylmaýan ýagdaýda “sowlup” geçmegi dogrusyndaky umumy psihologiýadaky tejribe derňewleriň maglumatlary tankyt edilse-de, bu pikir üýtgedilen görnüşde: sosial kabul ediş hadysalarynda motiwasiýanyň ähmiýetini ykrar etmek görnüşinde saklanyp galdy.

Başgaça aýdylanda, sosial psihologiýada perseptiw goranyş kabul edişde beýleki adamyň haýsydyr bir sypatlaryny ünsden düşürmek we onuň netijesinde bu adamyň etjek täsirini böwetlemäge synanyşyk hökmünde seredilip bilner. Ýöne eger toparyň kontekstinde ýüzlensek, onda şeýle böwet bütün topara degişlilikde döredilip bilner. Şol bir wagtyň özünde perseptiw goranyşyň döredijisi bolup ýene-de bir hadysa – sosial psihologiýada **adalatly dünýä bolan ynam** hadysasy hyzmat edýär. M. Lerner tarapyndan açylan bu hadysa adama öz edýän işi bilen onuň yzysüre oňa hutma-hut sylagyň ýa-da temminiň boljakdygyna ynanjyň mahsusdygyny häsiýetlendirýär. Bu adalatlydyr. Başga bir tarapdan, adam üçin adalatsyzlyga ynanmak kyn bolýar. Ol hiç hili “günäsiz” özüne ýamanlygyň bolup biljekdigine ynanmaýar. Adalatsyzlyk bilen ýüzbe-ýüz bolmak perseptiw goranyşy herekete getirýär: adam “adalatly dünýä” ynanjy bökdäp biläýjek ähli maglumatdan ýüz öwürýär. Beýleki adamy kabul etmek bu ynanja laýyklandýar: islendik howp salýan adam ýa-ha kabul edilmeyär, ýa-da ol saýlanylyp kabul edilýär (kabul ediji onda diňe daşky dünýäniň dumuklylygyny we “dogrulygyny” tassyklaýan sypatlary görýär). Toparda ýagdaý “adalatly dünýä” ynanç üçin amatly ýa-da amatsyz bolup bilýär; bu ýagdaýlaryň her birinde topar agzalarynyň kabul edişinden dürli hili garaşmalar kemala getirilýär. Şeýle usulda döreýän perseptiw goranyş hem topardaky aragatnaşygyň we özara täsiriň häsiýetine täsir edýär. Gynansak-da, perseptiw goranyşyň döredijisi aragatnaşyk prosesinde şahsyýetiň sypatyna öwrülip bilýärmí, eger bilýän bolsa ol haýsy netijelere alyp barýar diýen sowal derňelmän

galyp gelýär. Edil şonuň ýaly-da haýsy şertlerde, toparlaýyn işiň we aragatnaşygyň haýsy ýagdaýlarynda bu döredijiniň berkeýändigini anyklanmak. Bu sowallar usulyýet-nazaryýet derejede öwrenilmelidir. Munuň sebäbi dürli toparlaryň gündelik amaly durmuşynda olaryň aýry-äýri agzalarynyň perseptiw goranyşy ýeňip geçmek zerurlygynyň wajyp meseleleriniň biri bolup durýanlygy bilen düşündirilýär.

“Garaşmak” täsiri Bu täsir, mysal üçin, amala
“şahsyýetiň içki-implisit aşyrylyp, onda her bir adamda
taglymatlarynda” şahsyýetiň ol ýa-da beýleki
sypatlaryna, onuň gurluşyna, kähallatlarda bolsa özüni alyp barşynyň motiwlerine degişlilikde olaryň arasynda belli bir baglanyşygyň barlygyny ykrar edýän adaty düşüňjeler öňe sürülýär. Ylmy psihologiyada şahsyýetiň sypatlarynyň iňňän köp görnüşleriniň ýüze çykaryladygyna garamazdan, olaryň arasynda durnukly baglanyşyklar ýüze çykarylan däl. Ýöne adaty aňyň derejesinde köplenç aňlanylmaýan häsiýetde şeýle baglanyşyklar ýüze çykarylýar we hiç bir düýpli esaslandyrylmadyk ol ýa-da beýleki sypaty hökmüni ýagdaýda beýleki birleri bilen “baglamak” düşüňjesi döreýär (meselem, “ähli jogapkärçilikli adamlar şübhelidirler”, “ähli şadyýan adamlar ýeňilkelledir” we ş.m.). Şahsyýetiň ählumumy durnukly gurluşy baradaky şeýle düşüňjeleriň toplumy diňe goşadarnak içinde “taglymat” diýmäge dogry gelyän-de bolsa, olaryň amaly ähmiýeti munuň bilen peselmeyär. Bu, aýratyn-da adamlaryň topardaky aragatnaşyk ýagdaýynda uly rol oýnaýar. Bu ýerde toparyň dürli agzalarynda bar bolan, bir-biri bilen ylalaşmaýan, kähallatlarda bolsa bir-birlerine gapma-garşylykly bolan “şahsyýetiň içki-implisit taglymatlary” bir-birleri bilen utgaşýar we bu hadysa özara gatnaşyklaryň ähli ulgamyna, ilkinji nobatda, aragatnaşyga düýpli täsir edip bilýär. Şahsyýetiň ýalan garaşylma esaslanýan

häsiyetde öz garşydaşyny kabul etmegi (aragatnaşykda) soňabaka asla aragatnaşykdan ýüze öwürmäge baryp ýetýän oňaýsyzlyk duýgusynyň döremegine getirip biler.

Köp gezek gaýtalanýan şeýle ýalňyşlyk soňabaka durnukly häsiýetiň – aragatnaşykda aç-açanlykdan gaçmaklygyny döremegine getirýär. Başgaça aýdanynda, şahsyýetiň kesgitli “kommunikatiw sypaty” döreýär. Bu sypatyň topardaky umumy ýagdaý bilen döredilýändigini ýörite derňelmelidir.

Akyl-ýetiriş – kognitiw J.Kelli tarapyndan ýüze
çylşyrymlylygy hadysasy çykarylan her bir adamda
şahsyýet konstruktlar
ulgamyň bardygyny, başgaça aýdanynda, dünýäni özünçe görüp, onuň düzüjilerine bir-birine meňzeşlik ýa-da aýrybaşgalyk görnüşde düşündiriş bermek usulynyň bardygyny, adamlaryň bir-biri bilen ulgama girýän konstruktlaryň sany, olaryň häsiýeti, olaryň arasyndaky baglanyşyklaryň görnüşini ýaly sypatlar boýunça tapawutlanýandygyny göz önünde tutýar. Bu sypatlaryň toplumy **adamyň kognitiw çylşyrymlylygynyň** belli bir derejesini döredýär. Kognitiw çylşyrymlylyk bilen adamyň daşky dünýäni seljerip bilmek ukybynyň arasynda baglanyşygyň bardygyny tejribede subut edilendir. Kognitiw çylşyrymlylygy ýokary bolan adamlar hatda obýektiň sypatlary gapma-garşylykly bolan ýagdaýynda hem kabul edişni maglumatlaryny ýeňil jemlemäge ukyply bolup, has az ýalňyş goýberýärler. Aragatnaşyk prosesiniň mazmuny köp derejede agzalan sypatyň toparyň agzalarynda “ýaýraňlygynyň” häsiýeti bilen kesgitlenýär. Şol bir wagtyň özünde toparyň özüniň kognitiw çylşyrymlylyk diýen häsiýetiň kemala gelşine nähili täsir edýär diýen sowal ýüze çykýar.

Aragatnaşyk prosesi köp derejede agzalan häsiýetleriň topar agzalarynda özara utgaşmasy boýunça kesgitlenýär: topar agzalarynda “kognitiw ýönekeý” adamlaryň özara mukdar

gatnaşygy nähili? Eger bilelikdäki işiň gidişinde we aragatnaşykda kognitiw çylşyrymlylygy dürli-dürli bolan adamlar bir-birine gabatlaşýan bolsalar, onda özara düşünilişini kyn boljakdygy düşnükli; biri ähli zady ak-gara reňkde görüp, ähli zat dogrusynda aýgytly netijelere gelýär, beýleki öwüşginleri inçelik bilen syzyp, birinjiniň bahalandyryşyny kabul etmezligi mümkin. Has bölekleyin seredilmegi netijesinde adamyň “çylşyrymlylygy” iki ölçegde – ýagny çylşyrymly (ýa-da ýönekeý) içki dünýäsi we başga bir tarapdan, daşky dünýäni hem çylşyrymly ýa-da ýönekeý kabul edip bilýänligi anyklandy. Bu iki ornuň dürli utgaşmalary durmuş dünýäsiniň umumy görnüşlerini döredýär: çylşyrymly içki we daşky dünýäli, ýönekeý içki we daşky dünýäli adamlar. Bu ýerde şeýle görnüşleriň 4-si ýüze çykýar.

Getirililen üç mysal şahsyýetiň aragatnaşykda ähli aýratynlyklaryny öz içine almaýar. Olar diňe şahsyýetiň häsiýetleriniň umumy psihologiýada ýazylanlarynyň köpüsiniň onuň sosial-psihologik sypatlarynyň häsiýetnamasy üçin aýratyn ähmiýetlidigini tassyklaýar. Bu ugurda derňewiň mundan beýläkki dowamy şahsyýetiň topardaky bilelikdäki iş we aragatnaşyk bilen baglanyşykly özboluşly has aýdyň keşbini ýüze çykarmaga mümkinçilik berer.

Şahsyýeti sosial psihologiýada derňemegiň gelejegi Şahsyýet meselesi, sosial psihologiýada adatça goýluşy, görnüşi ýaly, mundan beýläk hem kämilleşdirilmäge mätäçdir. Onuň çakliligi diňe bir şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlaryna düşünmekde köp sanly çekişmeli we gapma-garşylykly sowallaryň galýandygynda däl. Ýene-de keminden iki sany ýalan stereotipi ýeňip geçmek zerurdyr. Olaryň biri hakynda önäýdylipdy; bu **şahsyýeti we topary bir-birine adaty garşy goýmakdyr**. Şeýle çemeleşmäniň çakliligi şahsyýetiň we

toparyň diňe bir utgaşdyrylyp, şahsyýetiň topardaky durmuşynyň içki tarapynyň seljermesiniň meseläniň çäginde daşda galýanlygynda däl. Şeýle däpde amala aşyrylan derňewiň ýene-de bir kemçiligi – onda diňe **bir şahsyýetiň** seljerilýänligindedir. Toparyň özi bolsa, bu ýagdaýda haýsydyr bir bütewilik hökmünde ýüze çykyp, onuň düzümi bu kontekstde anyklanmaýar. Munuň şeýledigi derňewlerde açyk aýdylmasa-da, topara bu kontekstde şahsyýetlerden däl-de, indiwiidlerden durýan bütewilik hökmünde seredilýär. Şeýle nukdaýnazarýň hic ýerde açyk beýan edilmeyändiginiň sebäbi şahsyýetiň sosial-psihiologik derňewinde umumy psihologiýadaky ýaly şahsyýet bilen indiwiidiň aratapawudy ýörite nygtalmaýandygy bilen düşündirilýär. Ýöne eger-de, seljerişň bir nusgasyny näme-de bolsa beýlekisiniň üstüne goýsak, onda mundan gelip çykýan netije bir mazmunly bolmalydyr: sosial psihologiýada ornaşan däbe görä, şahsyýet topar bilen baglanyşykda bolup, onuň beýleki agzalary göýä şahsyýet däl bolmaly. Bu pikir jemleme şahsyýet indiwiiden has ýokary, özünde döredijilik ukyplaryny jemleýän gurluş hökmünde seredilýän derňewlerde goldaw tapýar. Şeýle aratapawutlygy ýüze çykarmak jedelli hem bolsa, şahsyýet bilen indiwiidi deňeşdirmek sowa-abstrakt derejede mümkindir.

Ýöne meselä has takyk, aýdaly, sosial-psihiologik derejede seredilende şol bada birnäçe kynçylyklar ýüze çykýar. Eýsem hakykatda **bir şahsyýet** topar bilen özara täsirde bolýarmy? Olar birnäçe bolup biler: umuman aýdanyňda bütün topar şahsyýetlerden ybarat bolup biler. Bu ýagdaýda şahsyýeti şahsyýetden durmaýan haýsydyr bir närsä gapma-garşy goýmak aýrylýar. Şahsyýetlerden durýan topar bu şeýle hakykat bolup, onda toparyň bir agzasyna mahsus sypatlar beýleki agzalara mahsus sypatlardan düýpli tapawutlanmaýar: toparyň ähli agzalary şahsyýet bolup, olaryň özara täsiri toparyň hakyky iş-durmuşy hökmünde ýüze çykýar. Şeýlelikde, mesele “shahsyýet

toparda” jähetden “şahsyýetler toparda” diýen meselä öwrülýär. Munuň özi diňe aýgytly usulyýet ähmiýetli bolman, uly amaly ähmiýete eýedir (aýratyn hem adalat jemgyýetiniň ösüş şertlerinde). Şeýle jemgyýetiň maksadynda şahsyýetiň hertaraplaýyn ösüşini gazanmak göz önünde tutulýar. Adalat jemgyýetiniň nusgasy jemgyýetiň ähli agzalarynyň şahsyýet bolmagyny gazanmakdyr. Muny sosial psihologiýanyň diline geçirsek, her bir topary şahsyýetlerden durýan (iň bolmanda içki mümkinçilik ýagdaýda) bütewilik hökmünde öwrenmegiň zerurlygyny aňladýar. Şahsyýet toparda diýmek bu onuň toparlaýyn kadalaryny “dargadýan” ýeke-täk agzasy bolman, toparyň her bir agzasydyr. Şeýle çemeleşmäniň amaly gelejeginiň ähmiýeti demokratiýalaşdyrma, sosial adalatlylygyň berkaralygynyň ösüş we ş.m. ýaly jemgyýetçilik hadysalaryny seljermekde has-da ýokarydyr. Şeýle amaly meseleleri çözmek üçin sosial psihologiýadaky düýpli nazaryýet derňewleri “şahsyýet toparda” meseleden “şahsyýetler toparda” diýen meselä öwürmek uly ähmiýete eýedir.

Başga bir ýeňip geçilmeli kynçylyk – şahsyýetiň derňewinde toparlaýyn kontekst göz önünde tutulsa hem, bu nukdaýnazar toparyň konteksti hökmünde amala aşyrylýandygy bilen baglanyşyklydyr. Ýöne sosial-psihologik seljerişiň beýleki ugurlary adama toparlaryň ulgamyna goşulan we onda hereket edýän häsiýetde seretmegiň zerurdygyny aýdyň görkezdi. Sosial psihologiýa girizilen “toparara gatnaşyklaryň psihologiýasy” bölümi toparlaryň iş-durmuşynyň şu ugruny beýan edýär. Ýöne bu jähet diňe toparlaryň derňewine göz önünde tutulýar. Mesele şahsyýetiň derňewine geçirilen badyna sosial psihologiýa özüniň özleşdiren şeýle möhüm jäheti bolan toparara gatnaşyklaryň seljerişini ýitirýär: şahsyýet ýene-de diňe bir topara ýerleşdirilýär. Üstesine-de, topary şahsyýetleriň toplumy hökmünde derňemek düzgüni-de amala aşyrylman galýar.

Her bir şahsyýetiň dünýä bilen baglanyşyklarynyň hakyky baýlygy hut onuň goşulan toparlarynyň ulgamy bilen döredilýän baglanyşyklarynyň baýlygyndan ybaratdyr. Bir tarapdan, bu “keseleýin-gorizonta” ýerleşdirilen toparlar (maşgala, mekdep synpy, ýaşlar guramasy topary, sport bölümçesi) bolup, başga bir tarapdan “ýokarlaýyn” ýerleşdirilen toparlardyr (daýhan zähmet topary, seh, zawod, birleşik). Bu ugurlaryň ikisinde-de şahsyýetiň beýleki şahsyýetler bilen “duşuşan” bilelikdäki işi we aragatnaşygy amala aşyrylýar. Onuň sosial-psihologik häsiýetleri bu toparlaryň ählisi tarapyndan kemala getirilýär. Bu aýdylanlaryň üstüne şahsyýetiň gysga wagtlaýyn goşulýan, meselem, onuň köpçülikleýin hereketlere goşulmagy bilen baglanyşykly bolan birleşmelerini-de goşmalydyr. Şahsyýete täsir edýän ähli toparlaýyn täsirleriň netijesine düşünmek, olaryň “deňleşdirijisini” tapmak meselesi entek sosial psihologiyada çözülen däldir.

Eger-de bu meseläni ýokarda goýlan her bir topara şahsyýetlerden durýan birleşme hökmünde seretmek meselesi bilen birleşdirseň, bu ugurda nähili giň mümkinçilikleriň açylyandygyny göz önüne getirmek kyn däldir. Şeýle çemeleşme ýene-de bir çözülmelik meseläni: sosial we parhlandyryjy-differensial psihologiyalaryň utgaşmasy meselesini anyklaşdyrmaga ýardam edip biler. Sosial psihologiyany adamyň individual-psihologik aýratynlyklaryny göz önünde tutmaýanlykda aýyplamak belli bir derejede adalatlydyr. Şahsyýeti kemala getirmekde sosial şertleriň ornuny ýüze çykarmagy maksat edinip, sosial psihologiya belli bir döwürde adamlaryň arasyndaky individual aýratynlyklary seljermekden çetleşdi. Häzir adamyň individual aýratynlyklarynyň we onuň gazanylan sosial-psihologik sypatlarynyň bir-biri bilen nähili utgaşyandygy dogrusyndaky meselä gelmek möhümdir. Şahsyýetiň sosial-psihologik sypatlary hakyndaky meselä adamyň beýleki sypatlaryndan üzňelikde däl-de, olar bilen

bilelikde seredilmelidir. Hakyky bilelikdäki işde we aragatnaşykda diňe bir “sosial-psihologik sypatlar” däl-de, adamyň hasiýetleriniň ähli toplumy ýüze çykýar. Şolaryň esasynda bilelikdäki iş we aragatnaşyk ýagdaýynda şahsyýetiň özüni alyp barşynyň umumy “şekili” döreýär. Indiwiidual aýratynlyklaryň we toparlaýyn täsirň degişlilikdäki “agramyny” kesgitlemek sosial psihologiýanyň indi jogap bermeli meselesidir. Şonuň üçin şahsyýeti sosial psihologiýada derňemegiň geljegi hakynda aýdylanda birbada umumy, sosial parhlandyryş-differensiýal psihologiýa gatnaşyp bilýän toplumlaýyn çemeleşmäniň mümkindigini hem bellemek gerek. Bu geljekde sosial-psihologik bilimleriň amaly ulanylýan esasy ugurlaryna tazedden seredilende has-da aýdyňlaşýar.

IV BÖLÜM. SOSIAL PSIHOLOGIÝANYŇ AMALY ULANYLYŞY

17-nji bab. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň aýratynlyklary

Häzirkî zaman ylmynda Sosial psihologiaýanyň amaly derňewiň keşbi meseleleri häzirkî döwürde diňe bir öz ylmy ösüşi üçin däl-de, amaly durmuşyň gös-göni zerurlyklary üçin hem iňňän möhümdir. Sosial-psihologik bilimleriň amalyýetde ulanylyşynyň mümkingadar esasy usullaryny seljermekden ozal amaly derňewleriň “sap” ylmy derňewden tapawudy barada durup geçeliň.

Häzirkî zaman ylmynda derňewiň birnäçe esasy görnüşleri tarapawutlandyrylýar. Görnüşe bölünmeleriň biri derňewiň maksadynyň amalyýetiň gündelik talaby bilen baglanyşygy ýaly şertiň esasynda guralýar. Şu şertiň esasynda ähli derňewleri **nazaryýet** we **amaly** diýen iki topara bölmek mümkin. Bu ylmy derňewiň şeýle bir güýçli sypaty bolup, ol derňew işiniň ähli beýleki häsiýetnamalaryny özgerdýär. Umumy jähette islendik nazaryýet we amaly derňewiň tapawudy birinjiniň öwrenýän dersiniň ösüş kanunlaryny agtarmaga gönükdirilip, ikinjiniň bolsa nazaryýet derňewiň kömegi bilen açylan kanunlarynyň amalyýetde ulanylyş usullaryny ýüze çykarmaga gönükdirilendigindedir. Olaryň utgaşyşy dogrusyndaky sowal häzirkî zaman ylmy öwrenişiniň derwaýys meseleleriniň biridir. Bu mesele jemgyýetiň durmuşynyň ähli tarapyna, adamlaryň

psihologiyasyna täsir edýän ylmy-tehniki rewolýusiýanyň şertlerinde has ýitileşýär. Ylmy-tehniki rewolýusiýa şertlerinde jemgyýetde ylmyň ony we roly düýpgöter üýtgap, onuň abraýy köp derejede artyp, şol bir wagtyň özünde ylmy derňewiň, şol sanda amaly derňewiň guralyşy has çylşyrymlaşýar.

Ylymda amaly derňewleriň ýüze çykmagy ylmyň häzirki zaman jemgyýetinde ornunyň artandygyna şaýatlyk edýär. Onuň gös-göni öndüriji güýje öwrülýändigini ylmy derňewleriň netijesiniň jemgyýetçilik durmuşy myň örän dürli-dürli ugurlarynyň ösüşine goşulýanlygynda ýüze çykýar. Adalat jemgyýetinde sosial hadysalary aňly dolandyrmak mümkinçiliginiň artmagy bilen ylmyň gös-göni amalyýete “goşulmagy” aýratyn rol oýnaýar: amaly derňewleri amala aşyran ýörite guramalar dörap, jemgyýetçilik gurluşynyň dürli ugurlarynda ol ýa-da beýleki ylma wekilçilik edýän ýörite “gulluklar” ýüze çykýar. Amaly derňewleriň rolunyň şeýle artmagy bilimiň amaly ugry bilen onuň nazaryýet böleginiň arasyndaky gatnaşygyň nähili guralmalydygy hakyndaky meseläni ýörite ara alyp maslahatlaşmagy talap edýär.

Amaly derňewler ylmyň dürli pudaklarynda birnäçe umumy sypatlary bilen tapawutlanýar. Bu sypatlary soňra sosial psihologiyanyň amaly derňewiniň özboluşlylygyny aýan etmek üçin ýüze çykarmak zerurdyr. Islendik amaly derňewiň maksady amaly ýumşy gös-göni çözmek, bu derňewiň netijesini jemgyýetiň maddy we ruhy işiniň haýsydyr bir tarapyny kämilleşdirmek üçin çalt ornaşdyrmakdan ybaratdyr. Amaly derňewiň aýratynlygy şunuň bilen döredilýär.

Birinjiden, amaly derňew gös-göni haýsydyr bir jemgyýetçilik institutynyň **sargydy** esasynda guralýar. Şunuň bilen baglanyşyklykda ylym bilen amalyýetiň gatnaşyklarynyň gurluşynda “sargyt ediji-ýerine ýetiriji” gatnaşygy döreýär. Gatnaşyklaryň bu ugry aýratyn kada tabynlygy talap edýänligi üçin sargyt boýunça her bir amaly derňewler ýerine ýetirilende

belli bir kadalar, hukuk düzgünleri hereket edip, şoňa laýyklykda sargytçy we ýerine ýetiriji degişli hukuklary we borçlary öz üstüne alýarlar.

Ikinjiden, amaly derňewleriň hünärmen ylmyň hünärmen däl gurşaw bilen aragatnaşyk ulgamy bolup durýanlygy sebäpli amaly derňewiň **dili** baradaky mesele ýüze çykýar. Beýle diýildigi ylmlaryň birnäçesinde olaryň hünärmen diliniň amaly derňewiň netijelerini beýan etmäge ýaramsyzdygyny aňladýar. Netijeler diňe bir sargyt edijä düşnükli däl-de, olary “ulanmaga taýýar” häsiýetde beýan edilýän bolmaly. Bu hakykatyň ýönekeýdigine garamazdan bu mesele döwrümiziň in bir çylşyrymly meselesi bolup durýar. Sebäbi hünärmen we gündelik diliň aratapawudy kähalatlarda has düýpli bolýar. Ylmyň adalgasyny amalyýetiň diline “geçirmek” hemişe ýeňil däldir: her bir takyk ýagdaýda ýörite adalganyň ulanyp bilinjekdigini seljerip, başga bir tarapdan bolsa, ony ýönekeýleşdirmegiň ýerliklidigini kesgitlemeli bolýar.

Üçünjiden, amaly derňew **çaklamalaryň ýörite görnüşini** ulanýar. Çaklamany kemala getirmek bu ýerde hemişe degişli taglymata esaslanman, köplenç çaklama amaly pähimleriň esasynda döredilýär. Bu amaly pähimler mümkingadar çözlüşleriň toplumy bolup, olaryň bir görnüşü derňewde barlanýar. Bu ýerden wajyp netije gelip çykýar. Islendik ylmy derňewiň kadasy alnan netijäniň barlanýan çaklama gabat gelmegidir. Başgaça aýdanyňda, derňewiň netijesi hökmünde alynýan jemleme çaklamany tassyklamakdan ýa-da inkär etmekden başga zada daknyşyk edip bilmez. Derňewiň netijesi goýlan sowala takyk jogap bermelidir. Ýöne derňewiň gidişinde çaklamanyň çäginde daşa çykýan gyzykly netijeleriň alynmagy mümkin. Bulary derňew geçirýän nazara alyp, ýerlikli ulanmalydyr. Ýöne amaly derňewiň gös-göni maksady amalyýetiň öňe süren çaklamasyny barlamakdyr.

Dördünjiden, amaly derňewde teklipleri aýdyň beýan

etmek bilen bir hatarda olaryň haýsy ugurda ulanylýandygy, kähallatlarda bolsa olary amalyýete **ornaşdyrmaklygyň möhletleri, tapgyrlary** gorkezmelidir. Şeýle talapkärlik nazary derňewde hökman däl. Şu hili ornaşdyryş meýilnamasy bolmadyk amaly derňew sargyt edijide kanagatlanmazlyk döredýär.

Aýdylanlar amaly derňewiň alymdan ussat hünärmenligi, deňişli endikleri, şonuň ýaly-da ahlak we sosial jogapkärçiligini talap edýär. Bu zatlaryň adamalaryň özara gatnaşyklary ulgamy dogrusyndaky amaly derňewlerde has-da ähmiýetlidir.

Amaly derňewleriň sosial psihologiýadaky özboluşlylygy

Sosial-psihologik derňewiň soňky ýyllarda pajarlap ösmegi köp derejede amalyýetiň talaplary esasynda boldy. Bu ýagdaý ylmyň şu pudagyň kemala gelşine özboluşly öwüşgün berdi. Eger-de ylmyň beýleki ugurlarynyň ösüşinde nazary derňewleriň ösüşinde öňürtileýän düýpli derňew meselesini goýup, amaly derňewler ony amalyýetde barlaýan bolsa, sosial psihologiýada amaly derňewler nazary derňewlerden ozýar. Sosial-psihologik bilimleriň köp sanly meseleleriniň jedelli bolup, doly çözülmän galmagy amalyýete olaryň doly çözülişine “garaşmaga” mümkinçilik bermeyär. Amaly sowallar diňe bir gaýragoýulmasyz bolman, olar özüniň çalt çözülişini talap edýär. Şeýle ýagdaý sosial psihologiýanyň ösüşine oňyn we oňyn däl täsir edýär. Munuň oňyn **tarapy** halk hojalygynyň we medeniýetiň dürli ugurlary sosial-psihologik derňewleri maliýeleşdirip, ylmyň ösmegine ýardam edýär; **oňyn däl** tarapy sosial psihologiýanyň entek amalyýetiň goýan köp sanly sowallaryna jogap berip bilmeýändigini, ýöne ýiti jemgyýetçilik islegleri şertlerinde ol bu jogaplary mejbury bermeli bolýandygy sebäpli, kähallatlarda amaly derňewleriň hiliniň örän pesdigi

görkezýär. Bu sosial psihologlaryň işine sowuksalalygy bilen däl-de, ylmyň ösüş derejesi elmydama amaly goýlan sowala hertaraplaýyn we çuňňur jogap bermeyändigini bilen düşündirilýär. Bu ýagdaýda derňew alyp baryjynyň sargyt edijä laýyklykda özüni alyp barşynyň iki ugruny göz önüne getirmek mümkin: öz mümkinçiliklerini takyk anyklap, ylmyň şu derejesinde jogap berip bolmajak sowallardan ýüz öwürmek; tekliپ edilen meseleleriň ählisi bilen ylalaşyp, olary sargyt hökmünde “kabul edip”, şol bir wagtda beriljek jogabyň, bilimleriň çäkliligine önünden kaýyl bolmak. Birinji orunda galmak kyn; köpler sosial psihologiyanyň belli bir meseleleri çözmäge ukypsyzdygyny “boýun almagy” ylmyň abraýyny gaçyrar diýip hasaplaýar. Daşyndan ikinji orun diňe bir oňaýly däl, eýsem “batyrgaý” görünýär. Ýöne ikinji ugur saýlananda alynjak netije sosial psihologiya birinjä seredende kän zyýan ýetirer.

Elbetde, sosial psihologiyanyň jemgyýetdäki abraýy köp derejede onuň amaly goýumlarynyň netijeliligi bilen kesgitlenýär: ýöne şeýle abraýyň düýpli nazaryýet, “sap” ylmy barlaglar bolmasa uzak wagtlap saklanjagy şübhelidir. Amaly sosial psihologiyanyň ösüşiniň möhüm şerti bu ylmyň esasy meselelerine dahylly nazary derňewleri geçirmektir. Häzirki döwürde in wajyp meseleleriň biri şu günki günde sosial psihologiyanyň nämäni başaryp, nämäni başarmaýandygyny takyk görkezmektir. Sosial psihologiyanyň amaly derňewleriniň mümkin bolan ugurlarynda sosial-psiholog uly jogapkärçilik bilen çemeleşmelidir. Amaly derňewleriň özboluşly sypatlary doly derejede sosial psihologiya hem degişlidir. Bu ýerde olar kähallatlarda özboluşly kynçylyklaryň giden bir toplumy bilen utgaşýar.

“Meýdanda” geçirilen islendik sosial-psihologik derňew düzüminde özboluşly özara gatnaşyklary bolan, öz hususy pikirleriniň, duýgularynyň, gatnaşyklarynyň hakyky dünýäsi bolan, hakyky adamlar hereket edýän anyk toparyň durmuşyna

derñew geçirijiniň **gatyşmagyny** aňladýar. Sosial psihologiýanyň adamyň iş-durmuşynyň bu anyk ýagdaýyna goşulmaklygy bu tebigy prosesi bozmaly däldir. Şu ýerde sosial-psiholog birnäçe kynçylyklara uçraýar.

Bu kynçylyklar sosial psihologiýada ulanylýan **usullaryň** aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr. Bilşimiz ýaly, bu aýratynlyklar maglumat alynýan çeşmäniň adam bolup durýandygyna esaslanýar. Amaly derñewiň ähli ugry derñew geçirijiniň hemişe anyk iş-durmuşa goşulan adamlar bilen özara täsirde bolýandygyndan ugur alýar. Anyk sosial ýagdaýdaky adam bu tejribehanada synag edilýän adam däldir. Haçan-da ol tejribä gelende belli bir duýgy-pikire gulluk edip, belli bir derejede öz durmuşy meselelerinden “boşaýar”. Dürli soraglara jogap berip, tejribeleriniň “tolkunyna düzülýär”. Özüniň zähmet, okuw ýa-da sport işinde, sosial-psihologyň önünde şeýle “synag edilýän” sözüň adaty manysynda synag edilýän adam bolmagyny bes edýär: ol ilkinji nobatda öz toparynyň agzasy, aýratyn hyzmatlary ýerine ýetiriji bolup, derñewiň esasy artykmaçlygy hem şu işi öwrenýänligindedir. Diýmek, sorag-jogap alýana jogap bermek, sosiometrik kartoçkany doldurmak we ş.m. bilen synag edilýän ozüni gurşaýan gatnaşyklardan doly üzňe däldir. Bu meýdan sosial-psihologik derñewine uly utuş berip, tejribehanada döreýän ýagdaýyň “saplygyndan” boşamaga kömek edýär. Ýöne bu göz önünde tutmasy örän kyn bolan “üýtgeýjileri” ýüze çykarmaga ünsi çekýär. Aýdaly, derñew geçirýän sehe gelip, topardaky gatnaşyklaryň häsiýetini “wertikallaýyn” – işçi bilen ussanyň arasynda öwrenmek isleýär. Ol ýap-ýaňy ussanyň käýinç beren we bu käýinji adalatsyz diýip hasaplaýan işçä ýüzlenip biler. Ýagdaýyň derñew geçirilýän pursatdaky sap duýgy-emosional häsiýeti özara gatnaşyklaryň ähli keşbini üýtgedýän görnüşde alynýan maglumatlary payhynlap biler. “Meýdanda” derñew geçýän sosial-psiholog şeýle üýtgeýişleriň koeffisiýentini tapmalydyr. Ýöne bu ýeňil-

yelpaý iş dälidir. Ikinji bir mesele amaly derňewiň geçirilýän **wagty** bilen baglanyşyklydyr. Ähli sosial-psihologik usullar örän çylşyrymly bolup, olaryň ulanylyşy ep-esli wagty talap edýär. Eger derňew iş wagtyndan soň geçirilse, onda bu wagta öz hususy meýilnamalaryny göz önünde tutan adamlary uzak wagtlaý saklamaly bolýar, “Döwtalaplary” galdyrmak seçgini belli bir derejede üýtgedip, birnäçe usullarda zerur bolan ählumumy sorag edilişe bökdenç döredýär. Bu meseleleri çözmäge bir bütewi ülnülik ýetmezçilik edýär: her bir takyk ýagdaýda has amatly usullar barada netijä gelmeli bolýar. Ýöne bu kynçylyklary bilmeli we olary göz önünde tutmaly. Şeýle edilse derňewiň oňyn däl täsirleriniň önüni almaga we çözüşiň maksadalaýyk görnüşini tapmaga mümkinçilik döredýär.

Birnäçe **ahlak kadalaryny** amal etmek hem möhümdir. Amaly derňew geçirýän sosial-psiholog edaranyň ýolbaşçysynyň we ş.m. sargydyňy ýerine ýetirýär. Toparlaryň birnäçe häsiýetnamalaryny, olaryň jebisligini, oňşuklylygyny ýüze çykarmak köplenç aç-açan ýa-da gizlin häsiýetde belli bir tankydy bellikler döredýär. Bu bellik köplenç kemçilikleriň günäkärleri we şol bir wagtyň özünde derňewi sargyt edýänler bolup durýanlaryň adyna aýdylýar. Sosial-psiholog özüniň gatýşmaklygy bilen hakyky toparda gatnaşyklaryň erbetleşmezligi üçin hüşgär bolmalydyr. Onuň ornunyň takyk anyklanmagy örän möhümdir. Özüde ilkinji gezek sosial-psihologik derňew geçirilýän hakyky toparlarda kähalatlarda derňew geçirilýän adamy haýsydyr bir barlag toparyň agzasy, derňewçi we ş.m. hökmünde kabul edýärler. Soraglara jogaba derek haýyşlar, şikaýatlar aýdylýar. Şeýle kesekiniň ornuny edinmek kähalatlarda usulda zerur hem bolsa, ýöne oňa köplenç mätäçlik bolmaýar. Şeýle ýagdaýda derňewçiniň borjy öz gelşiniň maksadyny, öz hususy hyzmat-wezipelerini doly beýan etmekdir. Bu zatlar beýan edilende ol derňewiň wezipesinde göz önünde tutulan düzgünleri berjaý etmelidir.

Ähli amaly derňewe mahsus bolan dil dogrusyndaky kynçylyk sosial psihologiýada has-da artýar. Tutuş psihologiýa ylmynda bolşy ýaly, sosial psihologiýa üçin gündelik durmuşda giňden ýaýran hem-de tötänleýin mazmunlar bilen utgaşýan düşüňjeleri ulanmak aýratyn çylşyrymlydyr. “Şahsyýet”, “Iş”, “Gymmatlyk” ýaly psihologik adalgalar gündelik durmuşda giňden ulanylýar. Eger-de synag edilyänler bu adalgalara olaryň öwrenişen manysynda we ýörite işewir mazmunda kesgitleme bermese, usul garaşylýanyndan ters netijäni bermegi mümkin. Diýmek, derňewiň diline bildirilýän talap dogrusynda sosial-psihologyň önünde döreýän ilkinji mesele – bu dili derňew edilyäne “uýgunlaşdyrmakdyr”. Bu düzgüni ýene-de bir sebäbe görä berjaý etmeli bolýar: aýry-aýry adalgalar düşnüksiz bolup ýa-da ýagdaýalaýyk kabul edilmegi mümkindir (meselem, “Siz kino çalt-çaltan gidýärsiňizmi?” diýen sowalda teklipe edilyän wagt aralagy sallah adam, garry adam we saglygy gurat bolmadyk aýal üçin örän dürli-dürli bolar). Adalgalaryň diňe bir özi möhüm bolman, onuň adamlaryň öz hususy durmuş orny esasynda ulanylan konteksti hem möhümdir.

Amaly derňewleriň dil meselesiniň ikinji bir tarapy birnäçe özboýluşly sosial-psihologik adalgalaryň ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr: käbir adalgalar dürli sebäplere görä özläriniň ylmy çäginde daşda ulanylyşynda asyl manysyndan oňyn däl mazmuna eýe bolýar. Kitabyň degişli bölümlerinde şeýle düşüňjeler ýatladylypdy: “konformist”, “awtoritar” “lider”, “resmi topar” we ş.m. Bu adalgalaryň ulanylyşy bilen baglanyşykly aýry-aýry alymlaryň terjimehalynda pajygaly pursatlar kändir. “Konformist” sözi gündelik durmuşda we syýasy ulgamda oňyn däl öwüşgünli bolup, ol derňewde synag edilyäne gönükdirilse, ol ony göwnüne alýar. Uly zawodyň jemagatynda ýolbaşçylygyň iş usuly dogrusynda derňewiň netijesi aýdylanda, öz usuly “awtoritar” diýlip kesgitlenen ýolbaşçylar uly gopgun turuzdylar. Sosial-psiholog adalgalaryň

gündelik durmuşda ulanylýan kadalaryny göz önünde tutman bilmez.

Elbetde, amaly sosial-psihologik derňewiň dil kynçylygy esasy zat däl. “Hakyky durmuşyň” şertlerinde we ahlak meselesinde ýüze çykyan sosial-psihologik maglumatyň mümkingadar ýoýulmagy bilen baglanyşykly meseleler has ähmiýetlidir. Şonuň üçin amaly derňew geçirmek sosial-psihologdan ýokary ahlak sypatlaryny we sosial jogapkärçilik duýgusyny talap edýär. Ýönekeý sypaýyçylyk, sözleşme ukyplylyk – bular islendik adam bilen iş salyşyana zerur sypatlardyr. Ýöne bu ýerde gürrüň öz geçirýän derňewiň hakyky durmuşyň, jemgyýetiň anyk talaplarynyň, her bir adamyň derňewe goşulanda bu prosesiniň oňa zyýan getirmejekdigine bolan mümkinçiliginiň kontekstinde düşünmek ýaly esasy zada tabyn etmek barada gidýär.

**Sosial psihologiýada
amaly derňewleriň
netijeliligi**

Sosial-psihologiýa ahlak we sosial jogapkärçiligi amaly derňewleriň netijeliligini çözmegiň hökmany şertidir. Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, anyk sargyt ediji tarapyndan maliýeleşdirilýän amaly derňew belli bir netije bermese zerur serişdeleri alyp bilmeyär. Amaly derňewleriň amalyýetiniň has ösen ylmy pudaklarynda netijelilik meselesi uly kynçylyk döretmeyär. Bu aýratyn-da, ykdysady-amaly derňewlere degişlidir.

Psihologiýa ylmynda zähmet psihologiýasy we inženerçilik psihologiýasy ýaly ugurlarda derňewleriň netijeliligini kesgitlemegiň ähtibar görnüşleri bardyr. Bu ýagdaýda adaty ykdysady netijelilik, ýagny derňewiň netijesiniň ornaşdyrylyşyndan alynýan gös-göni ykdysady girdeji göz önünde tutulýar. Derňewiň netijeleri olaryň haýsy biriniň has öndürijilikli, haýsy biriniň bolsa ondan pesräk derejeligi nukdaýnazarýndan deňeşdirilip bilner.

Sosial psihologiyada netijelilik meselesi ýönekeý çözülmeyär. Onuň iki tarapy tapawutlandyrylmalydyr: **aýratyn** derňewiň netijeliligi nämeden ybarat bolup biler (degişlilikde onuň ölçelişi) we sosial psihologiyanyň netijeliligi sözüň **güň manysynda** nämäni aňladýar (ýagny, bu ylmyň öz netijelerini ornaşdyryp bilmek babatda mümkinçiligi)? Bu her bir tarapyň öz hususy meseleleri bar.

Her bir aýratyn amaly derňewiň netijeliligi sosial-psihologlaryň teklipleriniň gös-göni ykdysady peýda getirmekliginde hem ýüze çykyp biler. Meselem, senagat kärhanasynyň psihologik klimatyny öwrenmek düýpli özgerişler döredip, zähmet tertibiniň we zähmet öndürijiliginiň gowulanmagy netijesinde kärhananyň öz meýilnamasyny amal edişini, serişde tygşytllygyny üzüň-kesil ýokarlandyryr we ş.m. Bu ýagdaýda sosial-psihologyň goşulmaklygy pul görmüşinde netije berýär. Ýöne şeýle hasap-hesip hiç wagt kepillendirilip bilinmez: senagat kärhanasyndaky üýtgeşmeleriň diňe psihologik täsiriň netijesinde ýüze çykandygyny biragyzdan tassyklamak kyndyr. Bu ýerde şol bir wagtyň özünde düýpgöter başga hadysalar hereket edip, görkezilen üýtgeşmeleri döredip biler (meselem, zähmet şertleriniň sosial-psihologlaryň teklipleri esasynda däl-de, maddy üpjünçiliginiň üýtgemegi netijesinde özgermegi). Bu sebäpleri aýyl-saýyl etmek hemişe başartmaýar.

Mesele munda hem däl. Aýdaly, biz sosial-psihologik ornaşdyrmalaryň peýdasyny hasaplamany öwrendik. Ýöne bu biziň amaly derňewleriň netijeliliginiň ähli tarapyň göz önünde tutup bilýändigimizi aňladýarmy? Elbetde, ýok. Sosial-psihologik derňewiň netijeliligi diňe bir toparyň ykdysady netijeliligi bilen kesgitlenip bilinmez. Meseläniň ikinji bir tarapy – tutuş toparyň we onuň her bir agzasynyň **sosial ösüşi** – onuň ýene-de bir möhüm häsiýetnamasydyr. Amatly psihologik klimat diňe bir zähmet öndürijiliginiň, tertip-düzgüniň ýokarlanmagyny, işde adamlaryň geldi-geçerliginiň ýoklugyny aňlatmaýar. Şol bir

wagtyň özünde amatly psihologik klimat toparyň her bir işgäriniň keýpini gowulandyryňar, ony öz hususy medeniýetini ýokarlandyrmaga höweslendirýär, adamlarda işjeňligi, söleşmeklige meýli, birek-birege duýgudaşlygy ösdürýär we ş.m. Şeýle ahlak, sap psihologik utuşyň ölçege birligi ýokdur. Diýmek, sosial psihologiýada amaly derňewleriň netijeliligi bahalandyrylanda nähili hem bolsa (hiç bolmanda beýan etmek häsiýetde) meseläniň bu tarapy hem bellemelidir. Iki sany öwrenilen toparý deňeşdirip, olaryň biri gowy, beýlekisi erbet diýip bolmaz. Ikinji toparda döran üýtgeşmeleriň birnäçe wagtdan soňra oňyn netijeleri bermegi mümkindir: şonuň üçin entek onda derňew geçirilenleriň işiniň netijesini tankytlamak bolmaz. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň netijeliligini kesgitlemegiň usullaryny gowulandyrmak wajyp meseledir.

Bu ýerde ýene-de bir möhüm mesele ýüze çykyar. Sosial psihologiýada **“ornameşdyrmak”** meselesi özboluşly çözülyär. Sosial-psiholog hemişe öz teklibini özi ornameşdyryp bilmeýär. Ol, mysal üçin, haýsydyr bir kärhanadaky ýolbaşçylaryň işine düýpli seljerme berip, aýry-aýry toparlardaky gatnaşyklaryň erbetligi ýolbaşçynyň amatly iş ýagdaýyny döredip bilmeýändigini bilen döredilýändigini subut edip biler. Psihologyň teklibi ol ýa-da beýleki ussa, topar ýolbaşçysynyň, müdiriň özüni ödemeýändigini we ony çalşyrmalydygy görnüşinde beýan edilip biler. Ýöne olary sosial-psiholog çalşyрмаýar. Her bir kärhanada, edarada hünärmenleri bellemegiň we çalşyrmagyň öz ulgamy bolup, bu mesele boýunça karar kabul etmek edaranyň, kärdeşler arkalaşygynyň we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň garamagynda bolýar. Şeýlelikde, kähalatlarda meseläni “bilmek” we ony “çözmeğiň” arasynda aralyk döreýär: bilmeklik we çözüş subýektleri sosial hadysanyň dürli guramaçylyk derejeleri bolup durýarlar. Eger-de amaly derňewlerde sosial-psihologyň orny diňe maslahat bermek bolup durýanlygy bilen ylalaşsaň, şeýle derňewleriň netijeliligi hakyndaky mesele barada ýene-de

bir gezek oýlanmaga mejbur edýär. Bu meseläni çözmek üçin degişli tejribeler toplamak zerurdyr.

Sosial-psiholog derňewleriň netijeliligi meselesiniň ikinji bir tarapy, diňe bir amaly jähete degişli bolman, tutuş ylma degişlidir. Ýöne amaly derňewleriň amalyýeti bilen baglanyşyklykda bu mesele aýratyn ähmiýetlilige eýe bolýar. Gürrüň sosial psihologiýadan jemgyýetdäki orny nukdaýnazardan nämä garaşmalydygy, oňat ýola goýlan derňewiň ahyr netijede nämä getirmelidigi barada baryar. Sosial psihologiýanyň ösüşiniň depgini güýçlendigiçe amaly derňewi guramagyň bölekleyin meseleleriniň üstünlikli çözüljekdigine bil baglamak bolýar. Şeýle ýagdaýda jemgyýet sosial psihologiýadan nämäni talap edip biler? Ol oňa nämä berip biler? Başgaça aýdanynda, köne sowal “Sosial-psiholog nämä berip, nämäni berip bilmeýär?” bu mesele has giň jähetde, tutuş psihologiýa ylmynyň mümkinçilikleriniň kontekstinde seredilmelidir.

Bu meseläniň günbatar sosial psihologiýasynda tekliplenen çözüdiniň biri – bu ylma şahsyýeti öz maksadyna tabyn etmeklige hukuk berilmegini ykrar etmektir.

Bu pikir B.Skinneriň “Azatlygyň we mertebäniň beýleki tarapynda” diýen kitabynda has doly beýan edilip, onda **“pähimli özüňi alyp barşyň tehnologiýasy”** diýlip atlandyrylýan ylmy işinde işlenendir. Onuň mazmuny – jemgyýetde operatorlaryň aýratyň topary ýüze çykarylyp, olar pähimli özüňi alyp baryş hakyndaky düşünje esasynda beýleki ähli adamlary öz maksadyna tabyn etmäge mümkinçilik berýär. Şunuň bilen şeýle adamlara uly kömek edilyanligi, olaryň karara gelmek, üznüksiz saýlawlar etmek ýaly muşakgatlardan boşadylýanlygy nygtalýar. Operatorlar adamlary her bir ýagdaýda özüne tabyn dolandyryp, göwnejaý özüňi alyp barşy döredýär. Şol sebäpli tutuş jemgyýet hem-de azatlykdan, derejeden we ş.m. “boşadylan” adamlar utuşda bolýar.

Bu işde öňe sürülen teklipler ynsanperwerlik şahsyýetiň

azatlygy aňyýetine aç-açan çapraz gelyänligi üçin, amerikan psihologik edebiýatynda inkär ediji seslenme tapdy. B.Skinneriň köp sanly tankytçylary onuň öňe süren pikiriniň faşizme ýakynlaşýandygyny aýdýar. Logiki toýnugyň ahyryna ýetirilen şahsyýetiň tabyn edilmek aňyýeti psihologiýanyň hiç bir jähetden ýol berip bolmajak, adamyň mertebesini peseldýän, mukaddes zada “gatyşmaklygyna” getirýär. Aňyýet we nazaryýet jähetde Skinneriň pikirleri bu kitabynda hem bihewiorizme esaslanýar. Sebäpler nukdaýnazaryndan bu işde teklipl edilýän psihologiýa ylmynyň mümkinçilikleri dogrusyndaky mesele kabul edilip bilinmez.

Häzirki döwürde psihologiýada ynsanperwerlik ugrukmasy uly ähmiýete eýe bolýan mahalynda bu ugruň talaplaryny sosial-psihologik derňewiň netijeliligi meselesi gozgalanda nazarda tutmak has möhümdir. Psihologiýanyň ynsanperwerçilik ugry (A.Maslou, K.Rojers we beýlekiler) adamyň şahsyýetiniň öz-özünden işjeňleşmegini we öz-özüni amal etmegini, onuň ähli mümkinçilikleriniň ýüze çykarylmagyny esasy meselä öwürlýär. Bu maksat üçin degişli usullaryň we serişdeleriň toplумы, ilkinji nobatda, sosial-psihologik türgenleşik topary döredilýär. “Şahsyýetiň ösüşi” adamyň öz-özünden işjeňleşmeginiň esasy şertidir. Elbetde, bu ösüşi üpjün edýän şertler, şol sanda türgenleşik toparlary jemgyýetde bolup geýýän hadysalardan üzňe däl. Olardaky üýtgeşmeler, onuň häsiýeti, taryhyň ösüşi sosial syýasat arkaly döredilip, şahsyýetiň orny, ösüşi bolsa bu şertlere baglydyr.

Jemgyýetçilik ylmlarynyň bütün toplумы sosial hadysalary dolandyrmagy kämilleşdirmäge gulluk etmelidir. Bu umumy wezipäni çözmekde sosial psihologiýa hem aýratyn orun eýelemelidir. Ol öz serişdeleri we usullary bilen netijeliligini ýokarlandyryp biljek sosial hadysalary tapmalydyr. Şeýlelikde, umumy görnüşde sosial psihologiýanyň mümkinçilikleri we çäkleri dogrusyndaky meseläniň çözüşi şeýle bolmalydyr: sosial

psihologiýa her bir aýratyn şahsyýeti tabyn etmekligi, derňew tejribä öwürmegi maksat edinip bilmez. Ol adamlaryň arasyndaky **gatnaşyklary gowulandyrmaga**, adamyň mazmuny güýçleriniň doly ýüze çykmagyna ýardam etmelidir. Sosial psihologiýa öz tekliplerini görkezme bermäge, her bir adama näme we nähili etmelidirini salgy bermäge däl-de, adamlaryň arasyndaky gatnaşklarda her bir adam özüniň erk-islegini amala aşyryp biler ýaly, bu erk-islegiň jemgyýetiň we aýratyn şahsyýetiň isleg-nukdaýnazaryndan netijeli bolar ýaly edip ösdürmäge gönükdirýär. Indi meseläniň şeýle umumy goýluşyndan amalyýetde işleýän sosial-psihologyň ornuny beýan etmäge geçmek bolar.

Eger sosial-psiholog öz derňewini senagat kärhanasynda geçirýän bolsa onuň ýagdaýyny, şertli ýagdaýda, dürli gatnaşyklaryň merkezinde durýan adam hökmünde görkezmek mümkin: administrasiýa bilen kárdeşler arkalaşygynyň, administrasiýa bilen işçileriň, kárdeşler arkalaşygy bilen işçileriň we ş.m. Sosial-psihology bu gatnaşyklaryň ähli jähetleri gyzyklandyryp, ol öz tekliplerini bu gatnaşyklarynyň ähli taraplaryna degişlilikde döredýär. Ol kárdeşler guramasyna, işçilere, administrasiýa “täsir” etmän, olaryň arasyndaky gatnaşyklara “täsir edýär”, olary kadalaşdyrýar.

Bu ýerde ýene-de bir ýagdaýy göz önünde tutmalydyr. Amaly derňewleriň netijesinde alnan teklipler esasynda jemgyýetiň dürli ugurlarynda döreýän ähli meseleleri çalt çözüp bolar diýip oýlamak bolmaz. Amaly derňewleriň mümkinçiligine aýa baha bermek, edil oňa kembaha garamak ýaly nädogrudyr. Bu ýerde iki sany çäklendirmäni göz önünde tutmalydyr.

Ilkinji nobatda sosial psihologiýa jemgyýetçilik hadysalarynyň diňe bir tarapy – psihologik tarapy bilen iş salyşýar. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ösüşi özüniň hususy kanunlary bilen amala aşyrylýar: sonuň üçin psihologik tarapyň ähmiýetini ulaltmak nädogrudyr. Toparda şahsyýetara

gatnaşyklaryň islendik derňewi näçe göwneýaj geçirilenligine garamazdan, öwrenilýän toparyň agzalarynyň özüni alyp barşyny döredýän ähli şertleri öz içine almaýar. Toparyň hereket edişiniň göwneýaj nusgasy, diňe jemgyýetçilik ylymlarynyň ähli toplumynyň gatnaşmagynda geçirilýän toplumlaýyn derňewiň netijesinde döredilip bilner.

Ikinjiden, amaly sosial-psihologik derňew oňat teklipleri işläp düzmäge ukyply bolsa-da, oňa eýermek, ony ornaşdyrmak köp sanly amaly pähimler – ykdysady mümkinçilikler, meýilnamalaşdyrylan ýumuşlar we ş.m. bilen kesgitleňýär. Sosial psihologiýanyň netijeliliginiň çäginä takyk bellemek üçin ilkinji nobatda onuň kömegi bilen çözüljek ýumuşlaryň görnüşleri jemgyýetiň her bir ugruna laýyklykda ýüze çykarylmalýdyr.

Amaly sosial psihologiýa Kähalatlarda “sosial-psihologik gatnaşmaklyk” adalgasy bilen çalşyrylýan “amaly sosial psihologiýasy” söz utgaşmasy bilermen psihologlaryň iş prosesiniň düýpgöter aýratyn ulgamydyr. Amaly sosial psihologiýany amalyýete ornaşdyryjy sosial psihologiýanyň görnüşi hasaplamak ýerlikli hem bolsa, olary gatyşdyrmak maksadalaýyk däl. Bularyň özara baglanyşygyny anyklamak üçin aşakdaky nusga ýüzlenmek peýdalydyr.

Nusgadan görnüşi ýaly, düýpli we amaly derňewler özara tapawudyna garamazdan iki meňzeş hyzmaty ýerine ýetirýärler: olaryň ikisi hem ol ýa-da beýleki ýagdaýa, hadysa **seljerme** berip, olaryň ösüşine **çaklama** bermelidirler. Seljermäniň we çaklamanyň derejeleri başga-başgadyr. Ýöne düýpli we amaly derňewleriň ikisiniň-de netijesiniň **teklipler** bolýandygy örän möhümdir. Olaryň derejelerinde hem tapawut bardyr: düýpli derňewler has umumy, dowamly wagt ulgamyna niýetlenen teklipleri döredýän bolsa, amaly derňewleriň teklipleri takyk häsiýetdedir: olar has anyk bolup, göni “görkezmeler” ýa-da

“maslahatlar” häsiýete eýedir. Ýöne şol bir wagtyň özünde bular diňe amalyýetçä gönükdirilen **teklip**lerdir.

**Düýpli, amaly we amalyýetçi sosial
psihologıýanyň özara gatnaşygy**

	Düýpli derňew	Amaly derňew
seljerme	Şahsyýetiň gurluşy Köpçülikleýin aň Dartgynlyklaryň nusgasy Gymmatlyk ugrukmasy	Özüňi alyp barşyň nusgalary Hakyky toparlardaky ýagdaýlar Aragatnaşygyň kiçi we uly toparlardaky görmüşleri
çaklaýş	Köpçülikleýin özüňi alyp barş Täzeliklerň kabul edişi Karara gelmegiň soňky netijeleri	Yüzugra çaklamalar ("şu wagt we indi" – nâme bolar) Jahyllyk jenaýatçylygy Iş taşlaýyşlar

Amalyýetçi sosial-psihologıýanyň iş ulgamy düýpgöter başgaçadyr: ol sargytçylara teklip bermeyär, hiç hili derňew geçirmän, özi degişli sosial hadysa **goşulýar**, özi belli bir meseläni **çözýär**. Onuň işi hatda amaly derňew geçirýän adamyňkydan hem düýpli başgaçadyr. Bu babatda daşary ýurt sosial-psihologik edebiýatynda iki hili delil getirilýär.

Olaryň birinjisi, ylym belli bir hakykaty **açyp**, soňra ony

amalyýete **ornaşdyrýar** diýen düzgüni kabul edýän “ulanylyşyň aňyýetine” dahyllydyr. Bu aňyýeti tankytlaýjylaryň biri bolan J.Potteriň pikiriçe, ylmy derňewiň netijesiniň amalyýete endigan ornaşdyrylyşy barada gürrüň bolup bilmez, çünki, derňewiň öz gymmaty bolayanda hem onuň ulanylyan sosial kontekstine laýyklykda netijeleriniň özgermesi ýüze çykýar. “Ulanylyşyň aňyýetiniň” garşysyna başga düzgün kabul edilmelidir: amalyýetiň özi mesele goýýar, onda diňe bir anyklaýyş bilen çäklenmän, eýsem onuň bejeriliş **usuly** teklipl edilmelidir. Şeýlelikde amalyýetçi psihologyň ugrukmasy ol ýa-da beýleki zady ulanmak däl-de, çözülmäge degişli ýumşy hususy aňlamakdyr.

M.Doýç tarapyndan aýdylan ikinji bir pikir amalyýetiň bu ugrukmasynyň has bölekleyin kemala gelşine dahyllydyr. Munuň üçin M.Doýç derňewçiniň we amalyýetçiniň takyk orunlarynyň tapawudyny beýan edýär. Derňewçi öz pikir jemlemesinde köp derejede seljermä gönükdirilip, amalyýetçi bolsa birleşdirmä-sinteze ugrukýar; derňewçi öz alyan netijelerine şübhelenmäge hukukly bolsa, amalyýetçi öz müşderisiniň önünde özüni has ynamly alyp barmalydyr; derňewçi nämäniň “gyzyklydygy” dogrusynda pikir etse, amalyýetçi nämäniň “peýdalydygy” hakynda oýlanýar; derňewçi üçin özüniň sargytçy bilen aragatnaşygy bipolar bolsa (eger kanuny edilmeleri işleri nazara almasaň), amalyýetçi üçin müşderi bilen aragatnaşyk guramak onuň işiniň hökmany şerti bolup durýar; muňa laýyklykda onuň özi üçin hem möhüm hem gyzyklydyr.

Sosial psihologiýanyň tutuşlygyna raýatlyk orny dogrusyndaky giň meseläniň bölegi hökmünde derňewçiniň we amalyýetçiniň raýatlyk ornuny deňeşdirmek hem möhümdir. Her bir alym tarapyndan kabul (ýa-da ret) edilýän jemgyýetiň gymmatlyklary onuň derňewiniň ugruny we netijelerini ulanmaklyga gyzyklanmasyny tebigy ýagdaýda kesgitleýär. Ýöne amalyýetçi anyk “müşderi” bilen iş salyşýar. Eýsem ol

müşderiniň işiniň ugry bilen, onuň jemgyýete bähbitli ýa-da jemgyýete garşy gönükdirilenligi bilen aladalanmalymy? Ýa-da onuň üçin esasy zat “sargydyň barlygy” bolup, onuň ýerine ýetiriliş kontekstine aralaşmaly dälmi? Elbetde, bu sowallaryň çözlüşi amalyýetçiniň şahsy saýlawy bolup, ýöne saýlawyň jogapkärçiligi derňewçi üçin has möhümdir. Sebäbi, islendik derňew, şol sanda amaly derňew, belli bir sosial meselä goşulmaly bolýar. Elbetde, jemgyýetiň umumy sosial we syýasy ýagdaýy her bir amaly meseläni belli bir galyba salýar, ýöne onuň amalyýetçi tarapyndan çözlüşi meseläni has takyk tarapa ugrukdyrýar.

Umuman amaly sosial psihologiýanyň durmuşa goşulyş derejesi hem düýpli tapawutlydyr. “Sosial goşulyş” atly uly işiň eýeleri bu babatda mümkingadar baş ugurlary ýüze çykarýarlar:

1) **individual özgerdişiň** baş ugry (haçan-da üýtgedilişiň obýekti aýratyn adam bolup, onuň guramadaky hereketlenişiniň maksadalaýyklygy esasy maksada öwürülýär); 2) **tehnogurluş** baş ugry (haýsydyr bir guramanyň gurluşyny kämilleşdirmek maksady bilen oňa goşulyşmak ýa-da oňa taý geljek guramany agtarmak, ýa-da guramanyň daşky gurşawa laýyklygyny gazanmak); 3) **belli bir maglumatlara esaslanmagyň** baş ugry (bu amalyýetçiniň guramanyň içinde ýa-da onuň çäginde daşarda işleýändigine bagly bolýar); 4) **guramaçylykly ösüş** ýa-da goşulyşmanyň baş ugry hökmünde medeni özgertmeler (guramany kämilleşdirmek üçin dürli psihologik tehnikany ulanmagyň baş ugry, onda karara gelmeklik hadysalaryny, meýilnamalaşdyrmagy, işgärler bilen işlemegi we ş.m. kämilleşdirmek).

Bu baş ugurlar amaly sosial psihologiýanyň ugry bilen gabatlaşman, diňe goşulyşmagyň derejeleri barada hem-de amalyýetçi sosial-psihologyň orny dognusynda käbir düşüňjeleri berýär. Bu derejeleriň her birinde amalyýetçi sosial-psihologyň işiniň gurluşy barada aýdylanda bolsa, ol psihologyň iş salyşýan

ýagdaýyna – many-mazmun gurluşyna hem-de onuň anyk ornuna bagly bolýar. Bu işiň umumy sypatlaryny we nusgasyny ýüze çykarmak mümkin: meseläni ýüze çykarmak – anyklaýyş – seljerme – goşulyşmagyň meýilnamasy – goşulyşmagyň netijeleri, bahalandyrmak. Soňra amalyýetçiniň ornuna baglylykda tapawutlar ýüze çykarylýar. Adatça olaryň üç ornuny görkezýärler: ekspert-emin, maslahatçy, öwrediji-halypa (käbir gollanmalarda “mugallym” diýlip atlandyrylýar). Orunlaryň sanawynyň yzygiderligi goşulyşyň derejesini şöhlelendirip, şol bir wagtda derňewçi-amalyýetçiniň ornundan hakyky amalyýetçä çenli hereketini görkezýär.

Ekspert-emin müşderi tarapyndan haýsydyr bir ýagdaýy seljermek hem-de ol ýa-da beýleki täze girizilmelere, ol ýa-da beýleki özüni alyp barşa baha bermek üçin çagyrylýar. Ekspert bilen müşderiniň arasynda gelnen kararyň netijeliligine jogapkärçiligiň paýlanylyşynyň iki nusgasy bardyr: bir ýagdaýda emin meseläniň çözgüdiniň ilkinji ädimlerine ýokary derejede jogapkär bolup, müşderi bolsa onuň indiki döwürlerine jogapkär bolýar; ýa-da (haçan-da müşderi has oňaýly bolanda), H.Hornsteýniň belleýşi ýaly, müşderi meseläniň çözülmeginiň ähli döwürlerinde özüniň oňa deň goşulmagyna we ekspert bilen deň jogapkärçilikde bolmagyna ymtylýar. Ähli ekspertizada bolşy ýaly ekspertiň işiniň netijesi karara gelmekdir.

Maslahatçy ekspertden tapawutlylykda bir tapgyrlaýyn ekspertiza däl-de, müşderiniň haýsydyr bir işine ýa-da onuň öz içki meselelerini çözmegine yzygider “gözegçilik” etmek üçin çagyrylyp bilinýär. Maslahatçynyň ony işiniň ugruna laýyklykda çäýe üýtgeýär: bir ýagdaýda ol adamlar bilen işleşmeli adama (meselem, ýolbaşça, lukmana, pedagoga) maslahatçy bolýan bolsa, ikinji birinde şahsy meselelerini çözmekde kömege mätäç aýry-ayry raýatlara maslahatçy bolýar. Maslahatçy ekspert bilen deňeşdirilende, aýratyn-da ikinji ýagdaýda, müşderiniň işine has içgin aralaşýandygy üçin ýörite endikler bilen bir hatarda

özünde degişli şahsy aýratynlyklary-da jemlemeli bolýar. Şeýlelikde, ekspertiň we maslahatçynyň wezipeleri amal edilende iki mümkinçilik ýüze çykarylýar: guramada haýsydyr bir ýagdaýyň nusgasyny döretmek ýa-da takyk adama kömek bermek.

Öwrediji – adatça sosial-psihologik türgenleşigiň belli bir görnüşini amala aşyryan adamdyr. Türgenleşik işjeň sosial-psihologik täsir hökmünde amaly psihologiýanyň iň bir çylşyrymly bölümidir. Sözüň giň manysynda islendik türgenleşik öwredişdir.

Türgenleşigiň haýsy maksat boýunça geçirilýändigine baglylykda onuň dürli görnüşleri ýüze çykarylýar. Mysal üçin, **kabul ediş – perseptiw ugrukdyrylan** türgenleşik (maksady aragatnaşykdan baş çykarmaklygy ösdürmek), bilelikdäki işi guramaklyk endigini ösdürýän **işewür aragatnaşyk** türgenleşik we beýlekiler. Türgenleşik dürli usullary, şol sanda **orunly oýunlary** we **toparlaýyn çekişmeleri** ulanýar. Sosial-psihologik türgenleşigiň amalyýetiniň giň ösmegine garamazdan onuň köp sanly nazaryýet we usuly meseleleri henize çenli çözülmän galýar.

Amalyýetçi-psihologyň ähli agzalan orunlary onuň ýerine ýetirijilerini ýörite okatmagy talap edýär. Psihologlaryň adaty taýýarlanylş usullary bu ýerde ýeterlik däl. Şonuň üçin amaly sosial psihologiýanyň keşbi dogrusyndaky sowalyň çözüşi bilen baglanyşyklylykda hünärmenleri okatmak ulgamyny-da düýpli üýtgetmek zerurdyr. Psihology gelejekde iki dürli işe taýýarlamaýdygy meselesi turuwbaşdan nygtalmalydyr. Bir ýagdaýda onuň geljekde derňew alyp barmalydygy nazarda tutulsa, ikinji birinde ony amaly iş boýunça hünärmen hökmünde taýýarlamaýdyr. Ikinji ýagdaýda hem ylmy bilimleri we olary almagyň usullaryny özleşdirmek maksady aradan aýrylmaýar. Ýöne mundan başga-da, bu ýerde uniwersitet biliminiň çäginde berilmeyän köp sanly bilim düşüňjeleri göz önünde tutulmalydyr.

Amaly psihologiýanyň düzüm gurluşynda umumy, medisina, pedagogik psihologiýa, sosiologiýa, dolandyryş ýaly ugurlaryň meseleleri bir-birine ilik-düwme sepleşendir. Bu ulgamyň tutuşlygyna “amaly sosial psihologiýa” adyny almaklygy psihologik bilimleriň amaly ornaşdyrylyşynyň ahyr netijede sosial durmuşa gelip goşulýanlygy, şeýle hem bu ugurlarda sosial-psihologik hadysalar bolan aragatnaşygyň we bilelikdäki işiň aýgytlaýjy bolýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Sosial-psihologik gullugy guramak Sosial psihologiýadaky amaly derňewleriň hünärmen jähetden oňat üpjün edilmegi üçin iki meseläni çözmelidir. Ol meseleleri hünärmenleri taýýarlamagy guramakdan we sosial-psihologik gullugyň ulgamyny döretmekden ybaratdyr. Soňky döwürlerde psihologik gullugy döretmek, ýagny jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda birnäçe amaly derňewleri amala aşyran guramalaryň ulgamyny döretmek meselesi güýçli gozgalýar. Psihologik gullugyň ýerine ýetirmeli köp sanly wezipeleriniň arasynda sosial-psihologik wezipeler uly orun tutýar.

Häzirki döwürde amaly derňewler uniwersitetleriň, institutlaryň ylmy toparlary tarapyndan jemgyýetçilik esaslarda, hojalyk ylalaşygy, kärhanalar bilen döredijilik dostlugyň we ş.m. esasynda alnyp barylýar. Mundan başga-da halk hojalyk we medeniýet ulgamynda ýörite guramalar döräp, olar şeýle derňewleri degişli edaralaryň “daşyndan” däl-de, olaryň “içinden” guraýar. Ýöne bu derňewler entek bir bütewi ulgama salynman, olar köplenç wagtal-wagtallaýyndyr. Bu mesele senagatda, sportda, jemgyýetçilik düzgünini goramakda has oňat guralandyr. Ýöne bu ýerde hem psihologik gullugy ulgamy belli bir keşbe, talaplara, ştat düzüjisine eýe däl. Şonuň üçin şol bir ugurda geçirilýän derňewleri netijeleri boýunça deňeşdirip

bolmayar. Senagatyň bir pudagynda sosial-psihologik häsiýetnamasy boýunça ýüze çykarylan ýagdaý senagatyň başga bir pudagynda ýüze çykarylan ýagdaý bilen deňeşdirilip bilinmeýär. Derňew geçirilýänleriň bir toparynda ulanylýan usullar beýleki topara mälim bolmaýar we ş.m. Üstesine-de, bu bir-birinden üžňe derňew nokatlarynyň işgärlerine öňdebaryjy ylmy edaralar tarapyndan maslahat guramak kyndyr. Olar kähallatlarda degişli hünärmenler bilen hem üpjün bolmaýar.

Sosial-psihologik gullugy döretmek bu näsazlyklary ýeňip geçmäge niýetlenendir. Şeýle gullugy döretmegiň ilkinji şertleriniň biri derňewiň meselesini ýüze çykarmak, sosial-psihologyň jemgyýetçilik durmuşynyň her bir özboluşly ugurndaky (senagat önümçiligindäki, durmuş hyzmatyndaky) hyzmatlaryny kesgitlemekden ybaratdyr. Bu görkezilen ugurlarda amaly derňewleriň takyk meselesini göz önüne getirmek üçin amaly derejede alnyp barylmagy mümkin bolan sosial-psihologik derňewiň esasy ugurlaryna seretmek zerurdyr.

18-nji bab. Amaly derňewleriň esasy ugurlary we görnüşleri

Senagat önümçiliginiň s o s i a l - p s i h o l o g i k meseleleri	Senagat önümçiligi şu günde amaly sosial-psihologik derňemegiň esasy sargytçysydyr.
---	---

Senagat önümçiliginiň ähli sosial-psihologik meselelerini iki topluma syrykdymak mümkin:

1) önümçiligi dolandyrmagyň we zähmeti ylmy guramagyň meseleleri; 2) önümçilik toparlaryny kemala getirmek meseleleri. Sosial-psihologyň senagat kärhanasynda işiniň aýratynlygy bu ýerde onuň agzalan iki topluma degişli derňewe gatnaşmagynyň ýörite görnüşi işlenilip düzülenligi bilen düşündirilýär. Şeýle görnüş hökmünde kärhana toparynyň sosial ösüşiniň meýilnamasyny düzmek teklipe edilyär. Bu

meýilnamany düzmek ýeke bir sosial-psihologyň işi dälär. Ony düzmeklige tutuş topar, jemgyýetçilik guramalary, şeýle hem kärhananyň içinde bu iş bilen ýörite meşgul bolýan bölüm gatnaşýar. Ýöne psihologyň meşgul bolmaly bölümleri meýilnamada aýdyň görkezilendir: dolandyryş we şahsyýetara gatnaşyklary ulgamyny kämilleşdirmek bilen baglanyşykly bölüm we terbiýe bermegiň görnüşlerini we ugurlaryny meýilnamalaşdyrmak we önünden çaklamak bilen baglanyşykly bölüm. Senagat kärhanalarynyň ýokarda görkezilen sosial psihologik meseleleriniň iki toplумы sosial ösüşiň meýilnamasynyň şu iki bölümüne degişlilikde işlenilýär.

Bu umumy wezipeler dürli kärhanalarda dürli-dürli amala aşyrylýan hem bolsa, olaryň birnäçe takyk ugurlarynyň umumylygyny **senagat kärhanasynyň psihologik gullugynyň** umumy nusgasyny döretmek meselesini goýmaga mümkinçilik berýär. Başgaça aýdanyňda, psihologik gullugyň senagat önümçiliginiň ähli pudaklary, kärhanalaryň islendik gömüşi üçin umumy bolan birnäçe guramaçylyk düzgünleri teklipl edilip, onuň işiniň ähli ugurlaryna ýaramly bolar ýaly bu gullugyň gurluşy, wezipesi we usuly dogrusynda teklipler işlenilip düzülýär.¹ Umumy temalar hökmünde toparyň psihologik klimatyny, zähmetden kanagatlanmagy, işçi güýjüniň geldi-geçerligini, hünärmenleriň **hünär synagyny**, täze işgärleriň uýgunlaşmagyny, ýaryşy görkezmek bolar. Esasan hem psihologik klimatyň meselelerini işlemäge aýratyn üns berilýär. Psihologik klimat köplenç toparyň bütewi ýagdaýy, adaty we durnukly bolan emosional duýgusy hökmünde kesgitlenip, bu häsiýetnama bolsa öz gezeginde zähmet işiniň hakyky ýagdaýyny, (zähmetiň guralyşynyň häsiýeti, şerti) we şahsyýetara gatnaşyklarynyň häsiýetini şöhlendirýär.

¹ Андреева Г.М., Гоцман Л.Ю., Дергачева Л.А. Актуальные проблемы деятельности психологической службы промышленного предприятия. Вести. Москва, ун-та Психология. 1987, №1.

Şeýle kesgitleme sözün doly manysynda kesgitleme bolman, ol diňe hadysanyň beýan edilmegidir. Psihologik klimatyň giň gerimde derňelýändigine garamazdan, bu düşüňjäni derňew işiniň maksadyna laýyklykda kesgitlemek kyndyr; dürli awtorlar psihologik klimat düşüňjesine toparyň bütewi ýagdaýynyň dürli häsiýetnamalaryny goşýarlar. Toparyň agzalarynyň agdyklyk edýän duýgy-emosional ýagdaýy köplenç olaryň hut şu kärhanadaky, şu toparyň işlerinden kanagatlanmagynda ýüze çykyar. Diýmek, psihologik klimaty keminden üç dürli gatnaşyklary ýüze çykarmak arkaly häsiýetlendirmek mümkin:

- 1) toparyň agzalarynyň ýokarlaýyn-wertikal boýunça özara gatnaşyklary (ýolbaşçylyk, ýolbaşçynyň topar tarapyndan kabul edilişi we tersine, dolandyryşa gatnaşyk derejesi, bu gatnaşykdan kanagatlanmak);
- 2) toparyň agzalarynyň arasyndaky keseleýin-gorizonta gatnaşyk (toparyň jebisligi, şahsyýetara gatnaşyklaryň häsiýeti, dartgynlyklary çözmegiň görnüşleri we usullary);
- 3) zähmete bolan gatnaşyk (zähmetden kanagatlanma, toparyň işiniň netijeliligi we ş.m.).¹

Psihologik klimatyň adamlaryň özüni alyp barşyndaky we olaryň dürli gatnaşyklaryndaky ýüze çykyşy dürli-dürli bolansoň klimaty derňemegiň ýeke-täk usuly ýokdur. Bu ýagdaýda sosial psihologiýada mälüm bolan ähli usullar ulanylýar. Sosial-psiholog her bir takyk ýagdaýda usullaryň toplumyny düzmeklige döredijilikli çemeleşýär. Ol syn etme, interwýu, sosiometriýa, polýar profilleri usullaryny, topary **psihologik seljerme** (diagnostika) etmegiň dürli usullaryny ýüze çykarmagyň ýörite usullaryny we ş.m. utgaşdyryp biler.

Senagat kärhanalarynda işleýän psihologyň ýörite hünär taýýarlygy, ýörite taýýarlygy bolmadyk hünärmenden tapawudy

¹ Русалинова А.А. Взаимоотношения в производственном коллективе. Л., 1977.

onuň derňewe zerur bolan usuly serişdeleri saýlap bilýänligindedir.

Indi psihologik klimaty öwrenmegiň meselelerini sosial psihologiýanyň degişli meseleleri bilen baglanyşdyrmak mümkin. Ýokarlaýyn-wertikal boýunça gatnaşyklar ýolbaşçynyň işewür we şahsy sypatlaryny derňemegiň, onuň golastyndakylara gatnaşygyny, ýolbaşçy-golastyndakylar ulgamdaky döreýän dartgynlyklaryň häsiýetini we çaltlyygyny öwrenmegi göz önünde tutýar. Bu hadysalar öwrenilende ýolbaşçy we onuň golastyndakylara bolan sosial gönükdirilmeleriň kemala gelşini, üstesine-de bu gönükdirilmeleriň akyly ýetiriş kognitiw we duýgy affektiw düzüjilerini derňemeli bolýar. Ýolbaşçynyň golastyndakylar tarapyndan kabul edilişini we tersine ýolbaşçynyň golastyndakylary kabul edişini öwrenmekde şeýle kabul edişiň çägi we takyklyk derejesi aýratyn ähmiýete eýedir.

Keseleýin-gorizental gatnaşyklar ugrunda adatça toparyň agzalarynyň arasyndaky işewür gatnaşyklaryň (talap edijilik, özara kömek, ýaryş, bilelikdäki işi guramagyň görnüşleri we usullary), şeýle hem şahsyýetara gatnaşyklaryň (däp boýunça oňyn we oňyn däl duýgy-emosional baglanyşyklaryň ulgamy, toparyň her bir agzasynyň psihologik derejesi, toparyň agzalarynyň baha berişi we öz-özüňe baha berişi ulgamy öwrenilýär) häsiýetini derňemek maksat edinilýär.

Senagat kärhanasynyň psihologik kilmatyny öwrenmek jähetde zähmete bolan gatnaşyk iki derejede derňelýär: zähmetden umumy kanagatlanmak we toparyň agzalarynyň şu kärhanada işi dowam etdirmek niýetini anyklamak. Soňky ýagdaýda derňewe işgärleriň geldi-geçerlik meselesi hem goşulýar. Zähmete bolan gatnaşygyň derňewi her bir işgäriň zähmet işiniň obýektiw görkezijileri bilen subýektiw görkezijisi – hususy “gatnaşyklar” bir-biri bilen baglanyşdyrylan ýagdaýynda üstünlikli amala aşyrylyp bilner. Birnäçe derňewlerde obýektiw görkezijileriň ulgamy göwnejaý ýüze

çykaryladyr. Meselem, W.A.Yadowyň¹ ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilen “Adam we onuň işi” derňewinde zähmete gatnaşygyň obýektiw şertleri öndürijiligiň, ugurtapyjylygyň, tertip-düzgünligiň görkezijileri hökmünde düşündirilýär. Subýektiw şertlere şu kärhanada işe bolan gatnaşygyň, hünäre gatnaşygyň, öz hususy hünärmenligiň derejesine gatnaşygyň görkezijisi hökmünde seredilipdir. Zähmete bolan gatnaşygyň zähmete bolan gönükdirilmäni aňladýanlygy üçin derňew usullary bu ýerde sosial gönükdirilmeleri derňemegiň usullaryny gaýtalaýar. Zähmete bolan gatnaşyk adamyň öz işinden kanagatlanýş derejesini aňladýanlygy üçin psihologik klimatyň möhüm häsiýetnamasy bolup durýar. Toparyň psihologik taglymaty nukdaýnazaryndan öwrenilýän toparda şahsyýetara gatnaşyklarynyň näderejede işe bolan gatnaşyk bilen, has takygy, zähmetden kanagatlanma bilen utgaşdyrylýandygy ýüze çykarylsa örän ähmiýetlidir.

Şeýlelikde, senagat kärhanasynda psihologik klimaty derňemek sosial-psihologik meseleleriň birgiden toplumyny öz içine alýar.² Klimata umumy baha bermek üçin her bir toplum boýunça aýratynlykda alnan (ýokarlaýyn- wertikal gatnaşyklar, keseleýin-gorizontal gatnaşyklar, zähmete gatnaşyk) maglumatlara mazmunlaýyn düşündiriş berilýär. Üç hatar boýunça maglumatlary birleşdirmek henize çenli belli bir kynçylyk döredýär. Aýry-äýry alymlar sosial-psihologik klimatyň sypatlary düşünjesini girizip, onuň dört sany mümkingadar görnüşini ýüze çykarýar: a) amatly, b) gapma-garşylykly; ç) ortaça amatly; d) amatsyz klimat. Üç toplum boýunça görkezijileriň haýsy toplumynyň “amatly” (ýa-da amatsyz) klimaty berýändigini henize çenli takyk aýdyp bolanok. Diňe

¹ Человек и его работа. М., 1967.

² Социально-психологический климат коллектива. Теория и методы изучения. Под. ред. Е.В.Шороховой и О.Н.Зотовой. М., 1979.

derňewiň dowam etdirilmegi bu meseläniň çözülmegine getirip biler.

Senagat kärhanasynda sosial-psihologik derňewiň täze meseleleriniň biri zähmet toparynyň içindäki aragatnaşyk-kommunikasiýa meselesidir. Psihologik klimatyň köp sanly derňewlerinde uly senagat kärhanasynyň brigada, seh, salkyn-smena (içindäki has kiçi toparlaryň) agzalary bu kärhanada oňyn klimat bolan ýagdaýynda “öz” brigadasynyň, sehiniň, salkynyň we ş.m. has dar çäginde bolýarlar. Bu ýagdaýda olaryň öz tutuş kärhanasynyň görkezijileri, bu bölümçäniň tutuş kärhananyň içindäki ähmiýeti, onuň işiniň depgini, önüminiň hili dogrusynda habarlylyk derejesi pes bolýar. Şol bir wagtyň özünde tutuş kärhana dogrusynda habardarlygynyň derejesi her bölümdäki umumy ýagdaýa oňyn täsir edýär. Nazaryýet jähetden bu anyk maglumat her bir toparyň has uly sosial gurluşa goşulmagynyň we bu goşulmagy aňlamagynyň işiň goşmaça motiwasiýasyny döredýänligi we onuň has umumy işiň düzüjisi bolup durýanlygy bilen düşündirilýär. Şonuň üçin soňky wagtlarda toparyň habarlylygy, başgaça aýdanynda kommunikasiýanyň ösüşi meselesi ýörite derňew tersine öwrüldi.

Jemgyýetiň osüşinde täze eýýämiň başlanmagy senagat kärhanalarynyň psihologiýasy bilen baglanyşykly meseleleriň täze toplumyny döredýär. Ilkinji nobatda döwlet kärhanalary bilen bir hatarda kärhanalaryň täze görnüşleri – paýdarlar, bilelikdäki we hususy kärhanalar döräp, olarda özara gatnaşyklaryň sypatlary ýüze çykýar. Bular öz gezeginde sosial psihologiýadan täze usulyýet we usul döredilişleri talap edýär.

Dolandyryş. Senagatda derňewiň eriş-argaç mowzugy dolandyryşdyr. Bu dolandyryşyň bilimiň dürli pudaklaryna degişliligi, onuň derňew işine psihologlar bilen bir hatarda ykdysatçylaryň goşulýanlygy bilen düşündirilýär. Sosial psihologiýanyň bu meselesiniň özüne degişli jäheti bardyr.¹

¹ Свенцицкий А.Л. Социально-психологическое управление. Л., 1986.

Onuň esasy bölüminiň biri – **ýolbaşça zerur psihologik sypatlar** dogrusyndaky meselesidir. Köp sanly amaly derňewler şu meseläni anyklamaga gönükdirilendir. Munuň üçin dürli şahsyýet testleri ulanylýar, ýörite usullar döredilýär, köplenç ussat ýolbaşçynyň beýany häsiýetnamasy berilýär. Dogrudan hem, bu usullaryň kömegi bilen ýolbaşça zerur bolan häsiýetler ýüze çykarylýp, olaryň görnüşleri bolsa gündelik durmuşdan alynýar. Ýöne bu mesele dogrusynda amaly derňewler geçirilende muňa degişli köp sanly meseleleriň nazaryýet jähedde entek çözülmän galyandygyny unutmaly däl.

Kähalatlarda örän geň ýagdaý döreýär: hünärmen-psihologlar, meselem, liderçiligi düşündirýän “sypatlar” taglymatyna garşy ähli subutnamalary bilip, lideriň ylmy derejede esaslandyrylan “sypatlarynyň” toplumynyň döredip bolmajakdygyny aňsalar-da, amaly derejede ýolbaşçynyň haýsy sypatlary özünde jemlemelidigini anyklamaga çalyşýarlar. Bu geňirgenmeklige jogap hökmünde köplenç durmuş meseleleriniň “garaşmaýandygyny”, olary çözmek üçin “nämede” bolsa bir zat etmelidigini nygtaýarlar. Subutnama hakykatdan daş bolmasa-da, munuň bilen ylalaşmak bolmaz. Hakykatdan-da, durmuşy meseleler “garaşanok”, ýöne bu meseläni ylmy jähetden ýapa ýarmaşmaýan usullar bilen çözmelidigini aňlatmaýar. Ýolbaşçynyň “sypatlary” dogrusyndaky mesele, örän kyn başga bir meseläniň çözmelidigini görkezýär: derňewi sargyt edýäne ylmyň entek onuň talap edýän meselesini çözmäge ýagdaýynyň ýokdugyny mertlik bilen boýun almagy başarmaly. Şeýle orun zerur meseläniň çözgüdinden yüz öwürmegi aňlatman, ýok bolan mümkinçilikler dogrusynda salgyma kowalaşmagyň önüni alýar.

Dolandyryş meselesinde şu günki günde hem sosial psihologiýanyň çözüp bilmejek meselelerini tapmak bolar: bu ýolbaşçylygyň usuly we toparlaýyn işiň netijeliliginiň arabaglanyşygy meselesi, psihologik derejede dörän dartgynlyklary çözmek meselesi, toparlaýyn karara gelmek

prosesini işjeňleşdirmek meselesi we beýlekiler. Ýolbaşçylaryň sypatlary dogrusynda aýdylanda bolsa, bu ýerde hem meseläniň nazaryýet derejede çözülişi bilen çapraz gelmeýän käbir çemeleşmeleri görkezmek mümkin: meselem: ýolbaşçynyň we toparyň gabat gelşini seljermek, “yza dolanýan baglanyşygyň” (ýolbaşçynyň agzalar tarapyndan özüniň nähili kabul edilýänligini bilmegi, dolandyryşyň netijeliligindäki orny we ş.m., şeýle derňewlerde has giňden ýaýran usullarynyň biri ýolbaşçynyň täzelikleri kabul etmäge ukybyny, onuň dürli usullary we gözegçiligi we ş.m. ulanmakdaky mümkinçiligini ýüze çykaryan başarnyklaryny özünde jemleýän psihologik keşbini ýüze çykaryan usullardyr¹. Mundan başga-da, haçan-da amaly derejede dolandyryşyň we ýolbaşçylygyň käbir meselelerini derňemekde dolandyryşa diňe gytaklaýyn dahylly, emma onuň netijeliligi üçin örän ähmiýetli bolan araçäk meseleleriň öwrenilişine amaly zerurlyk döredýär.

Şeýle meselelere, meselem, ýolbaşçynyň dürli derejeleri üçin işewür aragatnaşygyň netijeliligini ýokarlandyrmak degişlidir. Bu ugur diňe amaly derňewleri özünde jemlemek bilen çäklenmän, ýolbaşçylar üçin özünde işewür aragatnaşygyň ugruny we tehnikasynyň we onuň düzgünlerini we kadalaryny işläp düzmekligi jemleýän amaly okuw sapaklaryny guramagy hem göz önünde tutýar. Amalyýetçi psiholog bu ýagdaýda diňe bir ekspert-emin we maslahatçy hökmünde bolman, eýsem amaly sapaklaryň ýolbaşçysy bolýar. Munda ýörite işewir oyunlary guramak aýratyn täsirlidir.

Bu täze öwrülmä ýüzlenmek esasy temadan daşlaşmak däl-de, derňewi häzirki zaman ylmyň ýagdaýynda mümkin bolan derejä çykarmakdyr. Meseläni diňe ýolbaşçynyň “sypatlaryny”, “häsiýetlerini” ýüze çykarmaga baglamak, bu sosial psihologiýany nalajedeýin ýagdaýa salmakdan başga hiç zat däl.

¹ Кричевский Р.Л. Если вы – руководитель. М., 1993.

Bu aýdylanlar derňewe psihologiýadan hünärmen däl, meseläniň mazmunyndan we onuň derňew usulyndan baş çykarmaýan adamlar goşulanda has-da howply ýagdaý döredýär. Bu ýagdaýda köplenç ur-tut testleri ulanmak amaly talap ýaly usuldan ýeke-täk haraý gözleýärler. Emma testleriň köplügi, olary diňe ulanyş tehnikaşyndan suwara baş çykarylýan ýagdaýda oňalylyk döredýär. Test kähalatlarda göýä ylmylygyň girewine öwrülýär; olaryň şu takyk ýagdaýa laýyk däldegi magat görnüp duran-da bolsa, olary ulanmagyň önüni almak gaty kyn bolýar. Sosial psihologiýanyň sargytçylarynyň aňynda diňe test ulanyan hökmünde düşülmeginiň sebäbine düşünmek kyn. Amaly derňewleri, şol sanda dolandyryşyň psihologik meseleleriniň öwrenilişini şu nädogry pikiri, stereotipi puja çykarmakdan başlamalydyr.

Dolandyryş ulgamynda işleýän psihologyň wezipesi diňe teklipl edilýän temalar boýunça amaly derňew geçirmek bilen çäklenmän, öz meselesini aňlatmak üçin sosial-psihologik düşüňjeleri wagyz etmek bilen utgaşdyrmalydyr. Bu işiň maksady sargytça sosial psihologiýanyň ylmy esasyda nähili teklipl berip bilýändigini düşündirmekden ybaratdyr. Psihologyň hünär taýýarlygy ony dolandyryşyň hakyky meselelerine düşünmäge we sosial psihologiýanyň mümkinçiliklerini göz önüne getirmäge esaslanýan işjeň orun eýelemeklige borçly edýär.

Guramanyň ösüşi Dolandyryşyň psihologiýasy bilen baglanyşykly meseleleriň toplumy sosial psihologiýanyň täze ugruny düzýän **“guramanyň ösüşi”** ýa-da **“guramalaýyn ösüş”** diýlip atlandyrylýan ugurdyr. Bu mesele ilki sosial psihologiýanyň jümmüşinde döremän, onuň esaslandyrylyşyna görnükli sosiologlar we sosial-psihologlar gatnaşdy: A.Maslou, F.Herzberg, K.Arjiris we beýlekiler. Guramalaýyn ösüş ugurdaky derňewler **dolandyryş işgärleriniň hünärini ýokarlandyrmakdan** başlandy. Bu işiň gidişinde

işgärleriň ýokary hünärmenligini üpjün etmekliginiň beýleki meselelerden üznüklükde mümkin dälidiği anyklandy. Daşky gurşaw iňňän çylşyrymly bolup, onda hereket edýän gurama onuň üznüksiz üýtgeýän şertlerine yzygider uýgunlaşmaly bolýar. Bu dolandyryş işgärleriniň taýýarlygynyň guramanyň şeýle üýtgeýjiligini nazarda tutmalydygyny aňladýar. İşgärleriň öz-özleriniň işjeňleşmegine laýyk şertler döredilmese guramanyň işiniň netijeliligini ýokarlandyryp bolmaýar. Şu esasyda guramalaýyn ösüşiň nazaryýeti ýüze çykýar.

Guramalaýyn ösüş adamlaryň we toparlaryň guramadaky özüni alyp barşyny kämilleşdirmek üçin dürli tehnologiýalary ulanmagyň aýratyn medeniýetini döretmekdir. Bu aýratyn hem karara gelmäge, dartgynlygy çözmäge, kommunikasiýa ulgamynyň ösüşine degişlidir. Sözün has dar manysynda bolsa, guramalaýyn ösüş guramanyň öz-özünü täzeleýän, özüniň maksadynyň üýtgeýişine laýyklykda özgerýän ulgama öwürülmekligini üpjün edýän şertleri döretmegi göz önünde tutýar. Şeýle özgeriş haçan-da guramanyň ösüşiniň talabyna laýyklykda onuň gurluşyny üznüksiz kämilleşdirmek, netijeliligini ýokarlandyrmak döredijisi işlenilip düzülen ýagdaýynda mümkin bolýar.

Bular bilen bir hatarda guramalaýyn ösüşiň maksatnamasyna işgärler bilen alnyp barylmalý işleriň uly möçberi: ynamy artdyrmak, işgärleri guramanyň işi barada maglumatlar bilen ýokary derejede üpjün etmek, karara gelmekde her bir işgäriň gatnaşmak mümkinçiligini ýokarlandyrmak girýär. Bularyň ählisi dolandyryş usullaryny bir ulgama birleşdirmeklige gönükdirilendir. Bu bolsa öz gezeginde guramanyň netijeliligini, şol sanda onuň daşky gurşawdaky özgerişler bilen maksadalaýyk öz işini üýtgedip gurmaklygyny üpjün etmelidir.

Agzalan toplumlaýyn ýumuşlar içki we daşky “özgerdişiň döredijileriniň” kömegi bilen çözülip bilner. Şu

ýerden hem psihologyň işi başlanýar: psiholog daşky we içki “özgerdişiň döredijisiniň” hyzmatyny ýerine ýetirip biler. Onuň özünde özgerdişiň üç görnüşini üpjün etmek wezipesi durýar: 1) guramadaky täze şertlere, adamlaryň hünär döredijisine, gymmatlyk ugrukmasyna we ş.m. laýyklykda adamlaryň özüni alyp barşynyň usullaryny üýtgetmek; 2) karara gelmek, topary kemala getirmek we beýleki usullary kämilleşdirmegi göz önünde tutýan dolandyryş tehnologiýasyny üýtgetmek, 3) guramanyň daşky gurşawyň üýtgeşmelerine oňat uýgunlaşmagy, kommunikasiýa ulgamynyň kämilleşmegi üçin onuň maksadyny üýtgetmekligi göz önünde tutýan öz gurluşyny üýtgetmek. Bu wezipeleriň deňeşdirilme bahalandyrylyşy dogrusynda dürli çemeleşmeler bardyr. Awtorlaryň bir topary psihologyň esasy wezipesini işgärleriň şahsy sypatlaryny üýtgetmek bilen baglanyşdyrsa, beýlekileri guramany üýtgetmegiň baş ugurlaryny işläp düzmegi esasy hasaplanýar.

Ýöne meseläniň islendik toplumynda psiholog “üýtgeşmäniň döredijisi” hökmünde örän takyk maksatnamadan ugur almalydyr: ol guramanyň ýolbaşçylaryna takyk çözgütleri teklipl etmeýär (sebäbi ol guramanyň işiniň mazmunyndan hünärmen häsiýetde baş çykarmaýar), ol ýolbaşçylara we işgärlere özbaşdak karara gelmek üçin şert döredýär. Psihologyň guramanyň ösüşiniň maslahatçysy we işgärleri okatmaklyga gös-göni gatnaşygy hökmünde wezipesi hut şundan ybaratdyr. Ähli iş birnäçe tapgyrlara bölünýär. Olar: guramanyň ýagdaýy, onuň gurluşy, ondaky kommunikasiýanyň görnüşü dogrusynda maglumatlary toplamakdan; maglumatlary seljermek esasynda anyklaýyş – diagnoz döredilip, onda meseläni çözmekde döreýän kynçylyklar aýratyn ýüze çykarylýp, onuň esasynda mundan beýläkki hereketleriň meýilnamasyny döretmekden; galyberse-de “goşulyşmak”, ýagny ilkinji nobatda ýolbaşçylary we işgärleri okatmak boýunça iş (şol sanda ýörite işlenilip

düzülen türgünleşik maksatnamasy boýunça) amala aşyrmakdan ybaratdyr.

Okadylyş maksatnamasy amala aşyrylýan toparlar öz düzümi boýunça dürlüdür: bu guramanyň tutuş bölümi (bölümçe, komanda), şeýle hem dürli bölümleriň işgärlerinden jemlenen, ýöne birmeňzeş işi ýerine ýetirýän ýörite döredilen topar hem bolup biler. Daşary ýurt psihologiki edebiýatynda guramany üýtgetmegiň giňden ýaýran serişdeleriniň biri **ýolbaşçylygyň tärini we gymmatlyk ugrukmasyny üýtgetmek** usuly hasaplanylýar. “**Dolandyryş matrisasy**” giňden ulanylyp, ol sosial psihologiyada giňden ýaýran ýolbaşçynyň ýumşy ýa-da şahsyýetara gatnaşyklaryny ileri tutmak dogrusynda iki mümkingadar ugrukmasyna esaslanýar. Ýöne bular ýolbaşçynyň diňe nusga görnüşleridir. Hakykatda bolsa, her bir ýolbaşçyda ol ýa-da beýleki ugrukmanyň utgaşmalary bolýar. Dolandyryş matrisasynyň kömegi bilen her bir ýolbaşça degişlilikde onuň usuly hasaplanylýar, soňra bolsa munuň esasynda ony has kämilligi üçin mundan beýläkki okadylyş guralýar.

Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri we reklama Köpçülikleýin habar beriş ulgamy we wagyz-nesihat ylmy derňewlere, şol sanda sosial psihologlaryň derňewine esaslanman ösüp bilmeýär. Şonuň üçin sosial-psihologik derňewleriň meseleleri bu ugurda örän işjeň alnyp barylýar.

Kommunikatiw prosesiniň gurluşyny açyp görkezýän ýokarda seredilen baş düzüjili nusganyň ählisi: kommunikator-habar beriji, habar, diňleýjiler-auditoriýa, kanal, netijelilik amaly derňewiň obýekti bolup durýar. Bu derňew toparlarynyň her birinde has möhüm meseleler we **temalar** ýüze çykýar. Munuň sebäbi köpçülikleýin habar berişini, ýagny wagyz-nesihat täsir ulgamynyň adamlaryň köpçülikleýin aragatnaşygynyň görnüşi bolup durýanlygy bilen, bu ulganda maglumatyň esasan tehniki

serişdeleriň (çap ediliş, telewideniýe, radio) kömegi bilen baglanyşyklydyr. Bu proses belli bir sosial institutlar tarapyndan guralýar we ugrukdyrylýar. Köpçülikleýin habar berişin ýokary sosial ugrukmasy we onda aragatnaşygyň tehniki serişdeler bilen aralaşdyrylanlygy kommunikiw prosesin düzüm böleklerine we aýry-áýry taraplaryna belli bir täsirini ýetirýär.

Kommunikator köpçülikleýin habar berişde “toparlaýyn” häsiýete eýe bolýar, çünki, onuň ornunda bu ýerde aýratyn indiwid däl-de, belli bir sosial topar hereket edýär. Habaryň taýýarlanylşyna, onuň düzedilişine, taslamasyna köp sanly adamlar gatnaşýar. Şonuň üçin aragatnaşygyň bu ugrunda kommunikatoryň aşakdaky hyzmatlary tapawutlandyrylýar: a) habary döretmek we b) ýaýratmak.

Diňe kesekiniň pikirlerini geçirijiler rolunda çykyş edýän kommunikatorlar (meselem, radionyň we telewideniýäniň diktorlary) hem adamlara täsir ediş prosesinde uly ähmiýete eýedir. Köpçülikleýin habar berişde **auditoriýa** hem özboluşlydyr. Ony dürli möçberdäki we guramaçylykly toparlar düzýär: maşgala ýaly kiçi topardan başlap, köpçülikleýin mitinge gatnaşyjylara we ş.m. çenli. Ähli şertlerde diýen ýaly (lektorlaryň uly bolmadyk auditoriýada leksiýa okaýşyny hasap etmeseň) köpçülikleýin habar berişde auditoriýa ady näbelli – anonim bolup galyar, munuň sebäbi kommunikator hiç wagt özüniň teklip edýän habaryny kimiň kabul etjekdigini bilmeýänligi bilen düşündirilýär. Bu ýerde “yza dolanýan baglanyşyk-da” özboluşly çözülýär. Bu halatlarda onuň şol bada gelip gowuşmaýanlygy, kommunikiw hereketiň ähli prosesini güýçli üýtgedýär. Şeýle özboluşly aýratynlyklary köpçülikleýin habar beriş prosesiniň gurluşynyň beýleki düzüjilerine degişlilikde hem ýüze çykarmak bolar.

Amaly derňewleri guramakda mundan başga-da, **kanalyň-efiriň** özboluşlylygyny göz önünde tutmaly bolýar: eger kommunikator telewideniýäniň diktory bolsa, onda onuň kabul

edişini öwrenmekde bir dürli meseleler ýüze çykyp, eger-de ol radio diktory bolsa, onda düýpgöter başga meseleler ýüze çykýar. Edil şonuň ýaly-da ýazuw üsti we sesli habaryň psihologik döredijileri düýpgöter aýry başgadyr we ş.m. Şonuň üçin köpçülikleýin habar beriş we wagyz-nesihat ugrundaky amaly derňewler her bir ýörite kanala degişlilikde geçirilmelidir: psihologik gulluk bu ýerde radio, telewideniýe, çap edilişe, sesli çykyşlara (leksiyä wagyz-nesihat ugry) laýyklykda tapawutly guralmalydyr. Bu babatda sosiologik derňewlerde amala aşyrylýan işler has üstünliklidir.

Sosial psihologiýa barada aýdylanda, onuň bu ugurdaky derňewleri entek bir bitewilige eýe däldir: aýry-aýry, bölekleyin hem-de “çäkli” derňewler bu ýerde alymlaryň öz hōwesleri, kähallatlarda aýry-aýry telestudiýalaryň sargytlary boýunça geçirilýär. Möhüm mesele bolan kommunikatory kabul etmek dogrusyndaky derňew gyzykly netijeleri berdi. Umuman kommunikatory kabul etmegiň, şol sanda ony köpçülikleýin habar beriş şertlerinde kabul etmegiň aýratynlygy – kabul ediji-resepiýentiň kommunikatordan gowuşýan habary hem-de kommunikatoryň şahsyýetini birbada kabul edýänligindedir. Obýekti telewideniýäniň meşhur diktory bolup durýan derňewler täsirini netijeliligini ýokarlandyrmak üçin bu şertleriň ikisini-de göz önünde tutmalydygyny görkezdi. Kommunikatoryň sosial psihologiyada adaty ýüze çykarylýan “ynam” we “ýakymlylyk” ýaly häsiýetnamalary amaly derňewlerde aýratyn ähmiýete eýedir.

Derňewleriň bir toplumy aragatnaşygyň dürli görnüşlerini ulanmagyň hasabyna kommunikatoryň auditoriýa bilen arabaglanysygynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga bagyşlanandyr. Bu ýerde aragatnaşygyň “monologik” we “dialogik” atlandyrylýan görnüşleri göz önünde tutulýar. Bu ýerde öwrenilýän meseleleriň esasy toplumy aşakdakylardyr: leksiýa wagzyň netijeliligi, auditoriýanyň özboluşlylygy we onuň

beýanyeti kabul edişi, dilewarlyk – oratorlyk sungaty we umuman lektoryň ussatlygy we onuň auditoriýa netijeli täsir etmegiň şerti hökmündäki ähmiýeti, leksiýa auditoriýasy bilen psihologik baglanyşygy guramagyň meseleleri we ş.m. Bu derňewleriň esasan sesli köpçülikleýin çykyş ediş auditoriýasyna gönükdirilen teklipleri belli bir derejede köpçülikleýin habar berşiň beýleki görnüşlerinde hem ulanyp bilner.

Tutuşlygyna köpçülikleýin habar beriş we wagyz-nesihat pudagyndaky amaly derňewlerde dörän ýagdaýy kanagatlanarly diýip hasaplamak bolmaz: şeýle derňewleriň möhümligi häzirki zaman şertlerinde köpçülikleýin habar berşiň ýokary ähmiýete bolýan wagtynda hünärmenler we sargytçylar tarapyndan doly aňlanylýar. Köpçülikleýin habar berşiň sosial-psihologik derňewine mahabat-reklamany derňemeklik meseleleri hem gelip goşulýar. Bu soňky döwürde has-da işjeňleşýär. Bu derňew dünýä tejribesinde kadaly ýola goýlan daplere eýerýär.

Mekdep Däp boýunça pedagogikanyň we pedagogika psihologiýasynyň çäklerinde geçirilýän mekdebiň meseleleriniň derňewine sosial psihologiýa hem işjeň goşulýar. Bu ylmy meseleleriň ähli toplumy bilim beriş ulgamynda berlendir: aragatnaşyk, toparyň hereketlenişi, toparara gatnaşyklar, sosiallaşmagyň meseleleri. Şonuň üçin jemgyýetde düýpli özgerişler bilen baglanyşyklylykda mekdep ulgamynda döredilen ýörite psihologik gullugyň özenini sosial-psihologik amaly derňewler düzýär.

Köp sanly beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, mekdepde psihologik gullugyň esasy wezipelerine sagdyn şahsyýeti kemala getirmeklige kömek bermek, onuň ösüşindäki dürli kynçylyklara düzediş, hünäre ugrukdyrmak we beýleki köp sanly meseleler degişlidir. Elbetde, bu meseleleriň çözüşine mekdep işgärleriniň özi, ata-eneler we dürli hünär ugrukmasy bolan psihologlar

(ilkinji nobatda ýaş aýratynlygy we pedagogiki psihologiýadan) hem gatnaşýar.

Şol bir wagtyň özünde mekdebiň psihologik gullugynyň çözyän köp sanly meseleleriniň arasynda hususy sosial-psihologik meseleler ýüze çykýar: psihologik okadylyş, psihologik önüni alyş (profilaktika), psihologik maslahat, psihologik anyklaýyş, psihologik düzediş. Mugallymlara, atanelere psihologik bilim berişde sosial psiholog esasy unsi aragatnaşygyň meselelerine, adamlaryň bir-birini kabul edişine, jähyllyk psihologiýasy bilen baglanyşykly we maşgala içindäki dartgynlyklara, dürli jynsa degişli çagalaryň sosiallaşmak meselesine berýär. Aslynda psiholog-amalyýetçiniň işi hökmünde **psihologik okadylyşyň** zerurlygy mekdepde has aýdyň duýulýar. Bu ýerde häsiýeti boýunça dürli-dürli bolan keminden üç hili topar bolýar: mugallymlar, okuwçylar we ataneler. Olaryň özara gatnaşygy örän çylşyrymly bolup, olaryň birinde psihologik bilim-düşünjeleriň ýetmezçiligi ähli özara gatnaşygy kadadan çykarmagy mümkin.

Önüni alyş – profilaktika ugurda sosial psihologiýa näsaz özüni alyp barşyň maşgala gurşawyndaky, deň-duşlar arasyndaky ýa-da okuwçynyň synpdaşlary bilen aragatnaşyk guramakdaky kynçylygy bilen baglanyşykly sebäplerini ýüze çykarmalydyr. Bu ýagdaýda maslahat işiniň önüsyraýynda sosial-psihologik usullary ulanmak arkaly döran ýagdaýy öwrenmek zerurdyr. Derňewde sosiallaşmanyň öwrümli pursatlaryny (agtaryşlar we öz-özüni ykrar etmegiň krizisleri), mekdepdäki toparara özara täsiriň özboluşlylygyny (mugallymyň we okuwçynyň keşbi, olaryň kemala gelşi; mekdebiň mugallymlar toparynyň we synp toparlarynyň özara täsiriniň nusgalary we ş.m.) ýüze çykarmak ýerliklidir.

Sap amaly işe degişlilikde aýdylan-da bolsa, psiholog jemgyýetçilik durmuşynyň beýleki ugurlaryndaky ýaly mekdepde hem maslahatçynyň wezipesini, şeýle hem psihologik

işin birnäçe görnüşleriniň gös-göni gatnaşyjysy hökmünde iş alyp barýar. Onuň iş salyşmaly iki “obýekti” bolup, olaryň biri gurama hökmünde **tutus mekdebiň** özüdir. Şeýle ýagdaýda psihologa guramada işleýän hökmünde bildirilýän ähli talaplar deňşlidir: psiholog mekdebiň öz wezipelerini maksadalaýyk ýerine ýetirmekligini üpjün etmek üçin mekdepdäki ýagdaýy taslamalaşdyrýar (proýektirleýär). Bu ýagdaýda onuň önünde bir bütewi ulgama birleşdirmeli çylşyrymly we köptaraply gatnaşyklar durýar. Maslahatyň durky hut şu ulgama gönükdirilip, ýöne ol aýratyn bir adama – müdire, okuw bölüminiň müdirine, ders mugallymyna, synp ýolbaşçysyna gönükdirilip hem bilner.

Başga bir tarapdan, maslahat işi düýpgöter başga hili hem bolup biler: bu ýagdaýda ol **aýratyn bir adama ýekebara kömek bermäge** gönükdirilýär: okuwça, mugallyma, käbir ata-enelere. Şeýle ýagdaýda psiholog maşgala maslahatynyň orunda ýaly çykyş edýär: ol aýratyn bir ýagdaýy derňäp, adama ondan baş alyp çykmagyň ýoluny salgy berýär. Psihologyň maslahat berýän köp sanly “durmuş” kynçylyklarynyň arasynda hünäre ugrukmak bilen baglanyşykly kynçylyklar hem bardyr. Häzirki inňän çalt özgerýän dünýäde hünäre ugrukmak meselesi aýratyn möhümdir. Birinjiden, hünäriň ösýän şahsyýet üçin ýakymlylygy entek onda bu hünäre laýyk ukyp-başarnyklaryň, çuňňur höwesleriň bardygyny aňlatmaýar. Şahsyýetiň bu aýratynlyklarynyň deňişli hünäre laýyklygyny ýalňyşsyz kesgitlemek diňe psihologyň ýardamy bilen amala aşyrylyp bilinýär. Ikinjiden, bilim berşiň görnüşleri dürli-dürli bolup, onda öz gelejek ykbalyňy kesgitlemek ýaş ösdürimiň önünde ýeňil bolmadyk meseläni goýýar: mundan beýläkki bilim üçin adaty mekdebiň ýokary synplaryny saýlamalymy, liseýe geçmeli ýa-da hünär taýýarlygynyň başga görnüşlerini saýlamalymy? Bu sowallara jogabyň takygyny saýlamak ýene-de köp derejede psihologyň kömegi bilen gazanylýar.

**Hukugy bozuş özüni alyp
barşa garşy göreş**

Bu ugur “sap” sosial-psihologik
işni ulgamy bolman, döp
boýunça hukuk ylmlarynyň

garamagyna degişli bolan pudakdyr. Muňa garamazdan, soňky
ýyllarda bu ýerde sosial-psihologik çemeleşme has aýdyň ýüze
çykdy. Hukuk ylmlary bilen sosial psihologiyanyň arasyndaky
zähmetiň bölünişi bu ugurda, şertli ýagdaýda şeýleräk bolýar:
jemgyýetçilik düzgünini goramak, jenaýatçylyk bilen göreşmek,
kazyýet işiniň ýöredilişiniň kadalaryny işläp düzmek, jenaýat
üçin temmi çärelerini kesgitlemek, bularyň ählisi ýörite
jemgyýetçilik guramalarynyň we hukuk ylmlarynyň degişli
bölümleriniň paýyna düşýär. Emma hukugy bozyan özüni alyp
barşyň önüni alyş çäreleri meselem, kämillik ýaşyna yetmedik
hukuk bozujylar bilen önüni alyş işi, hukugy bozyan hereketleri
eden adamlary gaýtadan terbiýelemek (meselem, bu ýagdaýlarda
ulanylyan täsir ediş usullary) – bular sosial psihologiyanyň
önünde goýulýan meselelerdir.

Bu ugurda dörän meseleleriň toplumy psihologyň we
hukukçynyň bilelikdäki işini talap edýär. Sosial-psihologyň bu
bilelikdäki işe goşup biljek goşandy önünde nazaryýet we tejribe
derejede derňelen, onuň özboluşly wezipesine degişli bolan
meseleler bilen baglanyşyklydyr. Meseleleriň giden bir toplumy
şahsyýetiň hukuga garşy özüni alyp barşynyň kemala geliş
şertlerine degişlidir. Şunuň bilen baglanyşyklylykda geçirilýän
amaly derňewler esasan kämillige yetmedik hukuk bozujylaryň,
hukuk bozujynyň özüni alyp barşynyň seljermesinde jemlenendir.
Bu ýagdaýda şahsyýetiň kemala geliş kiçi gurşawynyň
ilkinjileriniň: maşgalanyň we mekdep synpynyň ähmiýetini
anyklamak aýratyn ähmiýete eýedir. Sosial psihologiyanyň
nukdaýnazaryndan bu babatda şu aşakdaky sowallara jogap
bermek has möhümdir. Ýetginjege agzalyk toparynyň we referent
– nusga alarlyk toparyň täsir ediş aýratynlygy nämeden ybarat
(we onuň referent topar hökmünde belli bir topary saýlaýşynyň

sebäbi)? Şahsyýetiň ahlak-psihologik sypatyny kemala getirmekte onuň topardaky derejesiniň (at-abraýynyň) orny nähili? Sosial gözegçilige we sosial kadalary özleşdirmäge indiividual gatnaşygyň kemala geliş döredijisi nähili? Galyberse-de, entek hukuga garşy hereket etmedik, ýöne özüniň “kyn” ýaşynda ýa-da özüniň ösüşiniň “kyn” döwründe bolan ýetginjege täsir etmegiň netijeli usullary nämeden ybarat?

Çap edilen işlerdäki salgylanmalardan ugur alynsa, bu ugurdaky derňewler has ösendir. Şahsyýetiň hukuga garşy özüni alyp barşynyň kemala geliş şertleri dogrusyndaky mesele derňelende maşgala bilen mekdep synpynyň ähmiýetiniň seljermesinden başga-da, has giň jähette şahsyýetiň sosiallaşmagynyň, onuň sosial gönükdirilmesiniň we gymmatlyk ugrukmasynyň kemala gelişiniň ähli meseleleri seljermelidir.

Psihologik edebiýatda “jenaýatçynyň şahsyýeti” adalgasynyň ulanylmagynyň yerliklidigi barada çekişme gidýän-de bolsa, amaly derňewlerde hem bu mesele belli bir derejede işlenendir. Awtorlaryň köpüsi aýratyn “jenaýatçynyň şahsyýetiniň gurluşy” hakynda gürrüň etmegiň gelişsizdigini aýtsalar-da, hukuga garşy özüni alyp barşyň her bir ýagdaýynda özüni alyp barşyň görnüşini saýlap almak subýektiň şahsy häsiýetleriniň ulgamyna daýanyar: şeýle häsiýetlere W.N.Kudryawsew “dünyägaraýşy, tejribäni, gönükdirilmeleri, gymmatlylyk ugrukmasyny, şeýly hem ahlak we sosial gözegçiligiň içki ulgamynyň aýratynlyklaryny, şol sanda hukuk aňlamaklygy”¹ goşýar. Diýmek, sosial-psihologyň wezipesi özüni alyp barşyň kadalaryny berjaý edýän şahsyýetiň häsiýetlerinden tapawutlylykda her bir hukuk bozujyda ýüze çykyan gyşarmalary anyklamakdan ybaratdyr. Şeýle seljerişin, tebigy ýagdaýda, temmi bermek howpy näderejede netijeli bolýandygy, ilkinji hukugy bozuş hereketlerinde ulanylyan “çäklendirmeleriň” netijeli utgaşmasynyň nähili bolýandygy we

¹ Кудрявцев В.В. Право и поведение. М., 1978. с. 23

ş.m. dogrusyndaky meseleleri anyklamaklygy talap edýär. Munuň bilen baglanyşyklylykda hukuk bozujylaryň tabynlygynyň – konformlygynyň dürli görnüşdäki toparlara degişlilikdäki ornuna bagyşlanan derňewler aýratyn gyzyklanma döredýär. Ulularyň ýetginjegini “garaşsyzlygyny” gulak asmazlyk hökmünde kabul edip, oňa garşy çykmaklygy, köplenç, konformizme özüni alyp barşyň nusgasy hökmünde garalmagyna getirýär. Şol bir wagtyň özünde toparyň diňe daşky tarapdan kabul edilmekligi durnuksyz adamda hukuk bozmaklyga sebäp bolýar. Ýetginjek ýaşly hukuk bozujylaryň arasynda geçirilen derňewler bu pikiriň dogrudygyny tassyklaýar: bu derňewler özüni alyp baryşda konformlygyň orny baradaky sowalyň bir mazmunly çözüşiniň ýoklugyny görkezýär.

Şeýlelikde, “jenayätçynyň şahsyýetiniň” seljerilişi bilen baglanyşykly ähli derňewler göni ýa-da gytaklaýyn topar hakyndaky meseläniň töwereginde jemlenýär. Bu babatda **referent – nusga alarlyk toparlary** derňemek örän möhümdir. Hukugy bozuýy özüni alyp barşyň döredijisi seljerilende kiçi gurşawyň görnüşleri bolan maşgala, mekdep synpy ýaly toparlaryň haýsy şertlerde ýetginjek üçin öz ähmiýetini ýitirip, tersine “resmi däl” toparlar, kähallatlarda arakhorlar, neşekeşler ýaly toparlaryň ters görelde bolýandygyny anyklamak zerurdyr. Sebäbi wagtyň geçmegi bilen hukugy bozuýy ýetginjeginiň hem şol ters görelde bolýanlara goşulmagy mümkindir. Şeýle ýagdaýda örän ägä bolunmalydyr.

Jenayätçylygyň önüni almaga gatnaşmak, hukuk bozuja özüni alyp barşyň döredijilerini düşündirmek ýaly şeýle wezipeler bilen bir hatarda sosial psihologiýa jenayätçylygyň üstüni açmakda hem belli bir orun eýeläp biler. Meseleleriň ýene-de bir toplumy ön hukuk bozanlygy üçin jogapkärçilige çekilen adamlara täsir etmegiň netijeli serişdelerini agtarmakdyr. Hukuk psihologiýasy bilen bir hatarda sosial psihologiýanyň azatlykdan mahrum edileniň önki ýaşan ýurduna gaýdyp

gelenden soň şahsyýeti “gaýtadan uýgunlaşdyrmagy” gurnagyň görnüşlerini we usullaryny işläp düzmekde hem uly mümkinçilikleri bardyr.

Ylym Sosial psihologiýanyň ulanylýan täze ugurlarynyň biri ylmy işiň ulgamydyr. Häzirki zaman ylmyň çylşyrymly ulgamynda derňew geçirmek we ony dolandyrmak hemişe bu ulgamyň psihologik döredijileri we kanunalaýyklyklary bilen baglanyşykly meseleleriň çözülmegini talap edýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ylmyň jemgyýetdäki orny dogrusynda şeýle belleyär: “Güýçli döwletde ylym esasy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň in täze gazananlary bilen aýakdaş gitmelidiris”.

Ylmy işi alyp barmagyň toparlaýyn görnüşleriniň ähmiýetiniň artmagy köp derejede ylmy döredijilige aýry-áýry ajaýyp şahsyýetleriň döredijiligi hökmündäki garaýşyň üýtgemegine getirýär. Munuň sebäbi bilimleri döretmek derňew “ussahanalaryndaky” köp sanly adamlaryň işiniň netijesi bolup durýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Muňa laýyklykda ylmy düşüňjeleri döretmek boýunça ilkinji sosial öýjügiň görnüşi üýtgeýär: eger-de önler şeýle öýjük hökmünde “ylmy mekdep” hereket eden bolsa, indi “derňew topary” çykyş edýär. Şeýle toparda onuň agzalarynyň inňän ýokary jebisligi ýüze çykyp, köplenç ylmy döredijiligiň hususy toparlaýyn önümi: toparlaýyn ekspertizalar we ş.m. döredilýär. Derňew işiniň subýekti kiçi topar bolýar.

Bu sosial psihologiýanyň önünde birnäçe täze amaly wezipeleri goýýar: ilkinji nobatda ylmy toparyň zähmet toparynyň beýleki görnüşleri bilen deňeşdirilendäki aýratynlygyny ýüze çykarmak, ondaky sosial-psihologik ýagdaýy, klimaty, dolandyryş usullary kämilleşdirmek, onuň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak we ş.m.

Bu ugurda döreyän şeýle meseleleriň biri **“toparlaýyn ylmy iş”** diýen işiň özboluşlylygyny ýüze çykarmakdyr. Adaty psihologiýa üçin işiň şeýle görnüşi gapma-garşylykly häsiýetnamany özünde jemleýär: bu iş şol bir wagtyň özünde hem “bilelikde”, hem-de “döredijilikli” bolup, adaty psihologiýada döredijilik işine mydama indiwiidual, ýekelikdäki iş hökmünde seredilýär. Ylmy öwreniş indi köp wagtdan bari häzirki zaman şertlerinde diňe bir alymyň şahsyýetini däl-de, ylmy birleşmedäki aragatnaşygyň häsiýetini seljermelidigini talap edýän-de bolsa, adaty çemeleşiş henize çenli ýenilip geçilmän galýar: döredijiligiň subýekti edil öňküleri ýaly şahsyýet hasaplanylýar (bu ýerde alymyň şahsyýeti), kiçi gurşaw, şol sanda aragatnaşyk bolsa, döredijilik işiniň diňe şerti hökmünde seredilýär. Sosial psihologiýanyň wezipesi – döredijilik işiniň tebigatyna düşünp, onuň psihologik beýanyny bermekden ybaratdyr.

Bu sowallaryň özboluşly çözüşi M.G.Ýaroşewskiý tarapyndan döredilen “ylmy derňemegiň maksatnamalaýyn – orunly çemeleşmesinde” berilýär.¹ Bu nazaryýetiň esasy pikirleriniň biri her bir ylmy toparda esasy “ylmy orunlaryň” ýüze çykarylmagydyr: “dörediji- generator”, “tankytçy”, “bilgir” we ş.m. Her bir işgäriň “orun kesimi” beýan edilip, onuň umumy işe goşýan goşandy beýlekiniňkiden özboluşlydyr. Bu tapawutlylyk birmeňzeş diýen ýaly hyzmatlary ýerine ýetirýän önümçilik toparynyň işgärleriniň “goşandynyň” tapawudyndan has aýrybaşgadyr. Aýratyn kyn sowallaryň biri-islendik ylmy ornuň hakyky döredijilik işine “goşant” bolup durýandygyny ýa-da dälidigini anyklamak bolup durýar. Eger “döredijiniň – generatornyň” işini gürrüňsiz döredijilik işi hasaplap bolýan bolsa, “tankytçynyň” ýa-da “okumysyň” işini şeýle häsiýetlendirmek kyndyr. Munuň üçin her bir ylmy ony endigan psihologik beýan etmek bilen bir hatarda her bir alymyň motiwasiýasyny doly seljermek zerurdyr, çünki ylmy orunlaryň

¹ Ярошецкий М.Г. Проблемы руководство научным коллективом. М., 1982

netijeli utgaşmagy ylmy toparyň her bir agzasynyň ýokary derejede meýillenmegini göz önünde tutýar. Galyberse-de, alymlaryň arasyndaky aragatnaşyk kommunikasiýa prosesiniň özboluşlylygyny derňemek, aýdaly, her bir alymyň dürli maglumaty kabul edip, gaýtadan işläp we saklap bilmeklige psihologiki taýýarlygyny seljermek hem möhümdir.

Ylmy topardaky görkezilen sosial-psihologik hadysalaryň özboluşlylygy aýdyňlaşdyryldy: şeýle topara ýolbaşçylyk etmekde birnäçe kynçylyklar döreýär. Meselem, dürli işgärleriň “goşandynyň” näтактыklygy olaryň netijeliligini bahalandyrmagyň şertiniň aç-açanlygyny peseldýär. Bu bolsa işgärleriň öz netijeliligi dogrusyndaky düşüňjeleriniň näтактыklygyny döredip, bu esasynda özboluşly dartgynlyklaryň döremegine getirýär. Şeýle dartgynlyklarda köplenç onuň hususy işewür we şahsyýetara tarapyny tapawutlandyrmak kyn bolýar. Öz ýolbaşçylyk edýän bölüminiň işiniň ýokary netijeliligini üpjün etmek üçin ýolbaşçy şeýle dartgynlyklary çözmegi başarmalydyr. Şol bir wagtyň özünde ýolbaşçynyň hem topardaky orny özboluşlydyr: ylmy toparyň ýolbaşçysy bir wagtyň özünde administratorlyk we pikirleri dörediji hyzmatlary özünde jemlemelimi ýa-da bu hyzmatlar dürli adamlaryň arasynda paýlanmalymy? Bu sowal hem amaly sosial psihologiýanyň önünde durýar.

Maksatnamalaýyn – orunly çemeleşişin pikirleri gös-göni ylmy edaralarda: institutlarda, tejribehanalarda, ýokary okuw mekdeplerinde geçirilýän amaly derňewlerde giňden peýdalanylýar. Şeýle derňewleriň esasynda sosial-psiholog üç görnüşli iş alyp baryp bilýär. Işin birinji görnüşü her bir topardaky takyk ýagdaýy anyklamak esasynda **teklipleri işläp düzmek** (meselem, ylmy toparyň agzalary üçin aýdyň bolar ýaly derňew maksatnamasynyň amala aşyrylyşynyň netijeli döwürlerini nähili ýüze çykarmak, topardaky ylmy orunlaryň ulgamyny guramak we her bir işgäriň orunly kesimini döretmek, şahsyýetara gatnaşyklaryny, şol sanda şahsyýetara dartgynlyklary

nahili kadalaşdyrmaly we ş.m.). Bu teklipler, esasan, ylmy toparyň ýolbaşçylaryna gönükdirilendir.

Sosial-psihologyň işiniň ikinji görnüşi – **maslahat işidir**. Bu ýerde maslahat toparyň ýolbaşçylaryna we adaty agzalaryna berlip, agzalara degişlilikde şeýle maslahat topardaky ýagdaýy, ondaky öz ornuny aňlamaklyga, şonuň netijesinde hem öz işinden kanagatlanmak duýgusynyň ýokarlanmagyna ýardam edýär.

Galyberse-de, işiň üçünji görnüşi – ylmy toparyň **ýolbaşçylaryny** aragatnaşygyň we özara täsiriň sosial-psihologik döredijilerini bilmek bilen baglanyşykly bölegi boýunça dolandyryşyň gös-göni usullary boýunça **okatmakdyr**. Şeýle okadylyş adaty beýanetlerden başlap sosial-psihologik türgenleşik ýaly dürli görnüşlerde guralýar.

Bu ugurdaky derňewler entek başlangyç döwürlerde bolýan hem bolsa, ylmy toparlaryň sosial-psihologik kömege mätäçligi şeýle ýokary bolup, bu ýörite psihologiki gullugy guramaklygy talap edýär.

Maşgala gullugy Sosial psihologiýa maşgala turuwbaşdan uly üns bermek bilen, kiçi sosial toparyň tebigy görnüşiniň mysaly hasaplaýar. Şeýle toparyň ähli aýratynlyklary maşgalada belli bir özboluşlylyga eýe bolsa-da, kiçi toparlaryň hereket ediş we ösüş kanunlaryny bilmek, jemgyýetiň bu kiçi öýjügindäki özara gatnaşyklaryň maksadalaýyk görmüşleriniň ösüşine belli bir goşant goşup biler. Bu ugurda sosial psihologiýanyň çözüp biljek we kähalatlarda eýýäm çözüän meseleleriniň birnäçesini ýüze çykarmak mümkin.

Şeýle meseleleriň birinji bölegi **ýaşlary maşgala gurmaklyga taýýarlamak** bilen baglanyşyklydyr. Soňky ýyllarda bu ugurda mekdebiň ýerine ýetirmeli wezipeleri dogrusyndaky meseleler ýygy-ýygdydan goýulsa-da, ýöne

köplenç gürrüň diňe jyns terbiýesine syrykdyrylýar. Bu meseläniň möhümligi şübhesizdir. Ýöne nika we maşgala gurmaklyga bolan taýýarlyk psihologiki taýýarlygyň meselelerini-de öz içine alýar. Bu ýaşlaryň maşgala gatnaşyklary, şol sanda olaryň psihologik mazmuny dogrusyndaky maglumatlary tötänleýin, adaty durmuşyň pikirýöretmelerinden almaly däl-de, olary ylmy esasda guralan çeşmelerden almalydygyny aňladýar. Meselem, maşgala orunlary, bu orunlaryň mazmunyndaky täze jemgyýetde bolup geçýän üýtgeşmeler, olaryň bu täze mazmuna “uýgunlaşmagy” ýaly sowallar şol bir wagtyň özünde sosial psihologiýanyň dersine degişli soraglardyr. Maşgalanyň çaganyň sosiallaşma instituty hökmündäki aýratynlyklary dogrusyndaky ýönekeýje maglumatlar diňe bir ýaş çatynjalara däl-de, nika taýýarlanýan adamlara hem peýdalydyr. Başgaça aýdanyňda, sosial psihologiýanyň bu ugurda ornaşdyrylyşynyň birinji görnüşi magaryfçylyk, bilim beriş, ýaşlary maşgala durmuşyna taýýarlaýan düşündirişi hyzmaty bolup durýar.

Şeýle ornaşdyrylyşyň ikinji bir görnüşi **“tanyşmaklyk gullugyny”** üpjün etmekdir. Köp sanly ylmy çykyşlarda, döwlet, jemgyýetçilik guramalary tarapyndan guralýan ara alyp maslahatlaşmalarda häzirki zaman durmuşynyň belli bir şertlerde adamlaryň belli bir bölegi üçin ýanyoldaşy tapmakda kynçylyk döreýär. Bu kynçylyklar ýaşlaryň esasy köpçüliginiň okuw, zähmet işi bilen gümra bolýanlygy esasynda döräp, olaryň aragatnaşyk ulgamynyň örän çäkli bolýanlygynda ýüze çykýar: diňe erkegiň ýa-da diňe aýalyň zähmeti agdyklyk edýän önümçilikde tebigy aragatnaşyk gurşawy garşylykly jyns bilen özara gatnaşygy kynlaşdyrýar. Iş we boş wagtyň önümçilik düzgüni boýunça guralmagy ýekebara, maşgalasyz (öýlenmedik) we ş.m. adamlaryň belli bir ýaşdaky adamlar bilen aragatnaşykda bolmagyny kynlaşdyrýar. Bu ýagdaýda “kömek” sosial psihologiýa tarapyndan däl-de, dürli döwlet we

jemgyýetçilik çäreleriniň, meselem, klublary, kärhanalar dostlugynyň dürli görnüşlerini döretmek, toparyň agzalarynyň agşamlara özara çakylyklaryny, bilelikdäki sport ýaryşlaryny guramak we ş.m. ulgamynyň üsti bilen berilýär.

Ýöne meseläniň ýene-de bir tarapy bardyr: ýaş adamlarda dürli sebäplere görä beýleki jynsyň wekili bilen özara gatnaşygy guramaklyga päsgel berýän belli bir psihologik päsgelçilikleriň ýüze çykarmagy mümkindir. Bu ýerde psihologyň kömegi her bir jähetten zerurdyr. Sosial psihologiýa degişlilikde aýdylanda bolsa, ol bu kynçylyklaryň haýsy biri dörän ýagdaýynda hem “tanyşmaklyk gullugyny” guramaklygy öz üstüne alyp biler. Bu ugurda döreýän biynjalyklyk adamyň durmuşynyň şeýle inçe tarapynyň guralyşy kelle göçgün, geldi-geçer, hususy gazanç başlangyjynda “işleýän” howatyrlýgy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin her bir “duşuşyklar kluby”, her bir maslahat hökmany ýagdaýda aragatnaşyk alyp barmaklyga ýörite öwürdilişe, okadylyşa daýanmalydyr. “Elektron sawçynyň” hyzmatyndan peýdalanylýan ýagdaýynda hem ol meseläni doly çözüp bilmeýär: geljekki çatynjalaryň öz durmuş ýoldaşyny saýlamaklygy olaryň özara gatnaşyklarynyň psihologik guralyşyndan aýrybaşga bolup bilmez. Häzirki döwre çenli geçirilen birnäçe tejribeler “tanyşmaklykdaky” üstünligiň şeýle gullugy guraýanlaryň sosial-psihologik sowatlylygynyň derejesine baglydygyny görkezdi. Maşgala gullugy ulgamyndaky meseläniň ikinji bölegi eýýäm gurlan, ýaşap ýören maşgalalara degişlidir. Bu ýerde esasy mesele maşgalanyň durnuklylygyny ýokarlandyrmaga ýardam edýän **maşgala gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakdyr**. Soňky ýyllarda jemgyýeti aladalandyryýan esasy meseleleriň biri nika bozulmagynyň artmagydyr. Munuň ýörite demografiki edebiýatda seljerilen möhüm sebäpleriniň biri ar-aýalyň öz gündelik özara gatnaşyklaryny gurap bilmezligidir. Bu amaly sosial-psihologik derňewleriň möhüm görnüşleriniň

biriniň maşgala dartgynlyklarynyň görnüşiniň we gurluşynyň, olary çözmekligiň usullary bolmalydygyny aňladýar.

Şol bir wagtyň özünde bularyň ählisi diňe bir derňew “temasy” bolmaly däl: amaly sosial-psiholog maşgalada kadaly aragatnaşyk saklamagy okatmalydyr.

Şeýle okadylyşyň serişdesi sosial-psihologik türgenleşikdir. Ýöne islendik türgünleşik okuwy diňe bir kynçylykly däl, eýsem uzak wagtlaýyn işdir. Maşgala agzalary üçin ol haýsy-da bolsa bir ýerde guralmalydyr. Meseläniň ýeke-täk çözgüdi ýörite **maşgala maslahatlaryny** guramak bolup, bu ugurda iş eýýäm geçirilýär. Oňa sosial-psihologyň ştat işgär hökmünde goşulmagy öz-özünden düşnüklidir.

Syýasat

Sosial-psihologyň syýasat ulgamyndaky amaly derňewi we amaly işi biziň yurdumyza degişlilikde täzeräk ugurdyr. Ýöne şeýle tejribe dünýä sosial psihologiýasynda bireýýäm toplanandyr. Bu ugurdaky ilkinji işler G.Lassuelle degişli bolup, XX asyryň 30-njy ýyllarynda geçirilendir. Psihologiýa ylmynyň ýörite “syýasy psihologiýa” şahasy döredilip, onuň düýpli işlerinde amaly ornaşdyrmalaryň giň toplumy ýüze çykarylandyr (M.German, N.Janns, W.Stoun, P.Şaffner). Syýasatyň seljermesinde sosial psihologiýanyň gatnaşýan meseleleri aýandyr: syýasy karara gelinmeleriň psihologik şertleri, olaryň kabul edilişiniň psihologik şertleri; syýasy işgäriň şahsy häsiýetnamalarynyň we keşbiniň ähmiýeti; syýasy sosiallaşma we beýlekiler. Ýöne bu meseleler köp derejede diňe nazaryýet häsiýetde işlenilendir. Bu ulgama sosial psihologiýanyň amaly ornaşdyrmalary barada aýdylanda bolsa mesele entek önjeýli işlenen däl.

Uly syýasy işgäriň ýanynda maslahatçy bolup işleýän psihologyň özboluşly kynçylyklary ýörite üns bererlikdir. Birinjiden, syýasatçyda iki häsiýetiň: onuň psihology çagyrmak

mümkinçiliginiň (aýdaly, maliýe tarapdan) we muny etmäge **höwesiniň** (şeyle işiň möhümdigine düşünmegi) utgaşmagy zerurdyr. Ikinjiden, bu derňew geçirmäge we maslahat bermäge wagty we maglumatlar almaga oňa rugsat edilmeli: syýasy çözgütler, köplenç, gysga möhletlerde kabul edilip, olaryň bir bölegi bolsa gizlin bolýar. Üçünjiden, syýasy işgäre şahsy maslahatlar berýän psiholog belli bir derejede onuň nazaryýetini, garaýşyny paýlaşmalydyr. Başgaça aýdanyňda psihologyň hünärmen we raýatlyk orunlarynyň utgaşmasy meselesi ýüze çykýar. Dördünjiden, käbir halatlarda ýüze çykýan syýasatda psihologiki gulluga, psihologiki şübhelí gatnaşygy ýeňip geçmek ("syýasatçy kesekiniň pikiri bilen ýaşamaly däl" we ş.m.) zerur bolup durýar.

Şeýle-de bolsa psihologik goldawyň zerurlygyny aňlamaklyk kem-kemden syýasy işgärleriň ulgamyna aralaşýar. Psihologyň bu ugurdaky meseleleri we iş usullary kem-kemden aýdyňlaşýar. Bu babatda psihologyň işiniň aşakdaky ugurlaryny ýüze çykarmak mümkin.

1. Karara gelmekligiň döredilişine we çözgüdine gatnaşmak. Köp sanly syýasy çözgütleriň birtaraplaýynlygy olaryň işlenilip düzülişinde ony raýatlaryň nähili kabul etjekdigi ýaly şertiň nazara alynmazlygy bilen baglanyşyklydyr. Başgaça aýdanyň-da, kabul edilýän çözlüşleriň psihologik netijeleri göz önünde tutulmandyr. Düzedişi psiholog girizmelidir: raýatlaryň garaşmalaryny göz önünde tutmak, ilatyň dürli gatlaklarynyň resminamalary nähili kabul etjekdigini çaklamak. Şeýle çaklamanyň esaslandyrylandygyny gazanmak üçin köpçülikleýin aňyň ýagdaýyny önünden kesgitlemeli bolýar. Muny psihologlaryň we sosiologlaryň, ykdysady syýasatda bolsa ykdysatçylaryň bilelikdäki tagallasy bilen amala aşyryp bolar. Eger karara gelniş köpçüligiň isleg-höwesinden sowa bolsa psiholog syýasy çözlüşiň mümkingadar döräýjek dartgynlygyny

öňünden görüp, ony yeňip geçmegiň ýollaryny ýüze çykarmalydyr.

2. Psihologyň (şol bir wagtyň özünde sosiologyň hem) amaly işiniň ikinji ugry – **jemgyýetçilik pikiriniň ýagdaýyny üznüksiz seljermekdir.** Gürrüň takyk aýry-aýry çözülişe däl-de, köpçülikleýin aňda ol ýa-da beýleki syýasy, ykdysady we sosial hakykatlar dogrusyndaky umumy düşüňjeler barada baryar. Jemgyýetçilik pikiri öwrenmegiň sosiologiýada kabul edilen adaty usullarynyň üsti doldurylmasy hökmünde sosial-psiholog çuňňur pikir soralmalary geçirip, aýry-aýry toparlaryň aýry-aýry sowallar boýunça pikirleriniň özboluşly “kesimlerini” alyp bilýär. Şeýle derňewde sargytçynyň aýratyn syýasatçy ýa-da haýsydyr syýasy gurluş bolup durýanlygy üçin alnan netijäniň ony kanagatlandyrmazlygyna psiholog öňünden taýýar bolmalydyr. Aslynda her bir syýasatçynyň özi hem jemgyýetçilik pikiriniň mazmuny dogrusynda belli bir garaýyş döredip bilýär. Onuň pikir jemlemesiniň derňew geçireniň pikir ýöretmesi bilen gabat gelmezligi mümkindir. Syýasatçylaryň arasynda giňden ýaýran ýoňlaryň biri – öz islegiňi hakykat hökmünde kabul etmek bolýanlygyny nazarda tutup, psiholog-amalyýetçi öz seljermesiniň hakykata laýyklygyny sargytça düşündirmäge taýýar bolmalydyr. Amalyýetçi-psihologyň bu ugurdaky işiniň özboluşly görmüşü syýasatça onuň saýlawçylar ýa-da ilatyň başga toparlary bilen duşuşanynda ýüze çykjak mümkingadar ýagdaý barada teklpler bermekdir. Bu ýerde syýasatçy bilen bilim beriş, aragatnaşyk guramak, ikitaraplaýyn sözleşişň ähmiýeti we beýlekiler barada düşündiriş, öwrediş işi göz öňünde tutulýar.

3. Üçünji ugur – syýasy işgärlere olaryň köpçülik öňündäki çykyşynyň önüsrasy gös-göni **maslahat** bermekdir. Bu ýerde ýerine ýetirilýän iş mahabat-reklamadaky işe meňzeşdir: ol işgäriň şahsyýeti barada belli bir ýakymly keşbi-meji döretmekdir. Syýasatçynyň keşbi-meji – bu ýönekeý goşundy däl-de, onuň at-abraýlylygynyň möhüm şertidir.

Keşp-imej telewideniýede, mitingde, duşuşykda has möhümdir. Bu ýerde ol gös-göni ýüze çykýar. Şonuň bilen bir hatarda keşbiň-imejiň syýasatçynyň adamlaryň önünde çykyş edişini, metbugatda, halkyň ol barada aýdylmalaryny özünde jemleýän durnukly görnüşi hem döredilýär. Maslahatçynyň syýasatçy barada keşp-imej döretmek boýunça alyp baryan işi örän çäkli we yrgadyr. Ol adamy öz bolşundan üýtgedip, düýpgöter “başga” öwürüp, sözüň takyk manysynda “keşp-dörediji” bolup bilmez. Onuň işi sargytçynyň, aýdaly çykyş edýäniň, daşky görnüşiniň, ýüz muskullarynyň, aň hereketleriniň, sözleýşi guraýşynyň we ş.m. nähili kabul edilýändigini dogrusynda yza dolanýan maglumat bermekdir. Şeýle häsiýetli maslahat paýdarlar jemgyýetleriniň, firmalaryň, şereketleriň ýolbaşçylaryna, mugallyma, islendik beýanetçä teklip edilýän bilen meňzeşdir. Ýöne syýasatçynyň işiniň aýratynlygyny, onuň täsiriniň möçberini nazarda tutup, maslahat bermeklik bu ýerde has jogapkärçilikli bolýar.

4. Işin dördünji ugry – garşydaşlaryň psihologik keşp-portretlerini döretmek, söziň has giň manysynda dürli gepleşikleri psihologik jähtden üpjün etmekdir. Syýasy durmuşyň demokratik mazmuna eýe bolmagy goýlan sowallary has ýitileşdirýär. Amalyýetçi psihologyň syýasat ugrundaky işiniň mysalynda hünärmeniň örän sowatly we başarjaň bolmalydygy, ol özünde diňe bir ekspertizanyň, maslahatyň takyk tehnologiýasynyň düşüňjeleriniň däl, eýsem jemgyýetçilik durmuşynyň düýpli meselelerinden hem baş çykarmak başarnygyny jemlemelidigini äşgär görkezýär.

EDEBIYAT

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, TDNG, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom, Aşgabat, TDNG, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, TDNG, 2008.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. Aşgabat, TDNG, 2008.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. Aşgabat, TDNG, 2009.
6. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, TDNG, 2001.
7. Агеев В.Т. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М.: МГУ, 1990.
8. Алешина О.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. М., 1994.
9. Андреева Г.М. Социальная психология. Изд. 3. М.: Наука, 1994.
10. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник. Изд. с 5-е. М.: Наука, 2003.
11. Андреева Г.М. Актуальные проблемы социальной психологии. М.: МГУ, 1988.
12. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. Теоретические ориентации. М.: МГУ, 1978.
13. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: МГУ, 1984.
14. Басаров Б.Б. Гысга психологик сөздүк. Ашгабат, 1993.
15. Басаров Б.Б. ве бейл. Gözellik terbiyesi. Aşgabat, 2002.
16. Басаров Б.Б. Проблемы психологии устойчивости личности. Ашгабат, Ылым, 1981.
17. Басаров Б.Б. Психология деятельностной и ценностной опосредствованности жизнедеятельности коллектива. Ашгабат, 1990.

18. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и развитии (Пер. с англ. М.: Изд-во ин. лит., 1961).
19. Беличева Т.А. Основы превентивной психологии. М., 1993.
20. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М.: Прогресс. (Пер. с англ.). 1988.
21. Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология (Избранные работы по социальной психологии). М., 1994.
22. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляции поведения. М.: Наука. 1978.
23. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973.
24. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР (Пер. с англ. М., 1976).
25. Введение в практическую социальную психологию. Под ред. Ю.М. Жукова и др. М., Наука. 1994.
26. Выготский Л.Т. Исторический смысл психологического кризиса. Т. 1. М.: Педагогика. 1982.
27. Выготский Л.Т. История развития высших психических функций. Т. 3. М.: Педагогика. 1983.
28. Гозман Л.Ю. Психология эмоциональных отношений. М.: МГУ, 1987.
29. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. М.: Наука. 1994.
30. Донцов А.И. Психология коллектива. М.: МГУ. 1984.
31. Зимбардо Ф. Застенчивость (Пер. с англ.). М., 1992.
32. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991.
33. Кон И.Т. Психология ранней юности. М.: Просвещение. 1989.
34. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. М.: МГУ. 1991.
35. Лабунская В.А. Невербальное поведение. Ростов-на-Дону: РГУ. 134 с.
36. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1896.
37. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат. 1975.
38. Методологические проблемы социальной психологии. Под ред. Е.В.Шороховой. М.: Наука. 1975.
39. Методология и методы социальной психологии. Под ред. Е.В.Шороховой. М.: Наука. 1977.

40. Морено Дж. Социметрия (Пер. с англ.). М.: Инлит, 1958.
41. Мухамметбердиев О.Б. Национальное самосознание: социо-психологический анализ. М.: "Луч", 1992.
42. Немов Р.Т. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива. М.: Педагогика, 1984.
43. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М.: Мысль, 1971.
44. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально психологического тренинга. М.: МГУ, 1982.
45. Проблемы руководства научным коллективом. Под ред. М.Г.Ярошевского. М.: Наука, 1982.
46. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. М.: Наука, 1966.
47. Психологическая теория коллектива. Под ред. А.В.Петровского. М.: Педагогика, 1979.
48. Пэнто Р., Гравити М. Методы социальных наук (Пер. с фр.). М., 1972.
49. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. Л.: ЛГУ, 1986.
50. Социальная психология личности. Под ред. М.И. Бобневой и Е.В.Шороховой. М.: Наука, 1979.
51. Тард Г. Законы подражания. СПб, 1892.
52. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников. М.: Просвещение, 1980.
53. Шибутани С. Социальная психология (Пер. с англ. М.: Прогресс, 1968.
54. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе. М.: Наука, 1985.
55. Ярошевский М.Г. История психологии. М.: Мысль, 1985.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
---------------	---

I bölüm

Adamlaryň aragatnaşygynyň we özara täsiriniň kanunalaýyklygy

1-nji bap. Jemgyýetçilik gatnaşyklary we şahsyýetara gatnaşyklary	10
2-nji bap. Aragatnaşyk maglumat alyşmak hökmünde	21
3-njy bap. Aragatnaşyk özara täsir hökmünde	39
4-nji bap. Aragatnaşyk adamlaryň bir-birini kabul edişi hökmünde	57
5-nji bap. Aragatnaşyk prosesinde täsir etmekligiň psihologik usullary	80

II bölüm

Toparlaryň sosial psihologiýasy

6-njy bap. Sosial psihologiýada topar meselesi	95
7-nji bap. Uly sosial toparlaryň psihologik häsiýetnamalary	111
8-nji bap. Tötänleýin toparlar we köpçülikleýin hereketler	142
9-njy bap. Kiçi toparyň sosial psihologiýasynyň umumy meseleleri	151
10-njy bap. Kiçi topardaky dinamiki hadysalar	174
11-nji bap. Toparyň ösüşiniň sosial-psihologik jäheti	215
12-nji bap. Toparara gatnaşyklaryň psihologiýasy	231

III bölüm

Şahsyýeti derňemegiň sosial-psihologik meseleleri

13-nji bap. Şahsyýet meselesi sosial psihologiýada	248
14-nji bap. Sosiallaşmak	263
15-nji bap. Sosial gönükdirme	278
16-njy bap. Şahsyýetiň topardaky orný, özüni alyp barşy	298

IV bölüm

Sosial psihologiýanyň amaly ulanylyşy

17-nji bap. Sosial psihologiýada amaly derňewleriň aýratynlyklary	317
18-nji bap. Amaly derňewleriň esasy ugurlary we görnüşleri	338
Edebiýat	369
	371

Bayram Basarow

SOSIAL PSIHOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanması

Ýörite redaktor	<i>O. Muhammetberdiyew</i>
Neşiratyň redaktory	<i>N. Kakalyýewa</i>
Tehredaktory	<i>T. Aslanowa</i>
Operator	<i>A. Abdyrachmanow</i>

Ýygnamaga berildi 18.06.2007 ý. Çap etmäge rugsat edildi 04.08.2010 ý.
Ölçeği 60×90 $\frac{1}{16}$. Şertli çap listi 23.25. Hasabat neşir listi 16.880.
Neşir №29. Sany 1500. Sargyt №1741.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000, Aşgabat, Bitarap Türkmenistan köç., 15.